

незалежний культурологічний часопис "І"
18 рік видання

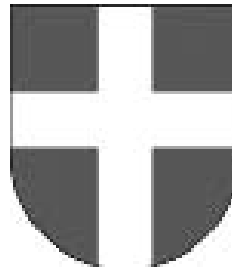

князь костянтин острозький

49
2007

nezaležnyj kul`turolohičnyj časopys "І"

Проект здійснено
за підтримки:
Фонду Гайнріха Бьоля
(Берлін-Варшава)

Феномен Великої Волині

Волинь – одна з найбільших і найдавніших історичних областей України. Як певна історико-культурна єдність вона існує з предковічних часів. А як переддержавне утворення, напевно, з IX-X сторіч. Упродовж сторіч вона була центром українського державотворення. Особливу роль вона відігравала у часи лихоліття – під час монголо-татарської навали, під час II Світової війни. У XIII-XIV ст. це було єдине князівство, яке зберегло відносну самостійність, яку розбудовано в часи короля Данила, зберігши тяглість української державної традиції. Волинсько-Галицьке князівство було однією з найбільших держав тогочасної Європи. Свідченням чого стала коронація короля Данила у Дорогичині 1253 року. У 40-50-ті роки XX сторіччя Волинь стала осердям українського резистансу.

Волинь не має видимих кордонів. Вона не обмежена ні горами, як Галичина, ні морем, як Крим. Однак щось все-таки формує специфічний волинський характер. Якщо говорити про історичну Велику Волинь, то умовними бар'єрами мо-

РЕДАКЦІЯ ЧИСЛА

Тарас Возняк
(головний редактор)
Ірина Магдиш
Олесь Пограничний
Михайло Москаль

Відповідальність за добір
і викладення фактів несуть автори

У вступних культурологічних
статтях збережено авторський
правопис

Адреса редакції:
e-mail: info@ji.lviv.ua
www.ji-magazine.lviv.ua
www.ji.lviv.ua

жуть бути болота Беларусі, мовно-етнічна відмінність поляків та лісостеп. Причому лісостеп та степ тут є визначальними. Найбільше цивілізаційних загроз йшло саме з нього. У лісостепу був удар цивілізаційних впливів.

Волинь – це, безумовно, волинський ліс. Це дерево. І синій колір. Всюди – в очах і у кольорі церков. Особливо це вражає галичан, які звикли до охри «австрійського» цісарського зразка.

Попри те, що морфологія місцевості не обмежила Волинь природними бар'єрами, її кордони все ж є доволі стійкими. Навіть не дивлячись на новітній адміністративний поділ.

Якщо говорити про сьогодні і про сферу духовну, то з заходу вона обмежена польським римо-католицизмом та галицьким греко-католицизмом. Вони створюють за польсько-українським та галицько-волинськими кордонами інші культурні контексти. Хоча греко-католицизм перестав бути істотним фактором духовного життя краю відносно недавно, у XIX сторіччі. Поступове знищення його російським царством призвело до однієї з волинських трагедій – переходу

греко-католиків на римо-католицизм, і, як результат – втрати українського характеру Холмщини.

З півночі Волинь обмежена не лише беларусько-українським кордоном, але й обширом безроздільного панування російського православ'я. Встановлений 1939 р. кордон між УССР та БССР відірвав від Волині та Полісся як Берестейщину, так і Пінщину. Частина історичної Волині увійшла у питому галицькі Тернопільську та Львівську області – стали Галичиною. А частина – у питому Подільську Хмельниччину.

Те, що напевно є специфікою Волині, і відрізняє її, скажімо, від сильно пов'язаною з Польщею та Австро-Угорщиною Галичини – це її географічна та історична відкритість до Балтії. Стосунки з Литвою немало доклалися до того, щоб вона набула саме своїх, специфічно волинських рис.

У даному виданні ми пробуємо описати феномен Великої Волині від Білостоку, Холма, Дорогичина до Житомира, від Пінська, Берестя до Кременця, Славути, Ізяслава.

Волинь є у всіх сенсах найбільш українським регіоном

України. Вона дала Україні і першого короля Данила, і гетьманів, і перших Президентів – Михайла Грушевського і, будь що будь, – Леоніда Кравчука.

Як не дивно, але мітологія Волині наскрізь мілітарна. Починаючи від войовничого волинського роду князів Романовичів, які приборкали непокірну Галичину, не менш войовничих і повністю слов'янізованих Гедиміновичів аж до міту Української Повстанської Армії, яка, як відомо, народилася на Волині.

Тарас Возняк

Fenomen Velykoji Volyni

Volyn – odna z najbilšyx i najdavnišyx istoryčnyx oblastej Ukrainy. Jak pevna istoryko-kulturna jedniť vona isnuje z predkovičnyx časiv. A jak pe-redderžavne utvorenňa, napevno, z IX-X storič. Uprodovž storič vona bula centrom ukrajinskoho deržavotvorenňa. Osoblyvu rol' vona vidihravala u časy lyxolitt'a – pid čas monholo-tatarškoji navaly, pid čas II Svitovoji vijny. U XIII-XIV st. ce bulo jedyne kňazivstvo, jake zberehlo vidnosnu samostijnist', jaku rozbudovano v časy korol'a Danyla, zberihšy ŕahlist' ukrajinskoho deržavnoji tradyciji. Volynsko-Halyčke kňazivstvo bulo odnijeju z najbilšyx deržav tohočasnoji Evropy. Svidčennam čoho stala koronacija korol'a Danyla u Dorohyčyni 1253 roku. U 40-50-ti roky XX storičča Volyn stala oserďam ukrajinskoho rezystansu.

Volyn ne maje vydymyx kordoniv. Vona ne obmežena ni horamy, jak Halyčyna, ni morem, jak Krym. Odnak ščoś vse-taky formuje specyfičnyj volynskij karakter. Jakščo hovoryty pro istoryčnu Velyku Volyn, to umovny my bar'jeramy možut' buty bolota Bjelarusi, movno-etnična vidmynnist' poľakiv ta lisostep. Pryčomu lisostep ta step tut je vyznačal'nymy. Najbilše cyvilizacijnyx zahroz jšlo same z ňoho. U lisostepu buv zudar cyvilizacijnyx vplyviv.

Volyn – ce, bezumovno, volynskij lis. Ce derevo. I synij kolir. Vśudy – v očax i u koľori cerkov. Osoblyvo ce vražaje halyčan, jaki zvykly do oxry «avstrijskoho» cisarskoho zrazka.

Popry te, ščo morfolohija misceivosti ne obmežyla Volyn pryrodnymy bar'jeramy, jiji kordony vse ž je dovoli stijkymy. Navit' ne dyvl'ačys na novitnij administratyvnyj podil.

Jakščo hovoryty pro šohodenňa i pro sferu duxovnu, to z zaxodu vona obmežena poľskym rymo-katolycyzmom ta halyčkim hreko-katolycyzmom. Vony stvořujut' za poľsko-ukrajinskym ta halyčko-volynskymy kordonamy ynši kulturni konteksty. Xoča hreko-katolycyzm perestav buty istotnym faktorom duxovnoho žytt'a kraju vidnosno nedavno, u XIX storičči. Postupove znyščenňa johu rosijiskym caratom pryzevalo do odnijeji z volynskyx trahedij – perexodu

hreko-katolykiv na rymo-katolycyzm, i, jak rezul'tat – vtraty ukrajinskoho karakteru Xolmščyny.

Z pivnoči Volyn obmežena ne lyše bjelaruško-ukrajinskym kordonom, ale j obšyrom bezrozdiľnoho panuvanňa rosijiskoho pravoslav'ja. Vstanovlenyj 1939 r. kordon miž USSR ta BSSR vidirvav vid Volyni ta Poliss'a jak Berestejščynu, tak i Pinščynu. Častyna istoryčnoji Volyni uvijšla u pytomo halyčki Ternopil'sku ta Lvivsku oblasti – staly Halyčynoju. A častyna – u pytomo Podil'sku Xmel'nyčynu.

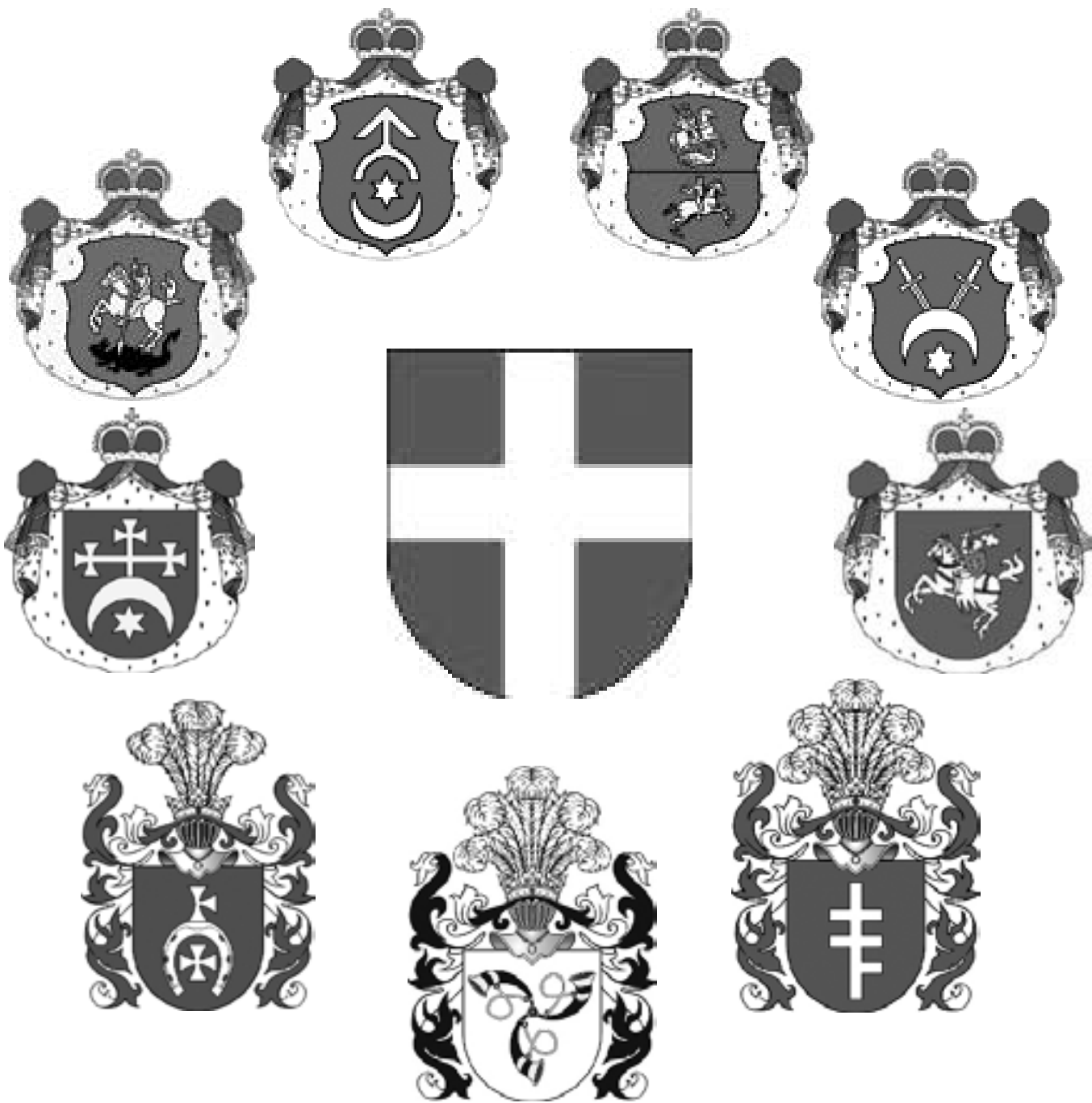
Te, ščo napevno je specyfikoju Volyni, i vidriznaje jiji, skažimo, vid syl'no pov'jazanoju z Poľščeju ta Avstro-Uhorščynoju Halyčyna – ce jiji heohrafična ta istoryčna vidkrytist' do Baltiji. Stosunky z Lytvoju nemalo doklalyša do toho, ščob vona nabula same svojix, specyfično volynskyx rys.

U danomu vydanni my probujemo opysaty fenomen Velykoji Volyni vid Bilostoku, Xolma, Dorohyčyna do Žytomyra, vid Pinska, Berest'a do Kremenca, Slavuty, Izaslava.

Volyn je u vsix sensax najbilš ukrajinskym rehionom Ukrainy. Vona dala Ukraini i peršoho korol'a Danyla, i heťmaniv, i peršyx Prezydentiv – Myxajla Hruševskoho i, bud' ščo bud', – Leonida Kravčuka.

Jak ne dyvno, ale mitolohija Volyni naskriž militarna. Počynajučy vid vojovnyčoho volynského rodu kňaziv Romanovyčiv, jaki pryborkaly nepokirnu Halychynu, ne menš vojovnyčyx i povništ'u slov'janizovanyx Hedyminovyčiv až do mitu Ukrajinškoji Povstanškoji Armiji, jaka, jak vidomo, narodylaša na Volyni.

Taras Vozňak

Тарас Возняк	2	Феномен Великої Волині
Роди і династії	10	Волині
Наталя Яковенко	24	Адам Кисіль
Мар'яна Левицька	30	Маляр Йозеф Франц Пічман
Вікторія Колесник	42	Графік Наполеон Орда
Олена Огнева, Кость Присяжний	50	Устилуг
Кость Присяжний	54	Ріка Стоход
Юрій Киричук	58	Створення УПА
Юрій Киричук	70	Організаційна побудова УПА
Андрій Павлишин	84	Коротка хроніка боротьби УПА

Ірина Магдиш

Шляхами Волині

Шлях до короля Данила

94	Ківерці
96	Жидичин
102	Рокині
106	Рожище
110	Голоби
114	Ковель
122	Луків
126	Турійськ
128	Купичів
130	Колодяжне
132	Любомль
138	Вишнів, Радехів, Штунь, Римачі, Згорани, Головне
140	Ратне
144	Шацьк і околиці
148	Холм

Шлях до князів Острозьких

- 156 Піддубці
- 158 Олика
- 168 Цумань
- 172 Клевань
- 180 Пересопниця
- 184 Городок
- 190 Шпанів
- 194 Рівне
- 204 Тайкури
- 210 Гоща
- 218 Корець
- 230 Губків, Маринин
- 244 Звягіль (Новоград Волинський)
- 252 Здолбунів
- 260 Острог
- 284 Межиріч Острозький
- 288 Новомалин
- 292 Ізяслав
- 296 Славута, Берездів, Красностав

Шлях до князів Вишневецьких

- 306 Млинів
- 310 Панталія
- 312 Дубно
- 328 Малі Загірці, Форт Тараканів
- 332 Білокриниця
- 334 Стіжок
- 338 Антонівці
- 342 Кременець
- 350 Бережці, Підлісці
- 354 Почаїв
- 368 Вишневець

Шлях Вогню і Меча

- 376 Горохів
- 380 Дружкопіль (Журавники)
- 384 Берестечко
- 400 Радзивілів

**Шлях до князів Чарторийських
і гетьмана Павла Тетері**

- 410 Камінь Каширський
- 416 Любешів
- 420 Нобель
- 424 Зарічне
- 428 Дубровиця
- 432 Сарни
- 434 Клесів
- 436 Томашгород
- 438 Рокитне
- 440 Березне
- 442 Костопіль
- 444 Володимирець
- 448 Стара Рафалівка
- 450 Костюхівка, Прилісне, Карасин
- 454 Колки
- 458 Четвертня

**Шлях до князя Володимира Великого
і воєводи Адама Кисіля**

- 462 Торчин
- 464 Локачі
- 466 Затурці
- 470 Володимир Волинський
- 486 Зимне
- 490 Низкиничі
- 492 Устилуг

роди і династії волині

Династію Мономаховичів, яка княжила на Волині понад 200 років, започаткував онук Володимира Мономаха князь *Ізяслав*, який княжив у Володимирі у 1136-1154 роках. Волинь з 1157 року відокремилася у самостійне від Києва князівство і уже син Ізяслава, Мстислав Ізяславович зміцнював князівство, споруджував храми.

Величі і могутності набула Волинь за князя Романа Мстиславовича (1171-1205), полководця, будівничого, дипломата. Він захищав край від нападів з півночі ятвягів, литовців, а з півдня – половців, будував і зміцнював фортеці в Бересті, Кобрині, Любомлі, Ратно, Камені.

У 1199 році *Роман Мстиславович* приєднав до свого князівства Галичину. Постаła могутня Волинсько-Галицька держава, яка була значною політичною та економічною силою. Літопис називає

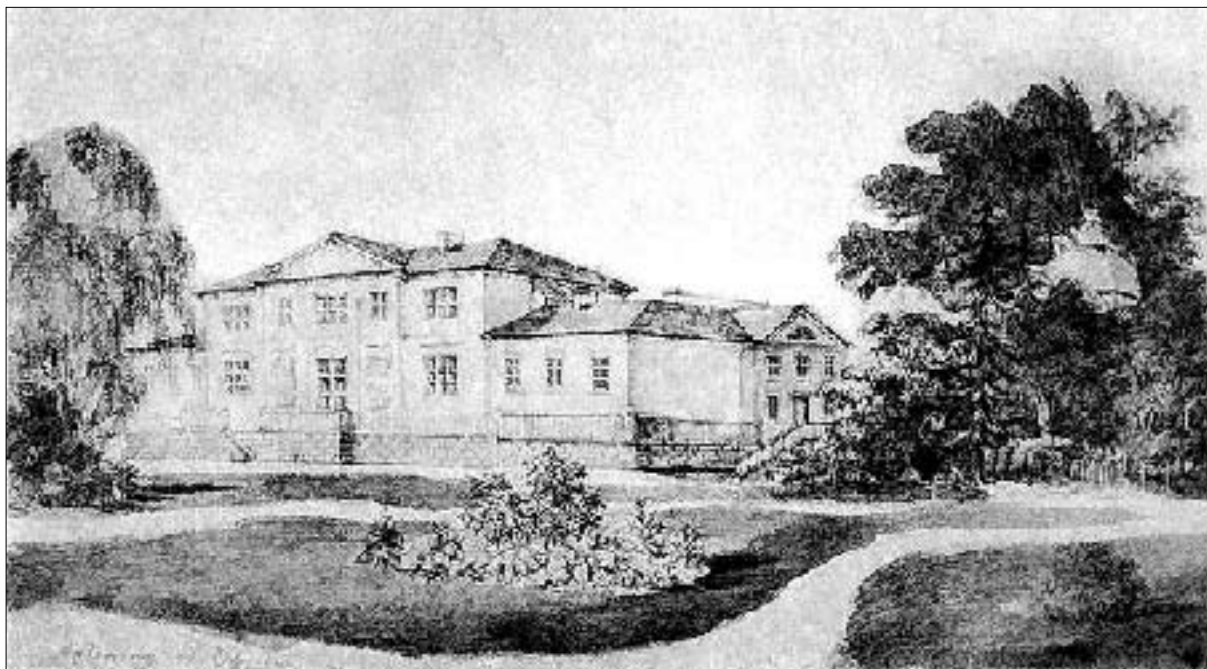
князя Романа Мстиславовича мудрим правителем, який «одолів усі поганські народи, мудрістю ума додержуючи заповідей божих».

За князя *Данила Галицького* (1245-1264 рр.), сина Романа, Волинсько-Галицька держава мала великий авторитет в Європі і папська курія надала Данилові королівський титул.

Як князь-книжник і філософ увійшов в історію Волині *Володимир Василькович* (1269-1289 рр.) Усі двадцять років свого князювання він дбав про розвиток міст, будував церкви і монастирі, писав і роздавав книги.

Як і його дід Данило, титул Короля Русі і князя Володимирії мав волинський князь *Юрій I* (1301-1315 рр.)

У 1340 році волинські бояри проголосили князем *Любарта*, сина Великого князя Литовського Гедиміна, засновника династії *Гедиміновичів*. Любарт прийшов на волинський престол вже будучи

одруженим з княжною Бушею – дочкою луцького князя Лева. Як волинський князь, Любарт правив майже 50 років.

У часи Русі феодальна Волинь була поділена на кілька князівств, що корилися спільному володарю у Луцьку чи Володимирі. Такий устрій зберігся і за часів литовського правління, адже саме тоді місцеві магнати істотно збільшили свої маєтки, наростили сили і свої політичні впливи. Будучи у своїй переважній більшості православними, волинські князі зуміли посісти чи не найвищі суспільні щаблі у Великому князівстві Литовському, як, скажімо, гетьман, князь Костянтин Острозький.

Деякі з князів, що набували свої прізвища від назв родових замків, вважаються відгалуженнями роду туровсько-пінських Рюриковичів, найбільш потужним серед яких був рід князів *Острозьких*. Гілками цього роду були княжі родини *Заславських* і *Збарзських*, котрі також мали відгалуження – роди *Вишневецьких*, *Порицьких* і *Воронецьких*.

У XV-XVI ст. найбільш потужним волинським родом були князі *Острозькі* з маєтками у Острозі над річкою Горинь, що виводили своє коріння з Рюриковичів. Родина дала історії славетних мужів – Великого Гетьмана Литовського Костянтина Острозького, а також його сина, Костянтина-Василя Острозького, українського магната, воєводу київського, маршалка Волинського, видатного політичного і культурного діяча, одного з найзаможніших і найвпливовіших магнатів Речі Посполитої.

З того ж роду походить і княжна Гальшка Іллівна (Єлизавета, Євдокія) Острозька, яку зачаровані сучасники називали найгарнішою жінкою XVI ст. Виняткова краса та величезні розміри успадкованих Гальшкою маєтностей спокушали багатьох претендентів домогтися її руки. Дядько Гальшки, Василь-Костянтин Острозький, підтримав кандидатуру князя *Дмитра Сангушка*, родича Острозьких, старости прикордонних Черкас і Канева. Попри дану у 1552 р. попередню згоду її матері Беати на шлюб Дмитра і Гальшки,

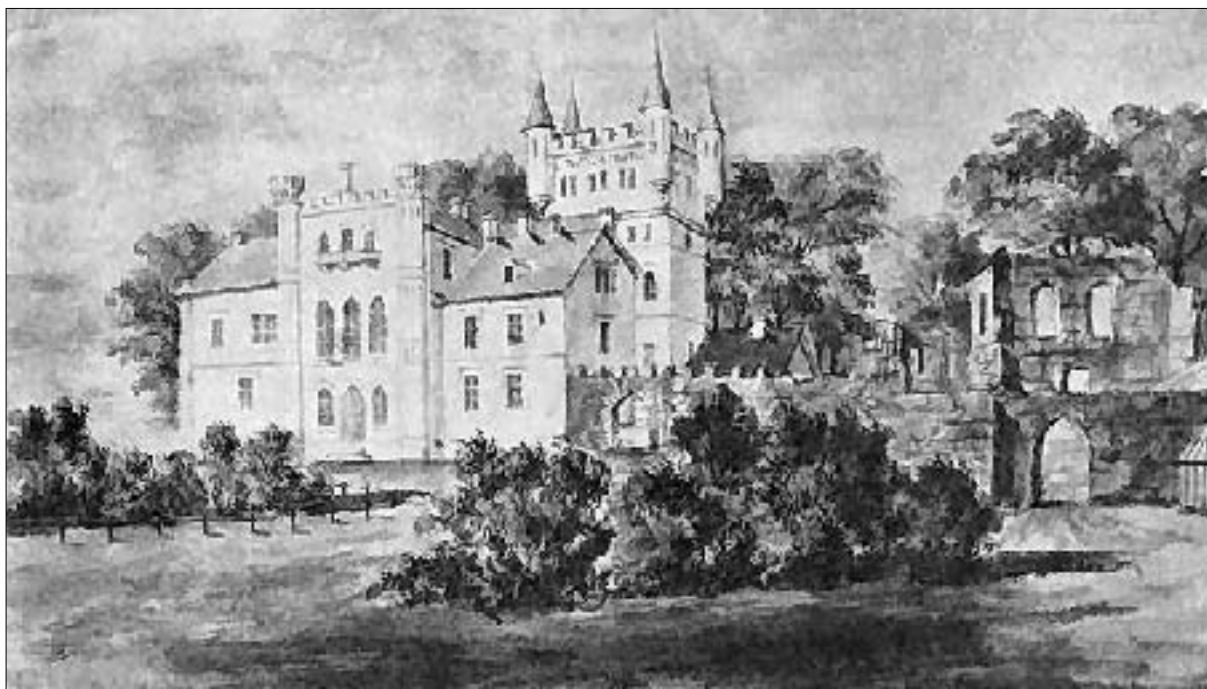
невдовзі вона відмовилася від свого слова, можливо, з огляду на те, що проти цього шлюбу, який поєднав би два провідні княжі роди України, був сам польський король. Однак, майбутній наречений не збирався відмовлятися від такої вигідної кандидатури у дружини. Збройні загони князів Острозького та Сангушка штурмом оволоділи замком в Острозі і всупереч волі матері, у вересні 1553 р. Гальшка була одружена з князем Дмитром. Королівський суд оголосив Сангушка поза законом і у лютому 1554 року князь Сангушко, не натішившись ані юною дружиною, ані її посагом, був убитий (похований у костьолі чеського міста Яромір).

Король Зигмунт Август мав наступні плани щодо юної вдови, і, уже проти волі її матері, видав її заміж за у кілька разів старшого воеводу Лукаша Гурку. Тим разом не підкорилася ані Гальшка, ані її мати. Вони утекли від шлюбу і пе-

реховувалися у Львівському домініканському монастирі. Беата, як дуже діяльна матір, там, же, у монастирі, уклала третій шлюб дочки – із князем Семеном Слуцьким. Однак сила і королівська підтримка була на боці Гурки, який після збройної облоги заволодів Гальшкою і вивіз у свої володіння в Шамотулах (Велика Польща). Не підкорившись нав'язаному їй чоловікові, Гальшка Острозька 14 років провела у «вежі чорної княгині» – одній із башт Шамотульського замку, названій так у зв'язку із жалобним вбранням, у якому вона зрідка з'являлася на люди.

Ось як описує перебування Гальшки у Львівському домініканському монастирі Юзеф Бартоломей Зіморевич (1597–1677) – львівський історик, радник і бургомістр ХVІІ ст.:

«Після смутних сцен Львів споглядав також на забави, подібні до дитячої бійки: Беата, вдова князя Острозького, Єлизавету,

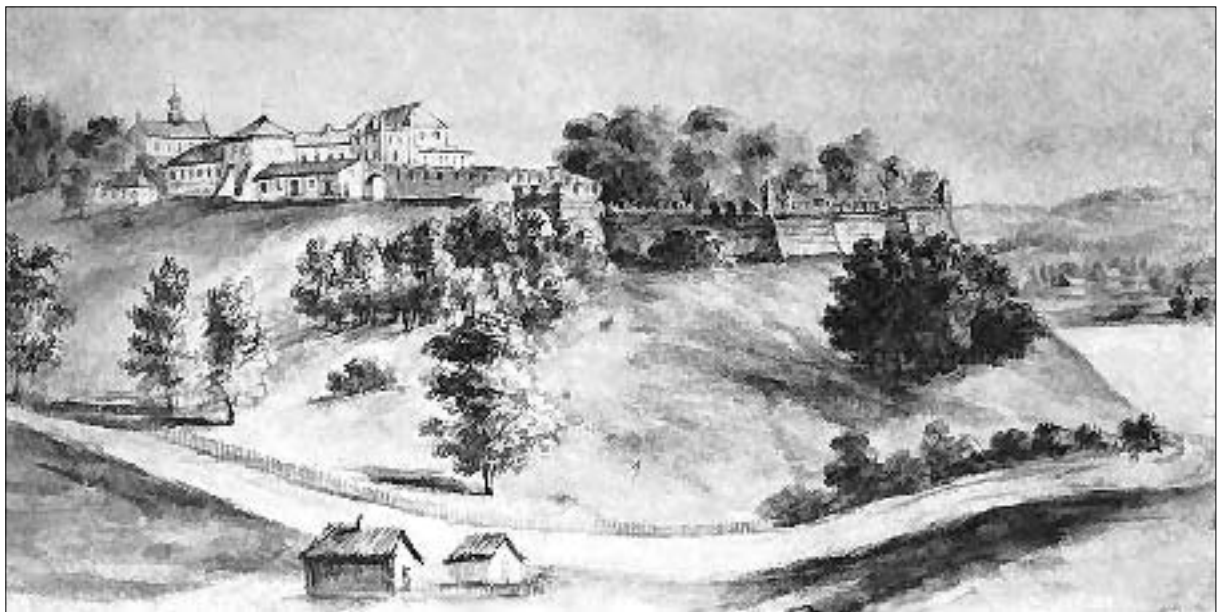

єдину дочку, через природну вдачу, придане та багатства надзвичайно жадану кращою сарматською молоддю за законну дружину, замкнула у королівському гінекеї, як Данаю у неприступній вежі. Але в цьому театрі, коли показала свою постать, водночас виставила і цноту. Найпершим з шляхтичів Лукаш Гурка, улесливими нашіптуваннями і гарною молодечею постаттю вуха й очі панни, а в короткому часі і душу опанував і, не зволікаючи з королівським дозволом, зв'язав себе законним шлюбом. Прибула відразу мати з виразом надії на обличчі, а в глибині серця тримаючи жаль, привітала свою дочку і, як Борей викрав Оріфію, так і вона спішно приготованими кіньми привезла (дочку) до Львова. Відразу ж за нею (кинувся) спритний зять; оскільки йому божок кохання дав крила, прилетів, щоб запобігти (викраденню) і відразу віддав королівські накази Петрові Барзі, комендантові міста, щоб кохану навіть насильно примусити дотриматися слова. Але мати, передбачаючи перепони, біля віттарів Доміні-

канського костьола схоронилася і там з дочкою цілий місяць ховалася в келії. Коли тим часом комендант очікував другого королівського наказу, Сімеон, князь Слуцький, під виглядом жебрака проникнувши до ув'язнених, за волею матері здійснив шлюб (з дочкою) і після всього комендант, наляканий грізними наказами, оточив монастир більш посиленою охороною, поперетинав водогінні рури, повністю залишив обложених без провіанту. Коли ж і тими воєнними засобами не спромігся переламати жіночий опір, притягнув мідні машини для розбивання воріт. Мати, зламана озброєними проханнями, нарешті дозволила побачити дочку, а зять ані на хвилину не побажала бачити; він потім помер від укусу гадина, прийнятої до грудей, зазнавши з мимовільною дружиною усього злого і нічого доброго – такою тяжкою справою була примуса до кохання».

Овдовівши у 1573 р., Гальшка повертається на батьківщину. Свої права на маєтності покійних на той час батьків, включаючи і Острог

(узурпований спершу другим чоловіком Беати Костелецької Альбертом Лаським, а згодом королем Речі Посполитої) княжна передала дядькові Василю-Костянтину Острозькому (1526-1608), який, завдяки сприятливій для Острозьких політичній ситуації у державі, зумів повернути їх у володіння свого роду.

Окрім таких складних матримоніальних перипетій, княжна Гальшка Острозька уславила ще й тим, що стала фундаторкою Острозької академії, відомої тепер як Національний університет «Острозька академія».

Рід Острозьких згас у першій половині ХVІІ ст. на Іванові Острозькому, останньому представнику роду по чоловічій лінії. Він здобув освіту при дворі імператора Священної Римської імперії. Вихований в латинсько-польському дусі, новонавернений католик Януш Острозький був власником сотки міст і замків, а також

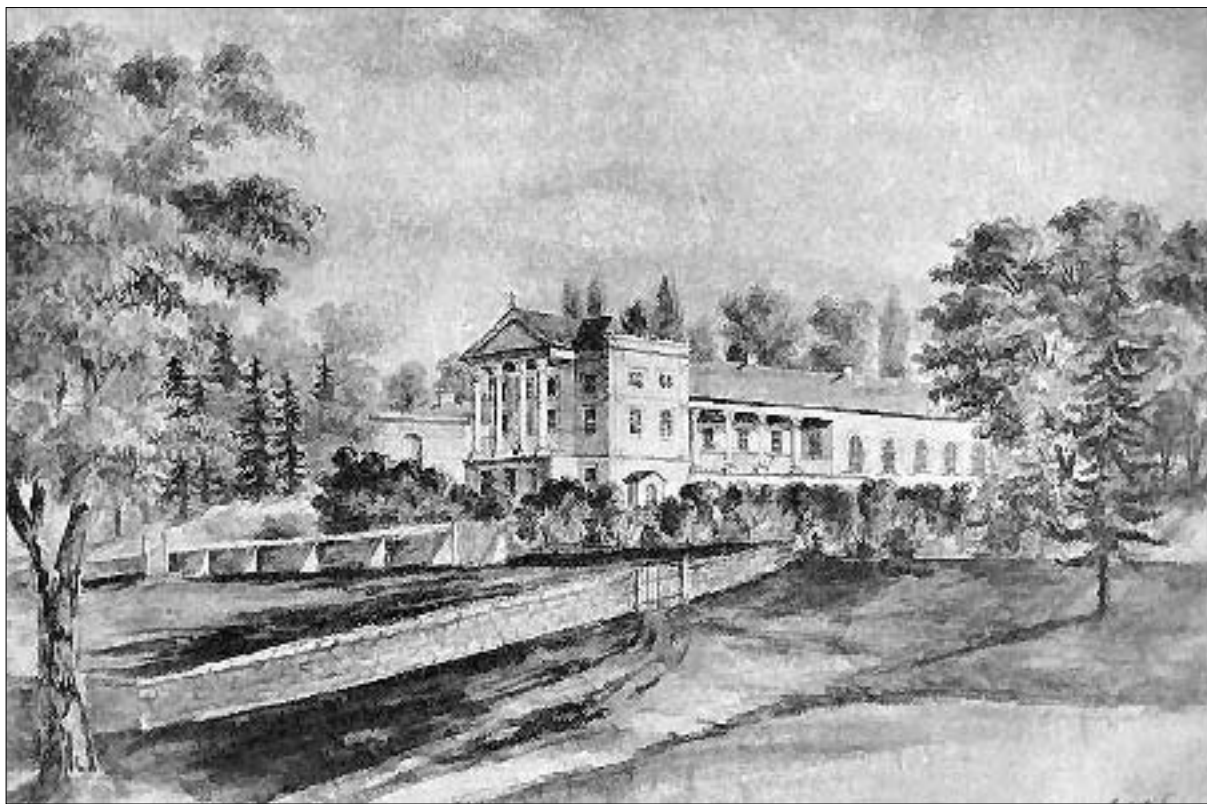
тисяч сіл на Волині. З 1593 року Януш, як каштелян краківський, з щирої монаршої і сеймової ласки отримав саме чорноземне серце України – староства білоцерківське, богуславське, брацлавське, черкаське, корсунське і переяславське і став найпотужнішим магнатом у Речі Посполитій... аж поки Вишневецькі не переросли його ще більше.

За його заповітом було закладено командорство Мальтійського ордену в Польщі.

Сестра Івана Острозького, *Анна* була дружиною славного гетьмана *Яна Кароля Ходкевіча*.

Маєтки роду Острозьких займали третину Волині площею 11 тис. кв. км. з кількома десятками міст і кількома сотнями сіл.

Від Рюриковичів походять і два інші славні княжі роди Волині – поріднені з Острозькими Заславські і Четвертинські.

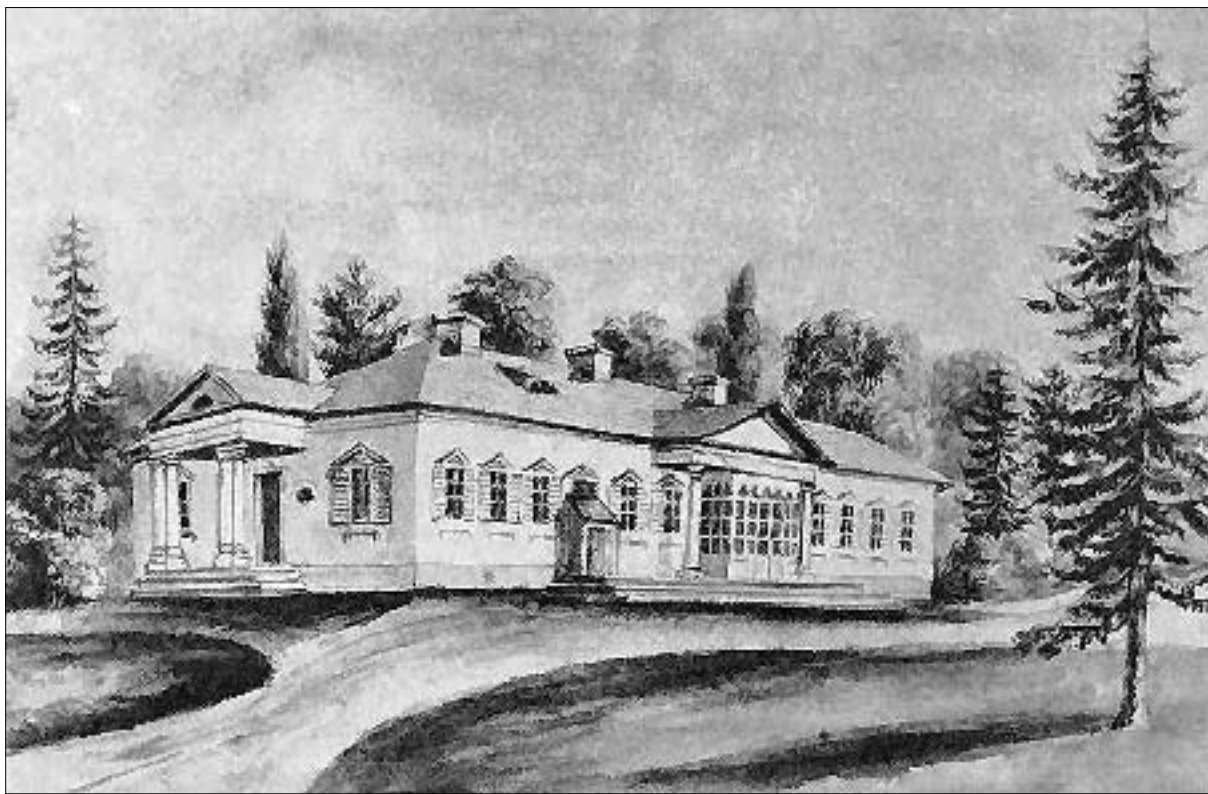

Рід *Заславських* (або *Жеславських* – як їх частіше називають джерела XV-XVI століть) бере свій початок з молодшого сина Василя Федоровича Острозького – князя Юрія (помер близько 1500 року), який осів у Ізяславі та взяв відповідне прізвище. Заславським – як молодшій гілці Острозьких – автоматично було зарезервовано місце серед так званих «княжат головних», тобто тих, що займали найвищі щаблі в ієрархії руського суспільства упродовж XV-XVII століть.

Спалах потужности та впливовости князів Заславських припав на XVII століття. У 1529 році серед володінь роду нараховувалося орієнтовно до 700 дворів [Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. –

К., 1993. – С. 99.], а століттям пізніше – майже 33 тисячі [Там само. – С. 116.]. Якщо в XV-XVI століттях розмірами своїх володінь Заславські значно поступалися деяким іншим волинським князям, наприклад Острозьким, Корецьким, Вишневецьким, то вже у 20-х роках XVII століття не тільки на Волині, але й в усій Речі Посполитій не було родини, багатшої за Заславських.

Святополк-Четвертинські (частіше Четвертинські) – український княжий рід, що походив від турово-пинських або волинських (удільних) Рюриковичів, відомий з кінця XIV ст. У XVI ст. Четвертинські володіли великими маєтками в Україні (Волинь, Брацлавщина) Згодом деякі з роду пе-

рейшли у католицизм, але більшість залишала-ся православними.

Один із найбільш відомих родів – рід *Вишневецьких* з містечка Вишневець над Горинню (тепер Тернопільська обл.) Вишневецькі – гілка українського княжого роду Несвіцьких з Волині, що, за одними даними, походить від турово-пинських Рюриковичів, і де родоначальником вважається князь Федір Несвіцький, що є прабадьком 4-х княжих родів – Вишневецьких, Збараських, Воронєцьких та Порицьких. За іншими даними, Вишневецькі є нащадками великого князя литовського Ольгерда (родоначальник – Федір Корибут).

З-поміж славного волинського роду Вишневецьких варто згадати

кількох персонажів, що залишили помітний слід в історії Європи.

Дмитро Іванович Вишневецький (1516–1563) – український магнат, князь. Власник земельних маєтків у Кременецькому повіті. У 1550-53 – староста Черкаського і Канівського повітів. Перший відомий в історії козацький отаман.

Близько 1552 р. (1554-1555 рр.) для захисту від турецько-татарських навал, а також для зміцнення феодалної влади на Придніпров'ї Вишневецький на острові Мала Хортиця збудував замок, який учені вважають початком Запорозької Січі. Він згуртував козаків для боротьби з татарами, яку провадив за допомогою Литви і Москви. У 1558 році Дмитро Вишне-

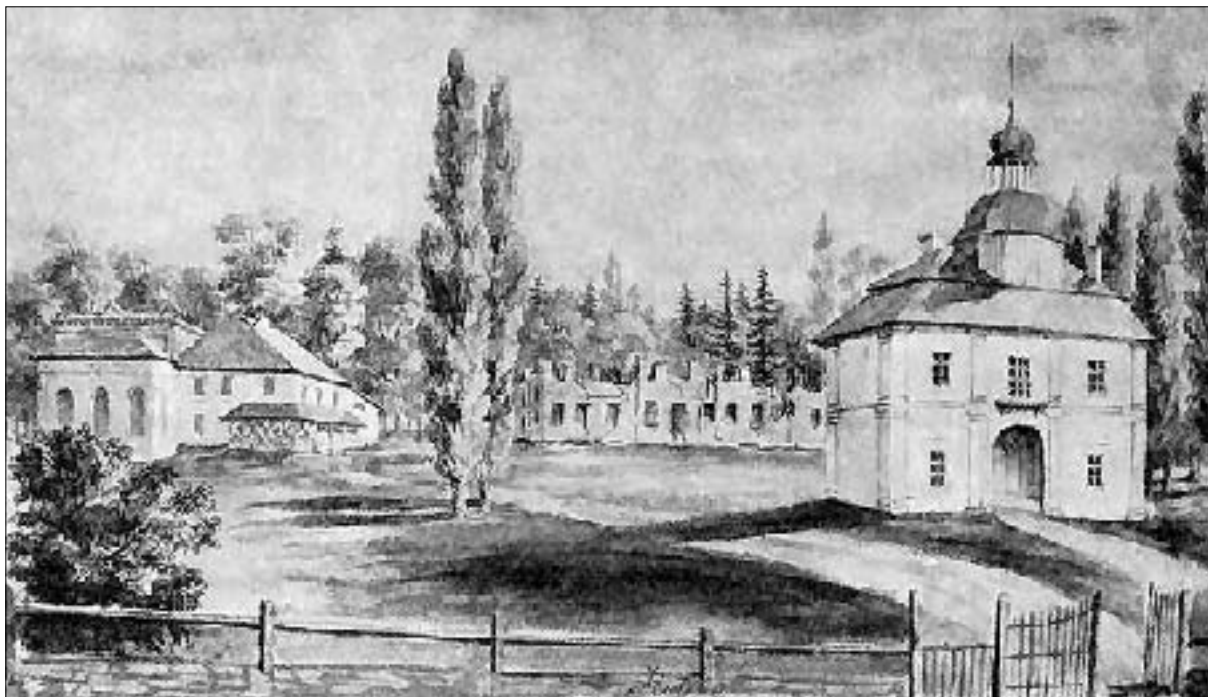
вєцький перейшов на службу до московського царя Івана ІV Васильовича (Грозного), за що отримав земельні маєтності поблизу Москви.

1558 року Вишневецький брав участь у поході московського війська на Кримське ханство. Однак його заходи організувати союз держав для війни з Кримом 1561 р. остаточно зазнали невдачі. У 1561 році Дмитро повернувся у Черкаси, а уже у 1563 р. непосидючий Вишневецький втрутився у міжусобну боротьбу молдавського боярства. За що поплатився життям – був узятий у полон, виданий турецькому урядові і за наказом султана страчений у Константинополі (Царгороді). За переказами, його скинули з башти на гак, вмурований у стіні на березі затоки Золотий Ріг, при дорозі з Константинополя до Галати (тепер райони Стамбула). Мужній воїн, зачепившись ребром за гак, жив ще три дні,

поки турки, що називали його «найвеличнішим ворогом Блискучої Порти», не вбили мученика з луків. Історики ототожнюють Дмитра Вишневецького з героєм популярної історичної пісні – козаком Байдою.

Ієремія-Михайло (Ярема) Вишневецький (1612 – 20 серпня 1651) – князь, один з найбагатших королів'ят Речі Посполитої свого часу, володар обширних земель на Лівобережжі, воєвода руський (1646), батько майбутнього короля Речі Посполитої Михайла Корибути Вишневецького.

Син київського каштеляна Михайла Вишневецького і Раїни Вишневецької, Ярема учився в єзуїтському колегіумі у Львові, потім вивчав військову справу в Італії та Іспанії. Володів величезними маєтностями в Україні. Тільки на Лівобережжі йому належало 56 міст і містечок з центром у Лубнах (т. зв. Вишневецькі-

на, нині переважно територія Полтавської області), в яких мешкало понад 288 тис. осіб, що сплачували щороку 1 млн. 200 тис. злотих чиншу. Окрім того, князь утримував 12 тис. надвірного війська.

У 1631 р. Ієремія-Михайло перейшов з православ'я у католицизм, який активно поширював у своїх володіннях, не забуваючи при цьому так само активно виступати на захист і православної віри.

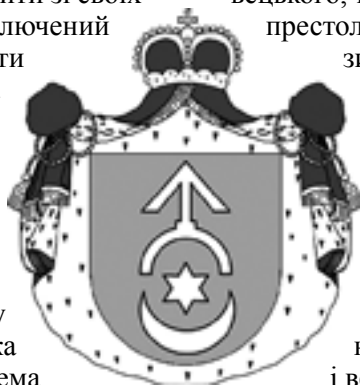
Повстання Хмельницького у 1648 р. змусило Ярему Вишневецького відступити зі своїх володінь на Лівобережжі. Розлючений магнат, намагаючись придушити повстання, чинив езекуції на Правобережній Україні. У боях 1648 р. під Махнівкою, П'яткою і Старокостянтиновом надвірні загопи Вишневецького та інших магнатів вели бої з козацько-селянськими загонами на чолі з М. Кривоносом. Після розгрому польсько-шляхетського війська в Пилявецькій битві 1648 р. Ярема

Вишневецький відступив до Львова. У 1649 р. він очолив оборону Збаража від козацько-татарського війська, а у 1651 р. був одним з керівників польського війська у битві під Берестечком проти козацько-татарського війська.

Помер Ярема Вишневецький 20 серпня 1651 р. в під Паволоччю. Муміфіковані останки Вишневецького зберігаються у монастирі Святого Хреста (Święty Krzyż) у Польщі.

Михайло Корибут Вишневецький (31 липня 1640–10 листопада 1673), син Яреми Вишневецького, король Польщі з 1669, обраний на престол 19 червня після зречення Яна Казимира.

Коротке правління молодого і недосвідченого Михайла Вишневецького виявилось не дуже вдалим. За його правління у Речі Посполитій послабилась королівська влада. Польща, намагаючись захопити Правобережну Україну, підтримувала претендента на гетьманство М. Ханенка і вела війну проти П. Дорошенка.

Влітку 1672 українсько-турецька армія, здобувши фортецю Хотин, вступила у Галичину, де чинила страшні погроми, дійшовши до Львова. Після короткотривалої облоги міста Михайло Корибут Вишневецький був змушений укласти ганебний для Польщі Бучацький мирний договір 1672, за умовами якого Україна ставала незалежною державою під протекторатом Туреччини. Помер Михайло Корибут Вишневецький у Львові.

Чималий слід в історії не тільки Волині, але і цілої Східної Європи залишив княжий рід українсько-польського походження *Чарторийських*, який 1433 року одержав титул князів Священної Римської Імперії.

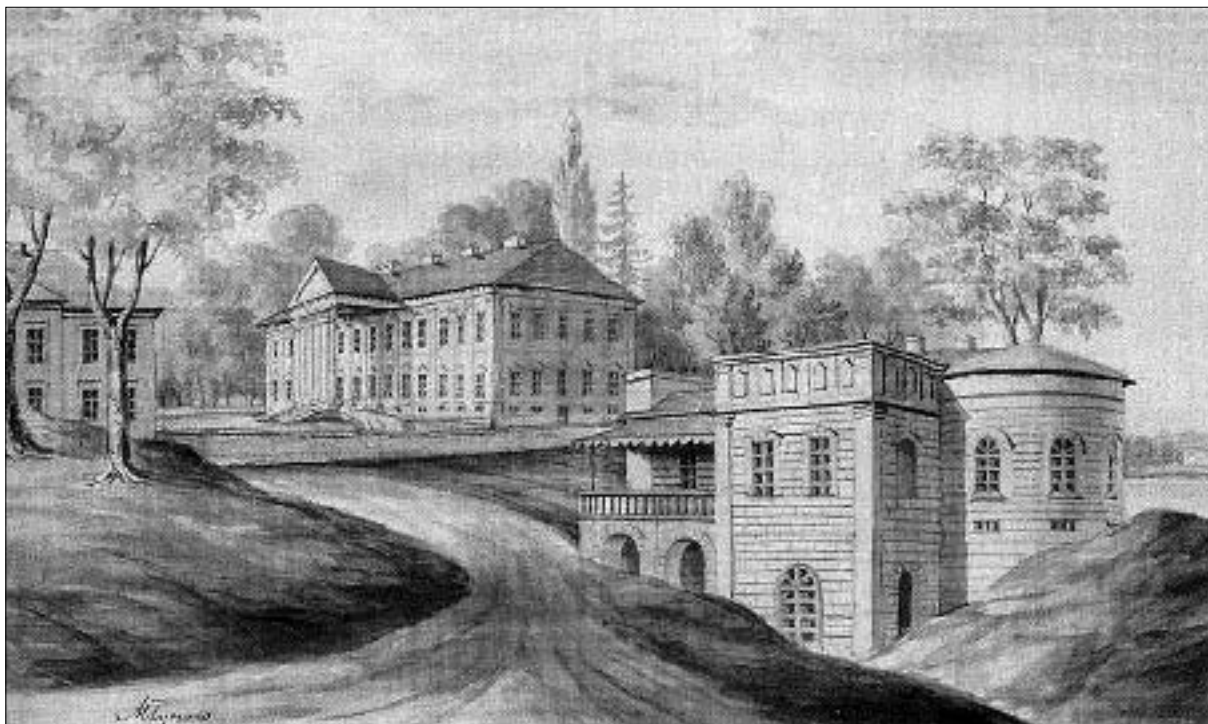
Прародич Чарторийських, Василь, володів містом Чарторийськ на ріці Стир на Волині.

Його сини Іван, Олександр і Михайло мали високі посади у Великому Князівстві Литовському. Михайло Чарторийський, скажімо, був намісником Брацлавщини (1463) і провадив боротьбу проти татар.

Після Люблінської унії 1569 року, яку рід Чарторийських підтримував, вони одержали впливові позиції у польському уряді й поширили свої володіння на Волині і у Галичині.

Під час Хмельниччини Михайло Чарторийський (1621-1692), як великий і впливовий землевласник, боровся проти повстанців.

Важливу роль відігравали Чарторийські в Речі Посполитій ХVІІІ ст., особливо за часів королів Августа ІІ й Станіслава Августа Понятовського, матір'ю якого була княгиня Констанція Чарторийська. Її брат, князь Олек-

сандр Август Чарторийський (1697-1782), воевода Руський, одружившись з Марією Софією Сенявською, дістав величезні маєтки згаслого роду Сенявських. Їх онук, князь Адам-Юрій Чарторийський (1770-1861) був одним з найвідоміших членів роду.

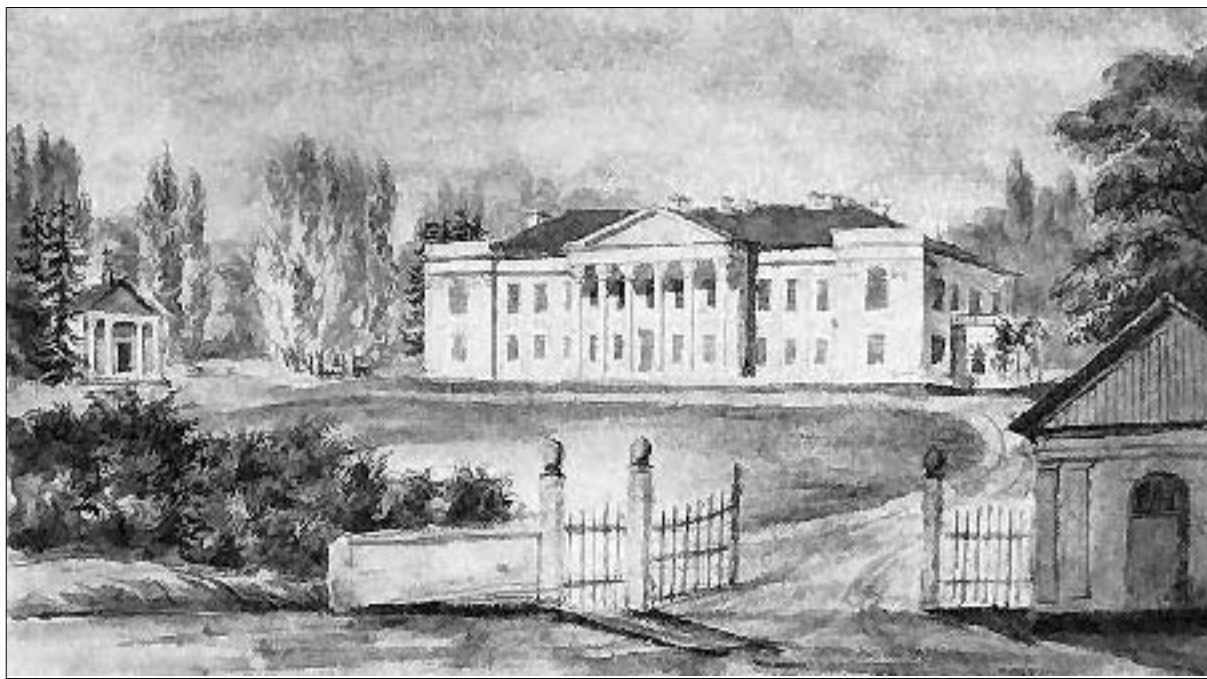
Наприкінці XVIII Йосиф Клеменс, князь Чарторийський, стольник литовський, розгорнув широку промислову діяльність у своїх маєтках на Волині й Поділлі (мануфактура сукна, полотна, шкіряних виробів, порцеляни й фаянсу в Корці й Городищі, поясів у Меджибожі тощо).

З Гедиміновичів беруть свій початок і інші волинські княжі роди – Сангушки з Камінь-Каширського, Збараські зі Збаража і Корецькі з Корця (останні два згасли у XVII ст.), а також менш відомі родини Несвіцьких з Несвіча, Порицькі з Порицька, Вороньцькі з Ворончина і Трубецькі

(так, так, ті самі Трубецькі, що потім увійшли в історію Росії) з села Трубки.

На початку XVI ст. на Волині з'являються Радзивіли, потужний рід литовського походження, що отримали княжий титул від імператора Священної Римської імперії. З доволі розгалуженого роду згадки варті Радзивілі Альбрехт Станіслав (1.7.1593-12.11.1656), що народився в Олиці на Волині. З 1619 – литовський підканцлер, з 1623 – великий литовський канцлер. Альбрехт Станіслав, власник значних земельних маєтків на Волині, був фундатором костюлу в Олиці, єзуїтської колегії у Пінську. Автор «Мемуарів» латинською мовою, що охоплюють період історії Польщі 1632-1656, де є відомості про часи Хмельниччини. Величезні маєтки Радзивілів з центром в Олиці збереглися аж до II Світової війни.

У XVIII-XIX ст. немалими статками на Волині володіли князі

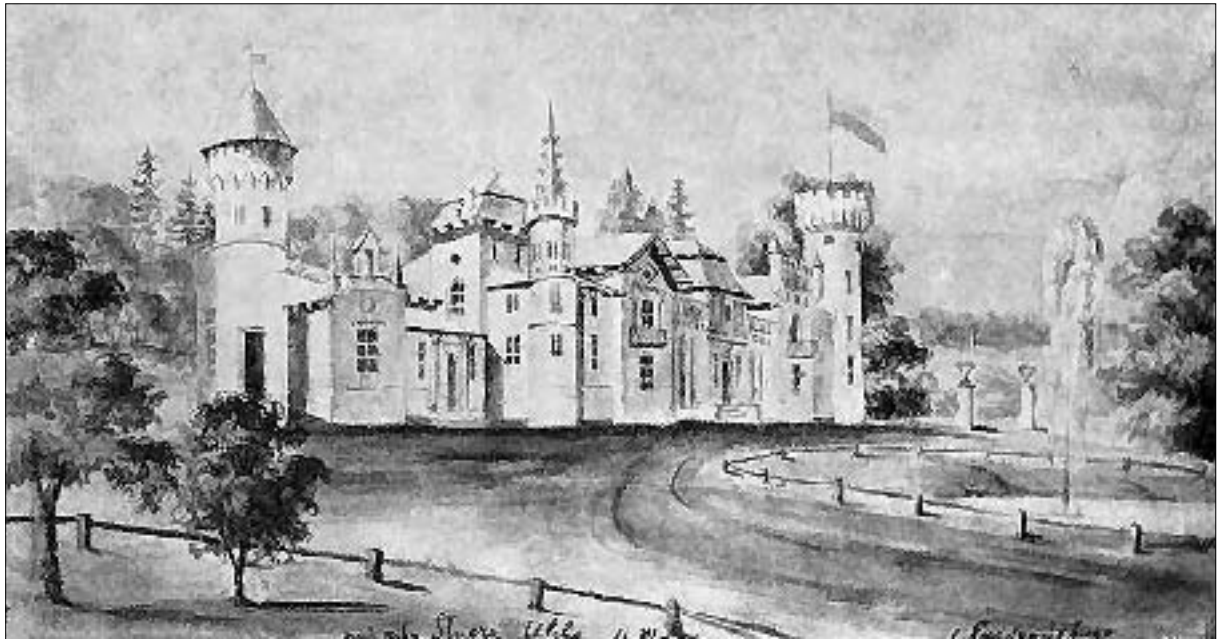
роди Яблоновських, Любомирських, зокрема останні 150 років мали у своїй власності місто Рівне.

Нижчі за станом панські і землевласницькі родини, потомки можновладців з часів Рюриковичів, прийняли згодом чимало литовської і польської шляхти. Чомусь їхні прізвиська здалися волинським боярам не надто шляхетними і вони активно додавали до них польські закінчення «віч» і «ські». Ну чим погано звучало: Боговітні, Богуші, Бокії, Більбаси, Болобани, Борейки, Борзобогатьки, Чапличі, Дедерки, Дениски, Горностаї, Гурки, Хмарні, Ходки, Ялові, Кердії, Кисілі, Кишки, Костюшки, Мелешки, Макосії, Мишки, Обуховичі, Сербини, Семашки, Сенюти, Солтани, Шилові, Вороничі і под. Однак, з часом з'являються Боговітнічі, Богушевічі, Чаплицькі, Ходкевічі, Денісковічі, Яловіцькі, Солтановічі, Вороновічі... Інші, задля власної значущості, почали додавати до прізвиськ назви місцевос-

тей, отож маємо Борзобогатьки-Красинські, Гурки-Омельянські, Кердії-Мильські, Мишки-Холоневські. У половині XVI ст. з'являються Берестейські, Козинські, Красносельські. Тоді ж волинська шляхта побрала собі і польські герби.

З-поміж інших магнатських і шляхетських родин Волині варто згадати Бжостовських, Цетнерів, Чацьких, Дунін-Карвіцьких, Гойських, Іллінських, Кашовських, Єдоховських, Малинських, Малаховських, Понинських, Потоцьких, Жичевських, Стецьких, Валевських, Загоровських.

Волинь дала двом сусіднім народам великих поетів – Лесю Українку і Юліуша Словацького (Juliusz Słowacki), і письменницю Габріелю Запольську (Gabriela Zapolska) Бував на Волині і Тарас Шевченко. В Устилугу, перед I Світовою війною у маєтку дружини мешкав великий російський композитор Ігор Стравінський. У містечку Озера, що на Волинсь-

кому Поліссі у 1939 році покінчив із життям великий польський письменник, драматург і художник Станіслав Ігнаці Віткевіч – Віткаци (Stanisław Ignacy Witkiewicz – Witkacy).

Перелік відомих постатей історії і культури, пов'язаних з Волинню, вражаючий. Власне тут, на Волині, були родинні гнізда багатьох відомих у Східній і Центральній Європі родин. Саме на Волині до І Світової війни осіло чи не найбільше аристократії і шляхти.

НАТАЛЯ ЯКОВЕНКО
АДАМ КИСІЛЬ

Народився 1600 р. у с. Низкиничаях (нині Володимир-Волинського р-ну Волинської обл.) у сім'ї потомствених волинян, православних шляхтичів Григорія Гнівошовича Киселя-Низкиницького і Терези Іваницької. Однак далекі предки Киселів вперше фіксуються не на Волині, а на Київщині. Однією з осіб роду, згадуваних під 1456 р., є Лазар Браєвич, власник Норинська під Овручем та Івниці під Житомиром, слуга київського князя Семена Олельковича. Звучання патроніму – Браєвич – нашо́вхує на думку про можливе тюркське коріння, що не було б для Київської землі дивним, оскільки чимала частина тутешнього боярства походила від виходців зі Степу. Волинська гілка роду започаткована якимсь Олехном (Олександром) Киселем, котрий

брав участь у феодалних війнах 40-х рр. XV ст. Одружений був Олехно на київській дівчині Немяричівні, що додатково підтверджує припущення про київські витoki роду. Основою землеволодіння Киселів на Волині стала вислуга згаданого Олехна, котру він отримав від князя Свидригайла орієнтовно в середині XV ст.

Загальноновизнаний статус Киселів упродовж XVI ст. – це поштива середньозаможна шляхта Західної Волині, надійна в службах і випробувана у війні. Так, прадід Адама Киселя Тихно Микитович тривалий час був володимирським замковим суддею; дід відзначився як сміливий вояк, ротмістр волинської гусарської корогви, що загинув під час Лівонської війни. Григорій Гнівошович, батько Адама, замолоду теж очолював корогву

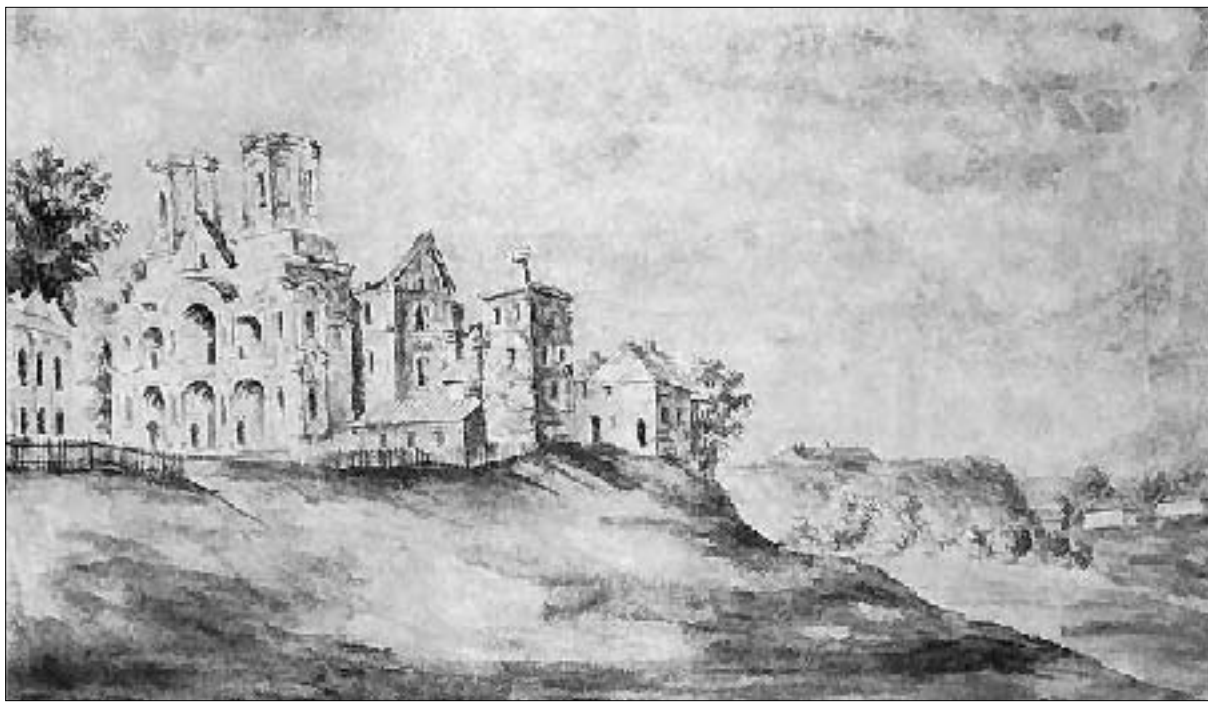
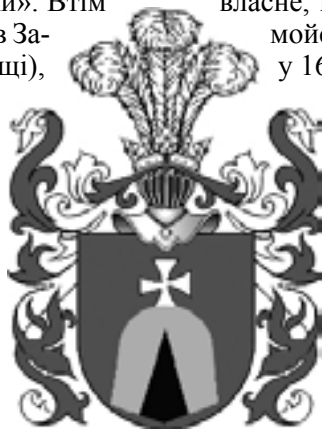
гусарів, воюючи в лавах війська Речі Посполитої під час польсько-російської війни 1577-1582 рр., а згодом, протягом 1593-1609 рр., обіймав у себе в повіті виборну посаду володимирського земського підсудка, тобто був помічником судді.

Близько 1610 р. Адам Кисіль 10-літнім хлопчиком покинув батьківський дім, відправившись, як тоді говорилося, «на науки». Втім їхати довелося недалеко. У 1593 р. в Замості (нині – на території Польщі), тобто приблизно у 80 км від Низкиничів, коштом коронного канцлера Яна Замойського, власника Замостя, була заснована академія, орієнтована на поширення освіти серед шляхти й городян Русі та сусідньої Мазовії. Особливий акцент на вивченні права притягав сюди незаможну молодь, яка сподівалася, отримавши юридичну освіту, забезпечити собі засоби

для прожитку. На відміну від Краківської, Замойська академія відзначалася демократичним складом учнів, серед яких було багато міщан та безземельної шляхти, хоча траплялися і діти з елітарних родин. Зокрема, саме тут навчалися Якуб Собеський, Ян Жолкевський, Миколай Остроруг, Миколай Потоцький і, нарешті, син засновника Академії Томаш. Адам Кисіль, власне, вчився з ним майже одночасно: Замойський-молодший завершив студії

у 1614, а Кисіль – перед 1617 р. Шкільне приятелювання відіграло згодом помітну роль у блискучій кар'єрі хлопця зі старовинної й шанованої, але не вельми помітної волинської родини.

Сходження нагору Адама Киселя, звісно, не було таким блискучим, як кар'єра його товариша студентських літ (той у 1618 р. вже став київським воєводою, в 1629 р. – підканцлером, а з 1635 р.

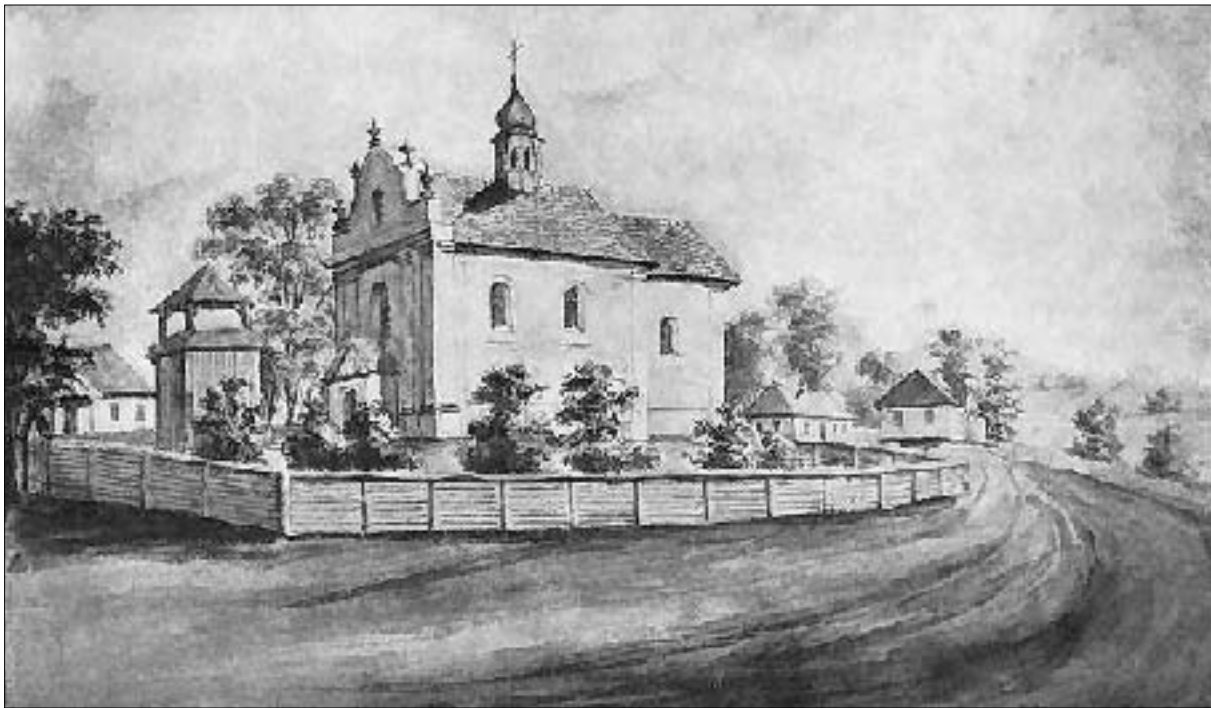

– коронним канцлером). Подібно більшості юнаків свого часу, Адам відразу зі шкільної лави подався до війська. Зокрема, у 1620 р. він взяв участь у нещасливій для польської армії битві під Цецорою, у 1621 р. – відзначився особистою хоробрістю під Хотиним, в 1626 р. – у прусській експедиції, дослужившись зрештою до звання королівського ротмістра (1632).

Приблизно тоді ж під знаком протекції Томаша Замойського намічаються і перші шаблі його політичної кар'єри. Протягом 1622, 1628 і 1629 рр. Адам як королівський представник виїжджає на сеймики до Луцька й Житомира та на православний синод до Києва, а в 1630 і 1632 рр. уже сама шляхта Волинського воєводства обирає його своїм послом на генеральний

сейм Речі Посполитої. Зрікшись 1632 р. унії, до якої доти належав. Кисіль на сеймі того ж року вперше красномовно обороняє інтереси православних, чим здобув собі популярність серед земляків». Тверда особиста позиція, а також вдалі виступи на сеймах 1635-1640 рр. швидко висунули його на роль світського протектора й оборонця інтересів православних. Завдяки особистим симпатіям новообраного 1632 р. короля Владислава IV Кисіль тоді ж отримує почергово ряд високих рядових посад, що відкрили йому шлях до сенату: з 1633 р. його затверджено чернігівським підкоморієм, з 1646 р. – київським каштеляном, з 1648 р. – брацлавським воєводою і, нарешті, з осені 1649 р. – київським воєводою. Додатковим поштовхом швидкого піднесення стали дипломатичні послуги, які Кисіль зумів вдало поєднати

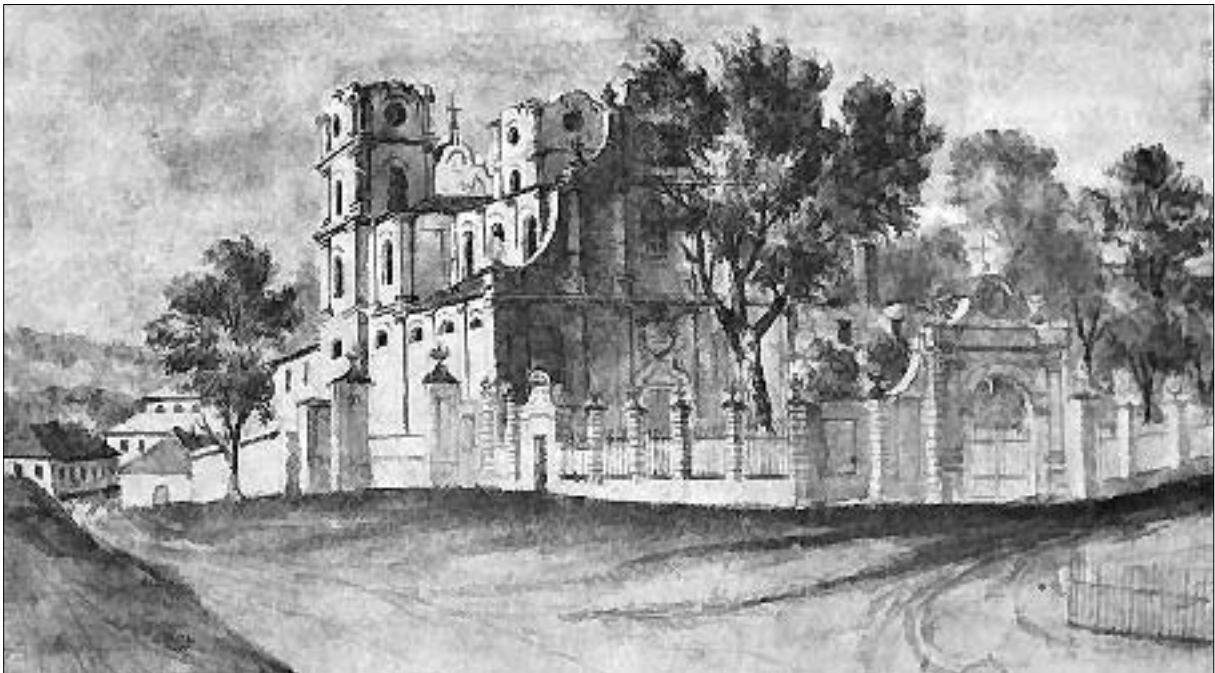

з членством у комісії 1634-1635 рр. з розв'язання польсько-російських прикордонних суперечок на Чернігово-Сіверщині. Не менш стрімко множилися і маєтки нового державного сановника. Скромному власникові єдиного спадкового села Низкиничів, яким ми бачимо Киселя у 20-х рр. XVII ст., наприкінці життя належало 65 населених пунктів, у тому числі 37 на Волині, 18 – на Київщині, 7 – на Чернігово-Сіверщині, 3 – в Галичині, а річний прибуток магната-скоробагача обраховувався у 150 тис. золотих. Джерелом примноження земельних володінь стали, з одного боку, королівські пожалування, а з другого, чи не більшого, – скупівля земель і ошадливе господарювання. Зі зміною суспільного і майнового статусу зазнав змін і родовий герб впливового пана. Замість старого родового печатного знаку (хрест, розщеплений знизу на три відноги), Адам Кисіль, а за ним і його родичі та нащадки починають вживати герба, що отримав назву «Намет, або Свентольдич» із зображенням білого намету на червоному полі з хрестом і дво-

ма зірками над копулою. Цей герб, як твердять тогочасні геральдисти, предок Киселів «рицар Свентольдич» одержав буцімто близько 1054 р. від князя Київського. Згідно з генеалогічною легендою Киселі отримали своє прізвище від знаменитого літописного епізоду 897 р., що описує облогу печенігами Білгорода. Його кмітливі жителі закликали наївних посланців противника у місто і показали їм колодязь, наповнений киселем (що насправді був налитий у діжку, яка стояла на дні). Ті ж, як пише літописець, «подивишася и от града всвояси идоша». Ініціатором дотепної вигадки, згідно з генеалогічною легендою Киселів, якраз і був Свентольдич, «гетьман війська руського», який отримав після згаданого епізоду прізвище «Кисіль». У цій легенді заслуговує на увагу той факт, що навіть чиста фікція прив'язує Киселів до Київської землі, а не до Волині, і це, без сумніву, служить ще одним доказом київського коріння роду.

З перших днів Хмельниччини Адам Кисіль став лідером партії компромісу, яка шукала

способів примирення з повсталими. Йому, зокрема, як досвідченому дипломату й православному русину, було доручено вести перші переговори з Богданом Хмельницьким у лютому 1649 р. в Переяславі, а згодом, у вересні 1651 р., у Білій Церкві. Діяльність дипломата протягом початкового періоду війни підпорядковувалася ідеї досягнення згоди між Польщею та Україною, між якими роздвоювалася душа київського воеводи, ревного підданого й політично-діяча Речі Посполитої, з одного боку, але не менш широго православно-закоханого в свою «милу Русь» – з іншого. В обстановці загостреного національного конфлікту й ворожнечі роздвоєність Киселя, його прагнення до пошуків миру і злагоди не мали популярності ні серед українців, ні серед

поляків. В Україні зневажали, дорікаючи, що його «українські кості людським м'ясом поросли», а в Польщі ненавиділи як зрадника і підозрювали у таємних шпигунських діях на користь Хмельницького.

Відштовхнутий сучасниками, чужий серед своїх, Адам Кисіль помер самотньо у Низкиничках 3 травня 1653 р.; був похований у церкві заснованого ним же місцевого монастиря, де й досі зберігається його надгробок. Жінка Киселя Анастасія, дочка київського шляхтича Філона Гулковича, похована там же. Оскільки дітей у них не було, величезні маєтки, що належали Адаму за життя, розійшлися між племінниками Дорогиницької гілки роду, нащадки якої ще наприкінці минулого століття жили в Австрії.

мар'яна левицька
маляр йозеф франц пічман

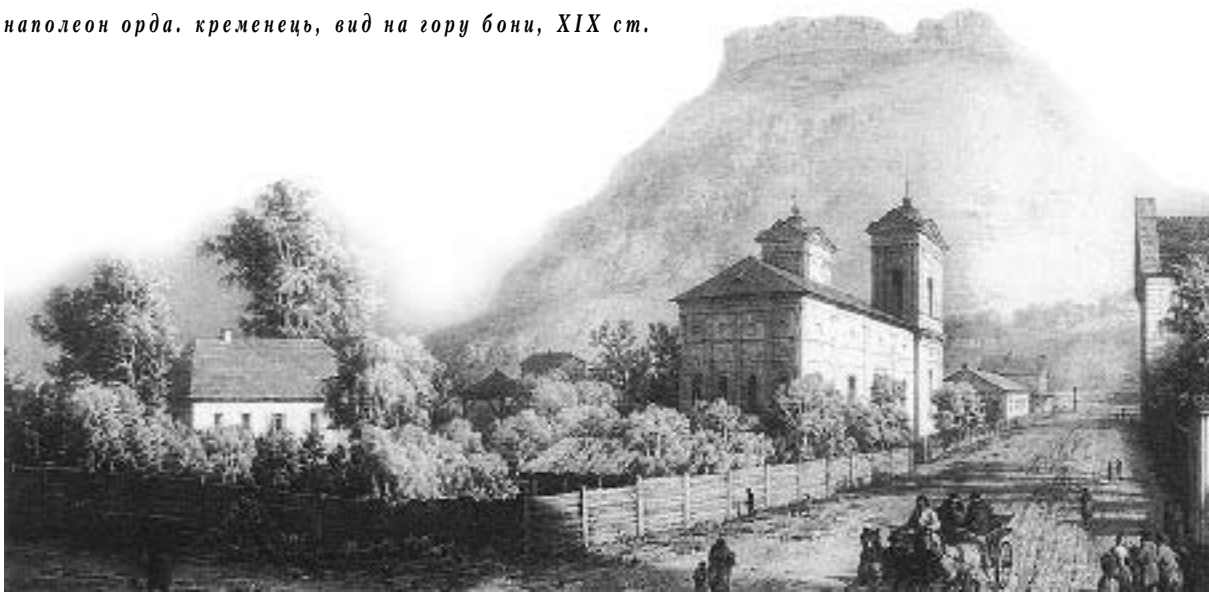
Уродженець австрійського Трієста, Йозеф Франц Пічман (*Pitschmann*, 1758-1834) на-вряд чи уявляв, що закінчить своє життя у малому волинському містечку Кременці, проживши там майже 30 років. Містечку, яке якнайкраще уособлює всю тодішню складність взаємопереплетень географії, політики і культури: містечка у складі Російської імперії, українського за складом населення і одного із смолоскипів польської національної культури XIX ст. Парадоксально, як життєвий шлях може озна́чити взаємозв'язки між містами, наро-

дами, культурами химерного мета-географічного простору Центрально-Східної Європи, де на одній вісі опиняються Трієст–Відень–Корець–Варшава–Львів–Кременець. Де саме на рівні міжособистісних зв'язків, творчих і професійних контактів прослідковуються контекстуальні історичні наративи, а відстань між Віднем і Кременцем, чи Трієстом і Львовом стає значно ближчою.¹ Професійний шлях Йозефа Пічмана цікавий ще й тому, що добре унаочнює зміни у мистецькій сфері на зламі XVIII–XIX ст.

...Але повернімось до перипетій кар'єри Йозефа Пічмана. Батьки,

наполеон орда. кременець, вид на гору бони, XIX ст.

вбачаючи у мистецькому обдаруванні сина добру життєву перспективу, у 12-річному віці віддають його на навчання до Віденської академії мистецтв. Навчання триває майже 17 років, з них – кілька років у класах провідних європейських митців, адептів історизованих мітологічних полотен Г.Ф. Фюгера та Й. Брандта. Епоха просвітницького абсолютизму потребувала дидактики мітологічних сюжетів, полотен на теми громадянського обов'язку й античної героїки, навіть у портреті вимагала творення ідеального образу. Закономірно, що молодий Й. Пічман прагне утвердитись в історичному жанрі: малює патосні сюжети про Олександра Македонського, про подвиги Геракла, за один із яких у 1787 р. отримує золоту медаль Академії (полотно «Геракл віддає Адметові його дружину Альцесту, яку вивів із підземелля» зберігається у *Gemäldegalerie der Akademie der Bildenden Künste* у Відні). У тому ж році, уже як дійсний член «Freie Akademie der Vereinigten Bildenden Künste» у Відні, отримує остаточне підтвердження як *Historienmaler*, тобто «художник історичних полотен».

На запрошення князя Йозефа Клемента Чарторийського у 1788 р. Пічман приїздить до Корця, одного з княжих маєтків на Волині, де

прогресивний аристократ започаткував мануфактуру викосоякісної порцеляни.² Можна уявити, яким дивним, після Відня, видається австрійцеві стиль життя волинської шляхти, місцевий колорит. Намальованим у той час портрети, позначені винятковою репрезентативністю й пихою нащадків славної епохи «сарматизму»: як-от штивні зображення Міхала Валєвського (1788 р. МНВр) чи невідомого у кунтуші (1789 р. МНВр).³ Змушений враховувати побажання, а часом і примхи, замовників, вже на початках кар'єри Пічман намагається балансувати між ідеальним уявленням людини про себе і її дійсною внутрішньою суттю.

Здобуті у той час знайомства у середовищі впливової польської шляхти стають для молодого художника «перепусткою» у вищий світ Варшави. Йозеф Пічман у 1789 р., має честь портретувати короля. Польський король Станіслав Август Понятовскі, що намагався відповідати образу «філософа на троні», владного й освіченого правителя, непідробно цікавився мистецтвом і оточив себе інтелектуалами з різних сфер. Існує припущення про входження Й. Пічмана у інтернаціональне середовище масонів, які при дворі Понятовського відігравали важливу роль. Особливо сильні позиції масони

займали у освітній і мистецькій царинах, до них належав С.К. Потоцький, підтримували його погляди ініціатори освітніх і наукових проєктів С. Сташиць, Г. Колонтай. Класицистична доктрина у Польщі на зламі XVIII-XIX ст. виходила на форум публічних дискусій, а зв'язок із політикою королівського двору надав їй рис офіційної ідеології. Загалом, на тому етапі саме ідеологія масонства сприяла «окциденталізації» політичного й громадського життя поляків, стимулюючи багато прогресивних змін.

Серед придворних художників Станіслава Августа більшість також склали чужинці: Бачарелі, Каналето, Норблен, Мерліні, Гольцгауер, Фогель, Лесер. Деякі з них були нобілітовані монархом і з часом увійшли до грона питомо-польських митців. У цьому колі Й. Пічману так і не вдається стати фаворитом, хоч і портретував він короля ще кілька разів, і навіть отримав особисту нагороду (перстень із рук правителя). Одним із кращих за всю художню кар'єру митця є пастельний портрет короля Станіслава Августа у військовому мундирі (бл. 1789 р., МНВ). Й. Пічман в цьому полотні проявився як прихильник англійської традиції портретування кін. XVIII ст. (у манері Т. Гейнсборо, Т. Лоуренса), а його легка, справді віртуозна техніка виконання, ніби наповнює зображення подихом життя. У відгуках сучасників Понятовскі-політик був нерішучим, слабким, аморальним, натомість, Понятовскі-меценат був толерантним, розумним, дотепним. Споглядаючи портрет короля, виконаний Пічманом, відчувається, що в ньому присутнє це невловиме відчуття внутрішньої суперечливості героя.

За п'ять років (1789-1794), прожитих Пічманом у Варшаві, вузьке приятельське коло художника утворилося із таких же, як і він, заробітчанин-чужинців (полковник Домінік Комен-

льє та полковник і гравер Бартоломей Фоліно; дружина – Агнеса, з родини французького лікаря і комедіографа Бодуїн де Кортене). Мабуть до того, досить успішного періоду його життя, належить і автопортрет Й. Пічмана (оригінал втрачений, відомий із мініатюрної копії автопортрета В. Лессера).⁴ В автопортреті акцентовано елемент саморепрезентації героя: невимушена постава, зовнішня показна елегантність вбрання (високий капелюх, шовкова шийна хустина, напудрена перука), ледь-вловима іронічна усмішка і живий уважний погляд, скерований на глядача.

Мода і віяння часу вносять корективи у задуми Й. Пічмана: високий стиль історичного малярства не на часі для хиткого становища варшавського двору. В умовах, коли ще зберігається суспільна ексклюзивність портретного жанру, виконання замовних портретів, герої яких з під пензля Пічмана виходять дуже подібні до оригіналів, приносить художнику немалий прибуток. Він, здобуваючи все більшу популярність, створює велику галерею зображень польської знаті (відомо про понад 50 творів), але поступово коло багатих замовників вичерпується. Крім того, 1792-94 роки у Польщі були часом політичної нестабільності, анти-королівських конфедерацій, Косцюшківського повстання, а відтак – загального спаду інтересу до мистецтва...

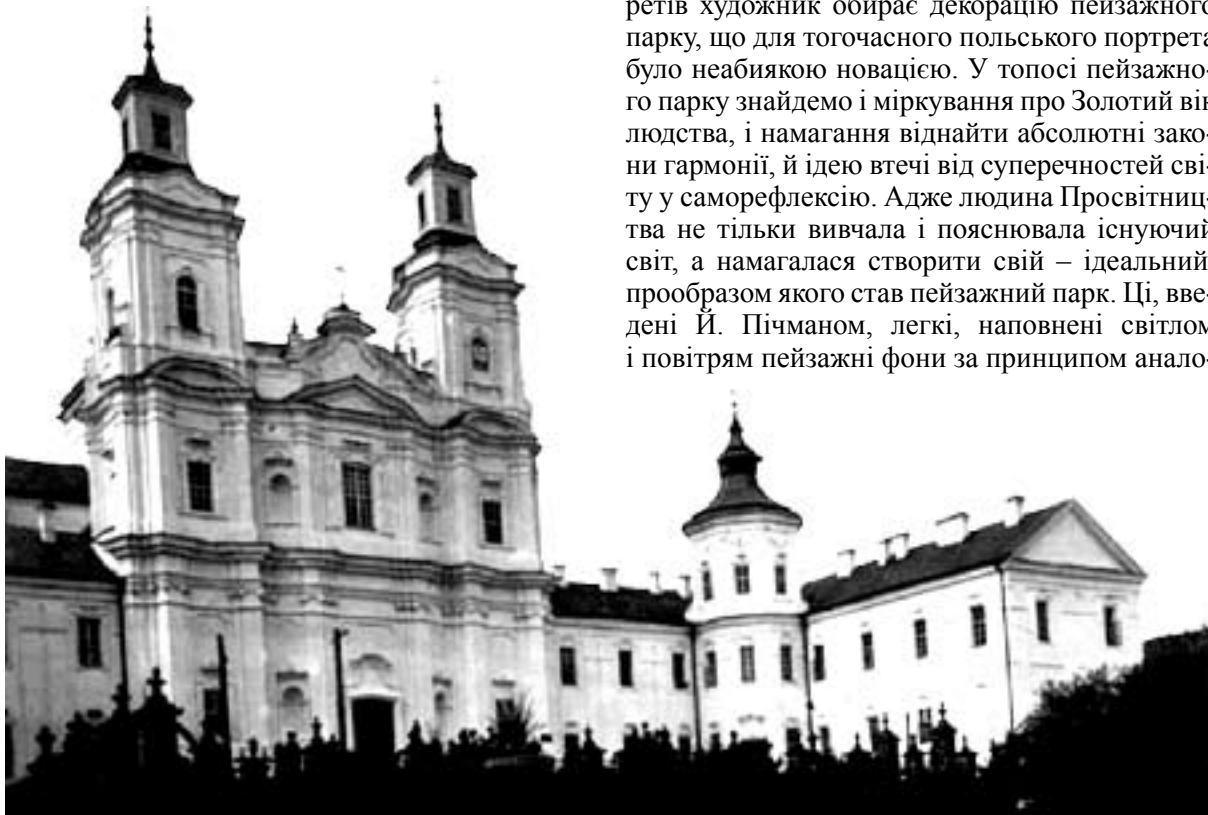
Тому у 1794 р., можливо за протекцією варшавських знайомих, Й. Пічман переїздить до Львова. Львів був привабливим із двох причин: це найбільш віддалене на схід столичне місто Австрійської імперії, із рідною австрійською адміністрацією, подалі від політичних небезпек, водночас, Львів – поліетнічний, із великою кількістю уже знайомих польських родин. Серед них найтісніші контакти Й. Пічман підтри-

мує із родинами Мієрів, Семяновських, Станіславом Тарновським та римо-католицьким львівським архієпископом Каєтаном Ігнацієм Кіцкім. Ведучи прискіпливий реєстр власних творів, Пічман занотовує, що за час від 1794 по 1805 рр. у Львові він намалював 347 портретів.⁵ На жаль, відсутні докладніші відомості про львівський період діяльності Пічмана, про коло його друзів, приватне життя. У величезній галереї портретів галицької аристократії, намальованої Пічманом, згадуються представники родів Чарторійських, Четвертинських, Яблоновських, Лянцкоронських, Любомирських, Понінських, Потоцьких, Радзивілів та багатьох інших. Утім, дуже мало з цих творів збереглися до нашого часу: по кілька полотен у фондах Львівської галереї мистецтв, Національного музею у Варшаві, Національного музею у Вроцлаві.

Замовники, герої портретів Й. Пічмана – люди, що намагаються відповідати етичному й естетичному ідеалу Просвітництва. А самого художника більше цікавить не абстрактний ідеал, а реальна людина, з неповторним світом її моральних якостей, переживань, емоцій. Тому у поглядах на людину-модель, Пічман намагається поєднати як просвітницьке (ідеалізоване, імперсональне) так і сентименталістське (психологічно-неповторне, індивідуалізоване) бачення. Таке розуміння завдань портрета добре ілюструють твори львівського періоду діяльності художника: парні сімейні портрети Мацея Ігнація Стаженського та його дружини Марії Стаженської (з Баворовських, обидва – 1790-ті рр. ЛГМ); або зображення Антонія Францішка Розвадовського (бл. 1794-1798 р. МНВр) чи Юзефа графа Коморовського (1790-ті рр. ЛГМ).

Характерно, що тлом для усіх згаданих портретів художник обирає декорацію пейзажного парку, що для тогочасного польського портрета було неабиякою новацією. У топосі пейзажного парку знайдемо і міркування про Золотий вік людства, і намагання віднайти абсолютні закони гармонії, й ідею втечі від суперечностей світу у саморефлексію. Адже людина Просвітництва не тільки вивчала і пояснювала існуючий світ, а намагалася створити свій – ідеальний, прообразом якого став пейзажний парк. Ці, введені Й. Пічманом, легкі, наповнені світлом і повітрям пейзажні фони за принципом анало-

гії повинні підкреслювати душевну рівновагу і внутрішню гармонію портретованих. Особливо вміло художник користується колористичними засобами, співставляючи ясні, майже покварельному прозорі вохристо-жовтуваті та зеленаво-сині відтінки. Їхні акорди взаємно урівноважуються і створюють узгоджені кольорові площини. Герої портретів Й. Пічмана, з їх настроями замріяності, меланхолії – переконливі образи епохи, що згасає, так і не досягнувши бажаного ідеалу. Разом з тим, моделі Пічмана – представники єдиної космополітичної Європи неокласичних еліт, спільноти, створеної на основі рецепції античної культури (як вони її розуміли). Подібні зображення наприкінці XVIII ст. виходять з-під пензля будь-якого з популярних європейських митців, незалежно від походження замовників і художників, місця виконання тощо.

Заробляючи виключно малярством, Й. Пічман педантично розраховував, що на схилі літ надійніше мати постійне місце праці, державну посаду і не перейматися пошуком клієнтів. У 1805 р. він приймає привабливу пропозицію варшавських друзів зайняти місце вчителя рисунку і малярства у новостворюваній Волинській гімназії у Кременці. Невдовзі художник залишає Львів і їде з родиною на Волинь, де він колись починав свою самостійну кар'єру.

Сучасний Кременець за своїм впливом на інтелектуальне й мистецьке життя регіону напевно не може претендувати на роль «Волинських Атен». Але в історії і Польщі, і України, і Росії першої половини XIX ст. сучасники саме так визначали роль Кременця. Між тим, для того, щоби Кременецька гімназія за такий короткий час стала славними Волинськими Атенами, передумови закладалися у попередню епоху. До поділів Польщі і переходу волинських теренів до складу Російської імперії у 1795 р. Кременець (із поближнім Почаївським монастирем) був одним із прикладів дієвої

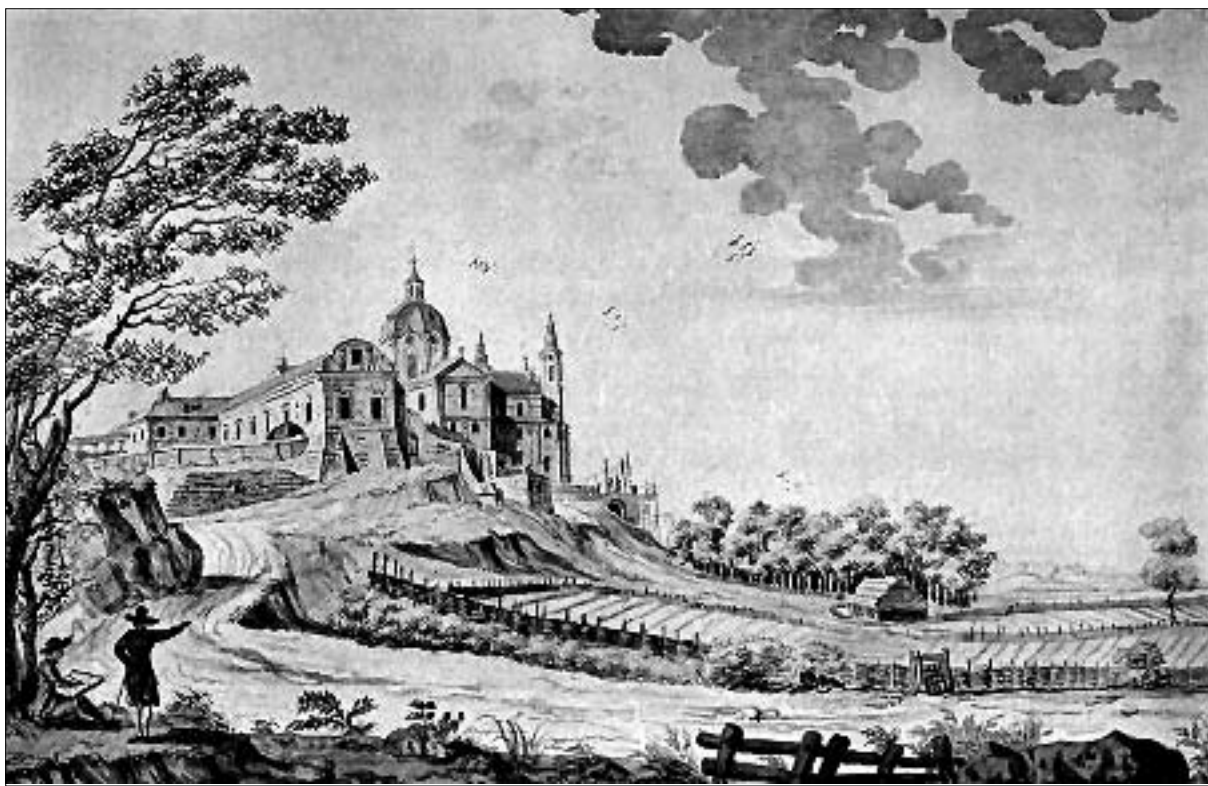

моделі розмаїтості культурних взаємин. Із XVII ст. (1636 р.) тут діяв православний Бого-явленський монастир (зі школою і друкарнею), що з 1725 р. став василіянським; славився своєю освітою і єзуїтський колегіум. У першій половині XVIII ст. у Кременці жив і працював відомий архітектор-єзуїт Павло Гіжицький (1692-1762). Його проєкти реалізовані не тільки на Волині (костьол Єзуїтів із будівлею колегіуму у Кременці, костьоли у Ковелі, Луцьку, Володимирі, Корці, Острозі), але й у Галичині (Живець, Самбір) і на Поділлі.⁶ Також у XVIII ст. активно діяла Почаївська іконописна майстерня, є відомості про сімох іконописців, що працювали на навколишній території. Щоправда, до виконання настінних розписів у інтер'єрі Успенського собору на початку XIX ст. (у 1807-1810 рр.) настоятель Почаївської лаври вже запросив абсолювента Віденської академії, львівського маляра Луку Долинсько-

го. Чим засвідчив орієнтацію на професійний і відповідний духові часу мистецький вишкіл, що його давала Віденська мистецька академія.

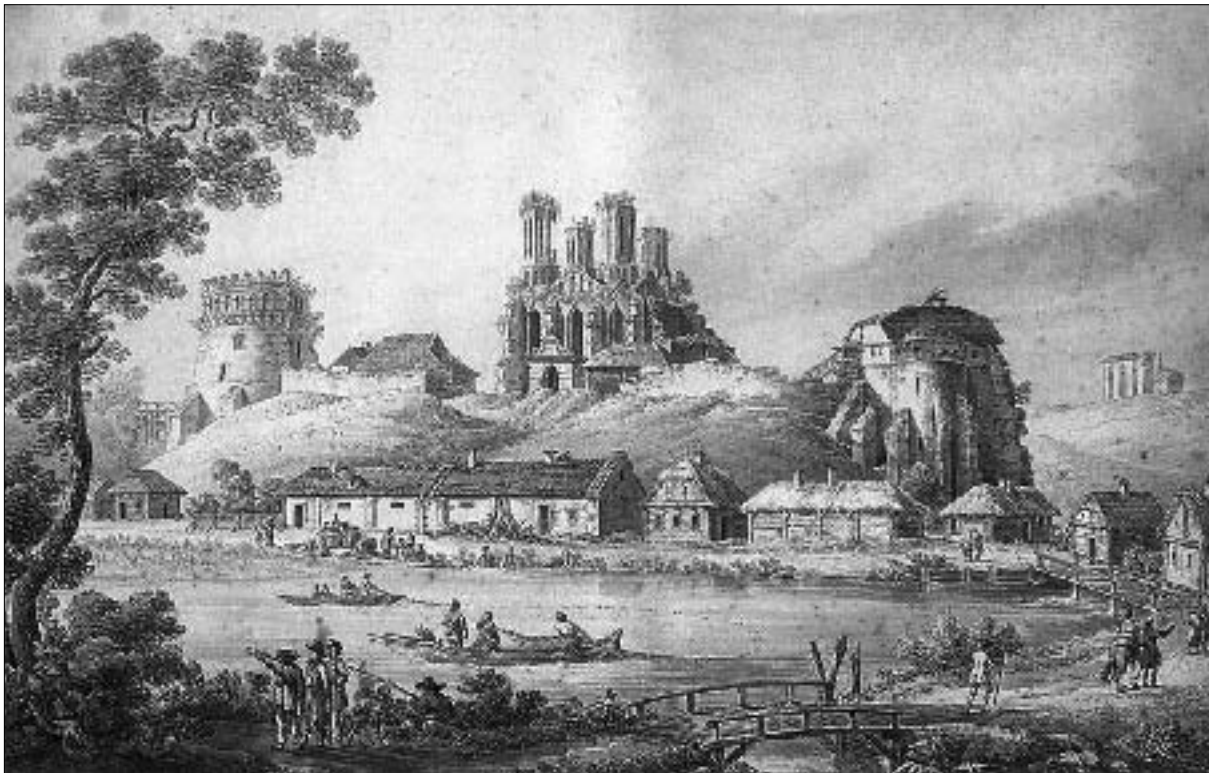
Поштовхом для оновлення системи освіти на литовсько-руських теренах колишньої Речі Посполитої стала діяльність Комісії народної освіти (Komisja Edukacji Narodowej, 1773 р.). У нових умовах підросійського існування освітня робота для польської еліти часто ставала альтернативою політичній. Після зникнення такого меценатського осередку як королівський двір, ініціативу перейняла регіональна польська шляхта, що зберігала впливові позиції у Російській імперії. Тому уродженець Кременецького повіту, учений, суспільний діяч і меценат Тадей Чацький, ставши у 1803 р. візитатором шкіл Київської, Волинської та Подільської губерній і розуміючи потреби часу, у 1805 р. домігся відкриття у містечку гімназії, яка згодом (у 1818 р.) стала ліцеєм. До шкільної ради

входили такі авторитетні учені, як Г. Колонтай, І. Потоцький, С. Сташиць, Я. Снядецькі. Важливою обставиною було й те, що міністром народної освіти в Російській імперії на той час (1802-1810 рр.) був вихованець Києво-Могилянської академії українець Петро Завадовський. Згодом саме Кременецький ліцей став основою для створення в 1834 р. київського університету Св. Володимира: із 20 професорів університету на початку його діяльності – 16 були із Кременця; до Києва переїхала багата бібліотека, мистецькі й технічні колекції тощо. Інтелектуальну вагу кременецької спадщини добре оцінив перший ректор Київського університету, завзятий українофіл М. Максимович.

Одною із принципів засад Т. Чацького при заснуванні гімназії було залучення високопрофесійних викладачів і забезпечення високого рівня освіти. Викладача рисунку і малярства для гімназії Т. Чацькому запропонував Г. Колон-

тай, рекомендуючи Й. Пічмана як досвідченого і фахового митця. Хоча малярство не було обов'язковим предметом програми і Й. Пічману не доводилося очікувати від його вихованців значних успіхів, уже у 1807 р. його клас відвідувало 152 слухачі.⁷ Художні студії проводилися по одній годині тричі на тиждень, на нижчих відділеннях рисунку навчали асистенти Пічмана: Я. Круліковські, Ф. Сапальські (у 1805-1809 рр.). Для покращення викладання художніх дисциплін призначалися також бібліотека, колекція картин, нумізматична й археологічна колекція, кабінет графіки, гліптотека тощо.⁸ Очевидно, що у методиці викладання Пічман орієнтувався на відому йому систему Віденської академії, де однаково важливими були теоретичні знання і рисувальна практика, з вишколом, насамперед, на класичних взірцях. Основою було рисування з античних гіпсів, але велика увага приділялася також натурним зарисовкам. Є ві-

домості, що для здібних учнів Пічман додатково вів малярську студію у власній майстерні.² Сучасники у спогадах стверджували, що Й. Пічман виконував окремі твори спеціально як навчальний матеріал для галереї рисунків, і чимало своїх полотен подарував збірці ліцею.

Власне, за час роботи в ліцеї Пічман-педагог перемагав Пічмана-художника: якщо вірити загальному реєстрові творів художника, то із п'ятиста полотен, майже чотириста написані ним до приїзду на Волинь. Відповідно, у Кременці, могло бути створено близько ста шістдесяті олійних і графічних творів. Але творчість художника в цей період позначена низкою змін: інтересом до різних жанрів, більш об'єктивним підходом до зображення людини.

Закономірно, що в перші роки життя у Кременці Пічман неодноразово зображає фундатора закладу Тадея Чацького. Кожен з цих портретів відмінний за підходом до зображення моделі: як-от портрет Чацького в римській тозі, де маляр апелює до високого «історизованого» стилю; чи офіційно-урочистий поясний портрет Чацького за письмовим столом, чи більш камерний, психологічно-загострений погрудний портрет у техніці пастелі. Але найчисельнішу групу зображень кременецького періоду становили «професійні інтелектуали», такі ж, як і він, викладачі ліцею. Серед найбільш історично- цікавих: портрет професора класичної літератури Евзебія Словацького

(батька Ю. Словацького, МНВ) і парний портрет його дружини Саломеї Словацької (МНВ); такі ж парні портрети директора Ліцею, професора математики Йозефа Чеха і його дружини Аполонії (пастель, Музей ЯУ), професора Йозефа Ярошевича (пастель, ЛГМ), портрет Юліана Урсіна Немцевіча (1816 р., місцезнаходження невідоме, раніше – приватна збірка у Кременці).

Інтерес до інших жанрів у творчості Пічмана визначався академічною «системою вартостей». На першому місці (окрім портрета) – високі мітологічні теми («Ахіл над тілом Патрокла»; «Фетида приносить зброю Ахілу») дидактичного характеру, призначені для виховання моральних якостей ліцеїстів. У тому ж руслі – картина на теми епосу Д. Макферсона про Осіана (популярний сюжет європейських романтиків, що свідчить про добру обізнаність Пічмана з актуальним мистецьким процесом). Релігійні полотна – як данина поваги закладу (ескіз полотна «Христос благословляє дітей» для ліцеального костюлу у Кременці (МНВ), «Адам і Єва в Раю» (кілька реплік), «Костянтин Великий» і «Св. Єлена»). І, либонь, призначені виключно для себе, або для вузького кола близьких поціновувачів, спроби у пейзажі і жанрі («Місячний красвид», «Картярі»), камерні зображення членів родини («Портрет дружини Агнеси», «Портрет сина Нарциса у молодому віці»).

Досить складно зараз уявити, наскільки ізольованим від реального волинського контексту було/ чи не було життя Пічмана і його родини. Наскільки міг австрієць, що звик до ритму життя великих міст, адаптуватися до неквапного трибу життя провінції? Наскільки близько сприймав він мальовничу красу цих місць (руїни замку Бони, долину річки Ікви), як розумів історію краю, народів, що тут мешкали (значення Почаївського монастиря, єзуїтського колегіуму, українського Братства)? Тобто, все, що так мальовничо словами описували його сучасники і учні: В. Поль, Ю. Словацький.¹⁰ Із творів художника видно, що його мало зачіпали соціальні чи національні протиріччя, політичні питання, його внутрішній світ не надто збурювали актуальні події. Найімовірніше, що витончено-інтелектуальна атмосфера ліцею, вишукана архітектура його будівель (пізньобарокових і класицистичних), спокій і рівновага досконало-доглянутого парку стали для Пічмана тим втіленням ідеальної гармонії життя. Гармонії поміж приватними бажаннями, здібностями й інтересами та життєвим покликанням. Навіть після закриття ліцею у 1831 р. (після Листопадового повстання), художник з родиною залишився жити у Кременці. А після смерті художника в 1834 р., його дружина з великим пієтетом відгукувалася про роки, проведені у Кременці і про авторитет її чоловіка у Ліцеї.

Заслугою Й. Пічмана для Волині стала підготовка групи професійних митців, які хоч і різнилися рівнем обдарування, але заклали основи професійного мистецтва нового типу,

не пов'язаного із меценатством магнатів чи церкви. Для більшості вихованців, вихідців із середніх верств чи збіднілої шляхти, професійний вишкіл давав матеріальне забезпечення і шанс на життєвий успіх. Чимало з них стали викладачами різних навчальних закладів України. Серед таких вихованців ліцею – уродженець Кременця, досить здібний портретист Петро Павловський, що викладав рисунок у Луцькій, згодом у Рівненській гімназії. У Кременці асистентами Пічмана були його учні Бонавентура Клембовські (із 1815 р.) і Ксаверій Каневські

(молодший вчитель рисунку у 1827 р.), що стали згодом відомими художниками на території України. Так, наслідуючи учителя, Б. Клембовські також портретував людей із кола кременецьких і віленських викладачів: професора ботаніки В. Бесера, ректора Віленського університету Я. Снядецького, префекта медичного інституту В. Пелікана. У цих полотнах молодого художника герої розкривалися через суспільний масштаб образів наукової інтелігенції, актуальний для романтизму, через властивий йому мотив спорідненості духовних прагнень та інтересів. Так, поступово, громадянський імператив портретного зображення набував не відсторонено-абстрактного, а цілком реального втілення.

Після закриття ліцею і формування на його основі Київського університету Б. Клембовські був там кустошем збірки малярства (до 1839 р.), а згодом (у 1839-1844 рр.) викладав у Харківському університеті. Інший учень Пічмана – Ксаверій Каневські, після Кременця підкорив

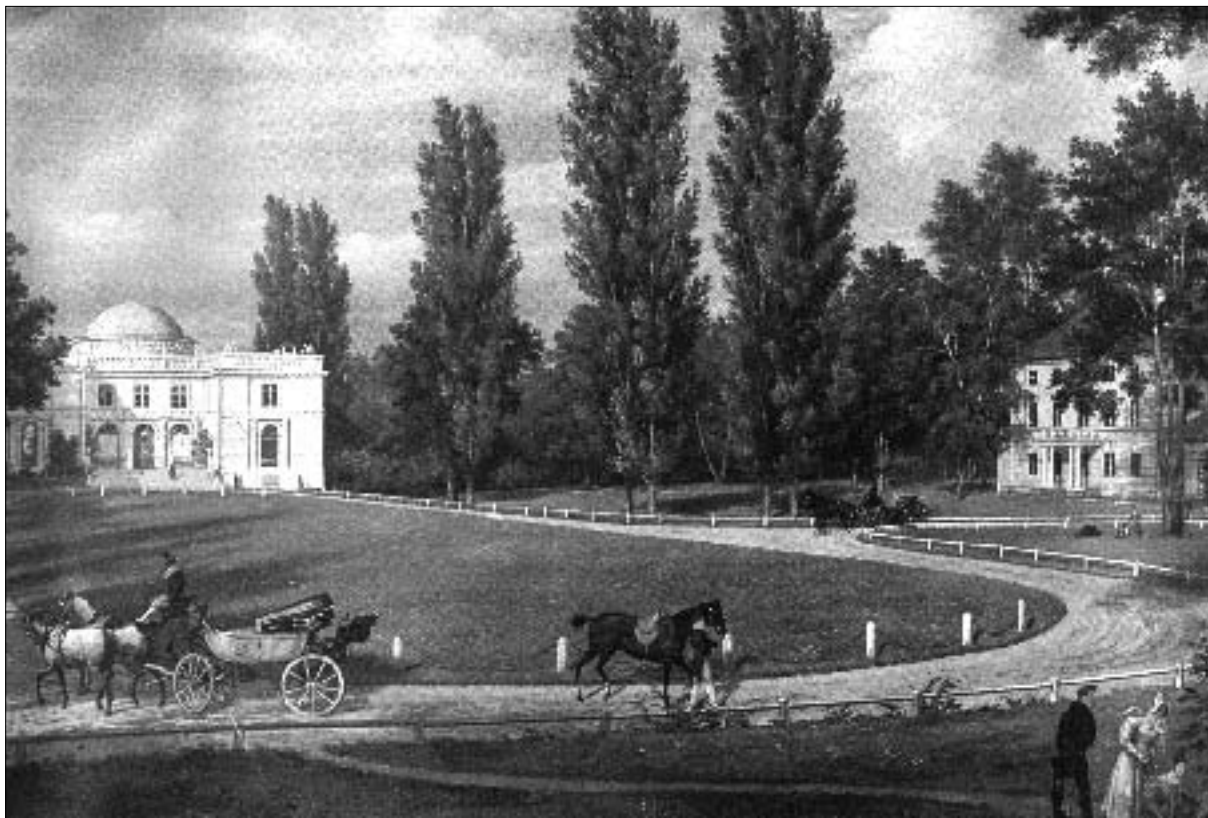

Петербурзьку і Римську мистецькі академії, а 1859-1866 рр. очолював Варшавську школу красних мистецтв (Szkoła Sztuk Pięknych). До відомих вихованців Пічмана належить і скульптор Томаш Оскар Сосновскі, який у сер. XIX ст. був одним із кращих майстрів у Римській академії і навіть її ректором (з 1878 р.).¹¹

Ризикнемо підсумувати, що ця, доволі стисла ретроспектива життєвого і професійного шляху одного митця, досить правдиво ілюструє окремі аспекти контексту становлення польського й українського мистецтва, і «вимальовує» більш близький та зрозумілий образ Кременця першої половини XIX ст. Хронологія діяльності Й. Пічмана унаочнює процеси пост-просвітницьких суспільних перетворень, які позначилися на мистецькій сфері. Адже Й. Пічман пройшов етапи від становища придворного маляра Станіслава Августа у Варшаві і мецена-

ту відомих магнатських родів до посади маляра-педагога у державному освітньому закладі. Кар'єра Й. Пічмана показує, як змінювався «культурний ландшафт» волинського регіону, як малярство ставало професійним заняттям, коло замовників втрачало суспільну ексклюзивність і розширювалося, звідки виходили і які ідеали несли представники нової професійної інтелектуальної еліти, виховані Кременецьким лицесем.

¹ Про це влучно зазначив А. Новак у есеї «Роль еліт у функціонуванні суспільства» // І-№45, 2006. Див.: www.ji.lviv.ua/n45texts/novak.htm Тут варто зазначити ще один цікавий факт: зв'язок між Трієстом та Львовом визначає діяльність іншого австрійця – архітектора П'єтро Нобіле. Видатний зодчий, адепт римської класичної доріки, був автором проекту церкви Сант-Антоніо на Гранде канале у Трієсті і дуже схожого за стилем проекту перебудови кос-

тьолу Св. Агнешки на бібліотеку Оссолінських у Львові (1819 р.).

² Немає відомостей, чи виконував Пічман які-небудь художні проекти для Корецької фабрики, імовірно працював для родини Чарторийських саме як портретист.

³ М. Валевські (власник великих маєтків на Волині) позував у мундирі ротмістра кавалерії у відставці, з зіркою «Білого Орла» на грудях, – згідно з традицією польського репрезентативного портрета XVIII ст.

Скорочення тут і далі: МНВр – Музей Народовий у Вроцлаві, МНВ – Музей Народовий у Варшаві, ЛГМ – Львівська галерея мистецтв, Музей ЯУ – Музей Ягеллонського університету.

⁴ Wallis M. *Autoportrety artystów polskich.* – Warszawa, 1966, s. 83.

⁵ Rastawiecki E. *Słownik malarzów polskich tudzież obcych w Polsce osiadłych lub czasowo w niej przebywających.* – W 3 t. – Warszawa. – Т. II, 1851, s. 241.

⁶ J. Kowalczyk, *Kierunki w późnobarokowej architekturze sakralnej na Wołyniu*, w: *Sztuka Kresów Wschodnich*, red. J.K. Ostrowski, Kraków 1994, s. 7-10.

⁷ Rolle M. *Ateny Wołyńskie/ Szkic z dziejów oświaty w Polsce*, Nakł. księgarni Gubrynowicza I Schmidta, Lwów, 1898, s. 126.

⁸ Наприклад, станом на 1818 р. у закладі було зібрано понад 450 одиниць творів мистецтва. Див.: Коляденко С. *Кременецький ліцей у системі освіти Волині (XIX – 30-ті рр. XX ст.)*, Житомир, 2003, с. 71.

⁹ Kowalski F. *Malarz B. Kłembowski pomocznik J. Pitschmanna w Krzemieńcu // Wspomnienia – F. Kowalski (1819-1823)*, Kijów 1912, s. 107-116.

¹⁰ Окремі із присвячених Кременцю поезій зібрані у праці: Przybylski S. *Kresy Wschodnie Rzeczypospolitej. Opisy i obrazy przeszłości*. Lwów, 1928, s. 178-180. Традиція міфологізація т.зв. Кресів прослідковується як у міжвоєнній, так і в сучасній польській історіографії: Chrzanowski T. *Kresy czyli obszary tęsknot*, Wydawnictwo Literackie, Kraków: [B.d.]; *Encyklopedia Kresów*, Kłuszczyński [B.m.], [B.d.].

¹¹ Кілька першорядних його творів зараз експонуються у відділі мистецтва Рівненського краєзнавчого музею та в музеї в Острозі.

ВІКТОРІЯ КОЛЕСНИК
ГРАФІК НАПОЛЕОН ОРДА

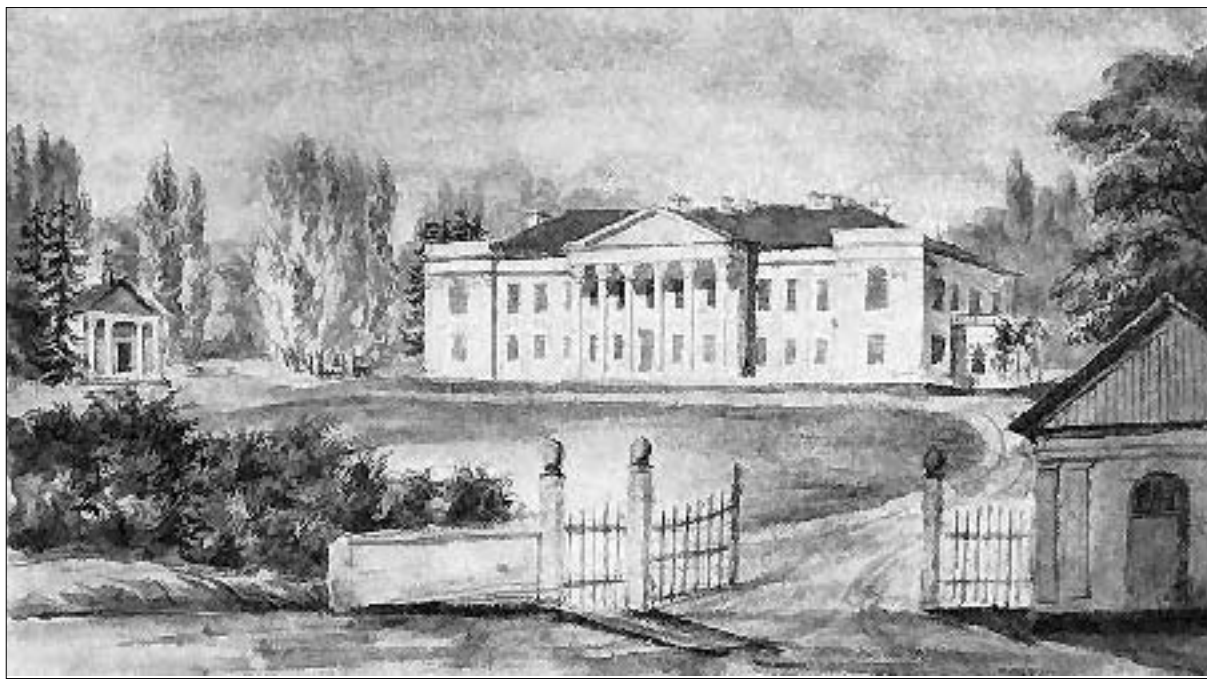

Наполеон Орда народився у родинному маєтку у с. Вороцевичах Гродненського повіту (Білорусь). Він походив з польського шляхетського роду, був сином Міхала, маршалка шляхти Кобринського повіту, і Юзефи з Бутримовичів. З дитячих років Наполеон вивчав гру на фортепіано. Закінчив гімназію у м. Свіслочі Волковського повіту (Білорусь), від 1823 р. студіював математику у Віленському університеті. На четвертому році навчання юнак був заарештований за приналежність до таємного студентського товариства «Zogzanie» («Зоряни»). Відбувши 15-місячне ув'язнення, він повернувся додому, де господарював у маєтку батька, а також займався самоосвітою.

Призваний 1830 р. до російського війська, Наполеон Орда служив як рядовий у кінній гвардії литовського корпусу. Після вибуху польського національно-виз-

вольного Листопадового повстання (1830-1831 рр.) він був зарахований до штабу головнокомандувача повстанців, служив під командуванням генералів – Ю. Хлопіцького, М. Радзівілла і Я. Скжинецького. Оpubлікував у той час у Варшаві вірш «Litwin do Polaków» («Литовець полякам»). Отримав звання підпоручика 4 полку кінних стрільців (13.04.1831 р.) і був відзначений золотим хрестом Virtuti Militari (25.05.1831 р.). Як ад'ютант ген. Дж. Раморіно після падіння Варшави у вересні 1831 р. Орда перейшов разом з цілим корпусом до Галичини, де був інтернований австрійцями і закінчив свою військову кар'єру.

Після нетривалого перебування у свого друга Е. Країнського в Саноцькому воеводстві Наполеон Орда вирушив разом з Т. Плонським до Франції – пішки через Австрію, Італію і Швейцарію. У кінці 1833 р. він був уже в Парижі, де розпочав систематичні художні

студії, зокрема малярські – у пейзажиста П. Жирара. З того часу походить його перша відома робота «Французький пейзаж» (1833 р.) Тоді ж Орда познайомився і подружився з Ф. Шопеном, польським композитором і піаністом, який пізніше здобув світову славу. Шопен допоміг Наполеону розвинути музичний талент (безкоштовними уроками), кореспондувався з ним, постійно дарував йому першодруки своїх композицій із присвятами, портретами та різними пам'ятками (багато з них зберігається у музейних та бібліотечних зібраннях Товариства ім.

Ф. Шопена у Варшаві), познайомив його з іншим видатним представником музичного світу, угорським композитором і піаністом Ф. Лістом. Шопен і Орда виконували фортепіанні композиції Орди в Шопена, Плятерів, Чарториських, де часто збиралися польські емігранти.

Утримувався Наполеон Орда уроками музики. Влітку він здійснював мандрівки по всій Франції, відвідував Голландію, Бельгію, Іспанію, Португалію, Англію, Шотландію. Крім того, деякий час

перебував у Алжирі, де внаслідок нещасного випадку отримав перелом руки чи ноги (звідти навіть прийшло до Парижа повідомлення про його мниму смерть). Мандрівник під час своїх подорожей зробив сотні ескізів і студій, з яких відомі лише французько-надрейнський (1840-1844 рр.) та еспансько-португальський (1842) цикли.

У 1838 р. Орда видав у Парижі збірку «Album dzieł kompozytorów polskich» («Альбом творів польських композиторів»), призначивши весь прибуток на допомогу бідним полякам-емігрантам. Крім того, під впливом Шопена і Ліста він видав у Парижі та Варшаві власні полонези, вальси, серенади, коліскові й сольні пісні на слова С. Вітвіцького, А. Петкевича й інших відомих польських поетів.

Наполеон Орда брав активну участь у житті польської еміграції, зокрема входив до Історично-літературного товариства в Парижі (від 1839 р.), Комітету польської еміграції (від 1848 р.) і Комісії фундушів для підтримки бідних співвітчизників у Парижі, заснова-

ної генералом Ю. Дверніцьким. У паризький період він зустрічався з видатним поетом і політичним діячем А. Міцкевичем та багатьма іншими відомими поляками.

У 1843 р. Орда одружився з французкою Іреною Бугле. Разом з А. Маковським він заснував і провадив у 1843-1847 рр. Торгово-комісійний дім у Парижі. У 1847 р. Орда на пропозицію акціонерного товариства став музичним директором Італійської опери в Парижі, а після її закриття у 1848 р. присвятив себе музиці й живопису. У той період він написав для свого сина підручник з польської граматики, виданий під назвою «Grammaire analytique et pratique de la langue polonaise à l'usage des français» («Аналітична і практична граматика польської мови, призначена для французів», ч. I: Париж, 1856; ч. II: Берлін, 1858; вид. 2 (перероблене): Варшава, 1874). Пробивав свої сили

і на публіцистичній ниві, публікуючи більшість статей анонімно.

Попри велику популярність серед польських емігрантів і французів, Наполеон Орда, якого мучила ностальгія за рідним краєм, скористався амністією 1856 р. і повернувся до Вороцевичів (дружину й сина він залишив тимчасово в Парижі). У родинному маєтку зайнявся господарством, зокрема, збудував тут фабрику сільськогосподарських машин. Не занедбував він і мистецтва: взявся навіть за скульптуру. Потім (ймовірно, у 1862 р.) Орда став гувернером у сім'ї генерала А. Жевуського у с. Верхівні Сквирського повіту (нині село Ружинського р-ну Житомирської обл.); перебував там ще у 1870 р.

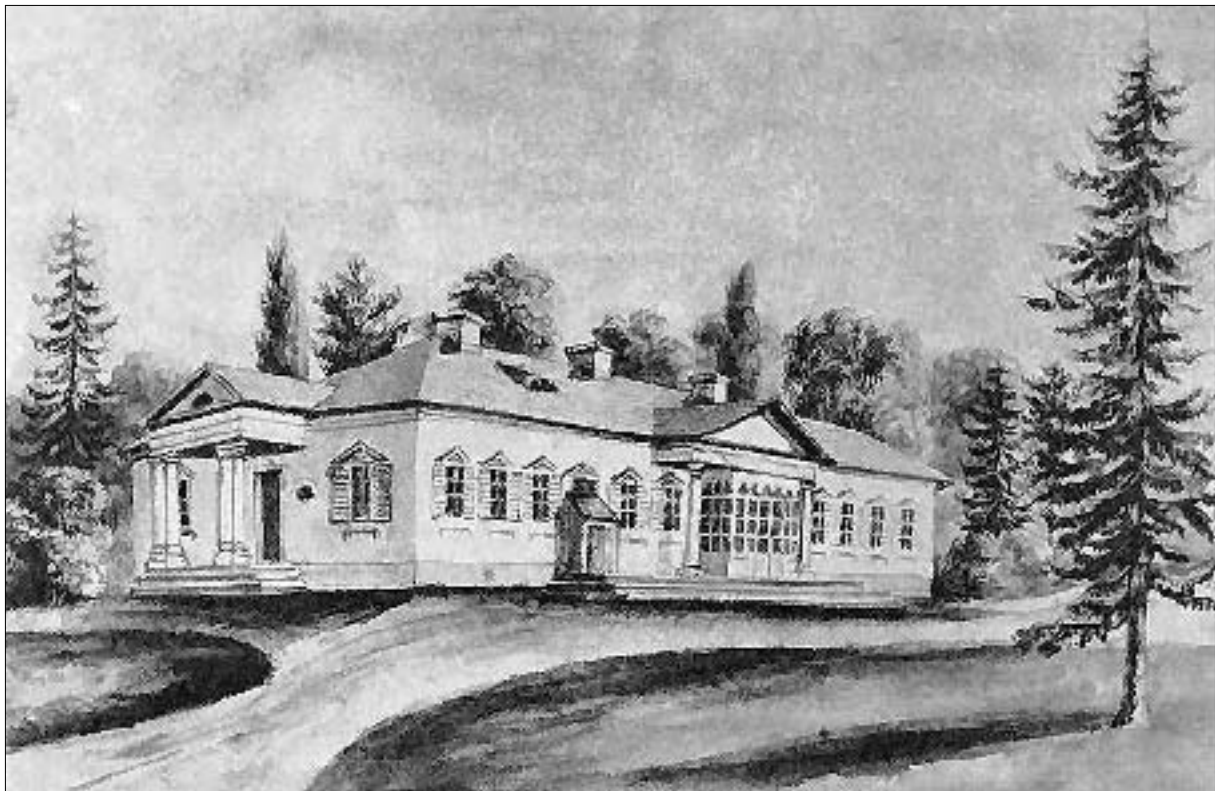
Після повернення з еміграції Наполеон Орда спочатку епізодично замальовував краєвиди Вороцевичів, Гродна, Познанщини, Волині. Однак він загорівся ідеєю замалювати історичні й архітек-

турні пам'ятки давньої Речі Посполитої, які поступово зазнавали руйнації; прагнув хоч у такий спосіб зберегти їх для прийдешніх поколінь. Близько 1872 р. він взявся за виконання цього проекту, щораз більше розширюючи територію своїх мистецьких подорожей. Зокрема, у 1872-1874 рр. Орда відвідав Київщину, Волинь, Поділля, в 1875-1877 рр. – Литву, Жмудь, Інфлянтію, Білорусію, у 1878-1880 рр. – Галичину, Князівство Познанське і Західну Пруссію, в 1880 р. – Куяви, Каліську губернію і Краківську землю, після 1880 р. – Королівство Польське. Відвідав і замальовував багато населених пунктів сучасної Вінниччини. З мандрівок він повертався на зиму до своєї рідної сестри Гортензії, у шлюбі Скірмунт,

у Ружин Сквирського повіту (нині районний центр Житомирської обл.). Плодом тих подорожей, які митець здійснював до 1881 р. (пішки або на бричці), була понад 1 тисяча малюнків аквареллю, крейдою або олівцем, які представляли пов'язані з легендами або історичними подіями місця (міста і села, руїни, цвинтарі, храми, городища, кургани), цікаві своєю архітектурою мальовничі магнатські резиденції, окремі пейзажі. Літографії зі своїх робіт (виконані А. Місеровичом) Орда видавав у 1873-1883 рр. власним коштом у Літографічному закладі М. Фаянса у Варшаві як «Album widoków historycznych Polski» («Альбом історичних краєвидів Польщі»), до якого загалом увійшло 260 позицій. Видання здійсню-

валюся окремими теками в серіях. Художник планував видати десять таких серій, однак не встиг: останньою стала восьма серія, яка вийшла посмертно, а за продовження видання ніхто не взявся. Розповсюджував видані теки Орда сам. Літографії з деяких краєвидів художника репродукувалися від 1880 р. в журналі «Tygodnik Pustrowany» («Тижневик ілюстрований»). Інші польські часописи теж охоче друкували їх як ілюстрації до краєзнавчих нарисів. Високо оцінював «Album...» відомий польський письменник і видавець Ю.І. Крашевський, родич Орди по батьківській лінії. Можливо, що саме він і наштотхнув художника на думку здійснити його видання. На це вказує фраза Орди в листі до Крашевського від 1881 р.:

«Я виконав те, що ти мені доручив – щоб весь наш край відвідав і замалював – знаходжуся вже в кінці мого Альбому».

Орда належав до людей дуже скромних і не зумів достатньо представити свій величезний творчий доробок широкій громадськості.

Свою всебічну обдарованість він вважав засобом для служіння своїм співвітчизникам шляхом підтримки серед них національного духу в роки неволі. Попри те, що митець став дійсним членом Товариства сприяння мистецтву у Варшаві, воно не влаштувало йому жодної виставки.

До кінця життя Наполеон Орда займався і музикою. Він іноді концертував, жертвуючи зароблені кошти убогим, видав підручник

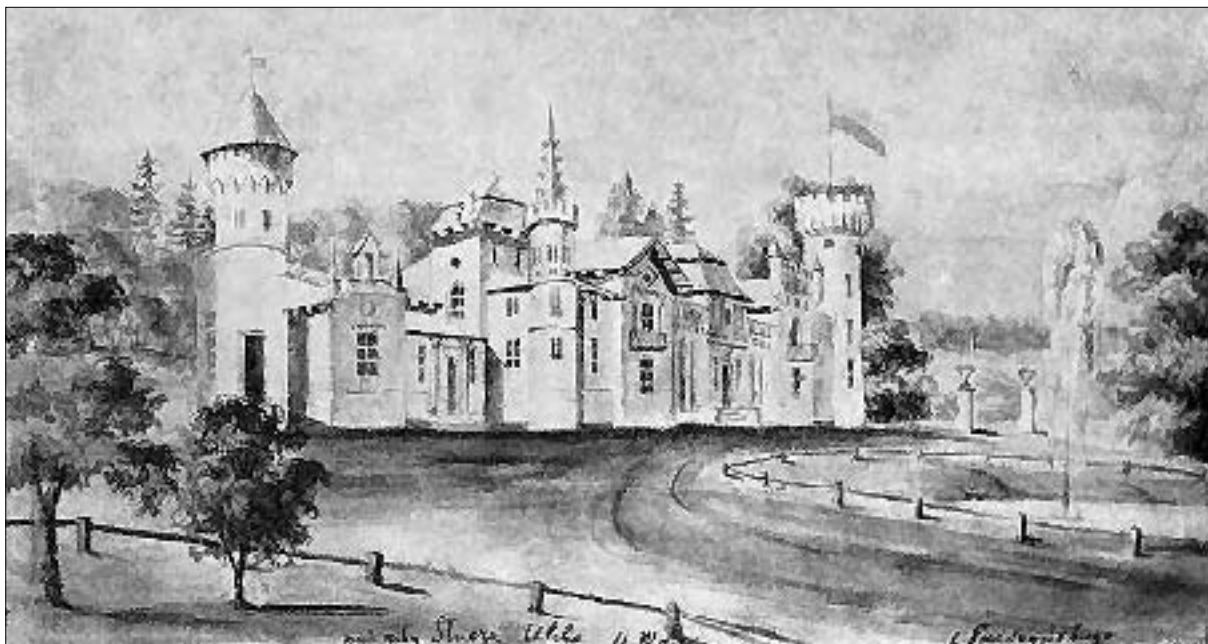
«Gramatyka muzyki» («Граматыка музики», Варшава, 1873). Кореспондувався з багатьма відомими польськими діячами, зокрема з Ф. Шопеном, А. Міцкевичем, Ю. Крашевським, І. Домейком, С. Козьмяном. На схилі життя заснував стипендію свого імені для здібних бідних учнів реальної школи в Пінську (Білорусь).

У 1878 р. митець побував у Парижі та Дрездені, де відвідав Крашевського. В останні роки життя жив навперемін у Варшаві та Пінську, а за місяць до смерті потрапив до Євангелістського шпиталю у Варшаві. Помер Наполеон Орда там же 26.04.1883 р., похований у родинному склепі в Янові Гродненської губернії (Білорусь). Після Другої світової війни радянська влада знесла цвинтар у Янові. З могили Орди вціліла лише табличка, яка була віднайдена через багато років і нині зберігається в Пінському кафедральному католицькому соборі.

У шлюбі з Іреною Бугле Наполеон Орда мав лише сина Вітольд.

Він служив у 13 полку драгунів у Франції у званні капітана, брав участь у французько-прусській війні 1870-1871 рр. Від 1878 р. Вітольд мешкав у Польщі, був одружений зі своєю родичкою Леонтиною Ордою.

Частина робіт Наполеона Орди загинула під час репродукування, близько 1 тисячі (у т. ч. подільські, київські й волинські краєвиди) зберігаються в Національному музеї у Кракові, 29 – у Національному музеї у Варшаві, поодинокі – в інших музейних, бібліотечних і приватних зібраннях у Польщі й Литві. Усі теки видання «Album widoków historycznych Polski» зберігаються в Національній бібліотеці у Варшаві та в Музеї історії м. Варшави. Малюнки митця – надзвичайно важливе документальне джерело до історії архітектури на землях, які колись входили до Речі Посполитої, оскільки переважна більшість зображених на них пам'яток втрачена або значно перебудована. Роботи Орди були ви-

користані під час складання проектів реставраційних робіт таких визначних архітектурних пам'ятників, як Андріївська церква в Києві, костюл Іоанна Предтечі та пейзажний парк «Олександрія» в Білій Церкві, фортеця в Кам'янці-Подільському, замки в Луцьку, Дубні й Острозі.

Кучеренко В. Наполеон Орда – майстер везути // Хроніка. – 2000. – 1995. – № 1. – С. 153-162.

Задорожнюк А.Н. Орда про Поділля // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Зб. наук. праць за матеріалами міжнар. наук. конф. (23-24 черв. 1999 року). – Хмельницький, 1999. – С. 525-526.

Пажимський О.М. Полонія Старокостянтинівщини в особах // Велика Волинь: Поляки на Волині: історія і сучасність: наук. зб. – Житомир, 2003. – Т. 30. – С. 334-335.

Бабій В. Наполеон Орда захоплювався Поділлям: [Про комп., піаніста, худож., який подорожував поділ. селами і малював з натури] // Подолія. – 2003. – 1 січ. – С. 8.

Березіна І. Архітектурні пам'ятки Поділля у творчості Наполеона Орди

// Pamiętnik kijowski. – Kijów, 2004. – Т. VII: Polacy na Podolu / Pod red. naukową H. Strońskiego. – S. 290-299.

Орда Наполеон // Энциклопедический словарь. Издание Брокгауза и Ефрона. – СПб., 1897. – Т. 43. – С. 116.

Орда Наполеон // Мистецтво України: Біограф. довід. / За ред. А.В.Кудрицького. – К., 1997. – С. 452.

Orda Napoleon // Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana. – Seria 2. – Warszawa, 1905. – Т. V. – S. 485.

Orda Napoleon // Encyklopedia powszechna S. Orgelbranda. – Warszawa, 1901. – Т. 11. – S. 116 (є зобр.).

German F. Orda Napoleon // Polski słownik biograficzny. – Wrocław, 1979. – Т. XXIV. – S. 160-163.

Polanowska J. Orda Napoleon // Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających. – Warszawa, 1998. – Т. VI. – S. 291-292.

Bielecki R. Słownik biograficzny oficerów powstania listopadowego. – Warszawa, 1995. – Т. I. – S. 234.

Jenike L. Orda Napoleon // Tygodnik Ilustrowany. – 1883. – № 18. – S. 273-274 (є зобр.). [Некролог] // Tygodnik Powszechny. – 1883. – № 19. – S. 296, 298.

ОЛЕНА ОГНЕВА КОСТЬ ПРИСЯЖНИЙ УСТИЛУГ

Розташоване містечко, як і підказує назва, на впадінні Луги до Бугу між Лугою та Студянкою, і тому мало відігравати значну роль в обороні західних кордонів князівства. Поселення існувало тут ще в епоху міді (III тис. до н. е.) У літописі згадується вперше під 1150 роком, коли Великий князь київський Ізяслав Мстиславич, зять короля Гейзи, поставив там «на покорм» своїх угорських союзників, але з певністю можна твердити, що Устилуг був у числі Червенських городів, відвойованих Володимиром Великим. До сьогодні збереглося п'ятикутне замчище (IX-XIII ст.), оточене валами з битої глини, які висотою не поступаються валам столярного Володимира, прорізане зі сходу, від міста брамою. Від Устилуга Буг стає судноплавним. Правдоподібно, звідси у 1041 р. почав Ярослав похід лодіями на мазовшан на допомогу швагрові Казимиру, одруженому з сестрою Ярослава Добронігою.

Після смерті останнього Галицько-Волинського князя Юрія II Болеслава Тройденевича у 1340 році Великий князь Литовський Гедимін поставив свого наймолодшого сина Любарта (в хрещенні – Дмитра) Волинським князем. За допомогою Великого князя Литовського Кейстута Любарт оволодів Волинською, Холмською та Белзькою землями.

У 1385 році шлюб польської королеви Ядвіги з Великим князем Литовським Ягайлом оформив Кревську Унію Польщі і Литви, підтверджену в 1413 р. у Городлі над Бугом. Свидригайло Ольгердович (в хрещенні православне ім'я Лев, католицьке – Болеслав), Великий князь Литовський (1430-1432) вів невдалу боротьбу з Ягайлом і своїм двоюрідним братом, вірним прихильником Польщі Жигмонтом Кейстутовичем за владу. Після смерті Свидри-

гайла в 1452 р. Великий князь Литовський Казимір Ягайлович скасував Волинське князівство, а за Люблінською унією 1569 р. Волинь відійшла до Польщі.

Устилугом володіє до 1545 р. князь Лев Курцевич; з цього славного литовського роду походить відомий православний діяч Єзекиїл Курцевич, архимандрит Запорізького Трахтемирівського монастиря і православний єпископ володимирський з 1620 р. У 1545 р. власником Устилуга стає Я. Крупський; з 1577 р. місто переходить Хелмському каштеляну М. Лисаківському, у XVII ст. ним володіють князі Вишневецькі, у XVIII ст. князі Любомирські. З 1765 року власники спробували перейменувати місто в Ружиямполь але назва не прижилася, протримавшись ледве до кінця XVIII ст. З 1795 року Волинь по Буг – під владою Росії. 26 жовтня 1812 р. на полях між Володимиром і Устилугом відбувається битва між французами і росіянами. Наполеонівське військо відходить на терени Польщі.

Географічне положення міста спричинилося до його розвитку. З XVI-XVII ст. насильюється попит на волинську пшеницю, дерево, поташ. На експорті до Європи будується пишнота магнатських палаців і замків – з надвірним військом, возами столового срібла, парками з оранжереями й театрами. Через Устилуг вивозять хліб не лише з Волині. У 40-х роках XVII ст., наприклад, значним експортером хліба був Київський чашник Феліціан Тишкевич. В Устилугу існують великі шпихлірі зерна не тільки купецькі, а й магнатські. Звідси кораблям лягає шлях Бугом на Віслу, до Гданська, до ганзейських портів Балтики.

Дерев'яне місто неодноразово горіло і відроджувалось. Його нищили і загопи повстанців Наливайка, і наскоки татар, і сваволя війська.

У 1570 р. у місті було 36 димів, крім городників, а після козацьких воєн у 1658 р. місто нараховувало лише 10 димів. Незважаючи на українську руїну 2-ї пол. XVII ст., Північну війну, Устилуґ у XVIII ст. не являє ознак загрози нападу.

На французькій плані з початку XIX сторіччя на південь від городища видно регулярно розплановане місто. Читається ринкова площа з ратушею, торговими рядами, оточена міщанськими будинками, очевидно, дерев'яними. Розміри площі значні – приблизно 125 x 115 м. Ймовірно, ми ще бачимо на цій плані місто на Магдебурзькій праві, відбудоване після татарського знищення у 1653 р. Безпосередньо на східну сторону Ринкової площі виходить фасад монастиря. Це монастир капучинів з костьолом, збудований у 1747 р., який був закритий царською владою у 1832 р., в помсту за допомогу польським повстанцям.

З цього власне монастиря походив місіонер-капучин Елізеуш Глембоцький, який в другій половині XVIII ст. сорок років волочив через «Сибір неісходиму» санки зі складаним віварем, задовольняючи на канонічних просторах московської Церкви духовні потреби засланих католиків, яких не бракло за Уралом ще з часів Баторія, і куди Москва, як

і тепер, намагалась не допускати католицьке духовенство.

Після закриття монастиря костьол став парафіальним. За монастирем з півдня розпланований кватеровий сад площею біля гектара. Перед костьолом невелика площа з розп'яттям, звідки алея приводить до півкруглого квітника перед палацом над крутим берегом Луги, з оточеним стіною кватеровим садом і англійським парком. Правдоподібно, це палац Любомирських – «Містечко ... мало колись оздобу з прекрасного палацу дідичів» – писалося у 1867 р. в «Encyklopedyji powszechnej».

Три алеї розходились від південного фасаду палацу трьома променями – західний сполучав палац з костьолом, а два позоставали виходили на володимирський шлях, обсажені подвійними рядами дубів. Кілька 300-літніх пнів від тих алей збереглося.

Від старовинного планування Устилуґа збереглося лише замчище та брукований володимирський шлях з оновленими однорядними насадженнями. Забудова присунулась ближче до брукованого шосе. Зникло променеве планування, вірогідно, після пожежі 1881 р., яка обернула містечко на попіл – згоріло тоді 130 будинків, коли у 1892 р. їх налічується заледве 125, відбулось радикальне переplanування. Тоді більш як 80% населення складали євреї. Буг обмілів

і міжнародна торгівля занепала. Багато мешканців у 1915 році було депортовано до Курської губернії, а в Другу світову війну євреїв поглинув Голокост.

На місці Ринкової площі сьогодні – асфальтовий пляц з типовим Будинком культури. На місці костьолу і монастиря, де ще у 1970 році лишались руїни, територія вирівнена і посаджено молоді деревця. Під древнім городищем прикордонники і митники перевіряють авта – діє митний перехід.

Кількатисячне прикордонне містечко не заслуговувало більш як кілька рядків в енциклопедіях, якби не було пов'язано з ім'ям митця світової слави – Ігора Стравінського. Він був справжнім громадянином світу, належить рівно Росії, Україні, Швейцарії, Франції, Сполученим Штатам Америки. Завдяки Стравінському музичний фольклор Волині та Поділля через «Петрушку», «Весну священну», «Весіллячко» назавжди залишиться в історії світової музики.

У 1889 році приїхав до Устилуга батько композитора, Федір Гнатович Стравінський (1843-1902), відомий оперний співак. Народжений у родинній садибі під Мінськом, колишній випускник Безбородьківського ліцею в Ніжені, студент юридичного факультету Київського Університету, він, після закінчення Петербурзької консерваторії співав на оперних сценах

Києва, Харкова, Одеси, Катеринослава, Петербурга – Маріїнському театрі.

Творча діяльність Ігоря Стравінського почалась у будинку Носенків, а продовжувалась у так званій «Старій Мизі», домі, що був побудований в 1907 р. на місці колишньої садиби князів Любомирських. «Особливістю цього дому, що побудований за

моїм власним проектом, були два великі коминки з димарями та балкон в бік ріки», – згадував композитор. Збереглися дві столітні алеї, посаджені Ігорем і Гурієм Стравінськими. Зараз у перебудованому до невпізнання у 50-ті роки минулого сторіччя будинку – музична школа і музей композитора. Перед будинком – пам'ятний знак з характерним профілем митця.

«...Я проводив там хоч би частину кожного літа. Устилуг був райським куточком для творчості, і я перевіз туди з Петербурга свій великий рояль Бехштейна», – визнавав композитор. Серед написаних в Устилузі творів – два шедеври, які у 1913-14 роках струснули Парижем: «Весна священна», картини язичеської Руси, з присвятою Ніколаю Реріху, та опера «Соловей». Чи дійде колись до міжнародних фестивалів пам'яті композитора, при тому, що сусідні Володимир, Грубешов, Замостя і Нововолинськ можуть забезпечити гостей необхідним комфортом?

КОСТЬ ПРИСЯЖНИЙ РІКА СТОХОД

Мапа Волині вкрита блакитними рисками, які місцями перетворюються в сітку. Так зображені болота і осушувальні канали. Річки скеровані на північ, до Прип'яті і неподібні одна до одної. Десь в підмосковних схованках «Госфільмофонду» лежить так і небачений ніким фільм Миколи Вінграновського про малі ріки України – «Дніпра молодші доньки». У фільмі знято і Стоход.

Ріка ця труднозбагненна, тим більше, що тече серед баген. Тільки на мапах видно, що вона подібна до перекрученого джгута з синіх жил. Розкручуючись і стискаючись, пірнає він під Прип'ять навпроти Сваловичів, ховаючись під північною її відногою, огинає Нобель, щоби вирватись на поверхню уже під Беларуссю і з лівого боку Прип'яті описати петлю пишним своїм джгутом.

Очеретяні, вільхові, вербові, рокитові зарості прорізані тихоплинними протоками, а то й темноводними безоднями, вкритими підступним килимом з плаваючих на торф'яних поплавах ядучо-зелених кущиках. Здавен по високій воді Стоходом плавили заготовані взимку в'язанки лісу – «гонски» (gaški), тобто гусочки, які допливали від Поворська до Пінська за два тижні. Тяжкі колоди, несені повинню, видали водяну рослинність разом з мулом і підтримували русло основної течії – «струги». У 60-х роках сплав лісу припинився. Ріка стала заростати.

Роки тридцять тому в болотах, змахуючи хвостом з кутиків очей згустки золотистих мух, стояли мрійливі корови в чорнобілому камуфляжі. З аеродрому під Поворськом знімались п'ятикутники, камуфльовані на чорнобіло з додатком сірозеленого. На череві у них були довгасті кишеньки, як упаковка олівців. Постріли

ракет чулись, як чиркання сірника. Коли ж літаки над очеретами долали звуковий бар'єр, корови, заплющивши очі, кидалися навсідич червом по твані, витискаючи з переповнених дійок струмені молока на згадку про Геродота.

Тридцять років тому багато сіл по берегах були «безперспективними». Ні електрики, ні газу, ні телебачення, ні радіо «Брехунець». Раз на тиждень автолавка привозила кільком невідселеним старим хліб, сіль, халву, макарони, поливані пряники, сірники. На дві сотні кілометрів від Поворська до Нобеля була єдина церква в Угриничах. На місці знищених церков стояли встромлені в земляні горбочки ковані хрести, врятовані з руїни, закутані поліським звичаєм в рушники і пасма тканини. Просто неба до них молились білоголові поліські жони.

Села відживають. У Бережниці у 90-х роках з'явилась електрика. Руїну видно лише по колишніх колгоспних спорудах. Люди стали підприємчими, всі не бідні, і нічого не просять у влади. Просять у Бога – погоди. Щороку – то залило картоплі, то не сохне сіно, то приморозки осипали зав'язь. По дворах верещать пили – ріжуть дерево на продаж. Голандцям продають очерет. У себе очеретяний дах став рідкістю.

Правда, нові часи приносять і несподівані наслідки підприємчості. Одної ночі вкрали ферми сталевого мосту, який сполучав Великий Обзир з Малим. Довелось збудувати новий, дерев'яний, солідний, на могутніх палях, аби не спокушати збирачів металобрухту.

За роки незалежності збудовано нові дерев'яні церкви на синодальний взір. Не менше збудовано і мурованих «Домів молитви» «штундами» (народна назва євангельських християн різних конфесій). В окремих селах протестантів більшість. В їхніх крамничках не продають ні алкоголю, ні тютюну. У штундів

великі родини – десятеро і більше дітей, вмиваних, чемних і трудящих. Ці родини добре заробляють на грибах і ягодах – торік підняли заготівельні ціни.

Ріка ділить, вона ж і єднає. Ріка – границя, вона ж і дорога. Інших доріг тут обмаль. Села розвернуті до води. До ганків в очереті прокошені стежки. Сіно звозять з острівців величезними стогами на парованих човнах. Чоловік попереду, жінка позаду, через гору сіна один одного не бачать, покрикують один до одного, поволі ведуть катамаран до пристані. Як і тисячу років тому.

Древні забуті слова тут мають зміст. Проточки загороджені *єзами* – загородами з кілків для лову риби. *Єзи* згадуються у літописах, за них велись судові суперечки, так само, як і за *борті*. Борті – архаїчні вулики – ще й сьогодні видно в селах, та й по берегах – могутні колоди високо в кроні вікових дубів. Їх захищали від ведмедів, вільно підв'язуючи під бортю колоду, набиту гострим кіллям.

Борті передаються в спадщину від прадідів. Там, без депортацій і колективізацій, тисячоліттями живуть покоління диких лісових бджіл. Туди, як на Січ, збираються рої-втікачі. Хлопчаки здобувають мед, злизуючи з жердини, встромленої у вулик. Під Бучином вивішено на прибережних деревах з півсотні нових нумерованих колод, збитих з неокорених вільхових горбилів, щоб обдурити й заманути диких бджіл.

Бортники дали назву багатьом поселенням навколо княжих стольних градів. Заняття їхнє було небезпечним. В житійній повісті про бортника, який подався до лісу, алегорично мовиться: «пішов крізь ноги в нав'ї зріти», тобто, кожного разу, видершись на дерево, під ногами бачить власну смерть.

У бортників було спеціальне древолазне спорядження, яке вимагало певної вправи. Це деревлянські древолазці у 945 р. спорудили знаряддя кари для захланного князя Інгвара-Ігоря, зачепивши верв'язь за чотири верхівки дерев, і роздерли начетверо на поживу крукам.

Недалеко від впадіння Стоходу в Прип'ять лежить районний центр Любешів, відомий з 1484 року. У 1558 р. належить кн. Андрієві Сангушкови-Каширському, у 1693 отримує права міста. У 1684-1693 рр. кн. Дольський закладає монастир Піярів зі славним колегіумом, де була багата бібліотека, хемічна лабораторія, фізичний кабінет. Тут вчився майбутній генерал, герой боротьби за незалежність і З'єднаних Штатів Америки, і Польщі (1755-1760) Тадеуш Костюшко. В 1743-1762 рр. повстал монастирська базиліка з фресками Гюбета (не існує).

На поч. XVIII ст. Вишневецькі будують резиденцію на місці замку кін. XVI – поч. XVII ст. Залишилась в'їздова брама і рештки замкового скарбця. На березі ріки було розплановано великий парк з каналами. Донині збереглися окремі правікові дерева і частина каналів, відведених від Стоходу.

Перед Прип'яттю дельта утворює обширні плавні з плесами, протоками, островами. Тут сторено біосферний заповідник. Не злічити птахів і звірів, які тут суть під охороною. Бобрі і видри показуються серед білого дня. Рідкісний чорний лелека ходить по бережку під магазином, серед людей.

На лівім боці Прип'яті навпроти впадіння одного з численних рукавів Стоходу, на піщаних горбах лежить мальовниче село Сваловичі, де подекуди з садів визирають очеретяні дахи. В одній зі садиб, огороженій плетеним лозовим тином, – біостанція катедри зоології університету з Франкфурта на Майні. На порослих

чебрецем і вересом дюнах стоїть спостережна дерев'яна вежа, з верху котрої відкривається на десятки кілометрів очеретяне царство плавнів.

За кільканадцять кілометрів на схід південне річище Прип'яті вливається в озеро Нобель, літописне Небль. На п'ятистах гектарах озера при вітрі розгулюються хвилі, як на морі. Береги оторочені подвійним колом очеретів і латаття. Східний берег підноситься піщаними кременистими дюнами, вкритими фіолетовим килимом чебрецю і вересу, з сосновими перелісками. Тут було найдавніше поселення на Волині часів раннього неоліту, де обробляли місцевий кремень.

Одноименне поселення на озернім півострові відоме в джерелах з XI ст. Князь Ярополк Ізяславович був посаджений Всеволодом на княжіння у Володимирі з придачею Турова в 1078 році. До втечі в Ляхи у 1085 році дарує Печерському монастиреві «все добро своє – Небльську волость, і Деревську, і Луцьку». Небль, нинішній Нобель уже тоді був адміністративним центром, вірогідно, укріпленим городом. Природні умови сприяли якнайкраще захисту. Вузька коса на півтора кілометри вдається в озеро з півночі, розширюючись і підносячись на півдні. На узвишші серед озера височіє мурована церква, збудована у 1927 р. на місці давнішої. Тут був город, захищений валом і ровом, сліди яких ще можна відчитати. З ним пов'язаний героїчний епізод волинської історії, записаний літописцем літом 1262 року, коли з грабіжницькою метою на Волинь з Литви наїхав «...воєвода Тудіяминович Ковдижад і взяли вони здобичі багато. Князь Василько з сином Володимиром поклали уповання на Бога і на Пречистую Його матір і на силу Чесного хреста, і догнали їх коло Небля города. Побачивши військо, виладналися вони і стояли

у три ряди за щитами по своєму звичаю. Василько пішов супроти них. І зіткнулися вони обоє, і литва, не видержавши, кинулася навтіки. Але не можна було втекти, бо обійшло їх озеро довкола. І тоді стали вони сікти їх, а інші в озері потопилися, і не остався з них ні один.

Князі пінські Федор, і Демид, і Юрій Володимировичі приїхали до Василька з питтям (ясна річ, зі згаданим поліським диким медом!) і стали вони веселитися, бачачи, що вороги їх побито, а своя дружина вся ціла. Тільки один воїн був убитий з війська Василькового – боярин Прейбор...

...Послав Василько здобич брату своєму королеві Данилу – коні в сідлах, щити, сулиці, шоломи...»

Нобель, зруйнований татарами у XVIII ст., існував як містечко Пінського повіту, з церквою, приналежною до Пінської єпархії до 1939 р. В совітський час – село Дубровицького, а потім Заріченського районів Рівенської області.

Скоро цей куточок зміниться. Всі незаселені дерев'яні хати викуплені. Догадуємося, що тут виросте. Вабить полювання і рибалка, за дві години – відро білих грибів, вода, повітря, піщані береги. Вже смердять моторки, пластикове сміття, бумцик-попса. На щастя, не скрізь доїдуть авта.

Юрій Киричук Створення УПА

22 червня 1941 року вибухнула німецько-советська війна. Відступаючи, червоні війська вчинили масу злочинів і насильства, особливо криваві розправи відбувались у західноукраїнських тюрмах, переповнених безневинно арештованими людьми. [...]

Німецькі окупанти не обмежувались тільки фізичним знищенням членів ОУН. Масовий терор проти українського народу німці починають застосовувати з ще більшою жорстокістю і в більших розмірах, ніж у Франції, Югославії, Чехії, Польщі.[...]

Така політика окупантів викликає спротив українського народу. У багатьох місцях вибухають стихійні бунти проти загарбників. У травні 1942 року провідник ОУН на Костопільщині просить у Головного Проводу дозволу організувати партизанський загін, який би охороняв місцеве населення від німецьких насильств та грабунків. На порядок денний ставиться питання про необхідність створення українських

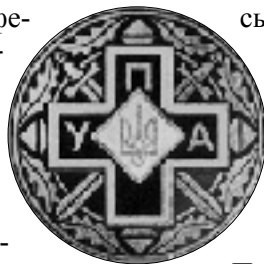
збройних сил. Однак формування національної армії ускладнюється з різних об'єктивних причин. Україна потрапила під німецьку окупацію зовсім в іншій історичній ситуації, ніж Польща, Франція, Югославія. Ці країни мали до війни власні збройні сили, які, хоч і не вистояли у відкритих боях, все ж могли переходити до партизанської війни з ворогом. Україна не мала своєї армії, а головне, не було досвідчених офіцерських кадрів. Крім того, у своїй антинімецькій боротьбі український народ не міг сподіватись на мінімальну допомогу ззовні. Відомо, що збройна боротьба проти німецьких окупантів в Югославії, Франції, Польщі спиралася на ефективну допомогу Англії, США, СРСР. Звідтіля, шляхом парашутних десантів та через інші канали партизани одержували зброю, амуніцію, ліки і, щонайважливіше, добре вишколений командний персонал. Українські повстанські частини повинні були завжди покладатися лише на власні сили.

Тому на підпільній першій Конференції ОУН у вересні 1941 року відхилено постанову про негайний перехід до загального збройного опору, натомість як найближчі завдання визначаються: 1) пропагандистська діяльність з підготовки українського населення до активної боротьби з німецькими окупантами; 2) збір та складання зброї; 3) масове навчання членів ОУН військової справи.

Для здійснення цих завдань Військова референтура Проводу ОУН створює Крайовий Військовий Штаб. Незабаром організовується мережа військових референтів при крайових, окружних, районних і повітових проводах ОУН. Ця сітка охоплювала більшу частину українських етнографічних земель на захід від Дніпра та окремі частини східної та південно-східної України. Усі члени ОУН були зобов'язані пройти військові вишколи. Найбільшою вишкільною базою для членів ОУН була Школа Військових Кадрів ОУН «Тигри», що діяла в Долин-

ському повіті Станіславівської області. Так виникає мережа військових підрозділів ОУН – Української Національної Самооборони. УНС – це ще не Повстанська армія. Але вона означала етап переходу до відкритої збройної боротьби.

Місцем народження Української Повстанської Армії стали північно-західні землі. Чому саме вони? Ще у 1936-1937 рр. тут з ініціативи Військової референтури ОУН під керівництвом Василя Сидора були створені повстанські бойові відділи під назвою «Вовки», які вели активну партизанську війну проти польських окупантів, їх вважали попередниками УПА. Отже, населення Волині мало навички партизанської боротьби.

Перші збройні формування виникають стихійно у волинських і поліських лісах ще у 1941 р. під назвами «УПА «Поліська січ», якою командував М. Боровець (псевдо Тарас Бульба), «Поліське лозове козацтво» та ін. Пізніше ці військові об'єднання отримають

спільну назву – Українська Національна Революційна Армія (УНР). В народі їх називали бульбівцями або бульбашами.

З осені 1942 р. на Поліссі і Волині під егідою ОУН (бандерівського напрямку) планомірно і організовано створюються збройні загони, які приймають назву УПА. Перший відділ УПА сформував на Поліссі у жовтні 1942 р. Сергій Качинський (псевдо – Остап). 30 травня 1947 р. Українська Головна Визвольна Рада проголосила 14-те жовтня 1942 р., на який припадає козацьке свято Покрови, офіційною датою народження УПА.

Підрозділи новоствореної армії, борючись проти давнього лиха – отаманщини, роззброювали всі попередні формування, або включали їх до свого складу. З цієї причини 18 серпня 1943 р. було роззброєно загін отамана Бульби.

Бійці УПА одразу завдали низку нищівних ударів німецьким окупантам. 7 лютого 1943 р. загони УПА атакували німецький гарнізон

у містечку Володимирець. У ніч з 10 на 11 березня 1943 р. невеликий відділ УПА напав на фабрику у с. Оржева, де була велика кількість зброї та амуніції. Було знищено близько 60 німців. У бою загинув С. Качинський (Остап), який ішов в атаку попереду своїх бійців.

2 квітня 1943 р. загони УПА захопили м. Горохів. Німці у паніці відступили. Вранці 4 квітня 1943 р. повстанці відійшли в ліс. Уночі з 12 на 13 квітня 1943 р. відділ УПА вчинив напад на місто Цумань. Було знищено близько 100 ворожих солдатів та офіцерів, здобуто зброю, амуніцію та інші трофеї. У травні 1943 р. німецький загін (400 осіб.) напав на село Яполоть (Костопільщина), грабуючи селян. Відділи УПА оточили фашистів. Бій тривав шість годин і завершився перемогою українських партизанів. У травні 1943 р. загинув у сутичці з УПА відомий гестапівець Лютце.

Обороняючи свою рідну землю, українські повстанці виявляли приклади великого героїзму

загін повстанців УПА, волинь, 8 жовтня 1951

му і самопожертви. Ось що розповідають очевидці про оборону бійцями УПА села Новий Загорів на Волині.

«Чота Берези» прибула в Загорів під вечір і одразу зайняла шанці, які викопали селяни під стінами монастиря. Ще добре не влаштувавши оборону, повстанці почули попереджувальний сигнал тривоги. Варта помітила рух цілої колони німецьких машин в напрямку Загорова. Пізно ввечері німці прибули на вантажівках до села. Спішившись, відразу кинулись в атаку, але шквальний вогонь з шанців їх зупинив. У цій першій спробі вибити повстанців із монастиря загинуло близько сорока окупантів. Після невдалого штурму німці стали закидати монастир запаленими смолоскипами. Але це нічого не давало, бо в будівлі майже не було дерева, і вогонь не міг розгорітися. Зро-

зумівши, що це їм не вдасться, вони відступили. Та не надовго. Через півгодини знову пішли в атаку, підбадьорюючи себе окриками. Загупали міномети, заторокотіли кулемети, автомати... Одна за одною вибухали гранати, все злилося в один жахливий гул. Бій кипів, німці лізли як сарана, а разом з ними власівці та «фольксдойчі». Бій тривав цілу ніч. До повстанців долинали крики німецьких радистів, які викликали допомогу. Коли стало розвиднятися, бійці побачили, що до німців прибули нові машини з солдатами. Береза обміркував ситуацію і дав наказ відступити з шанців до монастиря.

Підмога до німців прибула з трьох боків: з Володимира, Горохова і Луцька. Перешикувшись, вони негайно пішли в атаку, так що відступати було не просто. Але монастир був

сполучений з шанцями ровом, завбачливо викопаним раніше, ним повстанці і скористалися.

Цілий день німці били з мінометів та пробити товсті монастирські стіни було неможливо. Тоді на допомогу були викликані літаки, які піддали монастир жахливому бомбардуванню. Із 42-х повстанців живими залишилося 14. Німці знову пішли в наступ, їх зустріли вогнем два кулемети і десять автоматів. Окупанти не передбачили такої завзятої відсічі і відкотилися назад. Настала ніч. Повстанці вирішили прорватися крізь стан ворога. Троє важко поранених, в тому числі і чотар Береза, застрелилися. Одинадцять повстанців, розділившись на дві групи, атакували німецькі позиції. Більшість з них втекла і знайшла сховок між місцевими жителями. Під час прориву

німці спіймали одного повстанця живим. Тут, у селі Загорів карателі його ж і повісили.

Перші бої УПА з німецькими окупантами викликали в українського населення захоплення. Лави швидко поповнювались добровольцями. Влітку 1943 р. стихійно переорганізується в повстанську армію Українська

Народна Самооборона в Галичині. У зв'язку з розширенням території діяльності УПА створюється її Головна Команда, за рішенням якої восени 1943 р. вводиться посада Головного Командира УПА. Ним стає Роман Шухевич – (псевдо Тарас Чупринка) спочатку в ранзі підполковника, а потім генерала. Восени 1943 р. виникають перші повстанські загоны на Буковині і Бесарабії під назвою БУСА – Буковинська Українська Самооборонна Армія. У травні

загін повстанців УПА, волинь, рівненщина, 1947

1944 р. відділи БУСА вливаються до складу УПА.

Характер Української Повстанської Армії, як збройної організації українського народу, зобов'язував її не обмежуватись тільки бойовими діями. УПА не забувала про організацію господарського і адміністративного життя населення. Взимку 1943 р. її командування звернулось до населення Волині з відозвою не здавати німцям зерна, худоби, свиней, птицю та різних продуктів.

Стрільці УПА ліквідували німецькі «лігеншафти» (нерухомість, склади), а коней, худобу, зерно і все інше роздавали людям. Крім

того, було розгромлено гуральні, зерно-сховища та продовольчі склади.

Після ліквідації адміністративних органів відділи УПА організували українську владу. Виникають великі партизанські зони, вільні від німецької залежності, де легально діє ОУН, формуються нові частини УПА.

Німці постійно намагалися знищити український партизанський рух. Найбільшу операцію з таким заміром провів генерал СС фон дем Бах, який вважався спеціалістом у боротьбі з партизанами (згодом у 1944 р. він керував придушенням Варшавського повстання).

Знаючи про вороже ставлення місцевого люду до советської влади, у своїй пропаганді

фашисти зводили наклепи на ОУН та УПА, називаючи їх провідників большевицькими агентами. Так, у летючці, підписаній фон дем Бахом у 1943 р., стверджувалось, що «червоні волоцюги» поширюють відозву маршала Василевського, «де від імені масового вбивці з Вінниці і Катиня, червоного товариша Сталіна урочисто признано українського вожака бандитів Бандеру старшим большевиком советської України... У відповідному часі він (Бандера – Ю. К.) і його саботажники будуть в днях перемоги Європи покарані спільно з комуністичними бандитами».

Фон дем Баха перекинули з Білорусії для керівництва каральними операціями проти УПА. Німецький генерал оточив своїми дивізіями всю Кременеччину. Гонитва за повстанцями тривала близько тижня і була безуспішною. УПА і надалі продовжувала боротьбу.

Говорячи про українські збройні формування часів Другої світової війни, не можна обминути увагою дивізію «Галичина» – збройну частину при СС («Ваффен СС Дивізія»), яка воювала на боці вермахту. Тим більше, що офіційна советська (а тепер антиукраїнська – прим. ред.) історіографія ілюструвала на її при-

кладі «зрадницьку суть українського буржуазного націоналізму».

Взагалі історія виникнення та діяльності різних військових з'єднань, які формувалися з народів, що зазнали сталінського рабства і воювали проти Советського Союзу на боці Гітлера, надзвичайно складна.

Першою такою бойовою одиницею у складі фашистського вермахту був п'ятий полк Донських козаків, котрий як батальйон піхоти Червоної Армії нараховував 77 офіцерів, 1 799 сержантів і рядових. Цей полк перейшов до німців у серпні 1941 р. на чолі із своїм командиром, майором І. Н. Кононовим. Найчисельнішою була «Русская Освободительная Армия» (РОА), яка нараховувала близько 800 тисяч осіб. Нею командував колишній советський генерал А. Власов. Друга за чисельністю «Русская Освободительная Народная Армия» (РОНА) під проводом генерала М. Камінського, що налічувала 20 тис. бійців, була створена

наприкінці 1941 – на початку 1942 р. Пізніше вона отримала назву СС «Штурмбригада» і «прославилась» своїми жорстокостями у придушенні Варшавського повстання. Недарма командуєний варшавськими повстанцями генерал Бур-Коморовський, підписуючи угоду з німецьким командуванням про капітуляцію своїх частин, домагався, щоб польських полонених не конвоювали солдати Камінського. У 1942-1943 рр. Естонська і Латиські дивізії були включені до частин СС, хоча німці і не вважали їх есесівцями. Були також подібні формування, до яких входили представники інших республік.

Головний мотив, який спонукав усі ці військові з'єднання воювати на боці Німеччини, був один – ненависть до сталінської імперії. Про це відверто заявляли на судовому процесі А. Власов, Ф. Трухін та інші командири РОА. Вони не заперечували співробітництва з німцями, але й не визнавали себе зрадниками своєї бать-

ківщини. Тому-то суд над власівцями мав закритий характер. Їх повісили після жорстоких катувань, не добившись вигідних для Сталіна зізнань.

Як відомо, формування дивізії «Галичина» розпочалося у 1943 р., коли стало зрозуміло, що Німеччина війну програє. Певні політичні кола середовища мельниківців вважали, що, опинившись перед загрозою червоного нашествия, Україна повинна створити регулярну національну армію, яка б тимчасово стала під німецький прапор, а у випадку, коли США і Велика Британія почнуть війну з ССРСР, була здатна, маючи вишкіл, в союзі з арміями цих держав вибороти незалежність України.

Організатори дивізії «Галичина» професор В. Кубійович та колишній сотник Української Галицької Армії Дмитро Паліїв посилались на досвід Січових стрільців, які до слушного часу воювали на боці Австро-Угорщини, а відтак створили кістяк армії ЗУНР.

Певна частина української молоді піддалась на таку агітацію. До того ж, незважаючи на проголошений принцип добровільності, молодь була поставлена перед дилемою: або їхати на примусову працю до Німеччини, або записуватись до дивізії.

Відступаючи, німецька армія відчувала потребу у поповненні. У своїх планах фашисти відводили дивізійникам роль гарматного м'яса. Зрештою, так воно і сталось. 27 липня 1944 року 11-тисячна дивізія «Галичина» під Бродами в першому ж бою була розгромлена советськими військами, втративши близько половини особового складу! Три тисячі вояків дивізії пішли в ліси і об'єдналися з УПА.

ОУН Бандери, яка здійснювала політичне керівництво Українською Повстанською Армією, від самого початку вкрай негативно ставилась до створення дивізії «Галичина». Воюючи проти всіх окупантів, українські повстанці були безкомпромісними. Головна команда УПА

загін повстанців УПА, волинь, рівненщина

наклала заборону на ведення будь-яких переговорів з німцями, видавши з цього приводу окремих документ. 7 лютого 1944 р. командира одного з відділів УПА-Північ А. Антоюка-Сосенка, який порушив заборону, військовий суд засудив на кару смертну.

Окремої розповіді заслуговує боротьба УПА з советськими партизанами. Головним тереном дій червоних партизанів були Полісся і Волинь. Найменш придатною для їх діяльності була Галичина. Однак командування Червоної Армії вважало за доцільне поширити свій вплив і сюди. З цих мотивів навесні 1943 р. з Лівобережної України вирушає в рейд кількатисячний загін большевицьких партизанів під командуванням С. Ковпака, який через Полісся, східним краєм Волині, через Житомирщину і Кам'янець-Подільщину проходить на Тер-

нопільщину і повз Бучач, Підгайці, Галич доходить пізнім літом до Карпат. Спочатку ковпаківцям вдалося домовленості про нейтралітет. Однак пізніше, виконуючи пряму вказівку Сталіна, Ковпак завдав УПА удару в спину. Авантюра закінчилася трагічно для ковпаківців. Вони були розбиті, врятуватись в Карпатах вдалося лише небагатьом.

На Волині загонам УПА вдалось відкинути червоних партизанів на схід, за річку Случ і на північ за лінію Ковель-Сарни. Значні бої відбулися в околицях Сарн, і на Володимирівщині. 14 червня 1943 р. у запеклому бою відділ УПА зіткнувся із сильним загonom парашутистів (це були агенти-професіонали з НКВС) між селами Карпилівка і Ленчин на Рівненщині. Большевицький загін було вщент розгромлено, повстанці

захопили штабні документи, багато зброї, амуніції. Наприкінці вересня 1943 року на Волині з'явився советсько-партизанський загін О. Федорова. УПА поблизу с. Плевно дала йому бій, який тривав цілий день. Полягло близько ста червоних партизанів.

На початок 1944 року кількість бійців УПА сягала ста тисяч осіб. Чимало пройшло через УПА, не залишаючись у ній. До речі, на той час на всій території України нараховувалось лише 39 тисяч советських партизанів. Це ще раз доводить, що основний тягар збройної боротьби в тилу німецьких окупантів винесла на своїх плечах Українська Повстанська Армія, бойові успіхи якої большевицьке підпілля часто-густо приписувало собі.

Під кінець Другої світової війни склалась нова політична ситуація на українських землях, яка вимагала створення єдиного політичного

центру. Українське Державне Правління, створене у червні 1941 р., вже не могло виконувати таку роль: частина чільників загинула, багато перебували у німецьких концтаборах. Йшлося, отже, про створення нової керівної структури. З ініціативи УПА виник Підготовчий комітет, який виконав свою роль до червня 1944 р. 11 липня

1944 р. в Карпатах розпочалася робота нового Українського Парламенту. До його складу, крім ОУН, увійшли представники інших політичних напрямків визвольного руху. Курінь УПА охороняв місце нарад. Збори назвали себе Українською Головною Визвольною Радою (УГВР). Одразу ж після закінчення роботи УГВР УПА склала їй присягу. Бійці і старшини Української Повстанської Армії вступили в новий етап визвольних змагань.

Друкється зі скороченнями

Юрій Киричук організаційна побудова УПА

Українська Повстанська Армія швидко стала загальнонаціональною армією, об'єднуючи під своїми прапорами всіх патріотів української справи. Однак політичне найбільш вона була пов'язана із ОУН. В основу організаційної будови УПА було покладено територіальний принцип. УПА поділялась на 4 групи: 1. УПА–Північ (Волинь і Полісся). 2. УПА–Захід (Галичина, Буковина, Закарпаття, Закарпаття). 3. УПА–Південь (Кам'янець-Подільська, Житомирська, Вінницька і південна частина Київської областей). 4. УПА–Схід (північ Житомирщини і Київщини, частина Чернігівщини). Кожна із груп поділялась на Воєнні Округи (ВО), а вони на Тактичні Відтинки (ТВ).

1. ВО «Турів» охоплював Луччину, Володимирщину, Ковельщину.

2. ВО «Заграва» – райони: Сарни, Костопіль, Березно, Людвіполь, Степань, Клесів, Рокитно, Дубровиця, Володимирець, Рафалівка, Морочко, Висоцьк, Столин, Давидгородок, Лупинець.

3. ВО «Волинь–Південь» райони: Рівне, Клевань, Тучин, Межиріччя, Корець, Гоща, Олександрія, Дубно, Острів, Млинів, Козин, Верба, Радзівилів, Кременець, Почаїв, Ланівці.

УПА–Захід мала 6 воєнних округів: 1) ВО «Лисоня» – територія Тернопільщини по Дністер; 2) ВО «Говерла» – Гуцульщина і Буковина; 3) ВО «Чорний Ліс» – Станіславщина; 4) ВО «Маківка» – Стрийщина, Дрогобиччина, Самбірщина, Турківщина; 5) ВО «Буг» – Львівщина; 6) ВО «Сян» – Закарпаття.

УПА–Південь поділялась на три воєнні округи: 1) ВО «Холодний Яр»; 2) ВО «Умань»; 3) ВО «Вінниця».

У 1944 р. Постановою Головного Командування УПА група «Південь» була розформована, її частини увійшли до складу УПА «Північ» і УПА «Захід».

Групи «УПА–Схід» фактично не було створено.

Тактичною військовою одиницею армії вважався курінь, який нараховував 3-4 бойові сотні та потрібні технічні частини. Сотня складалася з трьох стрілецьких чот і однієї кулеметної. А чота – з трьох роїв. Бойова сотня за нормативами повинна була нараховувати 136 бійців, реально ж сотні УПА мали 130–200 бійців. У групах «УПА–Південь» та «УПА–Захід» курінь становив найвищу самостійну тактичну одиницю. І лише у випадках потреби курені об'єднувались у певну опера-

тивну групу. В «УПА–Північ» найвищою бойовою одиницею був загін, що складався з 3-4 куренів.

Усі вояки УПА за традицією армії УНР називалися козаками. Вони ділились на 3 групи: козаки-стрільці, підстаршини і старшини. Запроваджувалися такі військові звання:

1. Козаки: а) козак, б) вістун.
2. Підстаршинські: а) десятник, б) старший десятник, в) підхорунжий.
3. Молодша старшина: а) хорунжий, б) поручик, в) сотник.
4. Булавна старшина: а) осавул, б) майор, в) підполковник, г) полковник.
5. Генеральна старшина; а) генерал-хорунжий.

В УПА існували функціональні посади. Тому інколи командиром сотні міг бути як сотник, полковник, так і старшина нижчого рангу.

Кожний член УПА приймав вигадане прізвище, так зване псевдо. Це робилось для того, щоб не накликати небезпеку на рідних. Зрозуміло, що багато псевдонімів повторювались (наприклад, в УПА–Північ в 1942 р. було три Остапи).

Набір стрільців до УПА відбувався на добровільних засадах. Практику загальної мобілізації всього дорослого чоловічого населення виключав характер боротьби УПА, оскільки примусова участь в боях можлива лише на боці

регулярної армії і ніколи в умовах партизанської війни.

У своїй ідейно-політичній роботі УПА звертала значну увагу на пропаганду боротьби серед інших народів, поневолених большевиками чи фашистами. У німецькій армії та поліцейських частинах окупантів було чимало представників кавказьких і середньоазіатських народів, а також французів, італійців, чехів і т.д. Командування УПА закликала їх залишати службу в німецьких частинах і переходити на бік українських повстанців.

21–22 листопада 1943 р. з ініціативи ОУН було проведено Першу Конференцію поневолених народів сходу Європи та Азії. На ній були

присутні представники грузинського, осетинського, вірменського, казахського, черкеського, азербайджанського, татарського, чуваського, башкирського, білоруського, узбецького, українського народів. Конференція заснувала Комітет Поневолених Народів, який повинен був зайнятись формуванням національних повстанських армій, організувати національно-політичні сили на власних землях, а також на українській території, куди війна закинула представників багатьох національностей.

Перший національний курінь УПА створили у 1943 р. узбеки під командуванням командира Ташкента (справжнє прізвище невідоме – Ю. К.). У березні 1944 р. він пораненим потрапив у советський полон і був розстріляний. Одночасно на Рівенщині організовується курінь грузинів і сотня кубанців. У ВО «Турів» виникає курінь азербайджанців. Кількість інтернаціональних частин в УПА на 1944 р. досягла 15

куренів. Австрійці, бельгійці, французи, югослави своїх частин не створили, а входили поодиночки до складу інших формувань (югослави) або працювали в адміністрації УПА (австрійці, бельгійці, французи). Невдало закінчилась спроба організації російських загонів. Сотня росіян була утворена у 1943 р. у ВО «Заграва». Вона брала участь в боях з німцями і відзначалась великою хоробрістю. Однак постійні конфлікти з іншими частинами примусили керівництво УПА розпустити цю збройну одиницю. Головним творцем інтернаціональних відділів був виходець із Східної України, колишній офіцер Червоної Армії Дмитро Карпенко (Яструб).

Зростання чисельності УПА загостило проблему командирських кадрів. Старшин-українців, що служили в польській армії, майже не було. Офіцерів армії ЗУНР і УНР можна було порахувати на пальцях, але і вони, старіші віком, у технічно модернізованому війську не

служили і мало надавались для рухливої партизанської війни. Функції нижчих старшин могли ще виконувати досвідчені підстаршини. Але для керування вищими з'єднаннями та для штабної роботи старшин бракувало. Тому вербувалися офіцери Червоної Армії, незалежно від національності, які залишались в тилу німецьких військ або втекли з фашистського полону. Багато з них були справжніми патріотами, але де-хто прийшов в УПА, щоб спокійно перечекати важкі часи. Потрібно було мати великий такт, щоб, з одного боку, не образити гідності старшини, дійсного бійця УПА, а, з іншого боку, пильно стежити за прихованими ворогами, що охоче воювали проти німців, але своє справжнє обличчя виявляли при зустрічі з червоними партизанами або Червоною Армією.

З 1943 р. на Волині і в Карпатах організовуються Старшинські Школи УПА. До них приймалися повстанці з середньою освітою і, як виняток, без належної освіти, особи, що відзначались у бойових діях.

Командиром першої Старшинської Школи УПА на Волині став Польовий, командиром старшинської школи «УПА–Захід» був Хміль. Разом вони підготували до осені 1944 р. близько 2 000 старшин і 3 000 підстаршин. Навесні 1944 р. обидві Старшинські Школи об'єднано в одну Старшинську Школу УПА «Олені» в Карпатах. Її очо-

лив Поль–Польовий. Школа «Олені» випустила два старшинські курси. Загальна чисельність курсантів – 500 осіб. Найбільш відомі викладачі школи: сотник Береза (автор знаменитого підручника з історії, теорії та практики партизанської боротьби), осавул Степовий, сотник Ярема. У школі викладались: основи партизанської війни, тактика, краєзнавство, науки про зброю, організація армій, дисциплінарний статут, статут внутрішньої служби, інтендантська служба, маскування, санітарна служба, танкова справа, протиповітряна оборона і, крім цього, ідеологія українського визвольного руху та основи служби безпеки. Теорія поєднувалась

з практикою – частенько доводилося вступати в бій з ворогами.

27 січня 1944 р. в УПА запроваджено бойові нагороди:

1. Відзначення.
2. Похвала.
3. Бронзовий Хрест Бойової Заслуги.
4. Срібний Хрест Бойової Заслуги II кляси.
5. Срібний Хрест Бойової Заслуги I кляси.
6. Золотий Хрест Бойової Заслуги II кляси.
7. Золотий Хрест Бойової Заслуги I кляси.

Автором проєктів цих нагород був художник Ніл Хасевич. Ордени вручалися лише бійцям УПА. Крім того, існували особливі нагороди – Срібний Хрест Заслуги і Золотий Хрест Заслуги, якими нагороджувалися як стрільці УПА, так і цивільні особи. 6 червня 1948 р. УГВР «для відзначення особливої мужності» запро-

вадила медаль «За боротьбу в особливо важких умовах». Першим старшиною УПА, відзначеним Золотим Хрестом Бойової заслуги I кляси, став Дмитро Карпенко (Яструб), що загинув 17 грудня 1944 р. у бою біля селища Нові Стрілиська.

Головний командир УПА, генерал-хорунжий Тарас Чупринка (Р. Шухевич) народився у 1907 р. в містечку Краковець Яворівського повіту в Галичині. Закінчив Українську Академічну гімназію у Львові, потім навчався у Львівському політехнічному інституті. У 1923 р. вступив у ряди Української Військової Організації – попередниці ОУН. Пізніше рекомендував до вступу до лав УВО С. Бандеру. У 20–30 рр. Р. Шухевич був одним із найбільш активних борців проти польської окупації. Людина надзвичайно багатогранна і талановита, чудовий спортсмен. У 1923 р. на За-

антоніна ярол - «оксана», «квітка», на здолбунівщині. оточена пораненою, застрілилася 10 травня 1946 р.

77

порізьких іграх здобуває два перших місця і встановлює українські спортивні рекорди в бігу з бар'єрами на 400 м і у плаванні на 100 м. Неодноразово був арештований польською поліцією. Останнє покарання відбував у страшному концентраційному таборі Березі Картузькій. 80% ув'язнених у Березі Картузькій становили українці – члени ОУН, КПЗУ, УСРП, УСДН і т. д. Після початку советсько-німецької війни Р. Шухевич став одним із організаторів УПА. У 1943 р. Шухевич був заарештований гестапо і засуджений до розстрілу. Однак, за кілька годин до езекуції головнокомандувач врятувався втечею. З 1944 р. Шухевич посів, крім звання головнокомандувача УПА, також пости Голови Генерального секретаріату УГВР, Генерального Секретаря Військових справ УГВР, Голови Проводу ОУН на українських землях.

Штаб української Повстанської Армії очолював генерал-хорунжий Перемийніс. Його справжнє прізвище Дмитро Грицай. Народився у 1907 р. у с. Дорожів Самбірського повіту. По закінченні у 1928 р. Дрогобицької гімназії вступив до Львівського університету. Згодом служив у польській армії, з відзнакою закінчив польську офіцерську школу. З 1933 р. Д. Грицай – керівник Військової Референтури Крайової Екзекутиви ОУН. В 1934–1936 рр. і 1939 р. – в'язень Берези Картузької. Після 30 червня 1941 р. – активний учасник партизанської оборони проти гітлерівців. Навесні 1943 р. арештований гестапо. Визволений з тюрми бойовиками ОУН. У серпні 1945 р. призначений на пост начальника штабу УПА.

Групою військ «УПА–Північ» командував полковник Клим Савур (Роман Клячківський).

Народився у Станіславові (тепер Івано-Франківськ). В ОУН вступив ще юнаком. У 1939–1941 рр. був одним із керівників підпільної мережі ОУН в Галичині. У 1941 р. заарештований чекістами у Львові й у відомому процесі п'ятдесяти дев'яти засуджений до розстрілу. Коли почалася советсько-німецька війна, він утік із Бердичівської в'язниці, де чекав на розстріл. Узимку 1941–1942 рр. Клим Савур зайняв пост Провідника ОУН на Північно-Західних Українських Землях і зіграв важливу роль у створенні УПА.

Командир «УПА–Захід» полковник Шелест-Вишитий (Василь Сидор) народився в 1911 р. на Сокальщині. Вчився у Львівському університеті, який не закінчив через переслідування польською поліцією. Активний член ОУН ще з гімназійної лави. У 1938–1939 рр. перебував у польській в'язниці. З 1939 по 1941 р. – один із керівників ОУН Львівщини. В 1943 р. командир «УПА–Захід». Одночасно Генеральний

Суддя ОУН та крайовий Провідник ОУН на Карпатських Землях.

Командир «УПА–Південь» полковник Батько (Омелян Грабець) народився в 1908 р. в Чесанові на Галицько-Холмському прикордонні. Організатор і технічний керівник відомих антипольських демонстрацій у Львові в 1938–1939 рр. В 1939 р. заарештований польською поліцією. Після розвалу польської держави повернувся на Холмщину. У 1941 р. був провідником ОУН на Східно-Українських землях. З 1943 р. – командир «УПА–Південь». Загинув у бою з регулярними частинами Червоної Армії 10 червня 1944 р. на Вінничині.

Українська Повстанська Армія в основному озброювалась за рахунок трофеїв. Тому озброєння УПА було дуже різноманітне.

Найсутужніше доводилось у перші місяці існування армії, бо ж випало починати тоді майже з нічого. У пригоді тут стала насамперед

зброя, здобута підпіллям ОУН під час німецько-польської війни при роззброєнні відступаючих частин польської армії. У 1941 р. при відступі Червоної Армії вдалося зібрати ще деяку кількість зброї, патронів, амуніції. Після проведення відповідних пропагандистських акцій купували за гроші та сало зброю в угорських, італійських, словацьких вояків.

Всю цю зброю треба було, звичайно, переробляти, модернізувати, оснащувати новими деталями. Тому при кожній частині УПА організовується зброярська майстерня, під керівництвом досвідчених фахівців колишніх офіцерів Червоної Армії. Зі старих гвинтівкових дул вироблялися пістолети. До них пасували міліметрові набої з німецьких автоматів. З артилерійських снарядів робили міни і гранати. Маючи таке початкове озброєння, відділи УПА влаштовували засідки на німецький транспорт, що перевозив зброю, і таким чином здобували її.

Але й ця зброя, опинившись в руках УПА, перш за все йшла до зброярень, бо німці постачали замки до гвинтівок окремо. Бували випадки, коли командирам оголошували догану за те, що зав'язавши бій, і навіть перемігши, не зуміли захопити зброю.

Особливо багато німецької зброї перейшло в руки УПА у 1944 р. під час німецького відступу з України. УПА провела тоді широку акцію роззброювання розбитих німецьких частин. Коли поверталися частини Червоної Армії, до рук УПА потрапляла велика кількість советської зброї та амуніції. Виявилось, що серед червоноармійців української національності є прихильники УПА.

Кількісне і якісне озброєння відділів УПА було в різні періоди боротьби розмаїтим. Ведучи бої великими загонами (1943–1946), УПА використовувала всі види зброї сухопутної армії, навіть артилерію і танки, здобуті у ворога. При переході до рухливої маневреної тактики

боротьби, використання важкої зброї стало неможливим і її переховували у лісових кріївках, йдучи на танки зі зв'язкою гранат чи із запалювальною сумішшю.

В загальному сотня УПА своїм озброєнням дорівнювала або перевищувала сотню регулярної армії. Так, наприклад, в описі наступу УПА на село Отинію 5 листопада 1945 р. знаходимо дані, що курінь мав 40 кулеметів, 100 автоматів, 110 гвинтівок. На озброєнні куреня «Орли» у липні 1944 р. було 48 кулеметів Дегтярьова, 16 кулеметів «Максим», 12 легких і 4 важких гранатометів. Крім того, всі старшини і підстаршини мали автомати, решта – гвинтівки. Штатне озброєння сотні за свідченням колишнього воїна УПА С. Зоряного було таким: 24 кулемети, 40 автоматів, решта особового складу мали гвинтівки. До цього ще долуча-

лись протитанкова рушниця, інколи гранатомет.

Обмундирування УПА було різноманітним, оскільки його доводилось повстанцям забирати у ворогів. Деякі частини мали угорські, німецькі мундири, інші – словацькі, ще інші носили власноручно пошитий одяг або ходили у цивільному, одягаючи мазепинку. На заміну німецьким, словацьким уніформам приходять советський та польський військовий одяг.

Бойовим постачанням загонів УПА займалось спеціальне інтендантське відомство – організаційно-мобілізаційний відділ (оргмоб). Йому підлягали всі магазини зброї та зброярні. Збройово-амуніційні пункти розміщувались на території таким чином, щоб після кожного бою було зручно до них добиратись. Якщо відділ УПА опинявся на території іншої ВО, його ко-

мандування повинно було негайно сконтактуватися з оргкомом даного регіону.

У лісових криївках УПА мала теж харчові пункти. Але користуватись ними можна було лише під час блокади або облави. За звичайних умов харчі для загону УПА заготовляли активісти ОУН у найближчих селах.

Відділ або заходив до наперед визначеного села, або приготовані харчі селяни відносили воїнам до лісу.

При маршах кожен стрілець УПА одержував так звану «залізну порцію» при рейдах.

Велике значення надавалось організації медичної опіки та санітарної допомоги. Брак медичного персоналу та ліків дошкульно відчувався на кожному кроці: багато українських лікарів німці забрали до служби у своїх військових госпіталях, а на всі аптечні запаси ліків окупаційна адміністрація наклала свою руку.

Тому командування УПА організувало низку медичних курсів для колишніх студентів медицини, санітарні курси медсестер. Під керівництвом хіміків та фармацевтів організовуються фабрики ліків. З почуттям вдячності слід згадати таких українських лікарів, як Ю. Липа (загинув у квітні 1945 р.), Я. Оленецький (загинув у березні 1945 р.),

Тарнавська (загинула восени 1945 р.), Кольман (загинув у лютому 1945 р.).

Окрему сторінку УПА становить праця для українського народу єврейських лікарів. Більшість із них, разом з родинами були викрадені з гетто. В особливій пошану були лікарі-євреї із Стрия – Кляйн і Кум.

До медичної мережі тісно примикала структура нелегального Українського Червоного Хреста (УЧХ), що мав три відділи: медичний, опіка над пораненими і хворими бійцями УПА, фармацевтичний (заготівля ліків та відділ

суспільної опіки). Український Червоний Хрест очолювала відома діячка ОУН Катерина Зарицька, яка була нагороджена Срібним Хрестом Заслуги. Більшість працівників УЧХ-молодих дівчат загинуло героїською смертю зі зброєю в руках, захищаючи поранених бійців.

Найкращим типом зв'язку для УПА, безумовно, був би радіозв'язок. Однак, в армії не було ні апаратів, ні навченого персоналу. Лише у жовтні 1943 року при штабі Кліма Савура з'явилась одна радіостанція. Проте радіус її дії був дуже обмежений – лише 100 км. Також нереально було думати про телефонне сполучення малих частин. Щоправда, у групі командира Енея три курені, що були розташовані один від одного на відстані 5 км, зв'язувалися телефоном, але тільки на час постою. Єдиним

надійним засобом комунікації була передача інформації через зв'язкових. З цією метою була створена мережа комунікаційних ліній. Лінії поділялись на більш та менш важливі, військові та адміністративні. Спрямований на зв'язкову лінію відділ чи транспорт пересувався від пункту до пункту і супроводжувався тереновим зв'язком. Траплялось, що для перевезень мобілізувалися підводи із сіл (200-300 возів). Цей апарат функціонував дуже злагоджено. За одну ніч можна було пройти 80, а то й більше кілометрів, бо на певних етапах зв'язковими задалегідь підготовлялися підводи для зміни. Це був основний і майже єдиний засіб транспорту. Автомашин була невелика кількість, бо існували великі труднощі з паливом, запаси якого були у руках німців.

Головною тактикою Української Повстанської Армії була партизанська війна, що істотно відрізняється від бойової тактики регулярних армій. Вона включає такі форми боротьби:

1. Засідка, яка завдавала ворогові дошкульних втрат, зводила до мінімуму власні жертви, залякувала і деморалізувала цілий окупаційний апарат. Несподіваність і раптовість удару створювали можливість навіть невеликому партизанському загоні розгромити чисельніші ворожі сили.

2. Напад, що не давав таких широких і вигідних можливостей, як засідка. Зате він ще більше деморалізував і залякував окупантів. Хоча напад супроводжувався значними людськими втратами, УПА часто використовувала цей засіб партизанської боротьби з огляду на його велике психологічно-політичне та моральне значення.

3. Актентат – тобто терористичний акт, убивство окремого представника окупаційної влади. Для його реалізації часто вистачало одного бойовика при солідній і продуманій підготовці.

4. Саботаж – підрив мостів, нищення комунікацій, пошкодження телефонно-телеграфних сполучень. Саботаж не веде до великих людських жертв і тому УПА застосовувала цей засіб дуже широко.

5. Рейд, пов'язаний завжди з найбільшими труднощами та небезпекою. Загін відривається від своїх військових і продовольчих баз, що ускладнює проблему харчування, лікування поранених.

6. Прорив з оточення – це питання життя і смерті партизан. З ним постійно зустрічався кожен повстанський відділ і кожен окремий повстанець. Загони УПА неодноразово вміло виходили з німецького і радянського оточення.

7. Конспірація. В умовах партизанської боротьби лід нею розуміється маскуванню від ворога. Річ у тому, що повстанцям часто доводилося перебувати зиму в укритті. Для цього будувалися спеціальні бункери і криївки, які так замаскувалися, що ворог під час обшуків не міг їх знайти.

Техніка будови бункерів і криївок розвинулась в УПА у важливу ділянку військового мистецтва. Потрібно було будувати укриття для зимівлі значної кількості осіб (бункер для 10-15 осіб, криївка для 2-5), які мали доступ свіжого повітря, були досить просторими, волого-непроникними, окрім того, й бездоганно замаскованими. Доводилось придумувати найрізноманітніші способи маскуванню криївки, входів, вентиляційних отворів, підходів. Бо ж платити за помилки доводилось життям.

андрій павлишин
коротка хроніка боротьби упа

Коротка хроніка протистояння українського націоналістичного підпілля та УПА німецьким окупантам у 1941-1944 роках

30 червня 1941 р. У Львові проголошено Декларацію про відновлення Української держави, створено уряд – Українське Державне Правління, розпочалася організація місцевої державної адміністрації.

Початок липня 1941 р. Гітлерівці ліквідували український уряд; Я. Стецько і С. Бандеру до кінця війни ув'язнено в концтаборі, заарештовано членів крайового уряду та близько 300 членів ОУН, частину з них страчено.

Серпень 1941 р. Масові арешти і страти учасників націоналістичного підпілля в Україні та на території Німеччини (Берлін, Бремен, Бреслау, Відень, Веймар, Вюрцбург, Гамбург, Ганновер, Гельдесхайм, Данціг, Дюссельдорф, Карлсруе, Кассель, Кенігсберг, Лейпціг, Магдебург, Мюнхен, Нюрнберг, Оппельн, Познань, Потсдам, Прага, Райхенберг, Франкфурт-на-Майні, Франкфурт-на-Одері, Хемниць, Штутгарт). Групи українських підпільників у Німеччині заарештовано також 20 вересня 1942 р., 23 вересня 1942 р., 11 грудня 1942 р., 6 січня 1943 р., 12 січня 1943 р.

Серпень – початок вересня 1941 р. Підпільна 1-ша конференція ОУН поставила завдання перейти на нелегальні форми роботи й розпочати антинімецьку пропаганду під гаслами боротьби за самостійну Україну, викриваючи гітлерівські плани загарбання України.

Через брак офіцерських кадрів і проблеми з постачанням підпільна 1-ша конференція ОУН відхилила постанову про негайний перехід до загального збройного опору. Було визначено такі найближчі завдання: 1) пропагандистська діяльність із підготовки українського населення до активної боротьби з німецькими окупантами; 2) збір і зберігання зброї; 3) масове навчання членів ОУН військової справи. Військова Референтура Проводу ОУН створила Крайовий Військовий Штаб, мережу військових референтів, яка охоплювала територію України на захід від Дніпра та окремі частини Східної й Південно-Східної України. Всі члени ОУН були зобов'язані пройти військові вишколи. Виникла мережа військових підрозділів ОУН – Української Національної Самооборони.

25 листопада 1941 р. Айнзацкоманда з Києва видала наказ усім постам поліції безпеки і СД у Рейхкомісаріаті України затримувати і страчувати учасників українського націоналістичного руху.

Квітень 1942 р. На Волині організовано перші дві групи самооборони з членів ОУН (б) на чолі з С. Качинським (Остап) та І. Перегіняком (Довбенко). Разом з іншими збройними загонами українських націоналістів, які утворилися в той час, вони прийняли назву Українська Повстанська Армія (УПА). В серпні 1943 року визначилась остаточна структура УПА.

Липень 1942 р. Головна команда УПА видала наказ усім «летючим бригадам» негайно розпочати збройні акції проти гітлерівців не тільки щодо адміністративних органів, а й також

курсанти і командири підстаршинської школи групи «турів», 1943 р.

у всіх пунктах військово-стратегічного значення, особливо в системі транспорту та постачання фронту скрізь – від Чорного моря до Білорусії та Балтики. Фактично активні воєнні дії ОУН(б) розпочала 1943-го.

Літо 1942-го. УПА Бульби-Боровця (пізніше почала називатися Українською Народно-Револьюційною Армією) здійснила напади на німецькі стратегічні об'єкти та комунікації в районі Костополя, Людвиполя, Бережного, Сарн, Рокитного. 19 серпня відбулася одна з найбільших операцій поблизу Шепетівки.

Осінь 1942-го. На Поліссі та Волині під егідою ОУН (бандерівського напрямку) планомірно й організовано створювали збройні загони УПА, в тому числі шляхом підпорядкування формувань інших політичних груп.

7 лютого 1943-го. Загони УПА атакували німецький гарнізон у містечку Володимирець.

17-21 лютого 1943-го. На 3-й конференції ОУН офіційно проголошено зміну курсу ОУН щодо збройної боротьби проти німецьких окупантів. Сформульовано в загальних рисах стратегію «двофронтової» боротьби ОУН-УПА проти імперіалізмів Берліна та Москви. Командування УПА закликала населення не здавати німцям контингенту зерном, худобою, свинями, птицею та різними продуктами. Стрільці УПА ліквідували німецькі «лігеншафти», а коней, худобу, зерно і все інше роздавали людям. Було розгромлено гуральні, зерносховища та продовольчі склади. Після ліквідації адміністративних органів відділи УПА організували українську владу. Виникли великі партизанські зони, вільні від німецької залеж-

ності, де легально діяла ОУН, формували нові частини УПА.

Ніч із 10 проти 11 березня 1943-го. Відділ УПА напав на фабрику у с. Оржева, де була велика кількість зброї й амуніції. Знищено близько 60 німців. У бою загинув С. Качинський (Остап), який ішов в атаку попереду своїх бійців.

2 квітня 1943 р. Загони УПА захопили м. Горохів, який утримували два дні.

Ніч із 12 проти 13 квітня 1943 р. Відділ УПА атакував м. Цумань. Знищено близько 100 ворожих солдатів та офіцерів, здобуто зброю, амуніцію, інші трофеї.

Перша половина квітня 1943-го. В боях з УПА загинули: у Вербі – 120 німецьких солдатів, у Шимовку – 24, Острозі – 32, в Мізочі – 11.

Ніч із 21 проти 22 квітня 1943 р. Атака УПА на Іванову Долину (Костопільщина). Містечко захопили, підірвано два залізничні мости, здобуто багато зброї, тонну вибухівки.

Травень 1943-го. Німецький загін (400 осіб) напав на село Яполоть (Костопільщина), грабуючи селян. Відділи УПА оточили фашистів. Бій тривав шість годин і завершився перемогою українських партизанів.

20 травня 1943 р. Атака УПА на німецький гарнізон у с. Чудель (Сарненщина), вбито 30 німців.

Травень 1943-го. Активні операції УПА в лісах Острозького, Шумського та Мізоцького районів: засідки, напади на військових, мітинги й агітація в селах проти німців і радянської влади.

Початок травня 1943-го. На шосе «Ковель-Брест» велика німецька автоколона потрапила в засідку, організовану УПА, і була розгромлена. Серед загиблих був один із найближчих соратників Гітлера, начальник штабу СА, обергрупенфюрер СА Віктор Лютце.

Травень 1943-го. Каральна експедиція німецької армії на Волині проти УПА. 9 травня бої за участю танків і штурмової авіації під Скабарівщиною. В лісовому масиві поблизу с. Лобечівка відбувся великий бій із німцями, що мали танк і три гармати. Бій тривав 10 годин, упродовж яких повстанці знищили вісім автомашин і близько 30 ворожих солдатів, захопивши багато зброї й амуніції. У бою під Кол-

ками, де знаходилися військові госпіталі УПА, вдалося евакуювати поранених.

26 червня 1943 р. У с. Хараїмовка Деражнянського р-ну в бою з УПА убито 11 німецьких вояків.

17 липня 1943 р. Захищаючи від пацифікації с. Хмелів, вояки УПА відігнали карателів і вбили 10 німців.

Липень 1943-го. Ліквідація силами УПА-«Південь» німецької поліцейської школи поблизу Житомира, розгром ворожих частин під с. Устинівка Потіївського району.

Липень-серпень 1943-го. Каральна операція проти УПА групи СС під командуванням фон дем Бах-Залевського, до складу якої входили 50 танків і бронемашин, 27 літаків, артилерія, 5 бронепоездів. У липні відбулося 35 сутичок, у серпні – 24, у вересні – 15; втрати повстанців становили 1237 бійців і старшин, німецькі втрати становили 3000 осіб. Одна з найвідоміших операцій: оборона бійцями УПА села Новий Загорів на Волині. 42 бійці «Чоти Берези» у стінах монастиря вели кількадечну успішну оборону проти багатотисячного підрозділу, підкріпленого артилерією, танками та літаками. Гонитва за повстанцями тривала близько тижня і була безуспішною.

Літо 1943-го. У боях з німцями загалом загинуло близько 1200 вояків УПА і близько 5000 мирних жителів. Втрати німців становили понад 3000 убитими й пораненими.

Серпень-вересень 1943-го. Атаки бійців Української Народної Самооборони (03.02.44 увійшла до складу УПА- «Захід») на охорону табору «Баудінст» у каменоломні поблизу м. Сколе; звільнення в'язнів; напади на інші групи німецьких військових. У помсту від 10 жовтня 1943 до кінця червня 1944-го, за вироком судів поліції безпеки, привселюдно, розстріляно 16771 українця.

Жовтень 1943-го. Рейд на східну Волинь загону курінного УПА-«Південь» Несуга. У восьмигодинному бою з німцями частина вояків разом із командиром полягли, намагаючись вибити гітлерівців із бункерів у м. Барші на Коростенщині. Основним завданням куреня було здобути складовану там зброю, «продемонструвати перед населенням силу УПА і задокументувати її ворожість до німців, тому що

відділ артилерії командира «берези», с. вовковия млинівського р-ну рівненської обл., грудень 1943

совітські партизани закидали УПА співпрацю з німцями».

Жовтень-листопад 1943. УПА провела 47 боїв із німцями.

27 листопада-12 грудня 1943 р. Три безуспішні операції нацистських карателів проти таборів УНС у Чорному лісі між селами Посіч і Завій; на Самбірщині та на Долинщині.

Початок 1944-го. Кількість бійців УПА сягає 100000 осіб.

Березень 1944. Бої УПА з німцями поблизу Деражні, Луцька, Ковеля, Крем'янця, звільнення полонених із луцького та ковельського таборів, в'язнів ковельської тюрми; бої в місцевостях Бічаль, Постійно, Ятополь, Чудви, Велика Любеша, Іванова Долина на Костопільщині; Березні, Новостав на Крем'янецьчині; Білогородка, Судінка на Дубенщині; Цумань,

Колки на Луччині; Бугри, Жуків, Сергіївка на Рівенщині; Гурійська, Дорогунь на Ковельщині; Дружкопіль і Горохів на Горохівщині.

Липень 1944. Шестиденний бій УПА- «Захід» із німцями біля сіл Кам'янки та Липа (Сколівщина), нацисти зазнали значних втрат.

Липень 1944. Бої на горі Лопаті в Карпатах між німецькою поліційною частиною та сотнями хорунжого «Різуна», старших булавних Черника та Благого; німці втратили майже 150 осіб.

Серпень 1944. Операції відділу УПА під командуванням «Різуна» у момент проходження фронту Бойківщиною: у селах Бистриці та Ясинці Турківського р-ну знищено близько сотні гітлерівців, 120 узяті в полон, здобуто зброю, транспортні засоби. Із засідки атаковано відступаючий німецький обоз поблизу

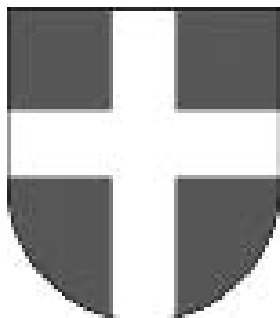
с. Ясінки, знищено 32 німецькі вояки, захоплено 107 полонених, здобуто зброю, ліки, взуття, обмундирування.

Джерела: Киричук Ю. Історія УПА, Тернопіль, 1991; Липкан А. Боротьба УПА з німецьким окупаційним режимом // Воєнна історія. – №5-6. – 2002; Муковський І., Лисенко О. Українська Повстанська Армія та збройні формування ОУН у Другій світовій війні // Воєнна історія. – №5-6. – 2002.

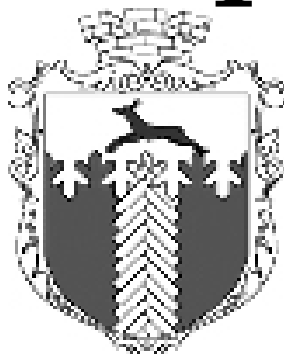

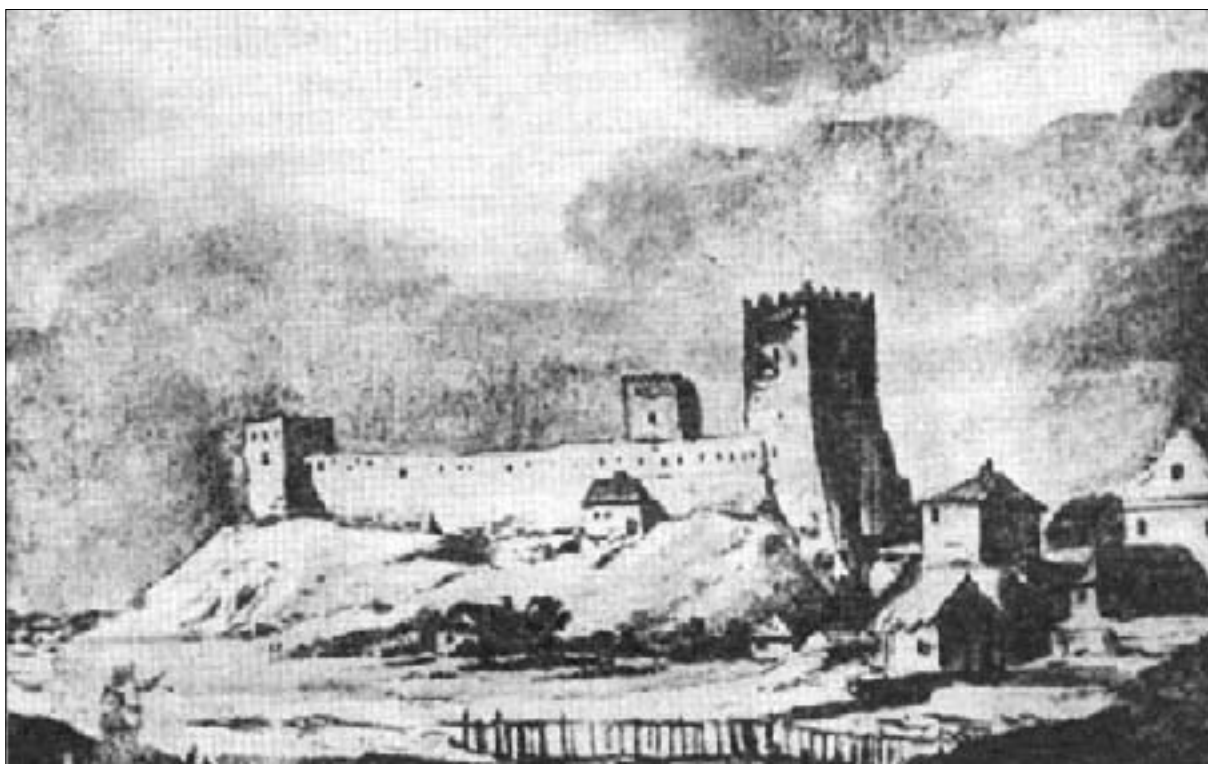
ШЛЯХ ДО КОРОЛЯ ДАНИЛА

Ківерці

к. войнаровський. луцьк, верхній замок, 1798

Назву «ківерці» історики пов'язують з назвою стародавнього племені Тиверці, яке жило на берегах річки Дністер, у гирлі Дунаю. Наприкінці XI – на початку XII століття під натиском кочових племен тиверці відійшли на північ. Невеликими групами розселились вони і по Волині. З часом найменування видозмінилось у «ківерці» і так закріпилося за місцем поселення племені.

Перша згадка про поселення Ківерці, що за кілька кілометрів від Луцька, датується XVI ст. Тоді це був маєток дрібношляхетської родини Ківерських. У 1873 році таку ж назву отримала залізнична станція за 6 км від маєтку, на колії Ковель-Рівне, що обслуговувала Луцьк. Її значення значно зросло, коли у час I Світової війни побудували спеціальну гілку до Луцька, яку у міжвоєнний період дотягнули до Стоянова, пов'язавши таким чином Волинь зі Львовом. З залізницею розросталося і станційне містечко. У міжвоєнний час у Ківерцях діяло лісництво, кілька тартаків і навіть невеличке летовище. У 1929-1933 рр. у місті спорудили костюл Найсвятішого серця Ісуса, що зберігся і донині.

ЖИДИЧИН

й. конопацький. луцьк, костьол єзуїтів, 1879

Містечко лежить при об'їзній Луцькій трасі, з північного боку, за 6 км від центру Луцька і за 3 км на схід від траси на Ковель.

Жидичин вважається одним із найдавніших поселень на території Волинського краю. Перша писемна згадка про нього зустрічається в Іпатіївському літописі під 1227 роком, отже, містечку уже понад 770 років. Приблизно відтоді, із XIII століття, відомий і Жидичинський Свято-Миколаївський монастир і його чудотворна ікона Святого Миколая, яка, за джерелами, датується XII століттям. Як свідчить той же Іпатіївський літопис, саме перед нею у 1227 р. прихилив коліна князь Данило Галицький: «Еха в Жидичин кланятися и молитися к святому Николе». У 1236 році король Данило побував тут вдруге. До слова, монастир у Жидичині заснований раніше, аніж Почаївська лавра.

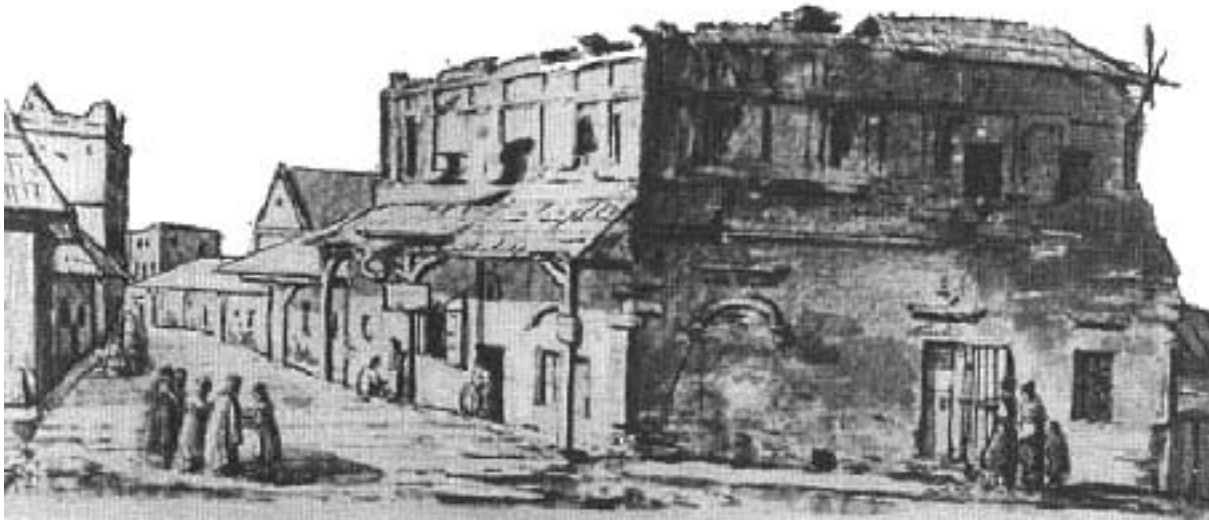
На жаль, ця найдавніша пам'ятка іконопису на Волині була втрачена в роки I Світової війни. Евакуйована в один із храмів Житомира, вона безслідно зникла. Набагато раніше, ще у 1496 р. татари на чолі з сином Менглі Гирея, перекопського султана, спалили Жидичин ра-

зом із монастирем і церквою. Незабаром Данило Галицький дав кошти на відбудову монастиря і уже у XVI ст. він був найбільш потужною православною святинею на Волині. Олександр Цинкаловський у краєзнавчому словнику «Стара Волинь. Волинське Полісся» стверджує, що «Жидичин і його монастир були найбагатшими з усіх тодішніх волинських монастирів. До цього монастиря належала ціла волость над р. Стир, що складалася з сіл: Боголюби, Буремець, Невзле, Пальча, Рикані, Сапогків, Шапки (або Жабки) і Жидичин, як рівно ж в торговельній волості село Рідків». Тоді в обов'язки жидичинських архіандритів входило утримання частини укріплень Луцького замку.

У 1608 р. монастир підтримав Берестейську унію і став резиденцією луцьких греко-католицьких єпископів, що водночас виконували і місію архіандритів.

У 1650-1668 рр. монастир знову ненадовго наvertsється до православ'я, що було наслідком козацьких воєн і Хмельниччини.

У 1703 р. на кошти холмського греко-католицького єпископа Йосипа Левицького на місці колишнього дерев'яного монастиря почали споруджувати

кам'яний, будівництво якого тривало аж до кінця XIX ст. Відтоді композиційним центром комплексу стала Миколаївська церква, а Палац митрополитів став резиденцією вищої духовної ієрархії різних конфесій. Часто високе духовенство, за свідченням документів, віддавало перевагу Жидичину перед Луцьком і митрополити та єпископи проводили тут чимало часу, вирішуючи церковні і державні справи. Опікунами монастиря у різні часи були князі Гольшанські, Острозькі, Любартовичі та інші. Тоді ж у Жидичині діяла і духовна семінарія, надавши містечку статусу духовного і просвітницького центру.

У 1826 р. греко-католицьку Луцьку дієцезію було ліквідовано і Жидичин перестав бути резиденцією єпископа. У 1832 р. було заборонено діяльність оо. василіан, їхні будівлі і святині перейняли православні і уже початку 1840 р. монастир припинив своє існування.

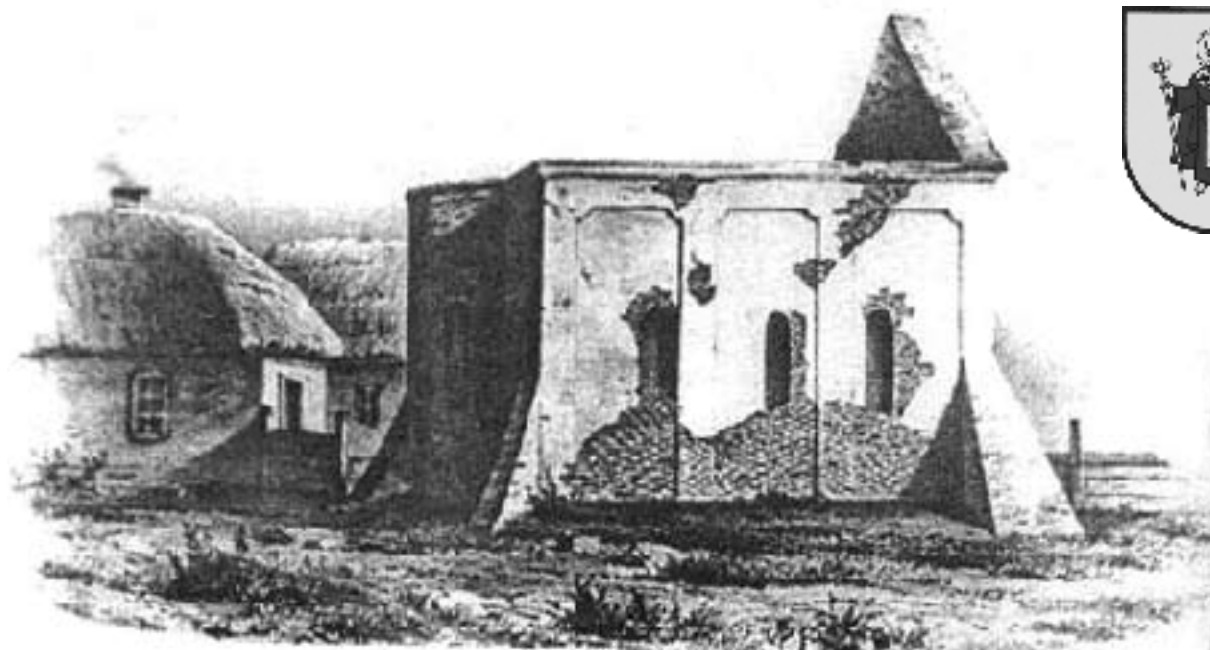
Натомість Свято-Миколаївська церква у Жидичині залишилась діючою. У приміщенні семінарії розміщались волосна управа. На території колишнього монастиря було ще два флі-

гелі і господарський будинок – у них працювала народна школа, а згодом – однокласне училище. Приміщення келії було підлаштоване під господарські потреби, а Палац митрополитів занепадав.

Ситуація змінилася у травні 1894 року, коли до Жидичина приїхав владика Волинський і Житомирський Модест. Він оглянув сад, який давав прибутки орендарю – чеху за походженням, побачив колишню резиденцію єпископів і вирішив поновити право церкви на ці маєстності. Для пришвидшення процесу владика Модест наказав передати сади і занедбану резиденцію у відання Почаївської лаври.

Наступного, 1895 р. року владика Модест знову побував у Жидичині і залишився задоволеним. Архімандрит почаївський Філарет відібрав монастирські сади в орендатора-чеха, збільшив прибуток від них і швидко відбудував приміщення, в якому планувалось зробити резиденцію єпископів з облаштуванням всередині домового храму.

У 1898 році відбулось урочисте освячення домового храму, престол у якому був висвяче-

ний на честь трьох віленських мучеників Антонія, Іоанна та Євстафія.

У 1900 році єпископ Волинський надіслав до духовного собору Почаївської Лаври петицію про потребу відновлення жидичинського монастиря. Однак, Лавра тішилася прибутками із садів і не поспішала з рішенням. Палац митрополитів і єпископів успішно руйнувався. У 1911 році у будівлі квартирувався штаб 11 Ізюмського полку Його Імператорської величності Генріха Пруського.

З 1921 року у палаці розмістився притулок для дітей сиріт та інвалідів I Світової війни, що утримувався на кошти Луцького сеймику. Це був єдиний на Волині опікунський заклад, в якому викладали українською мовою – саме так проголосила у своїй знаменитій промові у Польському сеймі сенаторка з Луцька Олена Левчанівська.

У міжвоєнний період, у 1935-1936 роках споруда стала літньою резиденцією українського митрополита Полікарпа Сікорського. У Жидичині під його керівництвом працювала

комісія з перекладу Святого Письма українською мовою.

Міжвоєнний період у Жидичині, як і на усій Волині, характерний був сплеском українських національних визвольних рухів. Історик Олександр Дарованець зазначає, що у 1930-х рр. провідною силою в боротьбі за незалежну Українську державу стала Організація Українських Націоналістів (далі – ОУН). Одним із регіонів, де найміцніше вкорінилася ОУН, стала Волинь. На його думку, історію діяльності ОУН на Волині можна поділити на такі періоди:

1) 1929–1934 рр. (період організації структурних одиниць ОУН на базі осередків УВО і підпільних пластових центрів та закріплення їхніх позицій на Волині);

2) 1935–1937 рр. (період бурхливої організаційної розбудови й активного витіснення комуністичних впливів);

3) 1938–1939 рр. (період поширення впливу ОУН майже на всю Волинь та активної підготовки до майбутньої війни).

Навесні 1938 р. був організований надрайон №6 – Жидичин, якому підпорядковувались осередки ОУН на північ від Луцька (Жидичин,

Ківерці, Бодячів, Липляни, Клепачів, Четвертня, Юліана). Поліції були відомі 12 осіб із цього надрайону, у т. ч. надрайонний провідник Олекса Чесюк та члени проводу Іван Силюк, Микола Кушнір, Теодор Міськовець. Чисельність місцевої мережі ОУН була невеликою (8 членів, 8 симпатиків станом на серпень 1938 р.), бо надрайон перебував на стадії відновлення після ліквідацій 1935–1936 рр. Згідно з інформацією, яку польські правоохоронні органи здобули конфіденційним способом, на початку 1938 р. С. Поліщук і А. Нагорний призначили О. Чесюка провідником надрайонного проводу в Жидичині. Чесюк призначив військовим референтом Івана Сілюка, а культосвітнім референтом – Миколу Кушніра. Обов'язки оргреферента виконував сам Чесюк, що знову ж таки є прикладом поширеної на Волині практики створення більш компактних керівних

структур шляхом зосередження кількох постів в одних руках. У рамках цього надрайону організувалися три райони – Жидичин (провідник Іван Солтис), Клепачів, Липляни. Навесні 1938 р. вони вже існували.

У тому ж Жидичині поліція заарештувала особовий склад надрайонного проводу (7 грудня 1938 р. були затримані Олекса Чесюк, Іван Сілюк та Микола Кушнір), районного проводу (провідник Іван Солтис, члени проводу Павло Подригула і Григорій Пасічник) та 5 членів сільського проводу ОУН (ймовірно, заарештовані 23 і 27 січня 1939 р.), а Теодор Міськовець із Ківерців був переданий під нагляд поліції.

Вінцем великої ліквідації на теренах Жидичинського надрайону став процес над членами надрайонного проводу. 14 квітня 1938 р. за належність до ОУН Олекса Чесюк був засуджений до 8 років тюремного ув'язнення, Іван

Сілюк – до 5 років, Микола Кушнір – до 4 років. Крім того, всі вони отримали по 5 років поліційного нагляду та по 6 років обмеження у правах. Однак, ані польські, ані згодом советські чи нацистські репресії не зупинили потужного національно-визвольного руху на Волині.

У роки II Світової війни колишній Палац митрополитів на території Жидичинського монастиря знову став прихистком для дітей-сиріт із Київського притулку.

З 1947 року у будівлі розмістилась семирічна школа, яка у 1953 році була реорганізована у середню і проіснувала тут аж до 1990 року, після чого Палац митрополитів стоїть пусткою.

З 23 липня 2003 року офіційно відновлено Жидичинський Свято-Миколаївський чоловічий монастир, намісником якого призначений ієромонах отець Марк. Ченці передусім відновили церкву св. Миколая, а споруди монастиря наразі стоять у руїні і тільки величністю нагадують про колишню потугу.

Церкву св. Миколая прикрашають олійні розписи 1913 року, а під храмом простяглися численні і розбудовані підземелля.

При монастирі діє недільна школа, яка нараховує більше 40 дітей віком від п'яти до чотирнадцяти років.

р о к и н і

романівка, на полюванні, 1930

Село Рокині розташоване за 13 км на північ від Луцька, у Рожищенському районі. Можливо, його історія і не є такою барвистою, як історія Гощі чи Дермані, але сьогодні це село приваблює мандрівників і організованих туристів не менше. У Рокині діє Музей історії сільського господарства на Волині. Музей цей входить до складу місцевого архітектурно-дендрологічного парку і є насправді типовим скансеном, тобто музеєм народної архітектури і побуту під відкритим небом.

Мабуть, найліпше і з найбільшим почуттям гумору про цей музей написав краєзнавець і мандрівник Сергій Кифоренко на своєму персональному сайті (<http://mskifa.narod.ru/index.html>). Отож, після невеликих граматичних виправлень, але зі збереженням авторського стилю, йому слово:

«Музей був заснований у 1980 році, а у 1983 Міністерство культури України присвоїло йому статус «Народного музею». Навряд чи це принесло йому якісь дивіденди або додаткове фінансування, але незважаючи на всі економічні труднощі впродовж 25 років музей постійно поповнює свої експонати. Нещодавно там навіть відкрили експозицію «Свободу не спинити». Вгадайте, чому вона присвячена?

Тепер трохи про музей. Це типовий скансен. Є вітряк кінця XIX століття, що перевезений з села Четвертня (Маневицький район, Волинської області). У березні 1989 року він був відреставрований. На табличці, що встановлена поблизу вітряка, написано, що він відноситься до так званого козлового (стовпового) типу. Висота – 13 метрів, розмах лопастей – 18,5 метрів, продуктивність помолу – 200 кг/год.

Є кузня. Перевезена у червні 1990 році з села Гута Лісівська все того ж Маневицького

району Волинської області. (оба на! Word виправив ту Гуту на Бісівську ... ???)

Табличка розповідає, що господарем був коваль Іван Несторович Чеба, що кузня з горном, міхами, ковадлом та іншим ковальським причандалям. Виявляється, що кузня та курна, тобто без комина.

Є декілька типових волинських садиб. Дві з них перевезені з сіл Березовичі (Володимир-Волинський р-н) і Комарово (Старовижівський р-н). Навколо садиб створені селянські двори з клунями, хлівами, криницями й тинами. Садиби утворюють вуличку маленького волинського села. Нічого так вуличка вийшла. Песик

її невеличкий охороняє навіть. І звідки добермани на Волині взялись?

І, звичайно ж, у кожному селі має бути церква. Тут, правда, не зовсім церква. У скансені споруджено дерев'яну капличку за кресленнями каплиці в селі Жадень (Рівненська обл.). Освячена на честь Вознесіння Господнього.

Варто зазначити, що місце для музею вибрано дуже вдале: красивий ландшафт, березовий гай, мальовниче озеро. Якщо додати до цих чинників цікаву компанію й чудову погоду (а саме це було в нас вересневого дня 2005 року), то відвідини села Рокині запам'ятаються надовго.

І останнє.

Жодним чином не хочу применшити значення Рокині як позитивного місця, але...

Виявляється, це третє місце в Україні (після Кам'яної могили та Десятинної церкви в Києві) за потужністю позитивної енергії космосу.

Звідки я це взяв?

Йоп тить! Табличка висить!

Це визначили київські спеціалісти з біолокації.

Цікаво, як звали тих спеціалістів?

І що вони курили...?»

От такий от нестандартний погляд небайдужого мандрівника. Відвідайте і ви Рокині і матимете своє бачення.

Новітня історія села Рокині має і ще одну, вкрай актуальну сторінку. Очевидці свідчать, що під час виборів Президента 2004 року певні політичні сили намагалися і у цій Волинській глибинці застосувати принцип «виборчої каруселі». Приїхав тоді до Рокині автобус з донецькими братами, які і мали проголосувати відповідним чином. Назустріч їм, як шанованим гостям, вийшов козарлюга з вусами, у свитці і шаблюкою при боці. Став при дорозі у дуже дружній позі. Чомусь не сподобалося це братам донецьким і ті, навіть не вийшовши з «броньованого» автобуса, розвернулись і поїхали собі геть. Конфлікт було вирішено у зародку і, що найважливіше, мирним шляхом з використанням історичних костюмів.

р о ж и щ е

олика, костьол петра і павла, 2007

Місто, що лежить на березі річки Стир, за 18 км на північ від Луцька, уздовж залізничної гілки Рівне-Ковель, у 4 км вбік від головної траси.

Перші згадки про місцевість походять з 1377 року, відколи луцький князь Любарт надав її у володіння луцьких і острозьких православних єпископів, які з XVII ст. стають єпископами греко-католицькими. У 1567 році місцевість здобуває права містечка, а у 1598 році, стараннями луцького владики Кирила Терлецького, і магдебурзьке право. У 1777 році греко-католицький єпископ Кипріян Стецький будує тут свою резиденцію. Коли ж у 1826 році Росія скасувала уніатський єпископат, маєток переходить у руки Стройновських, згодом до князя Багратіона-Імеретинського і родини Сементковських.

Після поділу Польщі містечко опинилося у Луцькому повіті і мешканці зайнялися обробкою вовни. До них приєдналися німецькі колоністи, які спорудили у Рожищах свою євангелістську кірху.

Найбільшого розвитку містечко зазнало, звісно ж, з прокладанням залізниці Ковель–Рівне наприкінці XIX ст. Тоді у містечку стався справжній демографічний вибух і кількість його мешканців зросла з 900 до близько 5 тис. осіб.

І Світова війна, яка прийшла у місто з лінією фронту по ріці Стир, не тільки зупинила розвиток, але й зруйнувала більшу частину Рожища.

У міжвоєнні роки Рожище ставало на ноги, розбудувавши річковий порт, звідки курсували

ковель, поч. ХХ ст.

кораблі угору до Луцька і униз за течією до Чарторийська і Пінська. У 1939 році місто налічувало 6,3 тис. мешканців, з яких 60% становили євреї, більшість яких загинула згодом у місцевому гетто.

У центрі міста стоїть великий, практично позастильовий католицький *костьол Преображення Господнього*, збудований у 1921-1923 рр. За советського режиму у ньому були конюшні, потім магазин. У 1992 році храм повернули католикам і на ньому з'явилася таблиця пам'яті загиблих у 1939-1945 рр. волинських поляків.

Напередодні II Світової війни у тому ж костьолі зберігався культовий образ Ісуса Христа Тарнорудського, що походив з місцевості Тарноруда на Поділлі, звідки його у 1920 році привезли до Кракова, а у 1929 – до Рожища.

Врятований у час II Світової війни, образ опинився у костьолі містечка Зельонка Пасьлецка, де мешкають вихідці з Рожищ і околиць.

На західній околиці міста можна побачити істотно знищений великий *військовий цвинтар часів I Світової війни*, де поховані австрійські (зокрема, і вихідці з Галичини), німецькі, російські вояки, що загинули у боях на річці Стир у 1915-1916 рр.

Довкола Рожища, у глибині від центральної траси, збереглося кілька цікавих дерев'яних пам'яток, збудованих у часи існування тут уніатства. До них можна доїхати місцевими автобусами з Рожища.

Найцікавіша зі згаданих пам'яток – *церква Покрови у селі Городинь*, що за 18 км на південний захід. Збудована у 1762 році, вона щасливо unikнула перебудов і простояла до наших днів у первинному архітектурному задумі.

Істотні перебудови минули також *Михайлівську церкву у Щурині* (24 км на захід від Рожища) 1661-1767 рр. з дзвіницею XVIII ст.

Церква св. Луки у Доросині (дорогою до Щурина) і *Святотроїцька церква у Рудці-Козинській* (8 км на північний схід від Рожища) – обидві були збудовані у XVIII ст., і до обох у XIX ст. були добудовані дзвіниці. У сусідньому з Рудкою-Козинською селі *Пожарки Стефанівська церква* початку XIX ст. має цікаву особливість – незвичний для цих місць чотириколонний портик.

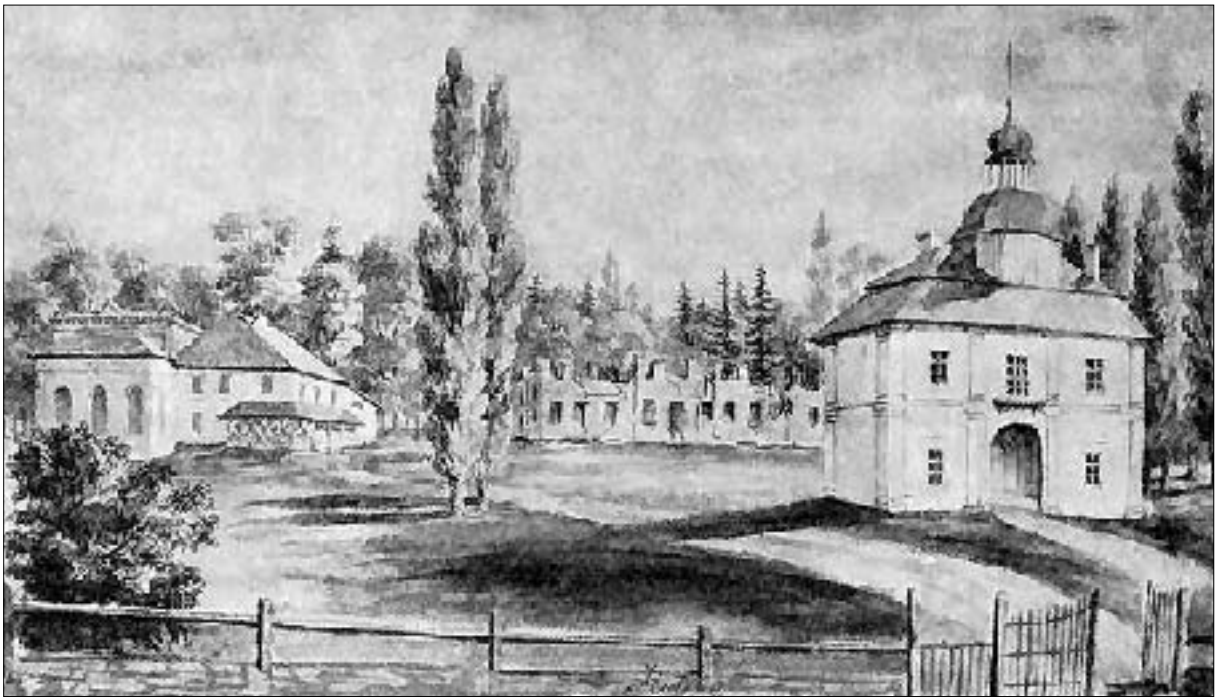

ГОЛОБИ

наполеон орда. голоби, руїни палацу вільгів, XIX ст.

шляхетський герб дідичів голоб вільгів «боньча»

Існують версії, що назва «Голоби» пішла від назви людей, що возили ліс. Їх у давнину називали «головби». В історичних джерелах збереглися згадки про те, що місцевий люд справді возив ліс до Луцька – «справляв службу возом і топором». Ще є версія, що назва походить від видозміненого польського «goloborze» – «голо-го від бору або лісу місця». Ще є досить наївна легенда, що ця місцевість належала жорстокому пану. Особливо непокірних він начебто «голив» і віддавав у солдати.

Перша згадка про Голоби походить з 1544 року. У другій половині XVI ст. власником був князь Микола Ярославович. За часів Польсько-Литовської держави Голобами володіли магнати Козинські, Сангушки, Збараські, Ярузельські (цікаво, чи не предки це останнього керівника соціалістичної Польщі?). У 1711-1728 рр. Йозеф Ярузельські збудував у Голобах величний костюл і палац. Костюл св. Михаїла зберігся і донині, але стан його не найкращий. Реставрація, що почалась після здобуття Україною незалежності, ніяк не завершиться. І не дивно, адже невелика католицька громада селища не

має достатньо коштів, а Польща осилити реставрацію всіх костюлів на нашій землі не в змозі.

За часів королювання Станіслава Августа село належало родині шляхтичів Вільгів. На той час у Голобах проводилися великі ярмарки, куди з'їжджались купці навіть з Литви. У другій половині XVIII століття Вільги будують на території села родинну садибу, розбивають парк і сад, облаштовують великий став. Недоброчливці і задрісники свідчать, що Вільги будувались не на рівному місці, а закінчували будівництво, яке почали Ярузельські.

Садибний будинок Вільгів був зруйнований у XIX столітті. На початку XX ст. на його фундаменті була побудована нова споруда, але й вона не дожила до наших днів. Від колишнього садибного комплексу Вільгів залишилась лише брама в'їзних воріт.

У 1783 році Людвік Вільга виділяє кошти на побудову в Голобах православної церкви св. Георгія.

У 1812 році на Волині, на марші до Москви зупинялося французьке військо Наполеона. У самому містечку Голоби розміщувався штаб французьких військ Шварценберга. Після від-

ступу французів тут деякий час перебував штаб російського генерала Баркляя де Толі.

У XIX ст. Голоби перейшли у власність Підгороденських, а згодом Ронкірів. Останньою власницею села до 1939 року була Марія Кароліна з Ронкірів, яка після I Світової війни частину своїх маєтків розділила між чеськими осадниками.

У середині XIX століття споруджується залізниця Київ – Ковель – Брест-Литовськ, що пройшла через Голоби. І, очевидно, що це був виграш у лотерею цілого міста, бо саме від того, чи проляже залізниця через населений пункт, чи ні, залежала доля поселення. Голобам поталанило. У 1863 році починає працювати залізнична станція, а разом з нею і уся економіка містечка.

З початком I Світової війни на Волині знову ведуться активні бойові дії, а по річці Стохід (південніше Голоб) проходить лінія фронту. Коли світова війна переросла у советсько-польську, через Голоби знову кілька раз проходила фронтова лінія. Отут місту поталанило значно менше.

За Ризьким договором між Советською Росією й Польщею, Волинь відійшла до складу Польщі, а у 1939 році Сталін повертає Західну Україну до складу відновленої советської імперії.

Селище Голоби включене до списку історичних міст і селищ України, адже тут зберігся цінний ансамбль пам'яток XVIII ст. У найкращому стані є *бароково-класицистична Георгіївська церква*, збудована у 1783 році воєводою чернігівським Людвіком Вільге як греко-католицька. Усередині зберігається дивовижної краси образ Матері Божої, перенесений зі зруйнованої церкви василіан у сусідньому селі Погіньки. Поруч з костюлом – дерев'яна дзвіниця у зовсім іншому, радше народному стилі, з галереєю, очевидно, початку XVIII ст. Окрім розкішного іконостасу, у церкві можна побачити дивовижний розпис «Адам у раю», де поруч з Адамом сидить лев, дуже схожий на ... Сталіна. Правда, такі асоціації приходять до голови тільки нашим сучасникам, і аж ніяк не авторам розпису.

По сусідству з Георгіївською церквою стоїть *костьол св. Михаїла Архангела*, змурований Йозефом Ярузельським у 1711-1728 рр. У 1783 році воєвода чернігівський Людвік Вільга добував до костьолу дві бічні каплички. Костьол зазнав поважних руйнувань у часи I і II Світових воєн. З внутрішньої оздобы уцілили лише фрагменти фресок XVIII ст. Одночасно з костьолом збудували і поверхову *плебانیю*. З того ж століття походить і будинок, що відмежовує костьол від вулиці.

Кількасот метрів далі від костьола, на головній вулиці зберігся *мастковий ансамбль*, закладений Йозефом Ярузельським на початку XVIII ст. Перший бароковий палац згорів у 1870 році, а існуючий сьогодні набагато скромніший масток, що служив помешканням останнім власникам, спорудили наприкінці XVIII ст. Будівля непогано збереглася, можли-

во тому, що стоїть порожня, а не перебудована під склад чи конюшні.

Частиною, що залишилась від першого архітектурного задуму палацу, є брама XVII ст., а також фрагмент палацового парку з фігурами 1711 року, які, щоправда, перенесені до чисієс приватної садиби на протилежному боці вулиці. Камінні фігури святих стоять на окремих цоколях. Колись їх було чотири: дві висотою по 5 метрів, а ще дві – на колонах висотою аж 10 метрів. Дотепер збереглися тільки три, істотно пошкоджені скульптури. До недавнього часу вони стояли на приватному подвір'ї у якогось заповзятливого волинського господаря. Теж бізнес. І скульптури доглянуті, і краса на подвір'ї, і копійка яка за огляд краси перепадає. Можливо, тепер щось змінилося. Хоча, часом здається, що у приватних руках збережеться більше і краще, аніж у державних. Головне, щоб берегли, а не продавали.

К О В Е Л Ъ

ковель, готель брістоль, 1917

Ковель на ріці Турія – найбільше після Луцька місто Волинської області, центр Волинського Полісся, важливий комунікаційний і промисловий вузол. Важко назвати Ковель атракційним для туристів, однак і оминати його неможливо, хоча б тому, що саме звідти можна доїхати до багатьох, значно цікавіших міст.

Археологічні розкопки свідчать, що стародавні поселенці на території Ковеля мали камінне знаряддя, списи з бронзовими наконечниками та римські монети. У «старому місті» було знайдено кілька видовбаних колод-трун, а на високому березі знайшлася кераміка з XII-XIV століть.

Поселення Ковле виникло в часи військових походів Данила Галицького 1238-40 рр. Перша письмова згадка про це село відноситься до 1310 р., саме тут була тоді важлива переправа через ріку Турію з Литви до Русі.

Щодо назви поселення, то існує легенда, що на місці, де зараз Ковель, колись стояла невеличка кузня і кілька хат, а довкола були ліси й болота. Їхав тої давньої пори якийсь волинський князь на війну і зупинився біля тої кузні, щоб напоїти коней. Вийшов коваль із кузні. Бачить, що гості не прості, а цілий князь з військом, але чує, що говорять так, як і в навколишніх селах. Отже, мають бути свої, може, й з Володимира.

– Дай, – каже, – князю, підкую коня на щастя. Щоб з моїми підковами й додому вернувся.

– Добре, – каже князь, – але якщо ти вже такий вправний, то перекуй усіх коней.

Три дні кував коваль підкови, але таки поперекував.

– Ну, – каже князь на прощання, – якщо збудуться твої слова, добру плату матимеш, а зараз не дам тобі ні гроша.

З тим і поїхали.

Прошло трохи часу, аж заїжджає князь зі своїм військом знову до ковалевого двору.

ковель, вул. варшавська, 1930

Везуть йому дорогі дари, бо жоден кінь не спіткнувся, жоден підкови не згубив.

Хотів князь забрати коваля з родиною зі собою, щоб і надалі кував йому підкови на щастя.

– Е, ні, – каже коваль, – бо то невідомо, що з того ще може вийти. У твоїх хоромах, князю, я тобі милий не буду – то раз. А там, на твоїй землі, може, й вода гинча, як у моїй криниці, і залізо не матиме того гарту, а може, й сам я, відірвавшись від рідного місця, вже тої сили в руках не матиму. Тож аби не повернулося твоє добро злом для нас обох, хай буде, як є. Ліпше пришли мені молодих хлопців, бо живу сам на хуторі, маю тільки дочок. Нема кому й ремесла передати. А мої підкови довго носять-ся. Можна й тут буде твоїх коней кувати.

На тому й зійшлися. Прислав князь майстрів, побудували хори, а згодом наїхали й молоді ковалі. І стала тут кузня на все князів-

тво. А назви село так і не мало. Якщо питали якогось із майстрів на ярмарку: «Де живеш, в якому селі?», то він не знав, як і сказати. Але всі вони одказували однаково: «Живу в ковалі».

У XIV ст. великий князь литовський Гедимін подарував Ковель князям Сангушкам.

24 грудня 1518 р. у Бересті король Зигмунт I надав Ковелю титул міста і магдебурзьке право. Він також дозволив проводити там два ярмарки щорічно – на свято Воздвиження Хреста Господня, та на четвертий день Різдва Христового. У 1547 році Ковель, з чималим уже населенням, перейшов до польської королеви Бони Сфорца, дружини Зигмунта I.

У XVI столітті у Ковелі був кравецький цех, а також пекарський, гарбарський, шаповальський, панчішний, різницький і кушнірський. Завдяки ремісництву і торгівлі місто швидко розвинулося. Про це свідчить і немала

Ковельська волость, до якої належали два містечка – Жижва і Миляновичі, та села – Гриновичі, Шайно, Хотешів, Куйно, Красна Воля, Мощане, Дубова, Облапи, Вербка, Гойшино, Бахова, Скулин і багато інших.

4 червня 1564 р. Ковель переходить до Андрія Курбського – збіглого московського князя, з умовою, що той має дотримуватися литовського і місцевих законів, а також не порушувати прав ковельських міщан. Коли князь Курбській помер, його тіло було поховано в церкві св. Миколая у с. Вербці. Уже у 1848 р. експедиція Київської

археологічної комісії не виявила ані кісток, ані труни Курбського.

них діячів, до Івана Грозного). Однак проф.

Андрей Курбский (бл. 1528–1583) – князь, московский боярин, воевода. Утікаючи від терору Івана Грозного, емігрував до Литовсько-Руської держави і отримав від короля Зигмунта II магтики на Волині, у Ковелі. Мав певний вплив у релігійних справах на князя Костянтина Острозького. Вважається, що Курбський був письменником-полемістом (відомі послання та листи до руських державних і церковних діячів, до Івана Грозного). Однак проф.

ковель, 1905

Едвард Кеннан (США) твердить, що ці пам'ятки пізнішого походження, а сам Курбській був неписьменним.

У першій половині XVI ст. століття у Ковелі релігійна громада і церква були настільки зацікавлені в освіті дітей, що для підтримки шкільництва платили учителям так званий «третій гріш» від місцевих церков і костьолів. Чудовий приклад для наслідування, тільки часи тепер не ті. Щось не пригадується, щоб якась сучасна церква поруч з новісінькими храмами, що ростуть, як по дощі, збудувала чи бодай відремонтувала хоча б одну школу.

У XVII столітті і на початку XVIII Ковель починає занепадати і польські королі віддають це місто, як поганий бізнес, в оренду. Так, у 1770 р. Ковель отримав Дмитро Яблоновський за 18.000 золотих і 24 гроша.

Після двох років Ковель переходить до краківського воєводи Вацлава Жевуского.

Так наближається 1795 р., коли ціла Волинь, а з нею і Ковель, відходять до Росії. Місто було оголошено «уездным городом Волинской губернии». Єврейське населення втікає від погромів, населення міста з року на рік зменшується, життя завмирає. У 1863 р. це колись велике і торговельне місто нараховує ледве 37 644 мешканців з усіма передмістями.

Мало кому відома подорож Тараса Шевченка по Волині, і перебування його у Ковелі у 1846 р. Поет залишив на папері рисунки багатьох пам'ятних будівель, могил, зібрав чимало народних оповідань, пісень і казок. Про цю подорож по Волині Шевченко написав у творі «Варнак».

У першій половині XIX століття ковельські міщани з біді полишали центр міста і перебиралися на околиці, де можна було прожити

з городництва. Але все змінилося у другій половині XIX століття, коли через Ковель пройшла залізниця до Любліна, Берестя, Києва. Відтоді символом міста став вокзал, збудований 1907 року за проєктом відомого українського архітектора О. Вербицького.

Із залізницею відродилися промисловість і торгівля. Місто знову почало притягувати людей. Статистика 1893 р. нараховує в Ковелі 15 116 мешканців, з них шляхти – 696, міщан – 13 032, селян – 1 266. Православних церков було 4, костюл – 1, синагога – 1, єврейських божниць – 7. У місті Ковелі було також дві школи – хлоп'яча і дівоча; дві лікарні, вісім лікарів і дві аптеки. Крім того, був один єврейський притулок для дітей, 1 друкарня, 2 фотостудії. Міські доходи того ж року нараховували 41 122

руб. Зареєстрованих ремісників було 384, робітників – 269, челядників – 75. Торговельних свідоцтв було видано 1 097, крамниць нараховувалося 194.

Головним предметом торгівлі у Ковелі було дерево, яке сплавляли рікою Турією до Гданська.

Серцем сучасного Ковеля є розлога площа перед залізничним вокзалом, будівля якого є пам'яткою архітектури XIX ст. Для тих, хто любить технічний антикваріат, недалеко вокзалу стоїть старий паровий локомотив. Брати з собою для приватної колекції не радимо, а от оглянути можна.

Назагал у Ковелі переважає нова забудова. У центрі міста збереглося кілька кам'яниць кінця XIX – початку XX століть, пара-друга урядових будинків з міжвоєнного часу, а у бічних вуличках – дерев'яні будиночки з невмирущими городами.

Найбільш цікавою пам'яткою у Ковелі є дерев'яний бароковий костюл Вознесіння Матері Божої, збудований у 1771 році у селі Вишеньки поблизу Рожища і перенесений до Ковеля у 1994 році. Найбільш цінною оздобою костюлу є відновлений бароковий вівтар кінця XVIII ст.

Довкола Ковеля і у самому місті є чимало військових поховань часів I і II Світових воєн. На кладовищі недалеко центру є окрема дільниця, де поховані поліцейські, що загинули на службі у міжвоєнний час. Або час був такий неспокійний, або вже дуже ревно служили тоді поліцейські.

Для мандрівників Ковель є чудовим місцем, звідки легко вибратися до навколишніх містечок, які, інколи, є цікавішими, ніж Ковель – місто залізничників.

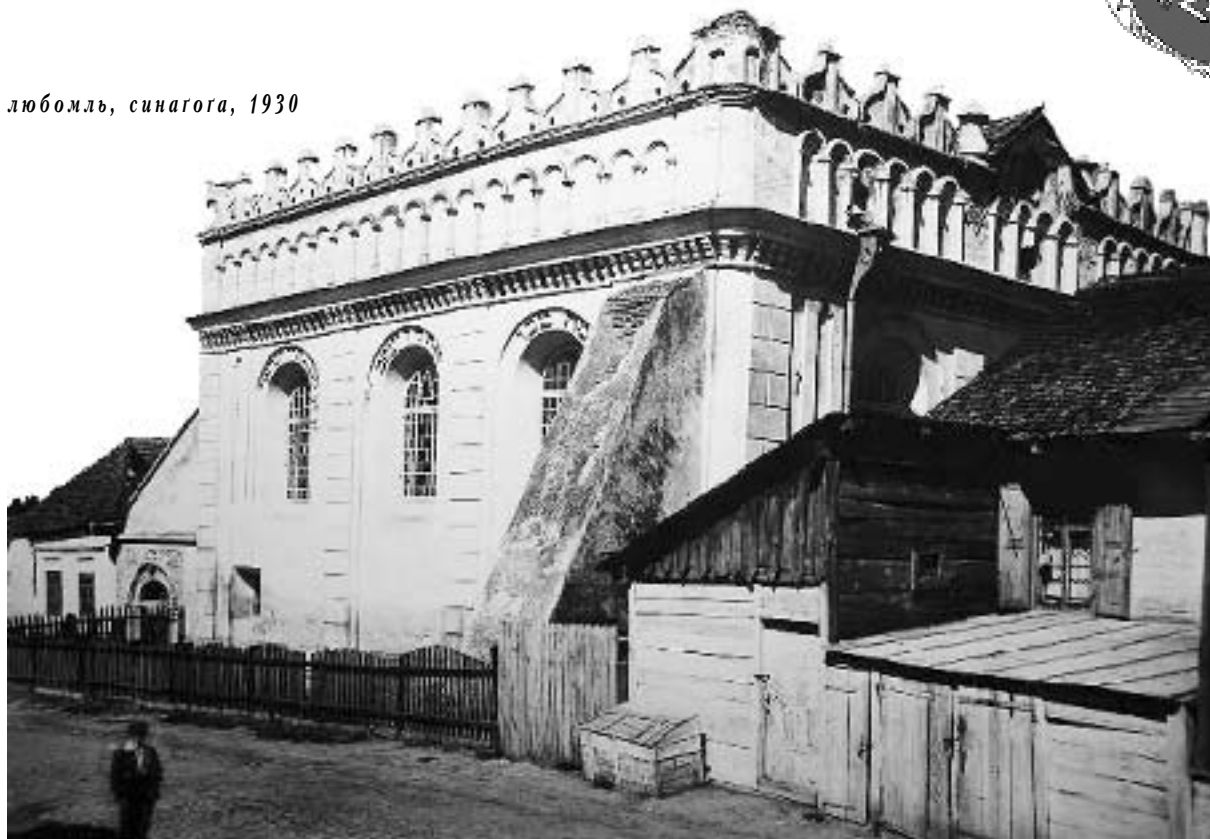
ковель, німецький бронепоїзд, 1916

Луків

любомль, синагога, 1930

Одне з найцікавіших місць в околицях Ковеля, що лежить за 23 км при трасі і залізничній колії до Любомля і прикордонного переходу Дорогуск-Ягодин.

Село Луків відоме з XVI ст., коли воно належало Холмській землі. У 1557 році король Зигмунт Август дозволив тодішньому власнику села Станіславу Мацейовському збудувати тут містечко Мацейовці і спорудити у ньому замок. З часом назва містечка змінилася на Мацеїв. У тому ж столітті містечко перейшло до Вишневецьких, а від 1593 року належало Сапегам. У 1680 році Мацеїв купує луцький староста Атаназій М'янчинський, який незабаром отримав титул графа і посаду волинського воєводи. Мацейвський маєток нараховував тоді 20 сіл. Атаназій був родоначальником сенаторської

гілки родини і творцем її багатств, а також блискучим офіцером військ Яна III Собеського і учасником битв за Відень 1683 року. Він згромадив у своїх руках чималі статки, а головною садибою був Мацеїв із родовим замком у ньому. За місцевою легендою, саме у підземеллях замку воєвода сховав численні скарби, привезені з-під Відня, які потім безуспішно шукали усі наступні власники резиденції. Наприкінці XVIII ст. правнук Атаназія, Францішек Ксаверій М'янчинський вирішив перебудувати старий замок на більш зручний палац, який мав постати посередині чотиригранника оборонних замкових мурів.

У руках М'янчинських маєток був до 1903 року, коли Францішек продав оброслий боргами маєток православній семінарії з Петербургу. У міжвоєнний час, коли Волинь знову була у складі Польщі, у палаці розмістився монас-

тир Непорочниць з каплицею, школою і учительською семінарією.

Статусу міста Мацеїв так і не отримав.

У XIX ст., у міжвоєнний період був містечком ковельського повіту, а у 1940 році уже советська влада надала йому статут селища міського типу. Тоді дві третини мешканців були євреями, більшість з яких загинула у місцевому гетто. У 1946 році влада повернула назву Луків, а назва Мацеїв залишилася як залізнична станція.

При в'їзді до містечка, з півдня стоїть *давня резиденція М'янчинських*. Збереглися вали і рів замку XVI ст., а також перекинений через них кам'яний міст. У кутах чотирикутника, що колись був територією замку, можна побачити невеликі горбки – сліди колишніх башт, а посередині – частково зруйнований замок кінця XVIII

– початку XIX ст. За «традицією» тепер тут розміщено туберкульозну лічницю. Збоку примостився *флігель*, значно пізнішої за будови, аніж палац. Територію замку оточують рештки *англійського парку* кінця XVIII ст. З 1753 р. у ньому стояла рококова каплиця родини М'янчинських.

Недалеко палацу, з двох боків центральної вулиці містечка, стоять дві найбільші сакральні пам'ятки Лукова. *Костьол святих Станіслава і Анни*, первинно ренесансовий, збудований на кошти Станіслава Мацейовського у другій половині XVI ст. (добудовували його пізніші власники – Микола і Анна Сапєги у 1596 р., Фридерик Сапєга у 1614 р. і Ева Сапєжина у 1636 р.), практично цілковито знищений під час воєн XVII ст., стараннями Атаназія М'янчинського був відбудований на початку

XVIII ст. уже в бароковому стилі. У 1870 російський царський уряд переробив костюл на православну церкву, і тільки у 1920 році католики повернули собі храм. Після II Світової війни храм зруйнований і стоїть пустою.

З протилежного боку вулиці стоїть чудово збережена рококово-ренесансова церква св. Параскеви. Збудована як греко-католицька у 1723 році на кошти Атаназія М'янчинського, церква у 1829 стає православною. З боку вулиці зберігся фрагмент мурованої огорожі, до якої у XVIII ст. вбудовано дерев'яну, криту гонтою дзвіницю-браму.

Т у р і й с ь к

турійськ, костьол св. франциска селезія, поч. ХХ ст.

Містечко, що вважається найдавнішою заселеною територією на Волині, лежить у 18 км на південний захід від Ковеля, при трасі до Володимира Волинського.

Турійщина заселялась у період пізнього палеоліту. Згодом тут, окрім східнослов'янських, з'явилися і племена тюркського походження, про що свідчать пам'ятки старовини і топографічні назви деяких населених пунктів, як-от: Дуліби, Туричани, Оса. Час заснування самого Турійська достеменно не відомий. Проте археологічні знахідки дають підстави твердити, що люди поселилися тут вже у VI-VII століттях, як і на територіях ряду сіл, де були виявлені древні городища. А перша писемна згадка про містечко датується 1097 роком у несторівському літописі «Повість временних літ». У XI-XII століттях територія сучасного району як частина земель історичної Волині входила до складу Волинського, а згодом – до Галицько-Волинського князівства. У різні періоди, крім Турійська, статус міст мали населені пункти Милянвичі, Мацеїв (Луків), Серкизів, Озеряни, Дажва, Городилець і Клевечко (Клевецьк). Три з них отримали магдебурзьке право.

З історичних джерел відомо, що на старому замковищі, серед боліт над річкою Турія ще у XI-XV століттях був замок з цілою мережею підземних ходів. Спочатку

дерев'яний, а потім – мурований. У литовсько-руську добу князь Роман Сангушко, володар Турійська, відбудував замок і зробив його неприступним для нападників. Він же облаштував шпиталь при церкві Святого Спаса. Турійськ був тоді одним з найбільших центрів ремісництва і торгівлі на Волині.

У 1569 році була прийнята Люблінська унія. Турійський князь Іван Заславський першим із староруського роду князів перейшов у римо-католицизм. Після його смерті колонізацію продовжував син – князь Владислав Домінік. Саме при ньому 1652 року у Турійську відбувся сеймик дворян Волинського воєводства. У цей час в околицях містечка з'явилися загони Богдана Хмельницького, у які масово вливалися міщани і селяни. Після смерті князя Владислава Домініка Турійський маєток дістався у спадок його дочці Теофілії, котра через деякий час вийшла заміж за великого коронного маршалка князя Йозефа-Кароля Любомирського. Ставши княгинею, Теофілія побудувала в містечку величний римо-католицький костюл Святого Франциска Селезія. Як і Преображенська церква, він був окрасою Турійська, сюди з'їжджалися віруючі з усієї округи. У 1793 році Турійщина у складі Волинського намісництва (з 1795 – губернії) увійшла до Російської імперії. Попри дуже давню і славу історію, у Турійську практично немає цінних і вартих уваги пам'яток. Усі костюли і палаци були знищені після 1939 року. Кому вони заважали, цікаво?

КУПИЧІВ

володимир волинський, собор усупення пресвятої богоматері (мстиславів храм), 2007

Містечко за 17 км на південний схід від Турійська, при дорозі на Рожище.

На початку XIII ст. цю місцину галицько-волинський князь Роман Мстиславович надав володимирському православному єпископату. У руках владик Купичів і околиці залишалися аж до другої половини XVI ст.

У складі Росії, на початку XIX століття маловідоме волинське село Купичів набуває небувалого розголосу. У ньому поселяються «обдаровані царською ласкою» Ніколай Леванідов із дружиною Дарією.

Дар'я (Наришкіна) була коханкою царя Александра I (1801–1825). Щоби цей зв'язок не набрав розголосу, цар домовився з майором кінноти Ніколаєм Леванідовим про його одруження з Нарішкіною і подарував молодим 19 сіл, зокрема і Купичів. Його і вибрали місцем свого проживання Леванідови. Це нам, з нашого Луцька чи Львова такий «весільний» подарунок на відкупного видається не таким уже й поганим. А як на це подивитися з їхнього Санкт-Петербурга? Це ж зі столиці колишній коханець красиво «заслав» живий компромат у таку глушину, що далі нікуди. Майор Леванідов поринув у будівництво. Він збудував тут розкішний двоповерховий палац із прилеглими будинками. Відкрив олійню, гуральню, вітряний млин, броварню, суконну фабрику. А за селом, біля кладовища спорудив церкву Святої Трійці. Вона була без приходу, слугувала усипальницею. Там після смерті був похований майор Леванідов. Його дружина Дар'я знайшла втіху у фанатичному служінні церкві, і також була похована у церкві Святої Трійці. Отак мезаль-

янс російського царя прислужився до розвитку глухого волинського села.

Під час поділу Польщі містечко належало Загорським. У 70-ті роки XIX ст. на відкупленій у Загорських землі поселилася велика група чехів – католиків і гуситів. Саме вони сформували новий образ містечка, перетворивши його у центр культурного і релігійного життя волинських чехів, що мешкали також у сусідньому містечку Озеряни і розпорошено по інших селах і містечках.

Чехи зазвичай займалися рільництвом, але й не цуралися ремесла, такого, як млинарство, кравецтво, столярство, ковальство, теслярство. І звичайно ж, броварство. Наприкінці XIX ст. у Купичеві діяла броварня, де варили найсправжніше чеське «волинське» пиво. Працювали також цегельний і шкіряний заводи.

У міжвоєнний час Купичів складався з двох частин: Купичева чеського з католицьким костюлом і гуситською каплицею, що нараховував близько 1 000 мешканців, переважно чехів, і Купичева українського з православною церквою і понад 600 мешканцями.

Після II Світової війни практично усі чеські колоністи емігрували. До сьогодні Купичів зберіг отой описаний вище дводільний уклад з замкненою у чотирикутнику вулиць колишньою чеською осадою і витягнуеною уздовж шляху на Озеряни колишньою українською частиною. У чеській частині збереглося чимало старих будівель, що істотно відрізняються від українських.

У Купичеві можна оглянути і неоготичний костюл св. Вацлава, збудований у 1907-1911 рр. Після I Світової війни у ньому був млин, згодом його передали православній церкві, яка і відновила храм.

КОЛОДЯЖНЕ

володимир волинський, собор уснення пресвятої богоматері (мстиславів храм), 2007

Усі три місцини – села Колодяжне і Волошки, урочище Нечімне, що недалеко від Ковеля, пов’язані з іменем Лесі Українки.

У Колодяжному, що лежить за 7 км від Ковеля на трасі Луцьк-Ковель, розташований музей-садиба великої поетеси. Сусіднє, за 4 км від Колодяжного, село Волошки відоме тим, що у ньому росте потужний дуб, що його називають Дубом Косачів. Ще один величний Дуб дядька Лева росте в урочищі Нечімне, що за 12 км від села Волошки. Саме це дике і прекрасне місце навіяло Лесі Українці сюжет «Лісової пісні».

«Лєся Українка, Лариса Петрівна Косач — аристократка, дочка дійсного статського радника, нащадок старовинного шляхетського роду і козацької гетьманської старшини. Її предок по батьківській лінії ще в XIV ст. одержав герцогський титул від імператора Фрідріха. Предки по материній лінії, Косачі, були правителями Герцеговини. Її предок із роду Драгоманових був перекладачем при уряді Хмельницького. Лєся Українка — остання представниця кількох століть української європейської лицарської культури...» (О. Забужко)

ЛЮБОМЛЬ

любомль, костьол св. трійці, 2007

Городище на місці Любомля виникло близько чотирьох тисяч років тому і тоді його площа займала близько чотирьох гектарів. Ще й сьогодні, незважаючи на те, що городище повністю розоране, можна чітко бачити контури його валів і ровів.

Перша писемна згадка про місто належить 1287 року. Цим роком в Іпатіївському літописі датуються такі слова волинського князя Володимира Васильковича: «Я хотів би поїхати до Любомля, бо не хочу мати діла з поганями (тобто татарами)». За його князювання його улюблене місто стало відомим ремісничим центром. У 1264 році князь побудував муровану церкву св. Георгія, яка стоїть й понині. Василькович був не тільки будівничим, але і великим книжником, зібравши у Любомлі одну з найбільших на той час бібліотек релігійних книг. Одна із частин Галицько-Волинського літопису писалась саме в Любомлі. У 1288 році Володимир Василькович помирає у так любленому ним місті.

Наприкінці XIII – на початку XIV століття Галицько-Волинське князівство занепадає, до чого немало спричинилися регулярні татаро-монгольські навали. Князівство стає предметом тривалої і запеклої

боротьби між Польщею і Литвою, в результаті чого галицьку землю дістають польські феодалі, а Волинь разом з Любомлем у 1340 році – литовські. У 1392 році у Любомлі перебував польський король Владислав Ягайло. Місто йому так сподобалось, що у 1412 році він побудував тут костюл, який зберігся до наших днів. Після Люблінської унії 1569 року Любомль у складі Холмської землі остаточно переходить до польської корони.

У 1521 році в місті була збудована велична синагога. Єврейська община в Любомлі була чисельною і вважалась однією з найстаріших в Україні.

У 1541 році місто отримало магдебурзьке право, проте воно було тут обмежене, бо магнати, що хазяйнували в місті, мало зважали на його жителів. У 1569 році власник Любомля, польський король Зигмунт III, віддав місто, як частину посагу, своїй доньці.

Мешканці міста брали активну участь у війнах Хмельницького 1648-1654 рр., проте залишалися під владою Польщі. І тільки у 1659 р., після Гадяцької унії, місто дістав у володіння гетьман України Іван Виговський, наступник Богдана Хмельницького, який намагався продовжити його визвольну українську справу.

До історії міста причетний також Павло Тетеря - Гетьман Правобережної України (1663-1665). З 1648 р. – полковий писар, з 1653 р. – перяславський полковник, що був у складі українського посольства в Москві у 1654 р. Ставши гетьманом, Павло Тетеря проводив політику на відрив України від Росії. У Любомлі гетьман урядував у 1660 р.

У 1671 р. за рішенням польського сейму Любомльське староство було передане Єремії-Михайлові Вишневецькому-Корибуту, великому коронному гетьману Польщі, як компенсація за збитки, які він поніс у часи Хмельниччини.

Після жахливої пожежі 1729 року, що розпочалась у жидівській дільниці міста, у Любомлі вціліли тільки кам'яні будівлі.

У 1768 році Любомль стає володінням великого польського магната, гетьмана Польщі, графа Ксаверія Браніцкого. Він отримує місто як нагороду за те, що на сеймовому засіданні 1762 року врятував життя майбутнього короля Польщі Станіслава-Августа Понятовського, і будує у ньому величний палац. Однак, не мешкає у ньому, бо головною резиденцією вважає містечко Біла Церква на Київщині. Натомість його онук, амбітний і авантюрний Констант Браніцкі у 1824 таки оселяється у Любомльському палаці

і викладає хідники довкола кінськими зубами, покладеними на цементну основу. На це потрібні були чималі кошти, і Браніцкі збільшили податки учетверо. Аби міцно тримати у руках тих, хто мав ті податки сплачувати, володарі міста запровадили замість прізвищ міщан відповідні номери. Цього уже було забагато, бургомістри Любомля збунтувались і подали скаргу до намісника царя у Варшаві, великого князя Костянтина Павловича. Суд прийняв рішення на користь міщан.

Після третього поділу Польщі події довкола Любомля розвивались дуже стрімко. У результаті затяжних військових дій, котрі розпочались саме з Любомля, у 1795 році Західна Волинь, і Любомль зокрема, увійшли до складу Росії. Любомль став волосним центром Володимир-Волинського повіту Волинської губернії.

У час війни 1812 року в Любомлі проходила північна лінія дислокації військ третьої російської армії генерала О.П. Тормасова, тут же упродовж певного часу розміщувався і його штаб.

Після війни Любомль ще понад чверть століття був у власності графа Браніцкого. Графу належали броварня, цегельня, шкіряний завод, трактир та десяток корчм. Російський цар поширив на поль-

ську шляхту привілеї російського дворянства і визнав її право на всі земельні володіння. Однак, як свідчать історики, заможна польська шляхта, скажімо, Браніцькі, явно не вписувалася у рамки царського табелю о рангах, і, окрім того, що було робити з тими біднішими шляхетськими родами, які, окрім документів про родовитість, не мали ані землі, ані маєтків? Царські чиновники пропонували здавати ці документи для перереєстрації й ніколи більше їх не повертали. Таким чином, дрібна шляхта була у своїй більшості зведена до рівня найбідніших селян.

Наприкінці 30-х років XIX століття на 78 дворів припадало лише 266 десятин орної землі, в той час як за православними церквами Любомля було закріплено понад 225 десятин.

У 1849 році царський уряд, очевидно, з огляду перед усе більшою політичною активністю родини Браніцьких, як і слід було очікувати, конфіскував їхні володіння. Палац віддали міським урядовцям, а маєтки – чиновникам.

Невдовзі палац згорів під час пожежі, і донині вціліли тільки флігелі.

Після скасування кріпосного права наприкінці XIX – на початку XX століття у Любомлі швидким темпом розвивається промисловість і торгівля. У 1874 році тут було прокладено залізничну колію (Варшава–Ковель) зі станцією у Любомлі. Тоді ж, окрім броварні, чотирьох шкіряних підприємств та млина, запрацювали ще три потужні млини, лісопильний та винокурний заводи і Любомль став значним торговельним центром Західної Волині. Розвиток промисловости і торгівлі зумовив швидке зростання населення міста. Якщо в 1860 році в Любомлі мешкало 2 784 осіб, то в 1896 році вже 6 969. Наприкінці XIX ст. 70% населення становили жиди.

З осені 1915 року по серпень 1920 місто перебувало під владою окупаційних військ – німецьких, австро-угорських, польських. Економіка занепала, значна частина населення емігрувала в східні райони, населення міста зменшилось удвічі, в основному за рахунок

зменшення кількості євреїв, що втікали від погромів або були їх жертвами.

У часи II Світової війни у Любомлі було одне із найбільших гетто, де загинуло близько 10 тис. осіб. Кільком сотням євреїв таки вдалося врятуватися у довколишніх лісах.

Сучасний Любомль – це тихе, навіть заспане містечко, яке зазвичай оминають туристи. А дарма. Хоча тут і не збереглася найцінніша пам'ятка – ренесансна оборонна синагога XVII ст., у містечку є що оглянути.

У східній частині Любомля, у теперішньому міському парку, добре збереглися *вали*, де ко-

роль Владислав Ягайло на місці колишнього городища галицьких князів спорудив замок, що простояв до кінця XVIII ст. Тепер це пагорб, оточений частково заповненими водою ровами, на вершині якого стоїть пам'ятник загиблим у II Світовій війні.

До колишнього замку прилягає *територія резиденції Браніцьких*, центром якої був звісно палац, споруджений у XVIII ст. Збереглося тільки його південне крило, відновлене після воєнних руйнувань. Тепер у цьому будинку стилю скромного класицизму з доволі знищеним портиком і чотирма колонами розташували крамницю.

Неподалік замкових валів стоїть *Свято-Георгіївська церква* XVI ст., збудована на місці згорілої дерев'яної церкви, спорудженої ще за князя Володимира Васильковича у XIII ст. Велику чотирикутну вежу з гострим верхом добудували вже у XVIII ст.

Поруч із церквою варто оглянути *костьол Святої Трійці* – це найстарша католицька святиня на Волині, споруджена королем Владиславом Ягайлом у 1412 році. Згодом костьол істотно перебудували, а після II Світової війни тут розмістили склад і магазин.

У 1971-1974 рр. під час так званої «реставрації» розібрали бічну каплицю і запланували розмістити у костьолі спершу тартак, потім спортивну залу, і врешті музей. Після здобуття Україною незалежності, у 1992 році споруду повернули римо-католикам, і тепер нею опікуються отці францисканці з Ковеля.

Окрім названих святинь у Любомлі варті уваги одна з небагатьох вцілілих на Волині *придорожня капличка* XIX ст., *католицький цвинтар* з невеликим пагорбом, який, за переказами, і є місцем колишньої каплиці Браніцьких, а також місцевий *краєзнавчий музей*.

марки міської любомльської пошти, 1917

ВИШНІВ
РАДЕХІВ
ШТУНЬ
РИМАЧІ
ЗГОРАНИ
ГОЛОВНЕ

ікона холмської богоматері

Вишнів

На південь від Любомля, обабіч міжнародної траси, лежить село Вишнів, засноване у 1520 році. У ньому збереглася *дерев'яна церква св. Косми і Дем'яна* поч. XIX ст., багато оздоблена дерев'яними різьбленими деталями.

Радехів

При трасі до Володимира Волинського, за 7 км на південь від центру Любомля, лежить село Радехів, засноване у 1510 році. У 1690 році холмський катедральний канонік Войцех Рошковскі заклав тут монастир августинців, зліквідований у 1832 р. Після августинців у центрі села залишився *бароковий костюль св. Михайла* з 1710 року, що тепер є православною церквою. Збереглася і частина давнього костюльного муру з масивною брамою.

Штунь

Село на бічній дорозі, за 3 км від Радехова. Місцеві мешканці часто міняли власників – по чергово село належало Даниловичам, Садовським, Виджгам і Прушинським, котрі продали його Браніцкім з Любомля. У 1850 році маєток, як і всі решта володінь Браніцкіх, конфіскувала, а згодом поділила царська влада.

Цінною пам'яткою Штуні є *барокова церква Івана Богослова* 1777 року з дзвіницею-брамою. Сама будівля церкви є рідкісним поєднанням хрестово-купольної і базилікової композиції. Фасад споруди прикрашає ефектний портал, а у багатій внутрішній декоративній збереглися фрески XVIII ст. у формі медальйонів і олійний живопис кінця XIX ст.

Римачі

Село, дорогою з Холма до Ковеля, що розтягнулося на березі Ягодинського озера, за 10 км на захід від Любомля. Саме тут, а також у селах Болтуни і Островки у часи II Світової війни точилися запеклі бої, серед жертв яких і загиблі у час кривавого українсько-польського етнічного конфлікту 1943-1944 рр.

Згорани

Над Великим Згоранським озером, за 15 км на північ від Любомля, при трасі до Шацька, лежать Згорани з чудовими пляжами і краєвидами. Окрім того, варто оглянути *дерев'яну церкву св. Дмитра*, збудовану у 1674 році як греко-католицька.

Обшиті при реставрації дошками зруби і пофарбована в яскраво синій колір дзвіниця явно не додають їй краси та старожитности. Натомість усередині збереглися малярство XVII-XVIII ст. і різьба XVIII-XIX ст., що варті уваги.

Головне

Селище, розташоване у 12 км на північ від Любомля, при бічній дорозі на Кримне. Уперше місцевість згадується у 1564 році як частина Любомльського староства. Наприкінці XVIII ст. разом зі староством переходить у власність Браніцкіх, а після конфіскації їх маєтків у 1831 році стає самоврядним. Селище прикрашає *класицистична Святотроїцька православна церква* з 1841 року, що своїм виглядом нагадує петербурзькі монументальні архітектурні традиції.

ратне

колки, 1916

У місці, де Прип'ять перетинає трасу Ковель-Брест, на обох берегах ріки лежить містечко Ратне.

Згадка про городище волинських князів у цій місцевості датується ще 1190 роком. У XIII ст., під час литовського панування, містечко належало лущькому князю Любарту.

У Ратному народився відомий маляр Петро Ратенський. Образи його пензля потрапляли до найбільших православних святинь, зокрема Володимира Волинського, Москви, Новгород. Згодом він заснував монастир і став його настоятелем. У 1308 році галицький князь Юрій Львович посилає його до Константинополя з проханням до Вселенського патріарха призначити Петра Ратенського митрополитом у Галич. Однак, на той час вакантним було місце митрополита Київського і Всея Русі у місті Владімір на Клязьме. Туди і відіслали Петра Ратенського. Історики свідчать, що окрім таланту художника, він мав дар бути мудрим і благочестивим пастором для своїх вірних, за що його і було канонізовано. Однак, православна церква московського патріархату вирішила зробити постать святого Петра інструментом у політичній боротьбі з невірними. Йому приписують чи не вперше озвучену ідею «собіранія всех русских земель вокруг Москви», підтримку ліквідації Галицької митрополії і под. Хоча, що тут дивного. Російська православна

церква завжди була і залишається передовсім політичним, а вже потім духовним чинником. А може, й справді образився тоді чоловік, що не дали йому престолу у Галичі, а відіслали бозна куди, і почав мислити і діяти як та лисиця у байці Езоп «Лисиця і виноград» – не досягала до грона і казала, що воно і так зелене і несмачне.

У 1366 р. була підписана угода між польським королем Казимиром Великим і великим князем Ольгердом, за якою Ратне, разом з усією

Холмською землею увійшло до польської корони. У 1420 р. поселення отримало з рук Владислава Ягайла магдебурзьке право. На початку XVI ст. у містечку уже був католицький костіол, збудований на кошти старости Якуба з Секлюк.

Місто лежало на важливому шляху з Берестя до Києва і найбільшим джерелом міських доходів було «мостове мито», яке брали за переїзд через ріку Прип'ять.

У XVII містечком володіли Сенявські, а у XVIII – князі Любомирські. У 1773-1775 рр. Ратне було у руках Плятерів.

Після входження до Росії місто Ратне втратило статус міста і стало селом Ковельського повіту Волинської губернії. У першій половині XIX ст. на місці старого тракту збудували новий поштовий.

У міжвоєнний період Ратне входило до гміни Голоби, у 1940 р. отримало статус селища міського типу.

Під час нацистської окупації у Ратному було гетто, де загинуло більше тисячі жидів, а кількості утекло і врятувалося.

Сучасне Ратне зберегло небагато пам'яток. Фрагменти типової містечкової забудови з ринком можна побачити у західній від траси частині. Там, у дільниці під назвою Підзамче можна шукати і сліди давнього старостинського замку. Знайдете, чи ні – це вже інше питання. Очевидно, що він стояв трішки оддалік міста, на вищому березі Прип'яті. Колись замок оточувала ще й менша річечка Тур, від якої залишилось тільки кілька брудних каналів, що відділяла замчище від решти міста.

У цій дільниці, посеред приватних будиночків, стоїть і колишня греко-католицька, а тепер

православна церква Різдва Богородиці 1793 року. Неподалік церкви – давній костіол Чесного Хреста, збудований у 1784 році луцьким каноніком Миколаєм Фалішевським на місці колишнього костіолу XVI ст. Після II Світової війни костіол перебудували і тепер у ньому продуктова крамниця.

Ратне, що поєднане швидкісною магістраллю з Ковелем, є добрим вихідним пунктом для сплавів рікою Прип'ять, або піших мандрівок уздовж ріки. Аж до самого кордону з Беларуссю ріка плине тут поміж підмоклих лугів і недоступних боліт.

ШАЦЬК І ОКОЛИЦІ

колкі, 1916

Шацький національний природний парк лежить у найдальшому північно-західному куті України, поблизу збігу кордонів з Беларуссю і Польщею. Саме його називають найбільш привабливою для туристів територією Волині. Хоча, можна посперечатися. Мандрівники – вони усі різні. Хтось милується природним ландшафтом і дивовижами природи, а для когось більш цікавими є збережені чи напівзруйновані пам'ятки, за якими прочитується історія краю.

Шацький національний природний парк, один із перших в Україні, був створений у 1983 році для збереження одного із найцінніших природничих і ландшафтних регіонів Волинського Полісся.

Парк розташований у Любомльському районі Волинської області і займає площу 32,5 тис. га. Основна частина парку розміщена на вододілі рік Західний Буг і Прип'ять і лежить в оточенні лісових масивів. Територією парку проходить дорога Львів-Брест, що робить парк доступним для туристів.

Природні умови парку своєрідні. У геологічному сенсі парк характеризують як пологу рівнину, яка має незначний нахил поверхні

в північному напрямку і абсолютні висоти в межах 160-190 метрів над рівнем моря. Підняття поверхні різко змінюються великими заболоченими пониженнями.

Однак найбільш характерна риса – наявність великої кількості озерних котловин. Усього на території парку розташовані 22 озера. Серед них найбільше озеро України – Світязь, площа якого перевищує 27 кв. км, а глибина – 58 метрів.

Рівень води в озерах нижчий, аніж у р. Прип'ять. Озера відділені від річки низьким вододілом і відносяться до басейну Західного Бугу. Утворення озер – Світязя, Пулемецького і Пісочного – пов'язують з карстовими процесами.

Клімат району Шацьких озер помірно континентальний, вологий, з м'якою зимою, нестійкими морозами, значними опадами (до 600 мм), нежарким літом. Максимум вологих днів припадає на жовтень. Це також становить істотну інформацію для мандрівників і відпочиваючих.

У Шацькому парку і його околицях проростає понад 800 видів рослин, з-поміж яких 23 види є під охороною на території України. Це види, котрі зустрічаються на болотах: ліпарис Лезеля, жирянка звичайна, лілія кучерява, тайник овальний, сальвінія плаваюча.

Ліси – основний тип рослинності парку. Переважають соснові насадження 40-річного віку, є вільхові і березові ліси. Усі ліси, як і озера парку, оточені болотами, тому найбільшою неприємністю для подорожнього є комарі і різні інші кровопивці, які виростають тут до мутантних розмірів.

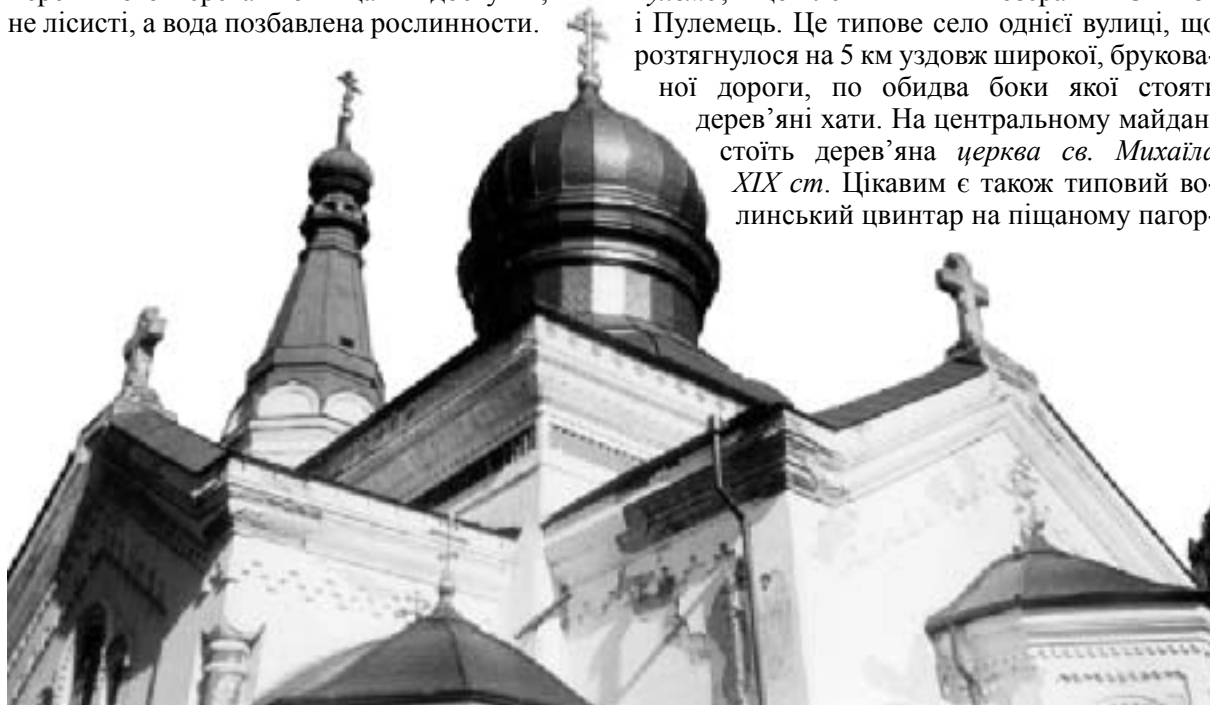
Своєрідністю парку є і луки, що зустрічаються невеликими ділянками між лісами та на припіднятих частинах навколо боліт. Велика кількість озер, каналів і інших водойм є добрим середовищем для прибережного різноцвіт'я, тростини, різних плаваючих рослин.

Усе це, разом із неповторним поліським колоритом, зробило Шацький національний природний парк центром туризму і рекреації не тільки регіону, але й цілої України і наших сусідів, хоча туристична і рекреаційна інфраструктура залишається на дуже низькому рівні і є, переважно, сезонною. Але озерна вода найвищого класу чистоти компенсує усе.

Озеро Світязь вражає своїми розмірами. Береги його переважно піщані і доступні, не лісисті, а вода позбавлена рослинності.

Найкращий вид на озеро і острів з «несподіваною» назвою Острів можна споглядати з пагорбу поблизу церкви у селі з такою ж «несподіваною» назвою Світязь. Такі ж чудові краєвиди можна побачити і з піщаних дюн на західному березі озера. Ці дюни, названі Татарськими Горами, творили колись мініатюрну пустелю з рухомими пісками. Тепер тут підрастає молодий сосновий лісок.

Озеро Пісочне кожен львів'янин, який тут побував, вважає рідною львівською землею. Можливо тому, що відпочинок на Пісочному нагадує замріяне і заглиблене у себе пиття кави. Світязь, у порівнянні з Пісочним, нагадує ярмарок, суєтний і голосний. Окрім природничих принад, на території парку можна оглянути і кілька цікавих місць, де збереглися пам'ятки людської діяльності. Ці пам'ятки не залежать від сезону і їх можна оглядати цілорічно. Найбільш цікавими є залишки дерев'яної архітектури і типового стилю осадської забудови. До найбільш збережених належить село *Пульмо*, що лежить між озерами Світязь і Пулемець. Це типове село однієї вулиці, що розтягнулося на 5 км уздовж широкої, брукуваної дороги, по обидва боки якої стоять дерев'яні хати. На центральному майдані стоїть дерев'яна церква св. Михайла XIX ст. Цікавим є також типовий волинський цвинтар на піщаному пагор-

бі, порослому старими соснами. Там можна побачити і зовсім старі дерев'яні хрести, і новіші муровані надгробки, більшість з яких, за волинським звичаєм, помальовані характерними пастельними кольорами. Зі сходу до села провадить також типовий для Полісся прямий тракт, обсаджений березами.

Іншим цікавим селом однієї вулиці зі старою забудовою є село *Острів'я* на березі озера Острівське. Посеред старих дерев, над озером стоїть дерев'яна, первинно греко-католицька церква св. *Варвари*.

Ще одним «одновуличним» селом є *Пища* дорогою до прикордонних переходів з Беларуссю. На березі піщанського озера стоїть дерев'яна церква *Казанської Божої Матері*, збудована у 1801 році як греко-католицька. Поблизу – мальовничий цвинтар зі старим хрестами. Цікаво, чи можна сказати про цвинтар, що він мальовничий?

На території парку є села і з більш складною, нерегулярною структурою забудови. Наприклад, *Мельники*, що притулилися на межі розлогих відкритих торфовищ, або *Ростань*, де

збереглася дерев'яна церква XIX ст., чи село *Світязь*, що мальовничо розкинулось над озером з тим же іменем. У цьому, останньому, можна оглянути муровану класицистичну церкву св. *Петра і Павла* з 1846 р., архітектура якої нав'язує до петербурзького стилю.

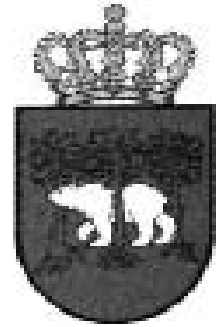
Найбільшим поселенням на території парку є містечко *Шацьк* на березі озера Люцимер. Шацьк не має вкорінених міських традицій, бо статус міста поселення отримало тільки у 1957 р. Уперше ж село Шацьк згадане у 1410 р. як приналежне до Любомльського староства. Більша частина забудови, разом з дерев'яною церквою Різдва Богородиці XIX ст., має сільські риси.

Околиці Шацька були ареною найбільш запеклих битв під час польсько-більшевицького протистояння вересня 1939 року. Загалом тоді полягло близько двох тисяч осіб з обох боків.

Шацьк є добрим початковим пунктом для пішої мандрівки уздовж долини Прип'яті у південній частині Шацького національного природного парку.

ХОЛМ

холм, король данило

Давнє князівське, королівське місто Холм, чия назва має виразне давньослов'янське походження, збудоване на м'яких пагорбах. Ще у прадавні часи ця місцевість приваблювала поселян. Численні археологічні знахідки дають змогу стверджувати, що перші сліди людських поселень на цій території походять з пізнього палеоліту.

Перші ж писемні згадки про Холм датуються XIII ст. Відтоді холмські землі й уся надбужанська територія була предметом війн і суперечок поміж русинами і поляками. Початок боротьби за територію припадає на 981 р. На короткий проміжок часу міста Червоної Русі відвоював у своєму київському поході 1018 року Болеслав Хоробрий. У 1031 році сини

Володимира Великого повернули ці території у володіння Київської Русі. З того часу і аж до XIV ст. Холм є частиною руських князівств, зокрема Галицько-Волинського, вирішальну роль у створенні якого відіграв князь Роман Мстиславович, що об'єднав Володимиро-Волинське і Галицьке князівства. Після смерті князя його справу продовжив син Данило Романович.

Надбужанські землі були дуже важливими для князя Данила, адже були віддалені від територій монгольських набігів і давали змогу зберігати сили і певну незалежність. Попередня столиця – Галич, перетворилася на місто постійних боярських заколотів і Данило Романович вирішив перенести престол спершу до

Угровська, а згодом, у 1237 році до набагато привабливішого Холма.

Невдовзі у княжому Холмі збудували потужну фортецю, що здатна була витримати татарські навали, зокрема, під проводом хана Батия у 1241 році, коли татарські війська переходили через Холм дорогою до Кракова. Місто стало не тільки княжою столицею, але і містом перебування православного єпископа, що також переїхав з Угровська. Довкола фортеці розрослося і місто, до якого князь запрошував русинів, поляків, німців, найчастіше ремісників, що працювали при дворі.

На жаль, у 1257 році усе це добро знищила потужна пожежа, причиною якої стала «якась баба» і полум'я від якого, як стверджує очевидець, було видно у самому Львові. До слова, цей запис вважається першою писемною згадкою про Львів, майбутню столицю Галицького королівства. А якби «окаянна баба» Холм не запалила, то і про Львів не згадали б. Це про роль

жінки в історії. Від замку, церков і міста залишилось тоді суцільне згарище. Врятувати вдалося тільки образ Архангела Михаїла. Князь невдовзі відбудував свою столицю, але колишньої краси будівель відтворити уже не вдалося.

За часів Данила Галицького і завдяки йому Холм став справжньою столицею і впливовим містом.

За правління наступників Данила Галицького істотно посилилась експансивна політика як Польщі, так і Литви, процвітала феодальна роздробленість, які провокувала боярська верхівка. Попри те, Холм залишався одним з головних міст князівства, місцем поховань володарів Галицької Русі – Шварна, сина Данила Галицького, і його онука Юрія I, який, як і його дід, прийняв титул короля Русі.

У 1340 році розпочалися півстолітні війни за Галицьку Русь між Польщею, Литвою і Угорщиною. За Холм у 1377 році воював Людвік Угорський, але після перемоги місто дісталось не йому, а угорським старостам.

У 1387 році польська королева Ядвіґа остаточно повернула Холм під польську корону, а її чоловік Владислав Ягайло у 1387 році надав місту магдебурзьке право.

Часи відносного спокою закінчилися у XVII ст. Численні війни, марші через місто чужинських і своїх військ загальмували розвиток міста. У 1648 році до Холма вступило козацьке військо Богдана Хмельницького, яке спалило місто і пограбувало околиці. Таких же руйнувань завдали російські (1655), шведські (1656) і угор-

ські (1657) війська. Разом з війною, як завжди, прийшли голод і епідемії. Холмський замок остаточно зруйнувався і його, через брак коштів, ніхто більше не відбудовував.

Наступне століття також розпочалося з руйнувань, яких завдали Холму шведські, російські і саксонські війська у час Північної війни.

Громада Холма була тоді барвистою. Щораз більшою ставала кількість євреїв, що селилися у центрі міста, хоча до ради міста надалі обирали з-поміж українців і поляків.

Найбільшими маєтками і, відповідно, впливами, володіли роди Жевуских, Суходольських, Венгілінських і Вольських.

Після третього поділу Польщі Холм і довколишні землі опинилися у складі Західної Галичини, що до 1809 року залишалася частиною Австрії. Землі за Бугом увійшли до складу Російської імперії. Через чотири роки, після успішної військової операції Юзефа Понятовського, Холм входить до Варшавського князівства.

Після поразки Наполеона до Холма знову вступають російські війська і згідно з рішенням Віденського конгресу Холмські землі залишились під польською короною, яка, однак, стала частиною Російської імперії. З того часу і до 1915 року місто було під владою російського царя.

Чергові важливі адміністративні зміни наступили тоді, коли 1912 році російська влада створила Холмську губернію і безпосередньо зарахувала її до територій Російської імперії.

Від перших днів урядування Росії греко-католицька церква піддавалася гонінням і жорсткій русифікації. Врешті, у 1875 році Росія заборонила греко-католицьку церкву, а усіх греко-католиків записала як православних. Ті ж, хто не зрікся віри, були переслідувані і гнані.

Упродовж XIX ст. місто активно розвивалося, імпульсом до чого послужила залізниця, що у 1877 році поєднала Холм з Ковелем, Варшавою, Любліном.

Мешканці міста надалі були багатобарвною і багатомовною громадою. У той час жидівська громада була найбільшою у місті і становила від 35% до 75% від загальної кількості мешканців. Католики і «підпільні» греко-католики становили від 30% до 50%. До половини XIX ст. відносно мало було православних, скажімо, у 1849 році лише одна особа. Після ліквідації уніатської церкви і напливу російських окупантів кількість православних зростає до 36,6%.

Період російської окупації закінчився у 1915 році, другому році I Світової війни, коли Польща опинилася під німецько-австрійською окупацією. Місто Холм стало австрійським.

У міжвоєнний період Холм був у складі Любельського воеводства. Тоді у місті діяло чимало українських, жидівських, польських організацій. Кожна громада мала свою пресу. Українці читали «Нове життя», поляки – «Zwierciadło» («Дзеркало») і «Kronikę Nad-

bużańska» («Надбужанська хроніка»), жиди – «Chelmer Sztyme» («Голос Холма») і «Chelmer Wochenblatt» («Холмський тижневик»). У скромних театральних залах йшли вистави українською, польською і мовою їдиш.

З початком II Світової війни Холм і околиці знову стають свідками і учасниками драматичних воєнних дій. 25 вересня 1939 року до міста входять частини Червоної Армії, а уже 9 жовтня Холм опиняється у руках німецьких військових з'єднань. У час війни було знищене практично усе єврейське населення міста.

Після закінчення II Світової війни Холм стає повітовим містом у складі Польської Республіки. Через місто проходить найкоротший шлях з Варшави до Києва, а за 29 км збудовано найбільший сучасний прикордонний перехід Дорогуськ-Ягодин.

Тепер Холм, давня княжа столиця Галицько-Волинського князівства, уже у Європейському Союзі. Прірва між колишніми землями одного князівства зростає. Штучні кордони, що збереглися з часів Сталіна, поділили землі і людей. Можливо, колись це зміниться, але наразі збудований новий берлінський мур у виді східного кордону ЄС остаточно розділив землі і народи на «своїх» і «чужих».

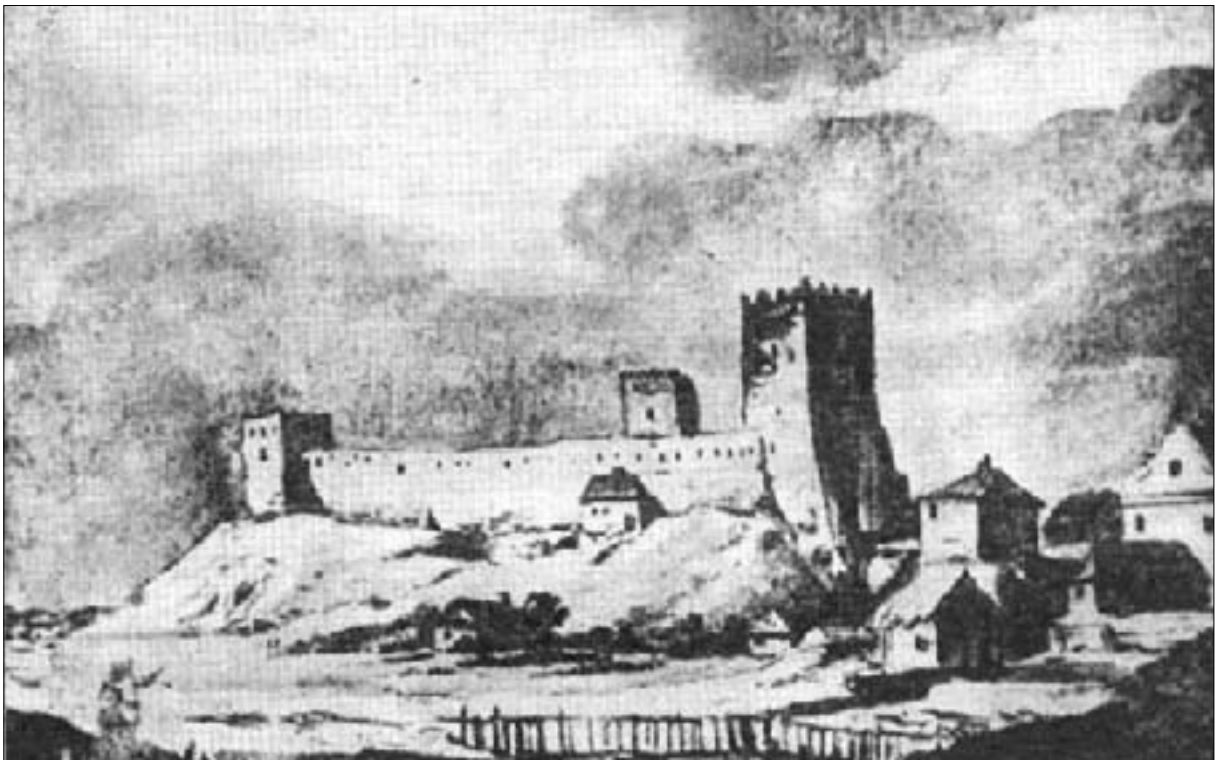
ШЛЯХ ДО КНЯЗІВ ОСТРОЗЬКИХ

Піддубці

к. войнаровський. луцьк, верхній замок, 1798

Ця місцевість, що за 10 км на схід від центра Луцька, відома ще з XVI ст. Тоді власниками села були Дахніви, а згодом Гулевичі. Щонайменше від XVIII ст. тут існував василіянський греко-католицький монастир, що після заборони уніатської церкви став, як і практично усі греко-католицькі церкви на Волині, православним.

У часи українсько-більшевицької війни село Піддубці було одним із головних центрів опору. У 1937 р. ОУН, за твердженням члена Крайової Екзекутиви М. Коржана, набрала сили саме на Північно-Західних Українських Землях. Чисельний ріст ОУН спричинився до реорганізації осередків ОУН у Луцькому повіті. Внаслідок цієї акції більшість місцевостей на території гмін Полонка, Княгинінок (Маяки), Торчин, Ківерці, Піддубці, Чаруків були опановані впливом ОУН.

У вересні 1942 року боївка ОУН(Б) під командуванням Сергія Качинського (Остап) ліквідувала станицю жандармів у с. Піддубці, р-н Луцька.

Найбільш цінною пам'яткою на території села є православна церква Покрови, первинно збудована як греко-католицька на кошти Людвіки Гонорати, дружини київського воєводи Станіслава Любомирського, власника Рівного і Дубна. Автором проекту, правдоподібно, був видатний архітектор, єзуїт Павло Гіжицький. У 1745 році храм був багато удекорований стараннями власника поближньої Олики, великого коронного гетьмана, князя Міхала Казімежа Радзивіла (Рибоньки).

Церква є одним із найцікавіших взірців барокової архітектури на Волині. Храм видно з автотраси Рівне-Луцьк, адже це величезна будівля. Храм складний, незвичний у плані, торець рамен увінчують дві триярусні вежі. Великий восьмигранний верх спирається на масивні пілони. Увінчує це все велика барокова баня з декоративним ліхтариком. Поряд – маленькі вісім бань на бічних вежах. Складається враження, що посеред Волині стоїть казковий східний палац.

Архітектору Гіжицькому приписують також проект храмового вівтаря, оздобленого колонами.

О л и к а

наполеон орда. олика, костъол св. трійці, ХІХ ст.

Містечко за 30 км від Луцька, одне із найбільш цікавих місць на Волині.

Уперше назва містечка зустрічається у старовинному Іпатіївському літописі під датою 1149 рік. За часів Волинсько-Галицького князівства неподалік сучасної Олики стояв укріплений град Чемерин. Чемерин мав свій торговий посад у місці злиття рік Путилівка та Осенища. З часом вир міського життя поступово перемістився саме сюди і новоутворене місто взяло собі назву від річки Оличі, що протікала неподалік. Задokumentованим першим власником Олики був Ленько Зарубич (1433).

Литовський гетьман Петро Янович Білий (Монтигеродович), воевода трокський, староста луцький у 1460 зводить костьол Петра і Павла, найдавніший на теренах сучасної Волинської області. По

його смерті маєтки Олика і Несвіч відійшли до дружини Ганни, а потім – до онуки, Ганни з Кішків, одруженої у першому шлюбі з Яном Радзивілом «Бородатим».

У середині XVI ст. Оликою володів син Яна Радзивіла «Бородатого» Ян Миколай Радзивіл «Чорний». У 1547 р. він отримав від імператора Карла V спадковий титул «Князя на Олиці і Несвічі», затверджений у 1549 р. королем Зигмунтом Августом. Так Олика і Несвіч на 400 років стають вотчиною магнатів Радзивілів.

У 1565 році Радзивіл «Чорний» прийняв кальвінізм і олицький костьол став на якийсь час кальвіністським осередком. Сучасні мешканці села Олика навіть не підозрюють, якою мінливою і «європейською» була доля храму, який тепер опинився на чиемусь городі, поміж бур'янами і гноївкою. Як, зрештою, вони взагалі

мало що знають про історію цього славного колись містечка.

1564 р. поселення отримало магдебурзьке право, а з ним і статус міста. Вибори урядовців урочисто проходили у ратуші. Тут же, у підземлях відбували покарання ув'язнені. Місто вибирало лавників на чолі з війтом та райців на чолі з бургомістром. Обрані чиновники слідкували за станом міських укріплень, дотриманням норм торгівлі, за якістю виробів ремісників. Були й допоміжні урядовці: возний, нічна сторожа, прокуратор, челядь, посланці, а також майстер справедливості (кат). Варто зазначити, що мати власного ката могло дозволити собі тільки багате місто, адже майстерності катів учили лише у далекому Львові.

Після смерті першого князя Олики і Несвіча Радзивіла «Чорного» маєтки поділили між трьома його синами. Олика дісталася наймолодшому Станіславу, що згодом став Великим канцлером Литовським. Відійшовши від кальвінізму, Станіслав став фундатором будівництва нового дерев'яного католицького костьолу Петра і Павла.

Наступний власник маєтків, син Станіслава, князь Альбрехт Станіслав Радзивіл був небайдужим до науки, учився у Віленській академії, продовжив освіту в університетах західної Європи. Після численних подорожей у 1617 році повернувся на Волинь і уже у 1623 став Великим канцлером Литовським, тобто однією із найбільш впливових у державі осіб. Тоді ще, на відміну від наших днів, високий державний

чин був у прямій залежності від здобутої освіти. Окрім великого досвіду і чималих знань, Альбрехт Радзівіл був власником значних земельних маєтків на Волині. Аби знання були доступні й іншим, канцлер став фундатором єзуїтської колегії в Пінську. А власне бачення історії він виклав у «Мемуарах» латинською мовою, що охоплюють період історії Польщі 1632-56 рр.

Для родинної Олики князь прислужився будовою розкішної Святотроїцької колегіати, змурованої у 1635-1640 рр. Окрім того, він відновив і розбудував замок, обніс місто оборонними валами з двома в'їзними брамами, заклав шпиталь і банк. До заслуг князя належить у створення в Олиці духовної семінарії і філії

Академії у Замості, де п'ять професорів викладали логіку, реторику, граматику, теологію та основи наук. Очевидно, що він розраховував більше на духовних спадкоємців, адже прямих потомків у князя не було і, не залишивши «дітей», Альбрехт Станіслав Радзівіл помер 1656 р. у Гданську. За його волею він був похований у рідній Олиці, у крипті збудованої ним Святотроїцької колегіати. На жаль, ані надгробок, ані саркофаг не пережили варварства «нащадків» просвітителя у ХХ ст.

Після його смерті містечко відійшло до не-свіцького князя Міхала Казімежа Радзівіла, литовського польного гетьмана.

У 1648 і 1651 рр. Олика двічі потерпала від нападів козаків, які все ж не змогли здобути замку. У 1702 місто спалили шведи.

Останнім прямим нащадком князя Радзівіла «Чорного» був Домінік Радзівіл (1786-1813), полковник наполеонівської армії. За участь у антиросійській військовій кампанії усі його маєтки було секвестровано (тобто, держава заборонила князю користуватися приватним майном). Однак, інший волинський магнат, Адам Чарторийський, наступного 1814 року добивається у царя Александра I, з яким близько при-

ятелював, ліквідації секвестру. Олику отримує Антон Радзівіл (1775-1832), представник клецького майорату.

У 1803 та 1823 рр. Олику спустошили великі пожежі, під час війни 1812 року палац перетворили на військовий шпиталь і використовували його аж до 1837 р. Замок, позбавлений дбайливих господарів, почав занепадати і руйнуватися.

Торгові центри відсунулися тоді углиб Росії, Олику заселили переважно бідні євреї. У 1838 р. завалилися будинки колегії та семінарії, а у 1870 р.

згоріла ратуша з безцінним міським архівом. Золотий вік Олики минув.

На зламі XIX і XX ст. Олика налічувала близько 5 тис. мешканців, які чотири рази на рік тішилися міськими ярмарками. У час I Світової війни майже три роки поблизу Олики проходила лінія фронту. Будівля замку уціліла, а от внутрішня його оздоба була практично цілковито знищена. Родинні архіви і колекції були вивезені до Москви, а після укладення Ризького договору, коли Олика опинилася у складі Речі Посполитої, повернулися до Олики. Це, мабуть поодинокий і унікальний випадок, коли російська влада повертає бодай щось, що встигла награбувати за час окупації різних територій у різні історичні періоди.

У міжвоєнний період останнім ординатором міста і захисником інтересів міщан у польському сенаті був Фердинанд Януш Радзівіл. У 1939 р. його, разом із сином, большевики заарештовують просто в Олицькому замку. Тільки після II Світової війни він з таборів повернувся до Польщі. На щастя, збережена частина замкової колекції не пропала для України і зберігається тепер неподалік Олики, у Луцькому історичному музеї.

У час II Світової війни в Олицькому гетто загинуло 5 700 євреїв містечка і з його околиць.

Відвідання Олики є обов'язковим елементом у пізнанні Волині. Сама забудова зберегла історичний уклад, хоча дві річечки, на берегах яких виросло містечко, внаслідок надто актив-

ної меліорації, перетворилися на брудні струмки, яких і знайти неможливо. Людина спроможна навіть з благими намірами знищити докільця, що її оточує.

Недалеко колишньої ринкової площі містечка, у глибині парку, стоїть замок Радзивілів, споруджений у 1558 р. Замоквий комплекс, квадратний у плані – мав чотири кутові bastiони з вежами (частково залишились два bastiони), займає територію більшу, аніж Вавель – резиденція польських королів у Кракові. У XVII ст. у замку було 202 гармати і численна замкова залога, що робило його потужною фор-

тецею у боротьбі з турками, татарами і козаками. У 1914 році перебудовою замку, на замовлення Фердинанда Радзивіла, керував Зигмунд Горголевскі, будівничий Львівського оперного театру.

Триповерховий палац, значно понівечений після 1939 року, фортечні споруди, брама, залишки ландшафтного парку – усе це і дотепер вражає. Замок був, і почасти залишається, однією із найпишніших магнатських резиденцій на Волині. Зараз на території замку – Волинська психіатрична лікарня №2. Це ще один винахід советського режиму – влаштовувати психіат-

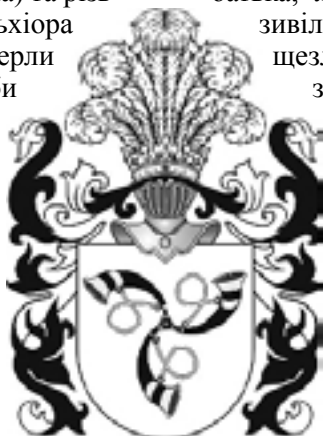

ричні і туберкульозні лікарні у абсолютно не пристосованих для цього приміщеннях, знищуючи заразом і будівлю, і хворих.

Перлина Олики – Троїцький костел (колегіата), збудований за проєктом відомих архітекторів Бенедето Молі і Джовані Маліверна. Храм пишно декоровано скульптурами святих (Войцеха, Станіслава, Петра і Павла) та різьбою львівського скульптора Мельхіора Ампелі. У 1916 році росіяни здерли з костьола мідний дах на потреби фронту. Не відомо, наскільки це допомогло фронту, але вже ніхто і ніколи не збирався відновлювати покрівлю на потреби пам'ятки. Усередині колись був бароковий, щедро позолочений орган, ранньобароковий алебастровий і мармуровий вівтар роботи Мельхіора Еленберга (Мельхіора Ампелі),

учня львівського майстра Пфістера. Цей первинний великий вівтар був вивезений, можливо, до Пінська, а замість нього з Риму привезли і встановили інший, з білого мармуру, що не дуже гармоніював з рештою оздобы. Перед входом до захристя колись був портрет фундатора костьола Альбрехта Радзивіла, навпроти – його батька, литовського князя Станіслава Радзивіла. Більша частина оздобы безслідно щезла, а частина картин з колегіати зберігається у Львівській галереї мистецтв.

Невідомо, що сталося з вівтарем і гробівцями родини Радзивілів, які були поховані у крипті ко-

легіати. З-посеред найцінніших були ренесансний гробівець з кольорового алебастру і фігурками немовлят в пам'ять про померлих дітей Станіслава Радзивіла, великий гробівець князя Альбрехта Станіслава Радзивіла, фундатора колегіати, а також його дружини Регіни з Айзенрайхів, а також гробівець Марини з Мишків Радзивілової, матері фундатора колегіати, дружини Станіслава Радзивіла і спільний гробівець, присвячений пам'яті її другого сина Міколая Радзивіла, що помер у 26 років.

Колегіату оточують оборонні мури з баштами на кутах. За абсидою стоїть висока дзвіниця, схожа на катедральну дзвіницю у Луцьку.

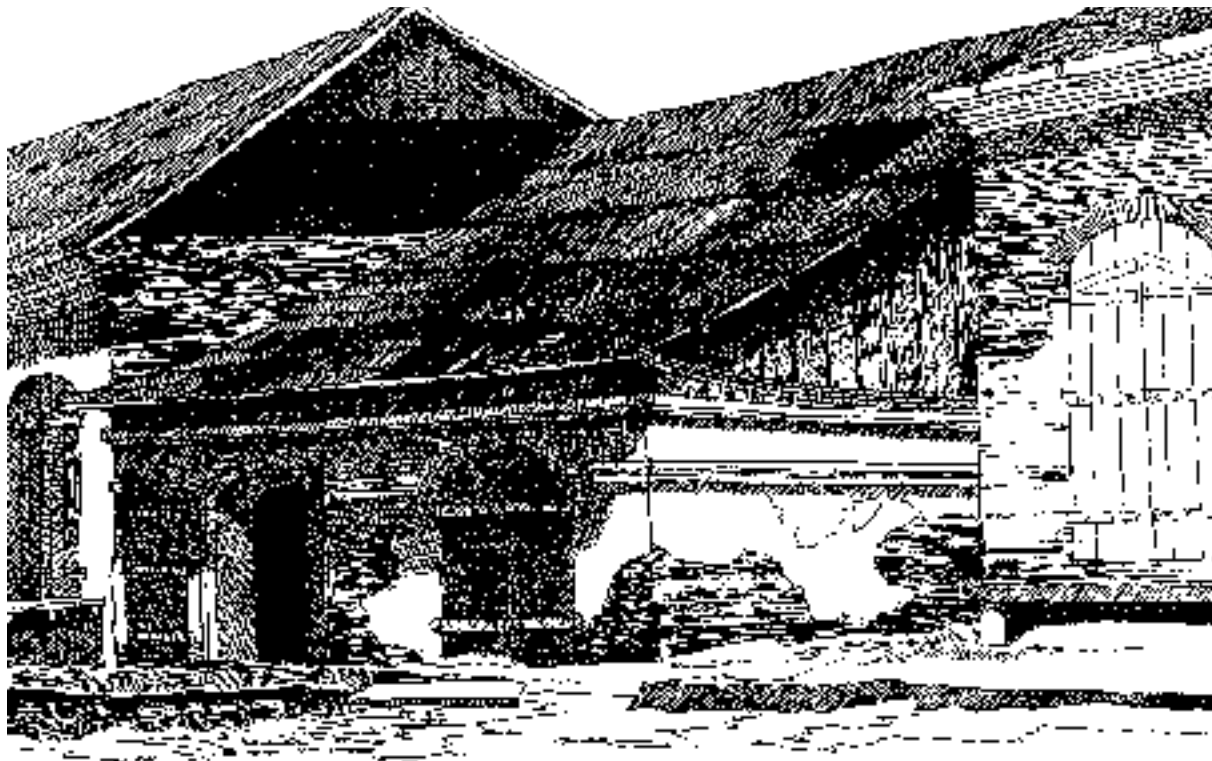

Позаду колегіати, стежкою, можна дійти до чудового ренесансного костюлу Петра і Павла з 1550 року. У часи, коли Радзивіли захопилися кальвінізмом, костюл служив протестантським храмом. Всередині збереглася надгробна плита фундатора костюлу з XV ст. Стоїть костюл на городі у якогось господаря, який, не довго думаючи, поблизу влаштував смітник з гноївкою. Отак і виблискує ця архітектурна перлина світового значення посеред буряків і недоїдків. Навіть незважаючи на те, що кілька разів на рік тут відбуваються богослужіння.

Луцька брама – єдиний збережений фрагмент колись потужних міських укріплень. Від неї до

траси на Клевань провадить дорога, яку теж сміливо можна назвати пам'яткою Олики. Особливо, зважаючи на якість сучасних українських доріг. Це 11 чи 12 км рівенької, викладеної шестигранною бруківкою, з пішохідною доріжкою дороги, обсаженої старими пишними деревами. Справді, ця дорога вартує того, аби вийти з машини і пройтися кілька метрів пішки, щоб оцінити вправність колишнього ремесла, яке нам уже недоступне.

ЦУМАНЬ

журавники, 2007

Історія Цумані тісно пов'язана з історією Олики, можливо тому, що лежать вони на березі однієї, колишньої вже, річки Путилівки, тільки Цумань трохи нижче, за 6 км на північ від траси Луцьк-Рівне. Це колишнє (прикреслово, яке, на жаль, часто доведеться використовувати) містечко, що було і залишається важливим центром деревообробного промислу, розташоване уже у волинському Поліссі, посеред величних лісів. Ще 1429 року, коли у Луцькому замку Любарта радилися монархи всієї Європи, дичину для пишних столів привозили саме з Цуманських лісів.

Уперше містечко згадується у 1557 році. Тоді воно належало родині Радзивілів і залишалося їхньою власністю аж до II Світової війни. У 1907 році у Цумані збудовано найбільший на Волині тартак для

обробки деревини, який мав навіть власну електростанцію.

У часи німецької окупації цією територією, з огляду на цінність природних ресурсів, передусім деревини, «опікувався» райкомісар України Еріх Кох, залишивши по собі чимало кривавих слідів.

Цумань і околиці увійшли до історії українського визвольного руху як територія, де у 1943-44 рр. УПА провадила активні бойові дії. Ось лише кілька документальних свідчень того часу:

«Березень-квітень 1943. УПА в боях з німцями займає міста й містечка та звільняє полонених місцевих жителів із тюрм: Володимирець, Степань, Топоровиці, Людвипіль, Деражне, Олика, Цумань, Горохів та інші. Захоплено багато зброї і військової амуніції».

«З 12 на 13 квітня відділ УПА наскочив на укріплені позиції ворога в м. Цумань. Німців розгромлено, звільнено полонених, здобуто зброю, коні та іншу військову амуніцію. Втрати ворога: 20 вбитих і 15 ранених – решта втекла. Втрати УПА: 0».

На жаль, війни обходяться жорстоко не тільки з людьми, але й з пам'ятками. Єдиною уцілою пам'яткою у Цумані є костюл св. Аргентія (sw. *Argentinus*), збудований у 1936 році князем Янушем Радзивілом. Советська влада перебудувала костюл на кінотеатр. Тепер частина будівлі, оздоблена п'ятиколонним портиком, віддана вірним.

Цумань є доброю вихідною точкою для мандрівок Цуманськими лісами. Після війни у Цуманському районі заснували один з небагатьох на Україні центр відгодівлі зубрів. Тепер тут на волі живе стадо, що налічує кілька десятків голів. У 2000 році створено резерват «Зубр», який і опікується тваринами. Подейкують, що ця заповідна зона використовується можновладцями для їхніх «депутатських» полювань. Знаючи звички наших чиновників і партійців, чутки здаються зовсім небезпідставними.

юліюш косак. князь євстахій еразм сангушко у кавалерійському мундирі, 1871

КЛЕВАНЬ

клевань, замок князів чарторійських, 2007

герб князів чарторійських «литовська погоня»

Селище розташоване на річці Стубла (притока Горині), на межі Волинської височини і Волинського полісся, при трасі і залізничній колії Луцьк-Рівне.

Клевань, як стверджують історики, існувала вже в XII ст., але тоді вона називалася Коливань. На її території виявлені залишки і значно більш раннього поселення ще доби бронзи (I тисячоліття до н.е.), в якому люди користувалися кам'яними сокирами, стрілами з наконечниками, зернотерками та іншим знаряддям. Досліджені також і залишки давньоруського городища.

У 1315 році Великим князем Литовським стає Гедимін (Gediminas), засновник династії Гедиміновичів. Його син, Великий князь Литовський Ольгерд (Algirdas) поступово приєднав більшість українських земель. Спершу (бл. 1355 р.) відібрав від татар Чернігово-Сіверські землі, у 1362 р. розбив татарське вій-

сько на Синіх Водах (Синьоводська битва), приєднав до Литовської держави Київщину, а трохи згодом – Поділля й Переяславщину. У Києві посадив удільним князем свого сина Володимира. Ольгерд успішно воював за Волинь з Польським королем Казимиром Великим, якому залишилися тільки Белзька і Холмська землі. Добрим ставленням до української культури і церкви він прихилив до себе українських князів і магнатів, які брали участь у державній адміністрації Великого князівства Литовського. На зайнятих руських (українських) землях Ольгерд посадив своїх родичів, а в деяких місцях залишив руських князів із Рюрикового роду. За його правління руська мова стала офіційною мовою Великого князівства Литовського.

Нашадок Ольгерда, Свидригайло (Швитригайло; православне ім'я – Лев), Великий князь

литовський, молодший брат Владислава Ягайла, у 1446 році дарує Михайлу Васильовичу Чарторийському «имение в Луцкому повіті монастир святого Ніколи на Клеванії над Стублем же». Відтоді місцевість стає головним родинним гніздом роду Чарторийських, князів Клеванських.

Князі Чарторийські (Чарторижські, Чарториські) – це представники великого литовського княжого роду, що отримали своє прізвище від родової маєтності Чарторийськ на р. Стир. Засновник роду – Василь Костянтинович, син Костянтина Ольгердовича (... – 1386 або 1393, або навіть 1416), князя Чарторийського й Чернігівського. У другому коліні виділяється існуюча й понині, так звана, волинська гілка їх роду герба «Погоня», що йде від уже згаданого Михайла Васильовича. Своїм чередом, ця гілка також розділилась на

дві лінії: старшу – Чарторийську від Олександра Васильовича (згасла в XVII столітті) й молодшу – Клеванську від Івана Васильовича.

Доля роду Чарторийських типова для можливо-владних українських аристократичних сімей. Як і Острозькі, Чарторийські тривалий період часу виступають апологетами православ'я, а згодом, прийнявши католицьку віру, стають в ряд могутніх кланів Речі Посполитої.

У XVIII столітті на Правобережній Україні їм не було рівних за багатством та політичним впливом (мабуть, лише рід Потоцьких міг посперечатись у цьому сенсі з Чарторийськими).

У 1458 році Михайло Чарторийський закладає на правому березі р. Стубла мурований замок, що оточували наповнені водою рови. Його син, луцький староста Федір Михайлович у 1490 році відновив і оздобив старий право-

славний монастир, а у 1495 році завершив будівництво клеванського замку. Від тієї забудови до нашого часу збереглися східна й західні вежі.

Між двома шляхетськими родами Радзивілів, власників сусідньої Олики, і Чарторийських, власників Клевані, існувало суперництво, що поширювалося також і на міста – Клевань та Олику. Відомі судові тяганини середньовіччя між муніципалітетами за право влаштувати ярмарок, які, однак, не закінчувалися перемогою жодної зі сторін. Соломонове рішення суду, певно, було справедливим. Рішення про право проведення ярмарку надавалося кожному з міст, але з розведенням у часі і з заборонаю в бажаний для обох день – в неділю. Для Олики ярмарок був «во второк», для Клевані – в «четверг».

Черговий власник Клевані, Єжи (Юрій) Чарторийський (1550-1630), перший з роду Чарторийських переходить у католицизм і у 1590 р. будує у Клевані дерев'яний костюл. У 1610 році на його місці закладається новий мурований костюл Благовіщення Марії, будівництво якого було завершено у 1630 році.

Крипти храму служили усипальницею роду Чарторийських. Він досить добре зберігся до наших днів і його чудово видно з автотраси.

Як і багато інших міст, Клевань була знищена козаками Хмельницького у 1648 р. і татарами у 1653 р., однак замок вистояв. Волинський воєвода Миколай Єжи Чарторийський, син Єжи Чарторийського, – князь Чарторийський, каштелян Волинський (1633), воєвода Подільській (1655), воєвода Волинський (1657), передає замок у володіння отців-єзуїтів, які після деякої реставрації влаштовують на його території єзуїтську колегію. Тим часом князь відбудував містечко і домігся для нього магдебурзького права, наданого у 1654 р. Разом з магдебургією Клевань отримала привілей проведення ярмарків і торгів – у січні і вересні. На гербі й печатці міста був зображений Св. Михаїл. У місті діяли пекарський і ткацький цехи. Місто жило й розвивалося, його відвідувало Карл XII та Петро I.

Хоча про те, що місто було значним торговим центром Волині й до надання магдебургії, свідчать знахідки на території Клевані поль-

ських, литовських та чеських монет XIV-XV століть.

Після передачі замку єзуїтам власники Клевані перенесли свою головну резиденцію до інших маєтків, забравши з собою більшість цінних предметів декорації і творів колекції Клеванського замку. У містечку залишився тільки управляючий маєтком.

У 1777 році генерал земель подільських Адам Казімеж Чарторійський збудував у Клевані греко-католицький костьол Різдва Христового.

Після другого поділу Польщі у 1793 році Клевань опинилася у складі Росії. Новий кордон пролягав уздовж берега річки Стубли, на берегах якої стояла Клевань, що після поділу стала звичайним повітовим містечком Рівненського повіту.

У 1773 р., коли після третього поділу Польщі Клевань опиняється у Австрії, єзуїтів виганяють з замку. Він довго стояв пустою, аж поки князь Костянтин Чарторійський, який вирішив створити у Клевані поль-

ську гімназію, у 1817 р. не перебудував замок. Східна стіна була розібрана, а на її місці з'явилися два флігелі, де і розмістилося училище. Для гімназії князь на свої кошти створив бібліотеку, фізичний і геологічний кабінети, а також започаткував стипендії для учнів. Цей навчальний заклад російська влада закрила у 1831 р., перевізши усе обладнання до російської гімназії у Рівному. До замку ж у 1834 р. переводять гімназію з Луцька, та вже через 2 роки вона також переходить до Рівного. Замок знову був порожнім, розвалювався без належного нагляду.

У 1877 р. Чарторійські продали свої тутешні маєтки російському царю Александру II. У 1886 році Клевань стає волосним центром, а у замку розміщують спершу чиновників, а потім російську школу.

Наприкінці XIX ст. містечко налічувало близько 2 тис. мешканців, з них більшість була євреями. Польський путівник по Волині за 1929 рік називає Клевань «жидівським містечком з населенням у 1 300 мешканців». Звичайно, ані сама громада, ані синагога і божниці не пережили численних російських погромів часів I Світової війни і нацистського знищення у часи II Світової війни.

Війни не пошкодували і палац, який було зруйновано у 1915 р. Не вціліли ані дах, ані вікна.

Під час польсько-большевицької війни 17 вересня 1920 року під Клеванню і у самому містечку точилися криваві бої між польською кавалерією і Першою кінною армією Семйона Будьоного. Попри значну людську і технічну перевагу большевиків, поляки їх відтіснили і того ж дня здобули Рівне. Будьоний змушений був відступити на схід.

Восени 1920 року Клевань знову відходить до Польщі. У міжвоєнний час містечко, що налічувало близько 1 300 мешканців, поповнилося невеликим цегельним заводом та майстернею з виготовлення запчастин для сільськогосподарських машин. На схід від старої частини міста будується і успішно діє найбільше у Волинському воєводстві летовище, що обслугову-

вало влітку до 600 пасажирів, головно жидів з Рівного. Довкола летовища було кілька десятків віл і кілька ресторанів.

А вже влітку 1941 року у Клевані стався інспірований нацистами єврейський погром, в якому загинуло близько 700 осіб.

Під час II Світової війни Клевань була штабквартирою польської Самооборони, яка була знищена нацистами у 1942 р. Непростим було і українсько-польське протистояння 1943 року.

Клевань, а також Рівне, Тучин, Межиріч, Корець, Гоща, Олександрія, Дубно, Острог, Млинів, Козин, Верба, Радзивілів, Кременець, Почаїв, Ланівці входила у Воєнний округ УПА «Волинь–Південь». В архівах і спогадах збереглося чимало свідчень про військові антинацистські операції підрозділів УПА на Клеванщині. Уже після війни, під час підпільної

боротьби з советами тут загинув керівник тех. відділу Центрального та крайового проводів Ніл Хасевич, що мав кілька псевдо: «Зот», «Старий», «Бей», «333». За фахом художник, закінчив Академію мистецьких наук в Варшаві, Хасевич рисував карикатури на советську владу у підпільному журналі «До зброї». Йому вдалося передати рисунки за кордон і на Заході був надрукований альбом невідомого художника під назвою «Волинь у боротьбі». У травні 1951 Москва почала вимагати, щоб Рівненське Управління МГБ виявило і знешкодило художника.

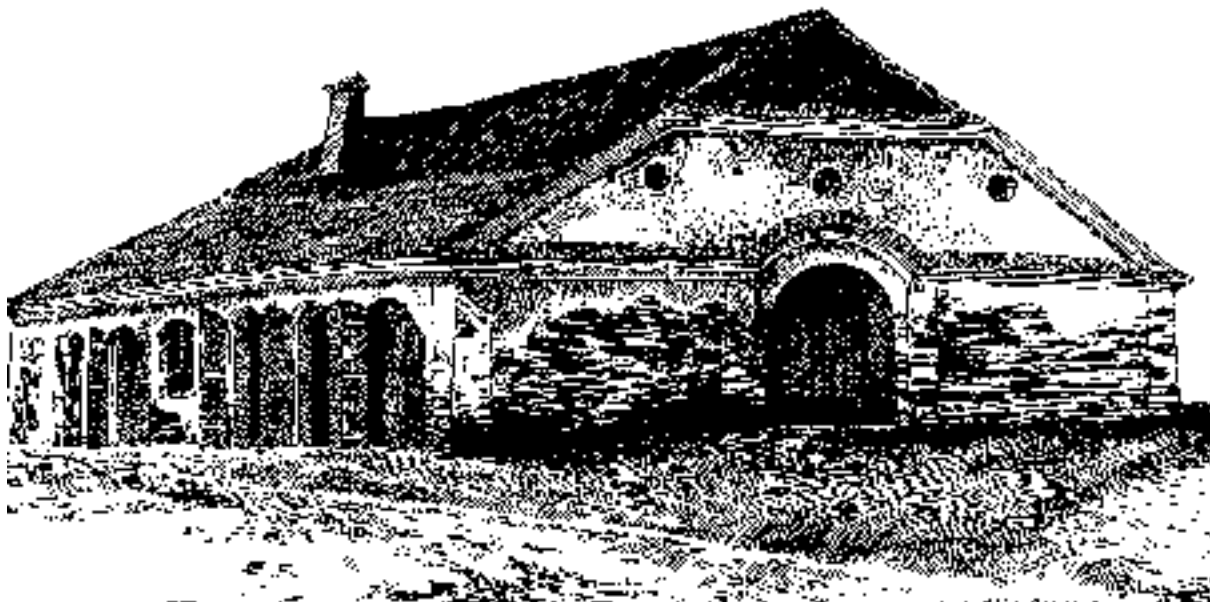
В одному виявленому захопленому бункері знайшли грипс з повідомленням з матеріалами для ксилографії на адресу – хутір б. Сухівців, Клевань. Господиня садиби на допиті розповіла про бункер у хліві. Хасевич разом з охоронцями «Богдан» і «Павло» (прізвища невідомі) відстрілювались, але загинули від кинutoї гранати Це сталося 3 березня 1952 р.

Уродженцем Клевані був і відомий діяч ОУН Олександр Бусел, розстріляний нацистами у 1943 році.

Сучасна Клевань складається з двох частин. Східна ділянка з регулярними вулицями, збудована на території колишнього летовища міжвоєнного часу. Історична західна частина міста, розташована на пагорбах, що сходять до долини річки Стубла, перерізана трасою з Луцька до Рівного і має хаотичну, переважно сільську забудову. Власне у цій частині розташовані три найцінніші пам'ятки Клевані, збудовані Чарторийськими.

Найстаршою пам'яткою є замок, споруджений на зламі XV-XVI ст., багаторазово перебудований, найбільш істотно у 1817 році, коли він був пристосований до потреб заснованої тут школи. Відтоді і аж до 1990 рр. будівлю завжди займали освітні заклади. З 1990 рр. замок спорожнів і покинутий напризволяще. За даними сайту ОКО у 2005 замок безоплатно переданий будівельній компанії для побудови житлово-готельного комплексу.

Масивна будівля стоїть на межі долини, у південно-західній частині містечка. Дотепер збереглися західне крило, північне крило з в'їзною брамою, дві наріжні башти зі стінами до 3,8 метрів в основі, міст, що провадить до бра-

ми і частина оборонних мурів. Варто додати, що міст був колись оздоблений живописом, сліди якого були помітні ще на початку ХХ ст.

З протилежного від замку боку мосту розташована територія городища стародавнього православного монастиря, що існував ще задовго до замку і самого міста. Його доля після ХV ст. невідома. Зараз на його місці стоїть православна церква Різдва Богородиці (вул. Госпітальна), первинно збудована у 1777 р. як греко-католицька на кошти Адама Казімежа Чарторийського. Храм, збудований з цегли, з класицистичним фасадом, який оформлений глухим пілястровим портиком тосканського ордеру. В цілому об'ємне планування церкви характерне для народної архітектури: хрестовий план, одноглаве завершення над середхрестям. Поруч – скромна непримітна дзвіниця на два яруси (1844).

На північ від траси Луцьк-Рівне, що перетинає Клевань, на вулиці Міцкевича піднімається потужна споруда ранньобарокового Благовіщенського костюлу, яку добре видно з дороги. Засновник храму Єжи Чарторийський, отримавши освіту у віленських єзуїтів, перший з цього княжого роду перейшов у католицизм. Зміна віросповідання вимагала матеріального свідцтва, чим і стало будівництво костюлу у Клевані, спочатку дерев'яного, у 1590 році,

а потім на тому ж місці – кам'яного. Закінчено будівництво було в 1610 р., та посвячено храм лише в 1637 р. Ще у першій третині ХХ ст. храм прикрашав чималих розмірів вівтарний образ пензля Карла Дольче, майстра болонської школи ХVІІ ст. До сьогодні всередині збереглися бічні вівтарі і фрагменти фресок ХVІІІ ст. У костюлі зберігається також один із барокових вівтарів зі зруйнованого костюлу у Межириччі Корецькому. Трохи південніше костюлу стоїть двоярусна дзвіниця з невеликим декоративним ліхтариком на вершині шатра.

Зараз костюл у переважно православній Клевані відроджується. Прихожан ще небагато, Клевань не має власного ксьондза, він приїздить у неділю з Луцька. Але маємо надію, що саме зараз зароджуються паростки порозуміння, міжнаціонального та міжконфесійного миру. Як то і личить справжнім сучасним європейським народам.

Неподалік центру Клевані збереглася барокова синагога з ХVІІ ст. На жаль, цілий поверх з багатими декораціями згорів у пожежі у час ІІ Світової війни або після неї. Будівлю перебували під якийсь промисловий заклад і тепер дуже важко упізнати у ньому його первинне призначення.

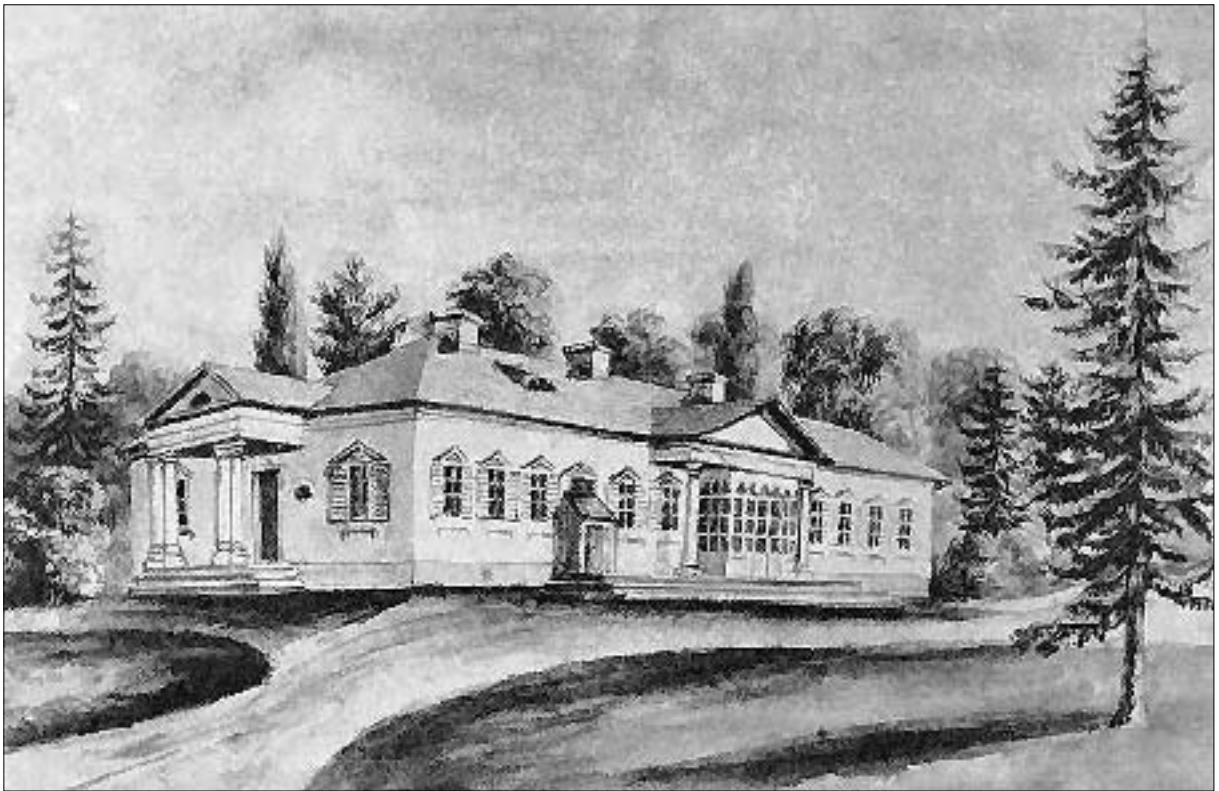

ПЕРЕСОПНИЦЯ

наполеон орда. чуднів, дім ржевуських, XIX ст.

шляхетський герб ржевуських «кривда»

Над річкою Стубла, у 8 км на південь від Клевани, лежить село Пересопниця. Щонайменше від ХІ ст. тут було руське городище, одне із найбільш важливих на Волині.

Уперше в літописних списках Пересопниця згадується під 1149 роком і відразу ж посідає одне з чільних місць серед населених пунктів стародавньої Русі. Варто зазначити, що тільки у Київському та Галицько-Волинському літописах про Пересопницю існує 18 згадок.

За період з 1149 по 1246 роки тут правили князі з роду Рюриковичів: Вячеслав Володимирович, Гліб, Мстислав і Андрій – сини Юрія Долгорукого, Ізяслав Мстиславович, Володимир Андрійович, Володимир Мстиславович, Мстислав Ярославович (Німий), Василько Романович.

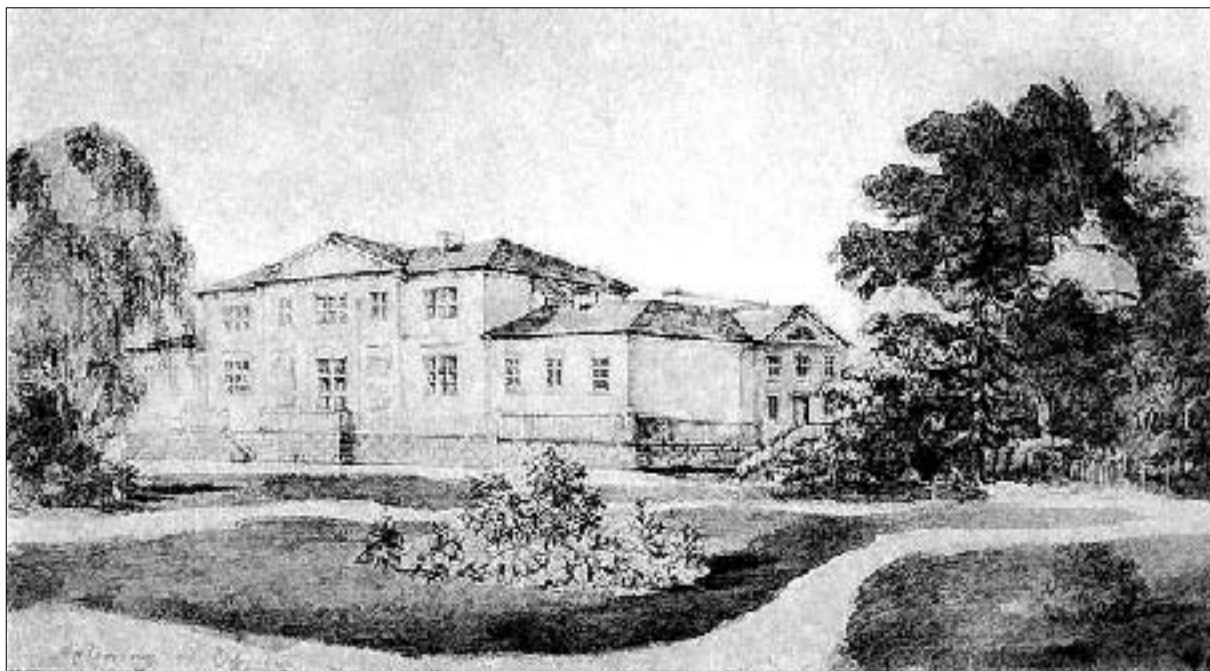

Пересопницьке князівство повністю було зруйноване монголо-татарами.

З православним монастирем Різдва Богородиці у Пересопниці пов'язана визначна подія в історії української писемності і культури. Тут у 1556-1561 роках архімандрит монастиря Григорій переклав Євангеліє з церковнослов'янської на тодішню письмову староукраїнську мову. Це був перший такий переклад священного писання. Пересопницьке Євангеліє було переписане на 482 пергаментних аркушах і по-мистецьки оздоблене малюнками, що зображують чотирьох євангелістів, заставками та рослинним орнаментом.

Сьогодні Пересопницьке Євангеліє – символ для мільйонів: адже саме на ньому Президенти нашої країни дають присягу на вірність Україні.

Нині Першокнига зберігається у Центральній науковій бібліотеці АН України ім. В.І. Вернадського.

голови, школа чи синагога, 1917

На місці колишнього монастиря Різдва Богородиці, в якому було створено Пересопницьке Євангеліє, наші предки поставили кам'яний хрест.

У травні 1989 року відкрито пам'ятний знак. Тепер у Пересопниці щороку 22 травня – у день перепоховання Т. Шевченка в Україні – свято української мови, культури і духовності.

Г О Р О Д О К

ковель, залізничний вокзал, 1917

На березі ріки Устя, 6 км нижче Шпанова, лежить велике село Городок, що колись було поселенням, одним із найстарших на Волині.

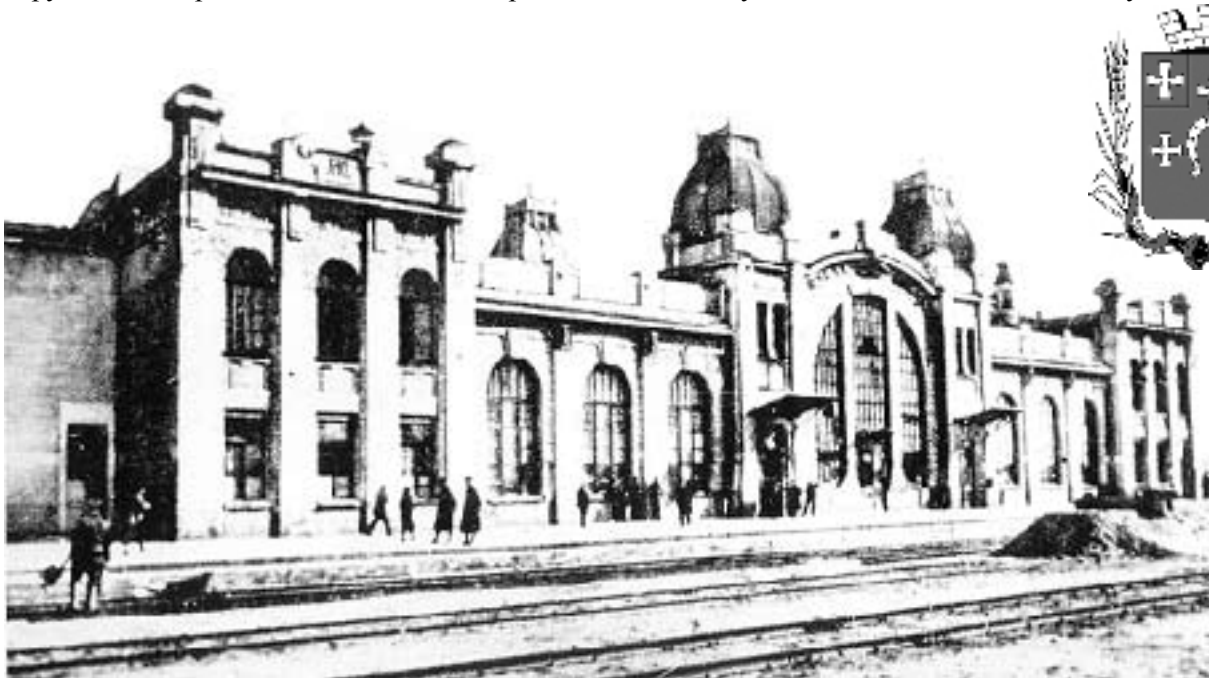
Відомий меценат барон Ф. Штенгель ще у 1909 році відкрив на Рівненщині перші пізньопалеолітичні стоянки, одна з яких була на території сучасного Городка. На жаль, крем'яна колекція та інші матеріали з тих розкопок втрачені. Зберігся лише фрагмент лопатки мамонта.

Перші писемні згадки про Городок походять з 1463 року, коли містечко, як і сусіднє Рівне, належало князям Збараським. За їхніх часів був тут якийсь замочок і церковця св. Іллі. У 1489 р. разом з рукою і серцем Анастасії Збараської масток переходить до князя Семена Гольшанського. Їхня донька, Тетяна Гольшанська, у 1509 р. привела у родину зятя Костянтина Острозького і Городок разом з іншим посагом опиняється у власності князів Острозьких. Правда, ненадовго, бо уже у 1516 році княгиня дарує масток, разом з поближнім Обаровим,

Києво-Печерський Лаврі. І Костянтин Острозький, і його дружина Тетяна Гольшанська-Острозька були поховані у Києво-Печерському монастирі.

У власності монахів Городок був понад півтора століття. Вони збудували тут монастир-філію Печерської лаври, яку використовували як резиденцію київські православні митрополити, єпископи і архімандрити Печерської лаври. Для них збудували окремі приміщення, оздоблені значно багатше, аніж чернечі келії.

У 1667 р., після укладення Андрусівського миру – перемир'я між Московією і Річчю Посполитою – Київ опиняється у складі Росії, а Волинь належить польській короні. Її власник, король Ян III Собескі, у жилах якого текла і українська кров, передає Городок львівським греко-католицьким єпископам, а монастирем починають опікуватися отці василіяни. У 1740 р. митрополит Атанасій Шептицький будує у Городку барокову уніатську церкву. Після третього поділу Речі Посполитої містечко знову опиняється у Росії, чия влада ліквідує

монастир, церкву робить православною, а маєтки, за наказом Катерини II, подаровано угорському емігранту Естерхазі. Митрополічі палати він перебудовує у світський палацик класицистичного стилю. Естерхазі поступово полонізувалися, але рід згасав, бо син першого господаря, Владислав Естерхазі помер бездітним у 1886 р., відкривши дорогу до володіння Городком далеким родичам з Угорщини.

За якийсь час маєтками у Городку володіє уже барон Теодор Штайнгайль, який, будучи закоханим у археологію, відкриває у палаці перший на Волині приватний краєзнавчий музей з експозицією, що складалася зі знахідок на довколишніх теренах. Окрім музею, барон закрив у містечку шпиталь і санаторій.

Після II Світової війни з палацу викинули музей, зробивши у ньому, натомість, туберкульозний санаторій. У що перетворили санаторій барона Штайнгайля – невідомо, але точно не у музей.

У 1991 році монастир і палац передано православної церкві, яка розмістила тут жіночий монастир св. Іллі.

Городок вирізняється дуже мальовничим розташуванням у долині річки Устя, біля підніжжя Волинської височини, що стрімко піднімається на кілька десятків метрів догори. Один із пагорбів, що називається Вишнева Гора, майже цілком порослий степовою карликовою вишнею і є природним заповідником. Ось як описує ці рослини Гійом Левассер де Боплан, французький інженер і військовий картограф, який з початку 1630-х до 1648 р. перебував на польській службі, переважно на території України, і залишив численні записи про нашу країну:

«Довкола них я бачив вишині-карлики заввишки дві з половиною стопи або десь коло того, які родять солодкі плоди величиною зі сливу, що дозрівають лише на початку серпня. Тут трапляються дуже густі гаї цілком з цих маленьких вишень, іноді понад два льє завдовжки, однак завширишки лише 200–300 кроків. Слід визнати, що в цю пору року такі невеликі вишневі гайки виглядають дуже привабливо, їх досить багато в полях, найчастіше – по видолинках. Зустрічається багато карликових мигдалевих дерев, але вони дикі і їхні плоди дуже гіркі. До того ж, вони не ростуть у такій великій кількості, аби утворити маленький гайок, як згадані вишині, плоди [яких] настільки смачні, наче з культивованих дерев. При тім мушу зізнатись, що піддавшись цікавості, я переса-

див декілька таких вишневих і мигдалевих дерев в Барі [Bar], місці мого постійного перебування. Плоди стали більшими і смачнішими, а дерево, скориставшись перевагою, втратило свою природну низькорослість».

Історичні ж пам'ятки Городка розташовані у центрі місцевості, на пагорбі, оточеному рукавами ріки, що розливається тут у став. На цьому пагорбі було спершу руське городище, замочок князів Збарзьких, православний, а потім греко-католицький монастир, палац, туберкульозний санаторій, і нарешті, сьогочасний жіночий монастир.

Найбільш цінною пам'яткою у Городку є барокова церква св. Миколая, збудована як греко-католицька у 1740 р. Наприкінці XVIII ст. церква була уже православною, а після 1960 року служила крамницею рівненського краєзнавчого музею. У 1991 р. церкву віддали православній громаді і тепер вона є головною святинею монастиря. У церкві зберігається чудотворний образ Матері Божої у срібних шатах, який привезла у XVIII ст. з Італії одна із придворних дам російської цариці Єлизавети. До II Світової війни у церкві був також величезний портрет фундатора храму митрополита Атанасія Шептицького.

Обабіч церкви збереглася будівля колишнього палацу Естерхазі – класицистична будівля з масивним чотириколонним портиком і трикутним фронтоном.

Ш П А Н І В

ковель, пошта і телеграф, 1917

Містечко за 5 км від Рівного, що лежить серед глибоких і таємничих ярів на берегах річки Устя (інша назва Дерманка), колись було одним із найбільш відомих і багатих магнатських маєтків на Волині.

У XVI ст. місцеві багатства належали руському роду Чапличів, котрі з часом почали називати себе Шпановськими. У XVII ст. Теодора Шпановська виходить заміж за київського каштеляна Юрія Вишневецького. Згодом обидва маєтки – Шпанів і Тайкурів – шляхом складних родинних і майнових стосунків переходять до Чолганських, а потім до Пепловських, які утримали маєтки у своїх руках майже сотню років.

У другій половині XVIII ст. Шпанів купує Іван Стецький з Межиріччя Корецького, після смерті якого містечко дісталось його синові Михайлу. Той же, видавши заміж доньку за князя Міхала Гедеона Радзивіла, разом з її серцем і рукою у придане віддав і Шпанів. Зять

виявився ще й політиком і під час Листопадового національно-визвольного повстання поляків проти Російської імперії у 1830-31 був членом Найвищої національної ради і головнокомандувачем. Після поразки повстання царат вислав князя Міхала традиційно до Сибіру, а за ним, традиційно, поїхала і його дружина разом з дітьми. Маєток конфіскували і передали в управління брату засланця Леону Радзивілу. Той, як і личить шляхетному чоловікові, віддав Шпанів сину героя Листопадового повстання Карлу Радзивілу. Останнім власником Шпанова до 1939 р. був власник Олики Януш Радзивіл, який розвинув у містечку цукровий промисел, адже саме він був власником контрольного пакету акцій найбільшого на Волині цукрового заводу в Олексинці.

Наприкінці XVIII ст. Карл Стецький збудував у Шпанові класицистичний палац, який до пожежі 1870 дивував численних гостей своїм багатством і величчю. Після пожежі

рівне, 1937

палац уже не відбудовували, і Радзивілі перенесли свою резиденцію до Неборова (Neborow, тепер Польща), зробивши Шпанів своєю літньою резиденцією.

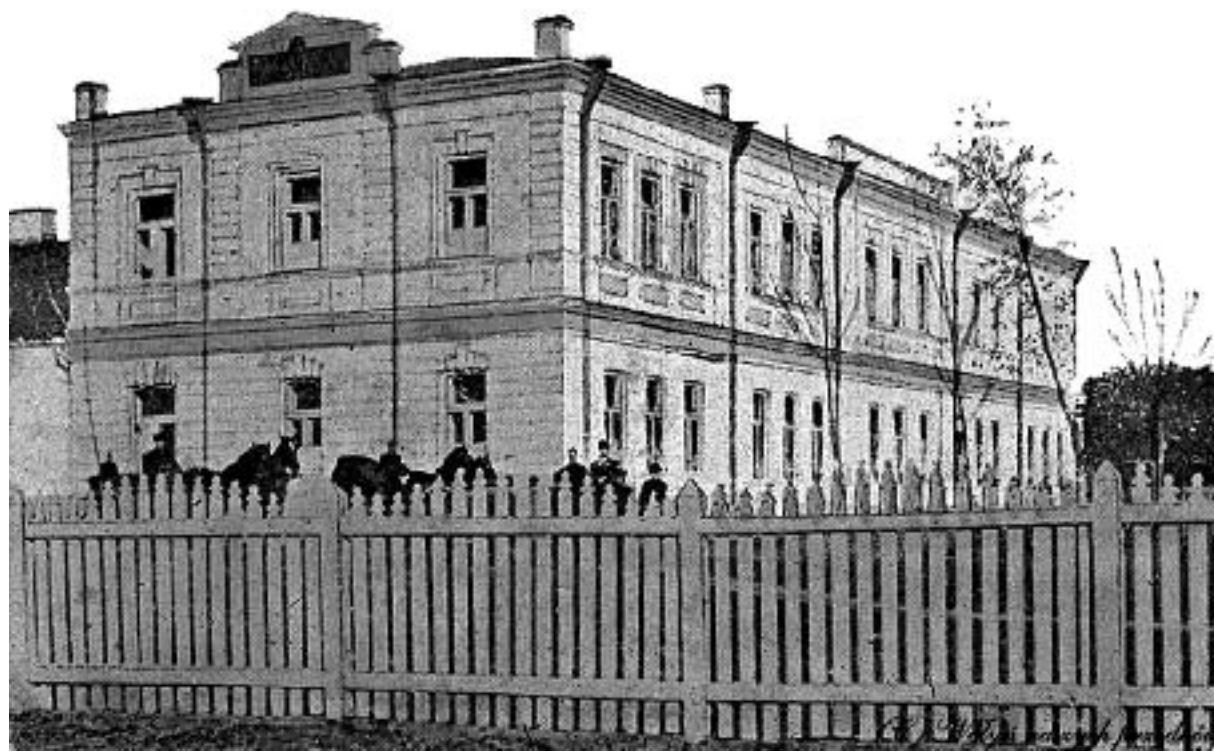
Після II Світової війни резиденцію окупувало військо, яке не надто переймалося питаннями збереження архітектурних цінностей. Тепер можна оглянути лише сліди чудового колись палацово-паркового комплексу, але навіть вони дають уявлення про славне минуле цього містечка.

Київський підстароста Петро Пепловський у 1726 році збудував у Шпанові костюл св. Петра і Павла, який спорожнів після 1945 р. Правдоподібно, його збираються відновлювати як православну церкву.

Не далеко костюлу стоїть мурована церква св. Варвари, збудована у 1855 р. у стилі пізнього бароко.

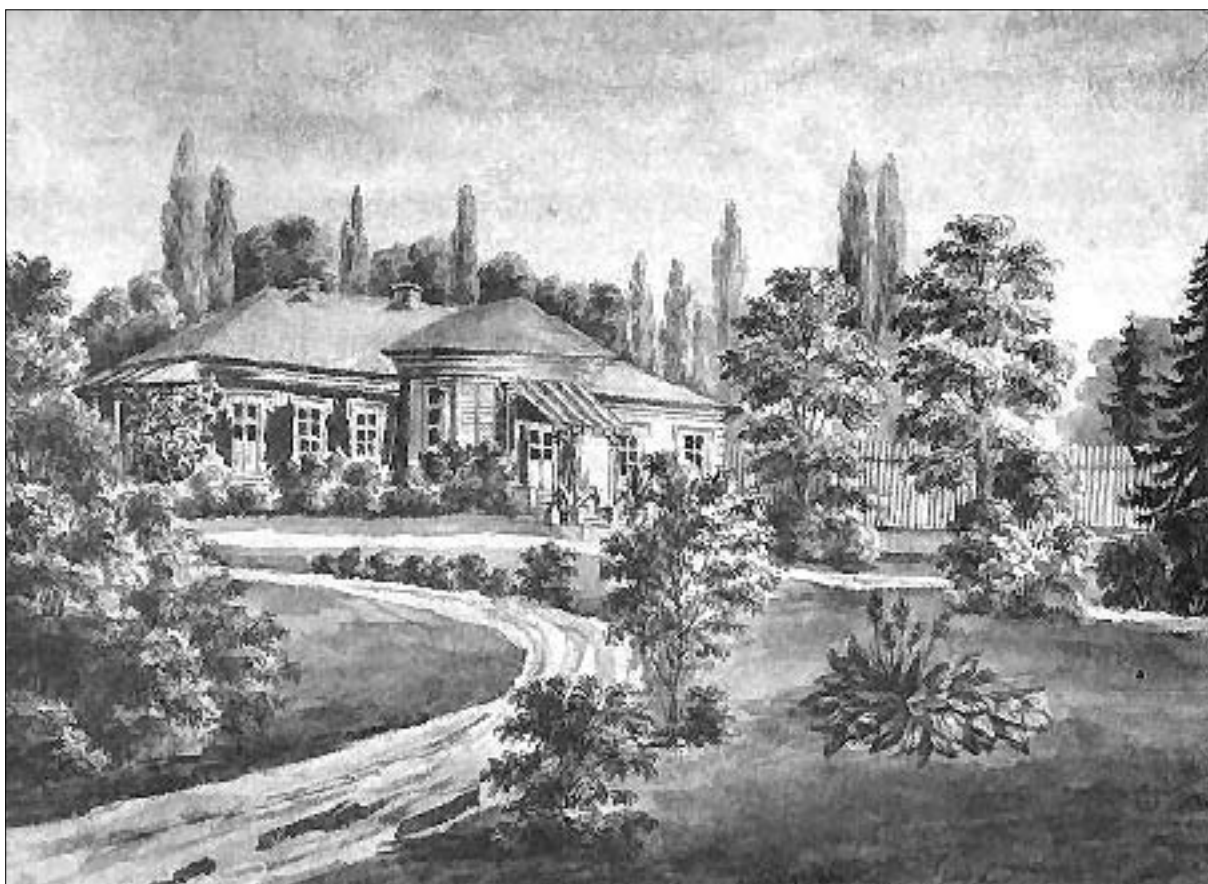
рівне, гімназія, поч. XX ст.

р і в н е

наполеон орда. ривне, двір князів любомирських «на гірці», XIX ст.

Обласний центр, найбільше місто на Волині, що лежить на ріці Устя.

Археологічні знахідки свідчать, що поселення на цій території існували уже у IV–III тисячоліттях до н.е. Римські знахідки – щит, статуетки I–II ст., – свідчать про зв'язки місцевого населення з римськими провінціями. Проживало тут деякий час слов'янське плем'я древлян. З кінця X ст. територія Рівного була частиною Володимирського князівства, з другої половини XII ст. – першої половини XIII ст. входила до складу т.зв. Погорини, тобто земель у середній течії р. Горинь, яка кілька разів переходила з рук у руки київських та волинських князів.

З 1200 до 1340 року територія нинішнього міста належала до Волинсько-Галицького князівства. Саме до цього періоду відноситься перша письмова згадка про Рівне – 1283 рік, коли тут відбулася битва польських військ краківсько-

го князя Лешека Чарного і військ литовського князя Вітена.

Після розпаду цього князівства 1340 року територія нинішнього міста у складі волинських земель відійшла до Великого князівства Литовського. Адміністративно територія Волині була поділена на три староства. Територія нинішньої Рівненської області, а в її складі і Рівне, відійшла до Луцького староства.

На початку XV ст. село Рівне належало родині Дичків. У 1461 році Івашко Дичко продає село Семенові Несвицькому за «300 кіп широких грошей празьких».

У 1481 році за дочкою князя Несвицького Анастасією Рівне переходить як посаг до Гольшанських і тоді ж король польський і Великий князь Литовський Казимир Ягелон надає Рівному магдебурзьке право, за яким воно зрівнялося з іншими містами, що мали своє самоврядування. Найбільш достойні люди увійшли до складу міської ради. У місті був і свій лавницький (купецько-

міщанський) суд, який розглядав карні та цивільні справи.

У 1500 р. король Александер Ягелон дарує Рівному привілей проведення торговлиць і ярмарків.

У ХVІ ст. Рівне перейшло до князів Острозьких. Саме тоді місто з'являється на географічних картах, зокрема на карті, яку склав «батько» польської картографії Бернард Ваповскі. Ця карта вийшла у римському виданні Птолемеєвої «Географії» (1507-1508 рр.).

А у 1554 році Рівне вже зазначено на карті Європи відомого фламандського картографа Меркатора, а також на картах Вапеліуса (1555), В. Гродецького (1562), Гастальді (1562), А. Пограбія (1570), С. Сарницького (1585) та ін.

Серед розгалуженого роду Острозьких постійно точилися суперечки щодо права власності на місто, і це радше негативно впливало на розвиток Рівного, яке і так

потерпало від частих татарських набігів. Врешті з ХV ст. Рівне опиняється у руках Конєцпольських, які залишалися його власниками майже століття.

За Андрусівським договором 1667 року Україна була поділена між Росією та Польщею, в результаті чого правобережна Україна, а в її складі і Рівне, дісталися Польщі.

Під час Північної війни у 1706 р. місто спустошили шведи, а наступного року те ж зробили російські війська.

У 1723 р. Конєцпольські продають рівненські землі разом з містом сандомирському воєводі Юрію Любомирському і на цілих 150 років Рівне переходить у власність цього магнатського, найбагатшого на Волині, а часами і у цілій Польщі, роду.

Тоді Рівне було волосним центром Луцького повіту Волинського воєводства. Цікаво, що за планом, виконаним у 1765 році варшавсь-

ким архітектором Таушером, воно мало 370 будинків і складалося з чотирьох частин – центральної частини, Волі (економії, або комісаріату), передмістя Острозького і передмістя Дубенського.

Саме у Рівному Любомирські вирішили зробити свою головну резиденцію. Для цього на місці колишнього знищеного замку вони збудували розкішний бароковий палац, будівництво якого завершував уже син Юрія і його спадкоємець, воєвода брацлавський і київський Станіслав Любомирський. У 1755 р. Станіслав Любомирський успадкувавши решту маєтків від свого брата, а також частину Острозьких земель і міст, зокрема Дубно, став найбагатшим землевласником в історії Речі Посполитої. Це дало йому змогу навіть кандидувати на польську корону, але у цих перегонах його обійшов Станіслав Август Понятовський.

Станіслав Любомирський дбав про розвиток міста, для чого запрошував сюди євреїв, надавши їм численні привілеї. Його палац був центром культурного і світського життя Волині, тут панували розкіш і справжній королівський етикет. Палац наповнювали натовпи придворних, послів, дам, магнатів і шляхтичів, і, звичайно ж, челядь, яка була одягнута у вигадливі і ба-

гаті шати. Тут відбувалися гучні бали, прийоми, фестини і ілюмінації. Однак, під кінець життя Станіслав Любомирський потрапив у пастку азарту, що межувало уже з психічним розладом, внаслідок чого маєток обріс велетенськими боргами. Ще за його життя власність була поділена поміж чотирма синами, і Рівне разом з околицями дісталось Йозефу Любомирському, згодом київському каштеляну, який продовжив стиль життя батька. При палаці діяв постійний театр, новий власник розбудовував і прикрашав резиденцію, запрошуючи чужинських майстрів. Наново був розпланований парк, на великому ставі перед палацом була пришвартована ціла флотилія човнів і невеликих корабликів для прогулянок. Фантазії каштеляна знову породили борги, і, аби врятувати маєток, Йозеф Любомирський переписав його на ім'я своєї дружини Людвіки з роду Сосновських. Колись, до заміжжя, вона була коханою жінкою Тадеуша Косцюшки. Можливо, романтичні стосунки

тривали і далі, бо ж Косцюшко відвідав родину Любомирських у їх палаці у Рівному, де у 1792 р. гостював кілька днів.

Після другого поділу Польщі, у 1793 році Рівне у складі правобережної України увійшло до Російської імперії і стало окружним (повітовим) містом Волинського намісництва, а з 1797 року – повітовим центром Волинської губернії. У новоствореному повіті урядові посади займали в основному росіяни, проводилась широка русифікація краю.

Палац Любомирських перейшов у спадок до сина Людвіки, Фридерика, який, однак, зовсім не успадкував любові до світської розкоші своїх предків. Маєток видався йому занадто великим, і він облаштував собі меншу і скромнішу резиденцію. У 1839 р. і цю будівлю Фридерик віддає під гімназію, яка перебралася з Клевані до

Рівного, а сам оселився у маленькому палаціку, що називався «На гірці». Старий, великий палац довгі роки стояв пусткою, усі наступні Любомирські, аж до 1918 р. селилися у будиночку «На гірці». Так доля маєтку залежить від вдачі його власника.

На початку XIX ст. у Рівному було кілька фабрик, найбільшою з яких була суконна. У 1875 р. через Рівне проходив битий шлях з Берестя до Києва, а уже у 1873 р. місто збагатилося залізницею, що значно пришвидшило рух товарів, людей, ідей, а отже, і сам розвиток. Кількість населення стрімко зростає з 3,3 тис. у 1861 р. до 25 тис. наприкінці століття. Російська влада пристосувала старий палац Любомирських під свої урядові «казенні» приміщення. До нових «казенних» будівель варто зарахувати і новозбудовані російською владою величезні військові казарми, адже Рівне, разом з Луцьком і Дубно, було важливим оборонним

пунктом Волині. Росіяни, як окупанти, рідко будували палаци, школи чи церкви. Переважно казарми. Або пристосовували під них кимось збудовані палаци, школи, костьоли.

У час I Світової війни, у 1915 р. Рівне опинилося на лінії фронту. У палаці Любомирських розмістився військовий шпиталь. Власне з околиць Рівного у червні 1916 р. почався відомий Брусіловський прорив, коли російські війська під командуванням генерала Алексея Брусілова до кінця літа захопили Буковину, східну частину Галичини та Західну Волинь. Однак удруге захопити австрійський Львів Брусілову не вдалося – восени того ж 1916 року австро-німецькі війська відбили атаку росіян. Історик Ярослав Грицак так пише про ті події: «Війна сильно за активізувала національне питання. Одягнені у військові мундири селяни не цілком розуміли, ради чого їх покликано на фронт і кинуту у земляні окопи. Від них очікувалося, що вони повинні віддати своє життя за батьківщину.

Але що було їхньою батьківщиною? Українці, що воювали по обидва боки фронту у складі ворогуючих армій, говорили тією ж самою мовою, співали однакові пісні і мали подібні традиції».

У 1917 році в Україні, в т.ч. й у Рівному, встановилося двовладдя Української Центральної Ради та російського тимчасового уряду. Рівне як повітовий центр входило до складу Волинської губернії з центром у Житомирі.

4 березня 1918 року згідно із «Законом про новий територіально-адміністративний поділ України» Рівне мало стати центром однієї з 30 земель України – Погорини, до складу якої мали увійти Рівненський, Острозький, Заславський, Кременецький, південна частина Дубенського і західна частина Старокостяннівського повітів. Проте цей поділ не було втілено в життя у зв'язку з подіями воєнного часу.

13 серпня 1919 року місто було захоплено польськими військами. 9 вересня воно включиться до складу новоутвореного Волинського округу. У Рівному було створено повітові та міські органи управління.

На загал, з 1917 до 1920 років влада у Рівному мінялася, як березнева погода. Міщани лягали спати при одній владі, вставали при іншій, а надвечір приходила третя. І кожна вважала своїм святим обов'язком вчинити погром і запровадити нові закони, бодай на один день свого владарювання. Органи Центральної Ради існували 345 днів, гетьманату – 195 днів. Директорії – 180 днів, советської влади у 1918 році – 22 дні, у 1919 році – 112 днів, у 1920 році – 47 днів, разом – 181 день.

Під час польсько-більшевицької війни, 3-9 липня 1920 р. польські війська під командуванням генерала Рашевського вели тяжкі бої за Рівне з кінною армією Семйона Будьоного. Після непротиставлених вуличних сутичок поляки змушені були відступити у напрямку Клевани, хоча залишили вони Рівне ненадовго.

Політична ситуація складалася тоді більш прихильно для Польщі і у лютому 1921 року (ще до підписання Ризького мирного договору) територію Рівненщини було поділено та включено до складу новоутворених Волинського та Поліського воєводств Польщі. Рівненській повіт (з центром у м. Рівне) віднесено до складу Волинського воєводства (адміністративний центр – м. Луцьк).

Міжвоєнний період для Рівного був часом відносно спокійного розвитку. Від 1930 р. у Рівному щороку відбувався традиційний і дуже популярний Волинський ярмарок. У палаці Любомирських розмістилося училище і спортивне товариство «Сокіл», які змушені були після 1927 р. шукати інші приміщення, бо палац згорів і більше його ніколи не відбудували. У палацику «На гірці» поселився окружний суд. Останній власник рівненських маєтків князь Адам Казімеж Любомирський мешкав тоді у Франції, але все ж за кілька років перед II Світовою війною повернувся до Рівного, як з'ясувалося потім, тільки для того, щоб у 1939 році бути арештованим советами і померти у січні наступного року у місцевій в'язниці.

Після приєднання Західної України до Української ССР у 1939 р. створено Ровенську область. Назва міста була майже одразу русифікована і з Рівного воно стало Ровно.

Під час німецької окупації значна частина українських земель була включена до складу т.зв. райхскомісаріату «Україна» з центром у Рівному.

Райхскомісаріат «Україна», який очолив гауляйтер Еріх Кох, з територією в 339,2 тис. км² був поділений на 6 генеральних округ, серед них була генеральна округа Волині і Поділля. До неї було включено Рівненську, Волинську, Кам'янець-Подільську області, а також південні області нинішньої Беларусі, де проживало українське населення. Центром цієї округи стало місто Рівне і складалася вона з 24 округ (гебітів).

31 серпня 1941 р. у Рівному було створено Українську раду довір'я на Волині, яку очолив Степан Скрипник (згодом патріарх УАПЦ Мстислав). До її складу увійшло 23 члени, і серед них такі визначні люди Рівненщини, як письменник Улас Самчук, один з організаторів УПА на Волині Ростислав Волошин, відомий

діяч ОУН уродженець Клевани Олександр Бусел та інші. Перше, що з готовністю зробили советські історики – це звинуватили Українську раду довір'я у колаборації з нацистами. Цей міт активно підживлювався упродовж усього періоду советської окупації.

Неупереджений аналіз діяльності Української ради довір'я на Волині, видавництва та часопису «Волинь» у Рівному дав можливість спростувати усі звинувачення у ніби їхній співпраці з нацистським режимом. Насправді це була спроба ОУН на початку війни досягти політичного компромісу з німецькою окупаційною владою у питанні відновлення української державності, використати видавничу справу для активізації впливу на українську національну свідомість, створити українські владні інституції. Особливу роль у цьому процесі зіграв письменник, публіцист, редактор, уродженець Волині Улас Самчук. У Рівненському часописі «Волинь», головним редактором якого був Улас

Самчук, він пробував пробудити національну свідомість українського населення на території райхскомісаріату «Україна», що, в свою чергу, стало важливою передумовою для початку антинацистського Руху опору на Волині у 1942-1943 рр.

Іншим чином допомагав людям вижити у непростій ситуації 1945 р. священник Рівненської католицької парафії, уродженець Львова, капуцин, отець Серафим Кашуба, якого називають Апостолом Волині. Він, один із дуже небагатьох, не виїхав до Польщі, а добровільно залишився на Волині і виконував свої душпастирські обов'язки аж до 1958 р., коли Рівненський костюл остаточно закрили. Тоді отець

Кашуба змушений був виїхати з Рівного, і як мандрівний каплан виконував свої обов'язки духовного провідника замалим чи не на усій території СРСР. Врешті, советський режим у 1966 р. арештовує священника і висилає до Казахстану. Після деякого послаблення тиску і пом'якшення вироку отець Кашуба знову служить вірним у Казахстані і Сибіру. Підірвавши своє здоров'я, він повертається до Львова, щоб підлікуватися, і у 1977 р. помирає у рідному місті. У 1991 р. церква розпочала процес беатифікації отця-капуцина Серафима Кашуби.

Натомість герої українського визвольного руху, вояки УПА, яка зародилась і діяла головно на Волині, дотепер не пошановані українсь-

кою державою, задля існування якої вони і полягли. Визнаючи усі політичні і військово-тактичні помилки цього потужного руху, не можна не бачити, що саме УПА чимало доклалося до відновлення національного почуття самоповаги українців у їх прагненні до незалежності.

Навряд чи мандрівнику з центральної і східної України щось скаже прізвище Клим Савур, який у віці 34 років загинув у бою з більшовицькими окупантами 12.02.1945 року на Рівненщині. Дотепер над героями і ветеранами УПА тяжіє накинута комуністичною ідеологією штамп «колабораціоністів», що співпрацювали з нацистами. У кращому випадку, їхні імена замовчуються, у гіршому – асоціюються з ворогами і зрадниками.

Неупереджений, об'єктивний погляд позаідеологічних істориків на події на Волині напе-

редодні, під час і після II Світової війни допоможе сформувати ту самодостатню національну ідентичність, яка, врешті, ліквідує прірви нерозуміння між різними регіонами України. Починати варто власне з мандрівок по Волині, де і точилися криваві і суперечливі події, у яких, як у заплутаному вузлі, опинилися українці і поляки, комуністи і націоналісти, окупанти і рух опору, селяни і ті, хто використовував їхню прив'язаність до землі для розв'язання кривавих міжетнічних конфліктів.

На Рівненщині ще живі свідки і учасники тих подій, стоять пам'ятки і пам'ятники, які багато можуть розповісти і дати відчуття суті того, що тоді відбувалися. Треба тільки вміти чути і бачити.

Тайкюри

володимир волинський, собор уснення пресвятої богоматері (мстиславів храм), 2007

За 12 км від Рівного, на південний схід від міста, лежить село з таємничою назвою Тайкури. Існує кілька версій щодо її походження. Одна з них говорить про те, що село отримало свою назву від слів «тайні гори», що було видозмінено в «Тайкури». Інша версія наполягає на тому, що у назві села живе старослов'янська форма, зокрема ім'я ченця Тайкур, який заснував на горі, де згодом, на початку XVII ст. вбудовано замок, печерний монастир, і серед цих таємничих гір, що їх утворюють пагорби плоскогір'я, творив свої молитви. Одним словом, ця перерізнана ярами місцина, густо поросла лісами, надавала чудову можливість сховатися, а версію походження назви обирайте собі самі, яка більше до вподоби.

Археологічні знахідки, знайдені в околицях Тайкур, свідчать, що місцевість ця була заселена в добу неоліту, а серед могил-курганів, розкопаних у кінці XIX – поч. ХХ ст., виявлено давнє волинське поховання за старовинним похоронним обрядом.

Землі ці, щонайменше від XVI ст. належали широко розгалуженому роду Кердеїв, а саме його гілці Чапличів-Шпановських зі Шпанова. Феодора Чаплич-Шпановська принесла Тайкури у посагу своєму нареченому, київському каштеляну, князю Юрію Вишневецькому. На зламі XVI-XVII ст. Вишневецькі збудували тут замок, а у 1614 році домоглися від короля Зигмунта III Вази магдебурзького права для містечка Тайкури. Відтоді населення містечка, яке лежало на шляху з Острога до Рівного, починає збільшуватися, поживляється ремісництво, торгівля. У привілеї на торги і ярмарки

дубно, ринок, поч. ХХ ст.

зафіксовано і міський герб, що мав використовуватися на печатці: зображення св. Юрія Зміборця, на честь патрона Юрія Вишневецького та його дружини Федори.

Містечко Тайкури і його замок кілька разів згадуються у документальних джерелах середини XVII ст., зокрема в листі воєводи Брацлавського Адама Кисіля до королівського канцлера Юрія Осолінського від 9 серпня 1648 року, у якому знаходимо такі рядки: «Один із загонів козаків зовсім знищив містечко Гощу, воєводський маєток, і його подальший шлях проліг на Рівне і Тайкури».

Ще один лист, відправлений з Тайкур до канцлера Юрія Осолінського, датується 25 травнем 1649 року, у якому воєвода Адам Кисіль та підкоморій Федор Обухович повідомляти про розташування польського війська, що

виступило проти українських загонів Богдана Хмельницького і відступає до містечка.

Тайкури часто переходили із рук в руки, зазвичай, як посаг княгинь-наречених. Один із власників, подільській підскарбій Вавжин Пепловскі у 1710 році дав кошти на спорудження мурованого костюлу св. Лаврентія. Дотепер у Тайкурах і живе переказ, що мисливський собака Пепловського вигріб із землі золотий скарб і шляхтич із вдячності за цю багату знахідку і задля слави свого імені побудував мурований костюл. Над дверима костюлу є напис, де перелічуються маєтки Пепловскіх у Київському, Волинському, Подільському воєводствах, імена його рідних – дружини, дітей, а також імена підданих. Уже спадкоємці шляхтича у 1731 р. збудували у Тайкурах і кам'яну греко-католицьку Покровську церкву.

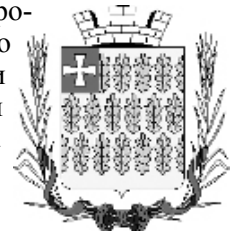
Наступними власниками маєтку були князі Мишковські, за ними – князі Турно. Однак, вони, мабуть, не надто успішно керували маєтком, або ж мали проблеми з російською владою – у кожному разі, у 1796 році власність, ніби за борги, була конфіскована російськими чиновниками. Тайкури дісталися генералу Івану Ферзену. Але й той не надто поспішав віддавати заборгованість, і у 1802 році маєток відкупив у нього Йосиф Ільїнський, з обіцянкою врегулювати фінансові проблеми. У руках роду Ільїнських маєток залишався до I Світової війни. У той час містечко отримує і свою літературну біографію. У 1845 р. у Вільно виходить друком чотиритомна повість Міхала Грабовського «Тайкури».

Переживши I Світову війну, Тайкури отримують нового власника, тим разом родину Гуляницьких. Міжвоєнний період був затишшям перед лихоліттям II Світової. У 1943-1944 рр. Тайкури були місцем жорсткого протистояння

різних сил – тут, як і на більшій території Волині, розгорівся українсько-польський етнічний конфлікт, тут же активно протистояли большевицькій і нацистській окупації підрозділи УПА. Гинули люди, руйнувалися пам'ятки, затиралася історична пам'ять.

Від колишнього замку Вишневецьких залишилися лише окремі фрагменти, які чітко домінують на пагорбі над селом. На цих руїнах висить красномовна таблиця: «Пам'ятка археології, охороняється Законом». Можливо, і охороняється, тільки дуже вже віртуально.

Замок був збудований на західній частині невеликого плато і був дуже зручним для оборони. Відділений зі сходу глибоким ровом, він мав у плані форму, близьку до квадрату, з неприступними кам'яними стінами. Непростими були підступи до нього, в чому ще і зараз можна впевнитися. Спочатку потрібно здолати кручі природної височини, потім

земляний вал, за яким навіть дотепер зберігся триметрової глибини рів, порослий дикою малиною, шипшиною, бузиною. Далі ще близько 15 метрів крутого, напевно, спеціально сформованого спуску.

До 1825 р. у замку ще мешкали люди, однак після великої пожежі він спорожнів і у 1866 р. Ільїнські продали його місцевим гебреям, аби розібрали замок на будівельне каміння. Уцілів тільки фрагмент стіни південної оборонної вежі висотою до 30 метрів, яка колись надавала можливість оглядати довкілля на десятки кілометрів навкруги, особливо з півдня і сходу,

звідки завжди з'являлися татарські загони. У замку є закиданий на кілька метрів углиб муруваний колодязь, з якого під час облоги брали воду, та ціла мережа підземних ходів з потаємними виходами, в більшості нині заваленими. Один з них поєднував замок із сусіднім костьолом, який був також вибудований у суто оборонному стилі, його стіни та стіна навколо сягають від 1,2 до 1,5 метра завтовшки. Стіни костьолу, як і замку, мурувалися зовні з місцевого білого каменю, а зсередини – з цегли.

Костьол св. Лаврентія, тобто, радше те, що від нього залишилося, зберігся біля підніжжя

північного схилу замкової гори, поруч з невеликим ставом. Храм обнесений з усіх боків напівзруйнованою, але все ще міцною кам'яною стіною, в західному куті якої надбудована дзвіниця у вигляді високого фронтона з трьома вертикальними щілинами для дзвонів. В інтер'єрі добре видно основні елементи архітектурного оформлення. На давньому кладовищі, на південь від святині, є давні кам'яні хрести XIV-XVII ст., невеликі за розмірами, з прямокутними й куполоподібними раменами, деякі з них видні з-під землі лише своїми верхніми кінцями.

Навпроти костьолу, в іншій частині села, на північному пагорбі сховалася поміж дерев кам'яна церква Покрови Пресвятої Богородиці, збудована 1730 року як греко-католицька. У 1882 року віруючі на власні кошти збудували дзвіницю. У церкві є іконостас роботи місцевих волинських майстрів, збереглися церковні речі, подаровані ще будівничим святині.

Г О Щ а

володимир волинський, собор уснення пресвятої богоматері (мстиславів храм), 2007

Містечко, що лежить над річкою Горинь, за 30 км на схід від Рівного, при трасі на Київ.

Перша літописна згадка про Гощу датується 1152 роком. У 1199 році Гоща входила до складу Волинсько-Галицького князівства, а з 1340 року до Великого князівства Литовського. Приблизно у цей час великі литовські князі подарували незайняті землі над Горинню хрещеному татарину, шляхтичу Мурзі Кирдей-хану, який своєю резиденцією обрав Гощу. У XIV ст. він частково розбудовував, частково впорядкував своє поселення, де звів замок, обнесений з усіх боків муром і валами, рештки яких збереглися донині. Розбудовував він і села Вільгір, Богурин, Шпанів, Старий Мильськ та

інші. Маючи кількох синів, Кирдей дав кожному по селу. Так виникли роди Вільгорських, Богуринських, Чапличів-Шпанівських, Мильських, а також Гойських від назви села Гоща.

У 1465 р. Богдан Гойський домігся для Гощі привілею на ярмарки, а від XVI ст. поселення уже носило горду назву містечка. Наприкінці XVI ст. Гойські, які до того часу були ревними православними, перейнялися однією із ранніх течій християнства – арианством, яка до України прийшла під назвою соціанство.

Назва арианство походить від імені священика з м. Александрії Арія (256–†336). Запечуючи церковне вчення про єдину суть Трійці, арианці твердили, що Христос – Син Божий –

нижчий за Бога-Отця. Найбільше аріанство поширилось у IV ст. на Півдні Римської імперії, а також серед германських племен. Вважається, що поглядам аріанства на Трійцю симпатизував Ньютон.

На Нікейському соборі 325 р. аріанство було визнане за єресь і остаточно засуджене християнською церквою у 381 р.

Пізніше, у XVI-XVII ст., аріанство децю змінив Фауст Соцін (1539-1604) – діяч Реформації, італієць за походженням. Живучи у Польщі, він виступав проти католицизму і вимагав перебудови християнства на засадах розуму. Саме у вигляді соціанства течія поширилась у Польщі і була відома на Україні. У Чернігові, Хмільнику, Гощі та інших містах існували соціанські (аріанські) школи, в яких учні, окрім вивчення латинської мови, реторики, логіки та етики, здобували знання з арифметики, геометрії та ін. У зв'язку з активізацією католицизму в середині XVII століття аріанські школи на Україні були закриті.

У 1600 році Гаврило і Роман Гойські заснують у Гощі соціанський (аріанський) колегіум. З цією школою пов'язана історія скандально

відомої історичної особистості – Грігорія Отреп'єва, більше відомого як Лжедмитрій I.

Один із найбільших авантюристів Російської імперії, Грігорій Отреп'єв походив з бідного дворянського роду. До 20-ти років служив у стрільцях, але після гоніння на Романових у 1600 році ледь не загинув. Він утік до тодішньої Польщі і опинився у Гощі, де у 1602-1603 рр. учився у соціанському колегіумі. Кажуть, що Отреп'єв був талановитим учнем. Згодом, як свідчить Марина Мнішек, його майбутня наречена, він уже сам учив дітей Гойського письму і різним наукам. Якийсь час Грігорій Отреп'єв жив при дворі князя Адама Вишневецького, який, зрештою, і привіз його до двору польського короля Зигмунда III Вази.

У Гощі Отреп'єв починає поширювати чутки, що начебто він насправді є сином Івана VI Грозного, Дмитрієм, який дивом врятувався від смерті. Такий претендент на російський трон дуже підходив польським магнатам, що прагнули скористатись з російської смуги з якомога більшою вигодою. Після цілої низки пригод, змов і навіть одруження з Мариною Мнішек, яке відбулося у містечку Самбір на Галичині,

Лжедмитрій опинився на російському царському троні. Історики свідчать, що він виявився непересічним самозванцем, бо у закостенілому московському царстві зумів провести низку доволі прогресивних, як на той час, реформ. Він відмовляється від територіальних поступок Польщі, за допомогою якої опинився на престолі, мріє створити європейський військовий союз проти турків, листується з Папою. Лжедмитрій був досить популярним і бояри почали плести інтриги проти нього. Організувавши бунт під орудою Васілія Шуйського, бояри кинули чутку, що «ляхи б'ють царя», і скерували юрбу черні на Кремль. Лжедмитрій переховувався у стрільців, але ті, під тиском бояр, видали його. Лжедмитрія застрелили, а народу оголосили, що цар був самозванцем (що, зрештою, було чистою правдою). Тіло Лжедмитрія спалили, прах зарядили в гармату й вистрілили у бік Польщі...

Як свідчать джерела, Гойські не були твердими у своїх конфесійних уподобаннях. Одні затято боронили католиків, інші – протестантів-соціанців, а треті – православних. У XVI столітті Ганна Гойська вкладає чимало зусиль

і коштів у Почаївський монастир. Остання з роду Гойських, Регіна, вийшовши заміж за смоленського каштеляна Соломерецького, остаточно навернулася до православ'я і у 1638 р. заснувала у Гощі православний монастир зі школою, що підпорядковувався київській Печерській лаврі. Опікуном школи у Гощі був київський митрополит Петро Могила, а ректорами – Гнат Оксенович-Старушич, Інокентій Гізель, Лазар Баранович.

1669 року правобережна козацька старшина хотіла перетворити Гощанську школу у вищий навчальний заклад – Академію. До Гощі перебралася колегія з Вінниці, що була філією Києво-Могилянської колегії. Проте уряд Речі Посполитої не дав дозволу на фундацію Академії у Гощі.

Наприкінці XVII ст. монастир переходить до греко-католиків і його переймають отці василіяни, котрі надалі підтримують монастирську школу. Її ректором якийсь час був Інокентій Гізель, видатний діяч української культури, майбутній ректор Києво-Могилянської академії, автор «Синописа» (1674), першого науково-історичного твору про походження та побут слов'ян.

рівне, 1937

Гізель Інокентій (бл. 1600 – 18(28).11.1683, Київ) – український освітній і церковний діяч, вчений-богослов, історик. Походив з Пруссії. У 1642 р. закінчив Києво-Могилянську Колегію, згодом деякий час навчався за кордоном. За дорученням православного київського митрополита П. Могили керував Печерською друкарнею. 1645-1650 – професор і ректор (з 1646 р.) Києво-Могилянської Колегії, де читав курси філософії, психології та ін. Першим з відомих професорів Києво-Могилянської Колегії у лекціях висував тезу про незнищенність речовини, суттєво випередивши цим у нові часи Лавуазьє і Ломоносова. З 1656 р. – архімандрит Києво-Печерської Лаври. Гізель був одним з найосвіченіших людей в Україні 17 століття. Автор філософсько-богословських праць: «Твір про всю філософію» (1645-1647), «Мир з Богом людині» (1669) та полемічного трактату «Правдива віра» (1668). Гізелю приписують авторство «Синописа» – першого нарису іс-

торії України. Редагував «Києво-Печерський Патерик» (1661).

Після поділу Польщі монастир знову стає православним. У 1831 р. монастирську школу оо. василіян закривають, а у 1833 ліквідують і сам монастир.

Після Гойських містечком володіли Петро Могила та магнат Адам Кисіль (1642-53 рр.), який зробив його своєю резиденцією. На його кошти споруджується кам'яна Свято-Михайлівська церква, що збереглася до наших часів. Очевидці свідчать, що вона реставрується на смак і рівень розуміння місцевих отців, без жодного покликання на первинний архітектурний задум.

У час Хмельниччини 1648-54 рр. місцеві міщани й селяни сформували загін на поміч Богдану Хмельницькому, який очолив гошанець Іван Куковський. Повстанці напали на володіння шляхти навколо містечка, зруйнували маєток Киселя. Гетьманич Тиміш Хмельниць-

кий, перебуваючи на початку 1649 р. у Гощі, видав універсал на захист Кисіля, позаяк останній виступав як посередник між повсталими і шляхтою, відряджаючи до Богдана Хмельницького гощанського ченця Петронія Ласку, що мав відповідну місію.

З 1717 року містечком володіє руський шляхтич Теофіл Ленкевич, роду якого Гоща належала аж до середини ХІХ ст. Октавія Ленкевич стала дружиною Міхала Валевського з поближного Тучина. Валевський започаткував у Гощі серйозний тваринницький промисел – заклав велику вівчарню на 3000 овець-мериносів, відгодовував породистих швейцарських корів, тримав табун з 300 расових коней. У 1860 р. Валевський збудував у Гощі шкірзавод. Однак, це чомусь мало сприяло сімейному щастю і невдовзі Октавія розлучилася з чоловіком. Причиною міг бути такий собі Олександр Злотницький, якому Октавія передала у власність усі колишні маєтки Ленкевичів разом із Гощею.

Після її смерті у 1882 році, коли Волинь увійшла до складу Російської імперії, нова влада змусила Злотницького продати усе майно.

На початку ХХ ст. у Гощі налічувалось 300 будинків і 1280 городян, переважно євреїв, які займалися дрібною торгівлею.

Після І Світової війни польський уряд викупив маєток у Гощі і у палаці Валевських оселився Прикордонний корпус.

У міжвоєнний час Гоща належала до Рівненського повіту і налічувала близько 2 тис. мешканців. Про кількість євреїв з-поміж них свідчить трагічна статистика знищених у 1942 р. – спершу 700, а згодом, у вересні того ж року, ще 500 євреїв.

У роки ІІ Світової війни на теренах Гощанського району активно діяли загони УПА та підпільники. У лісах поблизу сіл Даничів і Головниця діяла школа новобранців УПА. А на плодоовочевому заводі в Корці для повстанців нелегально виготовлялися консерви.

20 березня 1944 р., коли містечко уже було за лінією фронту, відділ УПА організував між

Гощею і Корцем засідку і смертельно поранив советського генерала Ніколая Ватутіна.

У грудні 1945 році війська НКВС почали здійснювати посилену блокаду місць базування повстанських загонів у трикутнику Гоща-Межиріч-Корець. Тоді ж вкотре було використано провокаційний метод, коли енкаведисти у формі вояків УПА чинили розбій і грабунки в селах та на хуторах краю.

На повосенню пору припала діяльність у Гощі учнівської націоналістичної організації. У 1948 р. група була викрита, а її членам присудили тривалі терміни ув'язнення. Перед цим 6 гощанських родин за належність їх членів до ОУН-УПА депортували у Сибір.

Збережені пам'ятки Гощі розташовані у центрі містечка. Неподалік межі долини Горині стоїть Михайлівська церква, збудована у 1639 році на кошти Регіни Соломерецької з родини Гойських і перебудована у 1888 р. Поблизу церкви тепер діє жіночий православний монастир.

Михайлівська церква стоїть на межі ще однієї унікальної пам'ятки Гощі – парку з колишнім маєтком Валевських.

Парк закладено у ХVІІІ ст. Найбільша його цінність – рідкісні породи дерев, завезені сюди із південної півкулі. На порівняно невеликій площі (близько 7 га) тут зберігся 51 вид рідкісних чагарників та дерев.

Справжньою окрасою парку є екзотичне дерево гінкго – нащадок буйних лісів третинного періоду. На перший погляд воно нагадує хвойні породи дерев, але замість хвої у нього на гілках дрібненькі листочки. Дерево це має струнку крону, не горить. На території України гінкго росло у дольодовиковий період. Дволопатеве гінкго – єдиний представник сімейства і роду рослин, які були поширені на Землі ще в мезозойську еру (близько 115 млн. років тому). Тепер у природному стані воно зустрічається лише в південному Китаї.

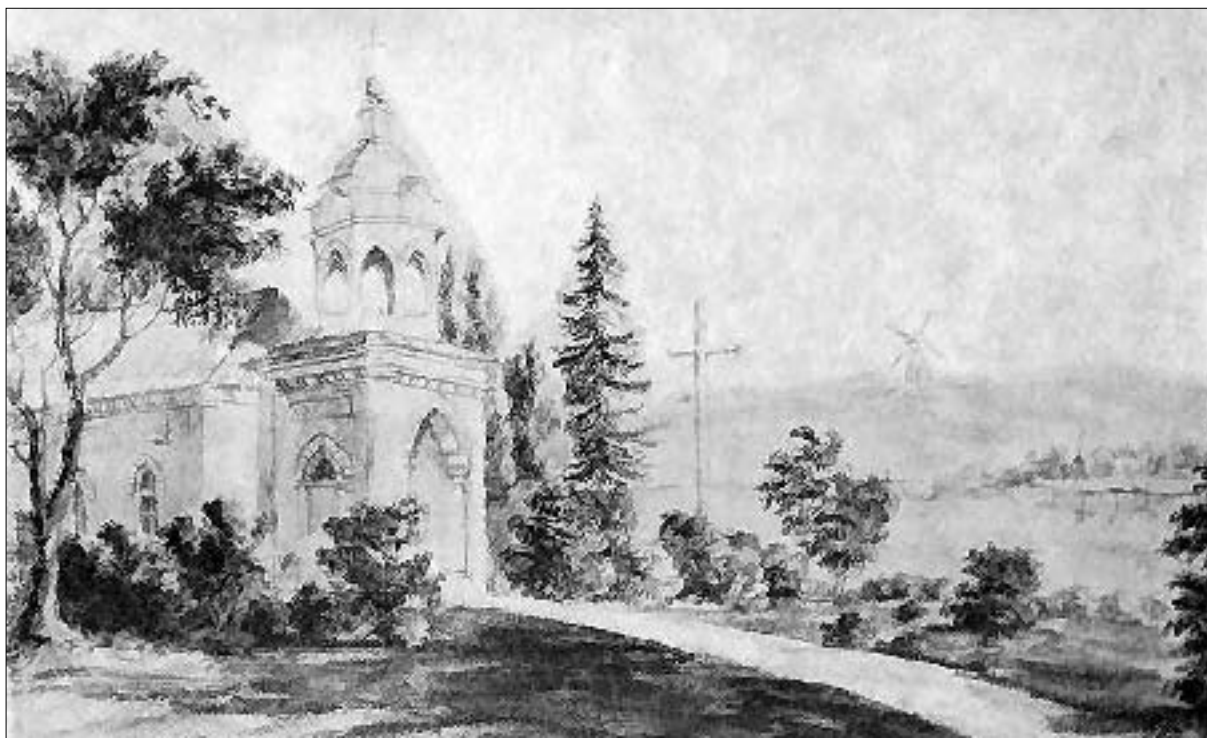

У парку є і уродженець приатлантичних районів Південної Америки болотний дуб з крону пірамідальної форми, і червонолистий клен Шведлера, і сосна Веймутова з дрібною шовковистою хвоєю та довгими вузькими шишками, і софера японська, що нагадує білу акацію, але не має колючок, а кора на її гілках зеленого кольору.

Гоцанський парк є чудовим взірцем садово-паркової архітектури. Більша частина насаджень парку витримана в ландшафтному стилі, майже немає алей і доріжок, галявини чергуються з групами дерев. Рідкісні поодинокі насадження підкреслюють особливість і цінність груп дерев. Унікальним для Волині було і розташування парку – на пласкій ділянці (що також зрозуміло – не виникало необхідності підкреслення домінуючого значення архітектури). Таким чином парк було перетворено на унікальну живу колекцію екзотичних порід, збережених до наших днів.

У глибині парку зберігся старий палац Валевських, збудований, очевидно, наприкінці ХVІІІ ст. ще Станіславом Ленкевичем. Сучасного вигляду палацик набув під час перебудови наприкінці ХІХ ст. і завдяки «поліпшенню» споруди уже у советський час, коли його з одного боку обклали звичайною облицювальною плиткою. Від первинного архітектурного задуму залишився тільки один фасад будівлі і вхідні двері, що варто побачити. Зараз у палаці районна бібліотека, що можна вважати не найгіршою кар'єрою колишнього маєтку, за яку, правда, заплачено втраченими інтер'єрами і зовнішнім видом.

Ще у Гощі є пам'ятник Т.Г. Шевченку. Інформація не перевірена, але кажуть, що він перероблений з пам'ятника Леніну. До речі, у місті Корець такий же пам'ятник з такою ж історією. Економний і прагматичний цей народ – волиняки.

К О Р Е Ц Ъ

герб князів корецьких

герб князів чарторийських

корець, костьол св. антонія, 2007

Містечко, що лежить над рікою Корчик за 60 км на схід від Рівного, при автомагістралі Рівне-Житомир-Київ.

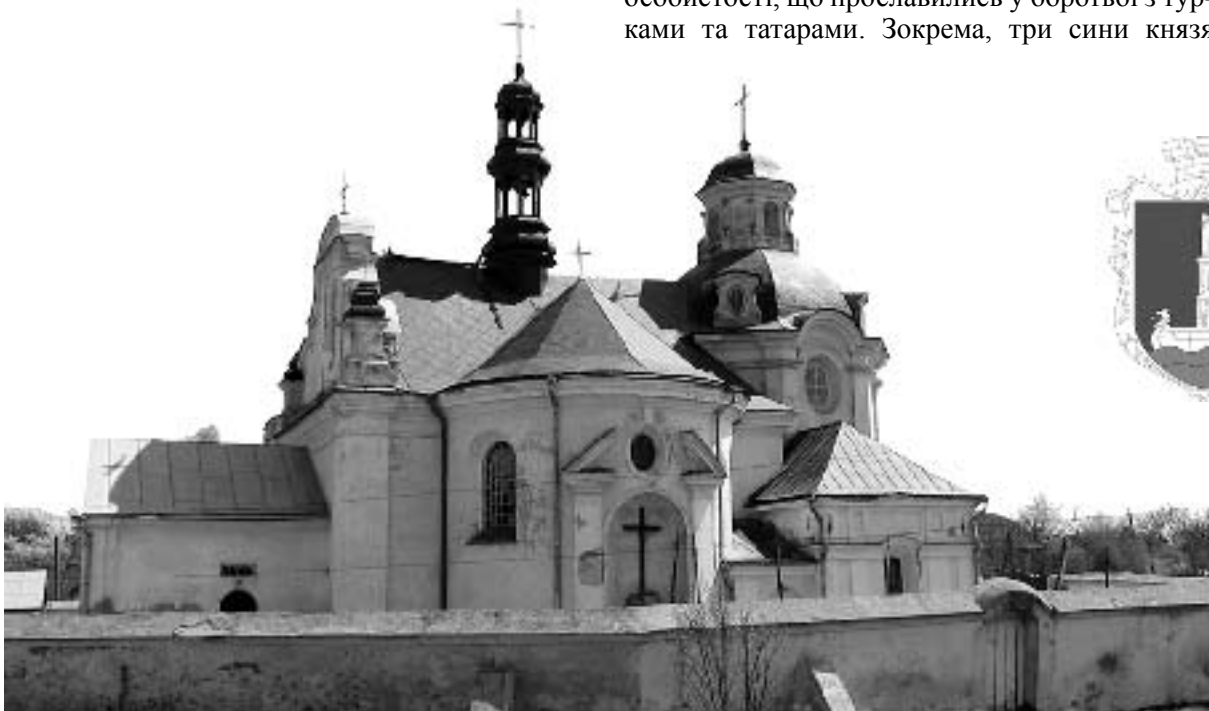
Перша писемна згадка про Корець у Київському літописі (який є складовою Іпатіївського списку) датується 1150 р. Тоді містечко Корчеськ лежало на межі Київського і Волинського князівств і часто переходило з рук у руки. Коли у 1239 р. князь Данило Галицький завоював Київ, Корець перестав бути прикордонним містом, натомість став важливим торговим центром на шляху з Польщі і Волині до Києва. У 1340 р., після насильницької смерті останнього волинського князя Юрія II Болеслава Тройденовича, що був одружений з донькою великого князя литовського Гедиміна, волинське князівство дістається литовсько-руському князю, наймолодшому сину Гедиміна Любарту Гедиміновичу.

У 1386 р. литовський князь Ягайло передав Корець Федору Острозькому. Наприкінці XIV ст. місто відділили від острозької волості і воно перейшло у володіння литовського князя Бутава-Дмитра, сина Ольгерда і онука Гедиміна, який став засновником окремого княжого роду Корецьких. Українські православні магнати, удільні князі Корецькі володіли містом аж до 1651 р. Уже тоді Корець вважався саме містом, хоча формальних прав на такий статус у нього ще не було.

Дмитро Ольгердович встиг збудувати на пагорбі над річкою Корчик замок, але сам у ньому так і не владарював, бо уже у 1399 р. загинув у битві з татарами над Ворсклою.

Помста за смерть будівничого замку прийшло більш ніж за століття, коли у 1495 р. уже під самими мурами корецького замку князь Семен Гольшанський розбив татарське військо під ватагою сина хана Гірея.

Серед князів Корецьких були перші організатори запорозького козацтва, героїчні й відомі особистості, що прославились у боротьбі з турками та татарами. Зокрема, три сини князя

Івана Коецького – Василь, Лев і Олександр ще молодими загинули в 1519 році в кривавій битві з татарами під Сокалем (Львівщина). Бував у Корці й митрополит київський Петро Могила, сестра якого Катерина була дружиною легендарного Самійла Корецького, що прославився на всю Європу своєю самовідданою боротьбою з турками і загинув у 1622 році в Стамбулі лютою смертю, підвішеним на гаку за ребра.

У другій половині XVI ст. луцький староста і волинський воєвода Богущ Корецький істотно розбудував і зміцнив замок у Корці, а у 1571 р. став фундатором православного монастиря, який у 1616 р. перейняли уніатські отці василіяни. У 1620 р. Самійло Корецький, перший католик у роду, заклав у Корці монастир отців францисканців. У 1633 р. його брат, волинський каштелян Кароль Корецький збудував у місті католицький костюл, для якого знайшлося місце на іншому березі ріки, навпроти замку.

У середині XVII ст. Корець налічував до 7 тис. мешканців і був одним із найбільших міст Волині.

Можливо, тому такими помітними були руйнування і людські втрати, завдані козацькими військами, під час яких населення міста зменшилось майже удвічі. Останній з роду Корецьких, князь Самійло Кароль заповів усі свої маєтки сестрі Анні, дружині дерптського старости Андрія Лещинського. Наступним власником Корця був їх син, поет Самійло Лещинський. Черговим спадкоємцем мав би бути небіж Андрій Лещинський, однак у гру вступила Ізабела Чарторийська з родини Корецьких, яка висунула свої претензії на ласий шматок власності. Кілька років тривала судова тяганина і родинні суперечки, які вирішилися врешті на користь

Чарторийських. Корцем заволодів син Ізабели, Ян Кароль Чарторийський.

Чого тільки не робили запопадливі мамусі задля добра своїх синів.

Той, правда, не був ледащо і заснував окрему гілку роду Чарторийських-Корецьких. Власне, останній з тієї гілки, литовський стольник і луцький староста Йозеф Клеменс Чарторийський багато чим прислужився місту, закладаючи тут

численні мануфактури, куди запрошував фахівців-чужинців. У 1780 р. стольник відновив корецький замок, зробивши з нього справжній бароковий палац, до комплексу якого входили ще 42 інші будівлі.

Найбільш славною і успішною мануфактурою стала заснована у 1783 р. Фабрика порцеляни і фаянсу, що відома у світі своєю унікальною корецькою порцеляною. Сировиною служили поклади добірної каолінової глини, яку добували довкола міста. Фабрика займала величезну кількість будівель у передмісті Йозефін. Її директором був француз за походженням Франц Мезер, якому допомагав його брат Мішель. Спершу на фабриці виробляли тільки фаянс, однак у 1790 р. брати відважилися на створення дивовижної краси порцеляни, яка якістю і візерунками не поступалася саксонській. Сам король Станіслав Август був захоплений корецькою порцеляною і щедро обдарував власників фабрики, надавши їм шляхетський титул і право на придомок «де» перед прізвиськом. Відтоді по світу розійшлися

де Мезери і де Мезерятка. Невдовзі до Корця полетіли замовлення із закордону, яким для Волині ще на той час була Росія. Російська цариця Катерина II зажадала собі сервіз на 12 осіб, оздоблений портретами імператриці. Задоволена отриманою порцеляною, вона відіслала де Мезерам у подарунок золоту табакерку, знову ж таки зі своїм зображенням. Такий був тоді ефективний царський піар.

У 1793 р., у часи свого найбільшого розквіту, на фабриці працювало понад 1 000 осіб, у художніх майстернях творило кілька десятків художників, а місячна продукція складала понад 20 тис. виробів. Фірмовим кольором корецької порцеляни був блакитний різних відтінків.

Як то чомусь завжди ставалося, занепад фабрики розпочався після III поділу Польщі у 1795 р., коли Корець відійшов до Росії. Того ж року до Томашова переїжджає Франц де Мезер. Його брат Мішель залишається і все ще керує фабрикою. Але нещастя не закінчилось зміною влади. У 1797 р. фабрика по-

терпас від велетенської пожежі. Через три роки її відбудовують за рішенням Йозефа Клеменса Чарторійського, але вже ніколи вона не повертається до колишньої слави. У 1803 р. Мішель де Мезер закладає нову, уже свою власну фабрику у селі Баранівка. Відтоді у Корці продукували тільки фаянс і ніякої тобї вже мистецької порцеляни. Остаточно фабрику закрили у 1831 р. У таких випадках завжди виникає риторичне питання: кому це все заважало? Таке ж здивування ще не раз виникне у мандрівках по Волині.

Славну корецьку порцеляну можна побачити тепер у музеях Парижа і Петербурга (зокрема, в Ермітажі відомий сервіз Катеріни II на 12 персон), Москви, Варшави, Львова. Кілька виробів збереглися у музеї Острозького замку.

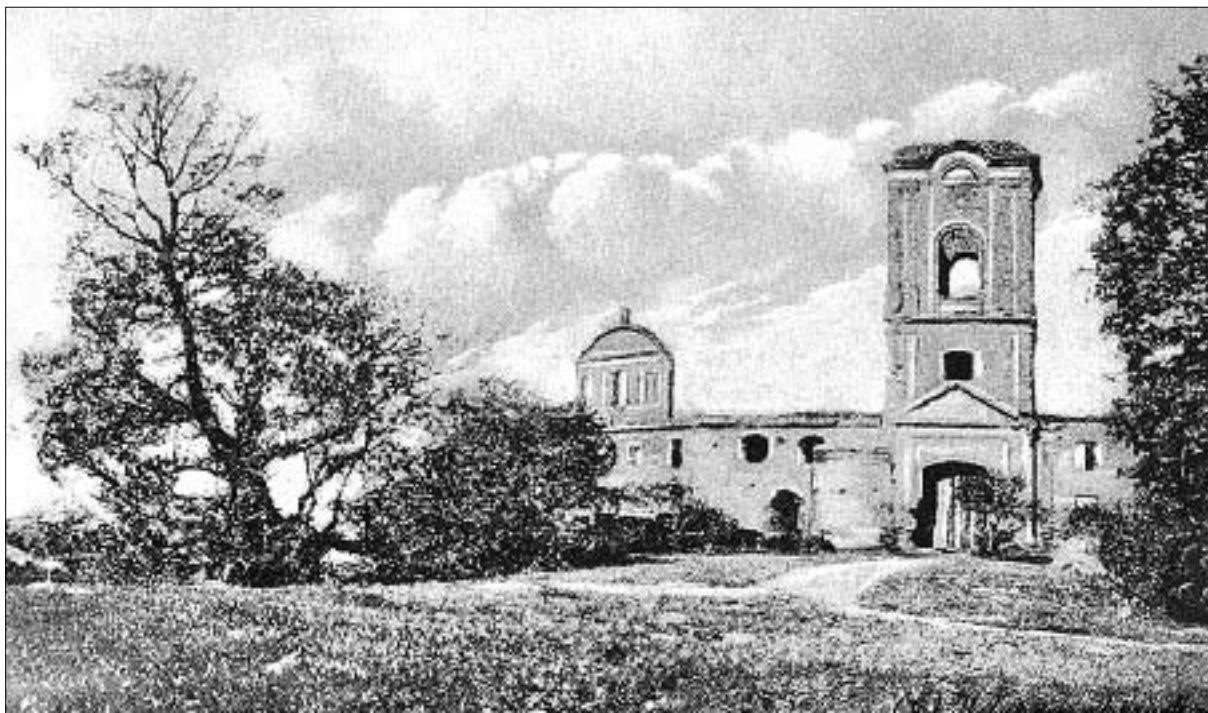
Менш знаменитими, але не менш важливими для мешканців Корця були інші три фабрики, теж

закладені князем Йозефом Клеменсом Чарторійським – меблева фабрика, фабрика сукна і фабрика з виготовлення кунтушевих поясів.

Кунтуш (контуш) – верхній жіночий і чоловічий одяг з відрізною приталеною спинкою та малими зборками і вилогами на рукавах; рукави вузькі, комір відкладний двобортний; на грудях відкритий, в талії застібався гапником, без пояса. Також: кунтуш – жіночий і чоловічий одяг із прорізними рукавами, який носили поверх кафтана, підперезуючи поясом із дорогої тканини.

Отож, практично усе містечко працювало і заробляло на життя на сучасних, як на тоді, мануфактурах. Однак, спадкоємця підприємливому князю не знайшлося і більшість фабрик занепала після

його смерті. Найдовше протрималася суконна фабрика, аж до 1847 р.

Величезні маєтки Чарторийського поділили поміж собою п'ятеро його доньок. Корець дістався найстаршій Маріанні, дружині Яна Потоцького. У цій родині виросло два сини – Йозеф і Герман, які обидва брали активну участь у Листопадовому повстанні, а після його поразки змушені були емігрувати до Франції.

Польське повстання 1830 (Листопадове повстання 1830) – національно-визвольне повстання поляків проти Російської імперії. Розпочалось (29).11.1830 у Варшаві, охопило Королівство Польське і поширилось на землі Правобережної України та Білорусії. Повстання вибухнуло на хвилі європейських революційних і національних рухів, спрямованих проти домінації трьох абсолютистських імперій на континенті – Росії, Австрії та Пруссії. Безпосередніми причинами повстання стало порушення дарованої царем Олександром I конституції Королівства Польського (1815), придушення ліберальної польської опозиції і пат-

ріотичних організацій, запровадження цензури і репресивно-поліційних порядків. Після придушення повстання царизм вдався до жорстоких репресій проти учасників повстання.

Частину корецьких маєтків царський уряд конфіскував, а частину залишив сестрам повстанців: Пелагії, дружині Кароля Яблоновського, і Дороті, дружині Яна Млодецького. У замку тоді уже ніхто не мешкав, у 1832 р. він остаточно згорів і залишився у руїнах. Решта маєтку також підпала під численні поділи поміж Млодецькими і Потоцькими.

Як і слід було очікувати, царський уряд ліквідує у 1831 р. монастир оо. францисканців, а його будівлі передано православній громаді, яка у 1863 р. заклала тут Святотроїцький жіночий монастир.

У XIX ст. Корець, що лежав на перехресті поштових доріг з Берестя до Києва і на шляху з Поділля до Пінська і Петербурга, стає дуже важливим центром торгівлі збіжжям. Натомість промисли тимчасово занепали, залишивши по собі тільки дві діючі гарбарні – шкірзаводи по

сучасному. І тільки у 1898 р. Потоцькі вирішили відновити мануфактурну славу Корця, збудувавши тут великий цукровий завод і поновивши роботу суконної фабрики. Такий промисловий розвиток, підсилений активною торгівлею, привабив до Корця чимало люду, кількість якого наприкінці століття становила 12 тис. мешканців, з яких 10 тис. були євреї.

У міжвоєнний період у Корці діяв прикордонний перехід поміж Польщею і Росією, що також поживляло легальне і нелегальне життя містечка. Замок на той час належав правнучці Германа Потоцького, але майбутнього у нього уже не було, адже закручувався вир II Світової війни.

У 1920-21 роках у Корці діяв один з трьох розвідувальних пунктів генерала Юрка Тютюнника, воєначальника армії УНР, що готувався до Другого зимового походу в підсоветську Україну. У цьому поході брали участь і кореччани. Зокрема, серед 360 повстанців, що потрапили в полон до большевиків і були розстріляні 22 листопада 1921

року в місті Базар на Житомирщині, був житель села Гвіздів Броніслав Білевич.

Наприкінці вересня 1921 з околиць Корця у рейд на східноукраїнські землі відбув загін у 30 шабель під орудою Василя Нельговського.

У 20-ті роки Корець опинився на самому советсько-польському кордоні. Вогні у вікнах його будинків у темні ночі були маяками для тих, хто втікав з большевицького «раю». Саме тут, в околицях Корця, перейшов кордон один з організаторів Вільного Козацтва, керівник повстанського руху в Гайсинському повіті на Вінниччині отаман Ананій Волинець, якого пізніше совети розстріляли.

Після 1939 р. Корець входить до складу УССР і отримує офіційний статус міста, що мало втішало напередодні війни.

У 1941 р. під Корцем відбулося одне із найбільших зіткнень початку II Світової війни поміж советською і німецькою танковими дивізіями. У час війни, як і в усіх волинських містечках,

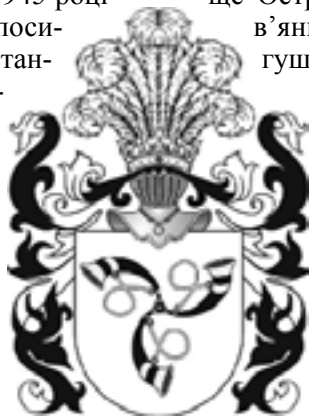
у Корці було знищено практично усе єврейське населення.

У 1941-1945 рр. на теренах Корецького району активно діяли загони УПА та підпільники. У лісах поблизу сіл Даничів і Головніця діяла школа новобранців УПА. На плодоовочевому заводі у Корці для повстанців нелегально виготовлялися консерви. У грудні 1945 році війська НКВС почали здійснювати посилену блокаду місць базування повстанських загонів у трикутнику Гоща-Межиріч-Корець. Тоді ж вкотре було використано провокаційний метод, коли енкаведисти у формі вояків УПА чинили розбій і грабунки в селах та на хуторах краю.

З огляду на велику кількість пам'яток, Корець належить до найбільш цікавих місць на Волині. Передусім неповторним є саме місце, на якому збудовано місто – над

крутим ярмом річки Корчек, стрімкі береги якого досягають кілька десятків метрів у височінь, з подекуди нависаючими гранітними скелями.

Найстаршою пам'яткою Корця є руїни замку, справжньої твердині, що стоїть на стратегічно вигідному місці, поєднуючись із неприступними гранітними скелями. На цьому місці ще Острозький свого часу спорудив дерев'яний замок, а волинський воєвода Богущ Корецький у першій половині XVI ст. укріпив його мурами. Регулярний, бастионної системи замок із боку материка був оточений глибоким ровом, через який вів до фортеці підйомний міст. У XVII–XVIII ст. замок суттєво перебудували. Останню, найбільшу перебудову здійснили у 1780-ті рр. князі Чарторийські, в результаті чого замок був пристосований під княжий палац із модним на той час

бароковим декором. Саме з того часу дійшли до нас залишки зовнішніх цегляних стін і чудовий арочний кам'яний міст. Частково збереглися й підземелля – обов'язкова багатофункціональна частина середньовічного замку. У 1832 р. корецький замок спіткала пожежа, і відтоді його більше не відбудовували.

Із замкової гори відкривається фантастичний краєвид. Далеко внизу видно смужку Корчика. З протилежного боку з-за дерев виглядає приземкуватий півсферичний купол Миколаївської церкви 1834 р. На іншому боці каньйону, понад гранітними скелями, стоїть дерев'яна церква Косьми і Даміана, збудована на честь коронації Александра III у 1897 р. Трохи північніше розмістився найстаріший храм містечка – костюл св. Антонія, заснований князями Корецькими ще у 1533 р.

Неподалік замку, при центральній вулиці містечка стоїть так званий малий палац, збудований Йозефом Чарторийським у 1788 р., мабуть, для однієї із доньок. Він непогано зберіг свій стиль скромного бароко і зараз служить приміщенням Корецького ліцею.

На протилежному боці вулиці, ближче до ріки можна побачити барокову споруду колишнього Воскресенського монастиря оо. василіян. Будівля монастиря у формі літери Т споруджувалася у 1754-1767 рр. У міжвоєнний період тут були казарми, після II Світової війни – магазин (напевно традиційно, меблів?), а тепер ним опікуються православні, які активно прикрашають споруду банями-цибульками.

У центрі Корця, трохи убік від центральної площі, височить тяжка брила ампірної Миколаївської церкви, збудованої у 1834 р.

Головною святинею Корця вважається Свято-Троїцький жіночий монастир. Він був заснований 1620 року як францисканський кляштор. Тоді спорудили барокові костюл та корпус келій. Після політичних збурень 1830 року костюл скасовують і переосвячують як Троїцьку церкву, а отже, з'являється потреба надати йому православних рис. Тому у другій половині XIX ст. західний фасад колишнього костюлу надбудовується дерев'яною баштою з високим шатром, а в східній частині над середнім нефом зводиться четверик з п'ятьма главами, непропорційно маленькими, порівняно з суцільним об'ємом храму. У 1863 р. весь

кляштор передається Свято-Троїцькому монастирю. На початку ХХ ст. з'являються так звана тепла Івано-Предтечинська церква і надбрамна дзвіниця, збудовані в російському «теремному» стилі. Сьогодні в монастирі вирує життя, якщо взагалі так можна сказати про монастир.

На монастирському подвір'ї доглянута могила. Тут поховано Анну Олексіївну Андро (Оленіну), яка надихнула 29-річного Пушкіна на цілу низку поезій.

Анна Олексіївна Андро (11 серпня 1808, Санкт-Петербург – 18 грудня 1888, місто Корець Рівненської області), графиня де Ланжерон, дочка президента Петербурзької академії мистецтв Олексія Оленіна, дружина віце-президента Варшави Федора Андро (побічний син Олександра Ланжерона), адресат «оленінського циклу» віршів Олександра Пушкіна: «Я вас любил...», «Что в имени тебе моем», «Не пой красавица при мне», «Ее глаза» – і т. д.

Після смерті чоловіка (1885) Анна прийняла постриг у Корецькому Свято-Троїцькому жі-

ночному монастирі, на території якого і була похована.

На території монастиря похований і Лаврентій Зизаній.

Зизаній (Зизаній-Тустановський) Лаврентій Іванович (справжнє прізвище – Кукіль, у перекладі грец. мовою – Зизаній) (60-і рр. ХVІ ст., с. Тустань, тепер Галицького району Івано-Франківської області, або с. Потелич, тепер Жовківського району Львівської області, або с. Тустановичі (тепер м. Борислав Львівської обл.), або походив з дрібної шляхти Троцького воєводства (тепер у Литві) – після лютого 1634, м. Корець, тепер Рівненської області) – український мовознавець, письменник, перекладач, педагог, богослов і церковний діяч. Брат Стефана Зизанія.

Викладав церковнослов'янську й грецьку мови до 1592 – у Львівській, 1592-1596 – Берестейській (Брестсь-

луцьк, 1930

кій), 1596-1597 – Віленській братських школах.

У 1597-1600 рр. був домашнім учителем у родині князя Богдана Соломирецького в його маєтку поблизу Мінська, у 1600-1602 рр. учителював у князя О. Острозького.

Упродовж 1612-1618 рр. Зизаній був священник у Корці на Волині.

У 20-х рр. XVII ст. на запрошення архімандрита Києво-Печерської лаври Єлисея Плетенецького Зизаній Густановський приїхав до Києва, де проповідував, брав участь у редагуванні лаврських видань, перекладав з грецької мови на церковнослов'янську.

Лаврентій Зизаній уклав староукраїнською мовою «Катехізіс» (вид. 1627), полемічний трактат з критикою засад католицизму й протестантизму. 1628 помер, ймовірно, у Корці.

Навпроти Свято-Троїцького монастиря стоїть класицистичний будинок початку XIX ст., колишня поштова станція, тепер бібліотека. Будівля славна тим, що у 1846 р. тут мешкав Тарас Шевченко, про що сповіщає меморіальна таблиця на фасаді.

На протилежному березі ріки, у колишньому передмісті можна побачити костьол Св. Антонія. Перший дерев'яний костьол збудував на цьому місці князь Кароль Корецький ще у 1633 р. Усередині костюлу варто оглянути бароковий вівтар, перенесений сюди зі зруйнованого костюлу у Межирічі Корецькому.

У Новому Корці на увагу заслуговує скромна цвинтарна дерев'яна церква св. Іллі. Збудована у 1595 р., вона належить до найстарших дерев'яних споруд на Волині.

У Корці збереглося також єврейське кладовище – кіркут, де можна оглянути надгробки (мацеви), найстарші з яких походять з XVII ст.

Окрім усього иншого, Корець є чудовим місцем, звідки можна помандрувати до так званої Надслучанської Швейцарії, що тягнеться від Устя до Соснового. Незабутньою буде і піша прогулянка з Корця до Устя уздовж долини Корчика, на що варто потратити цілий день.

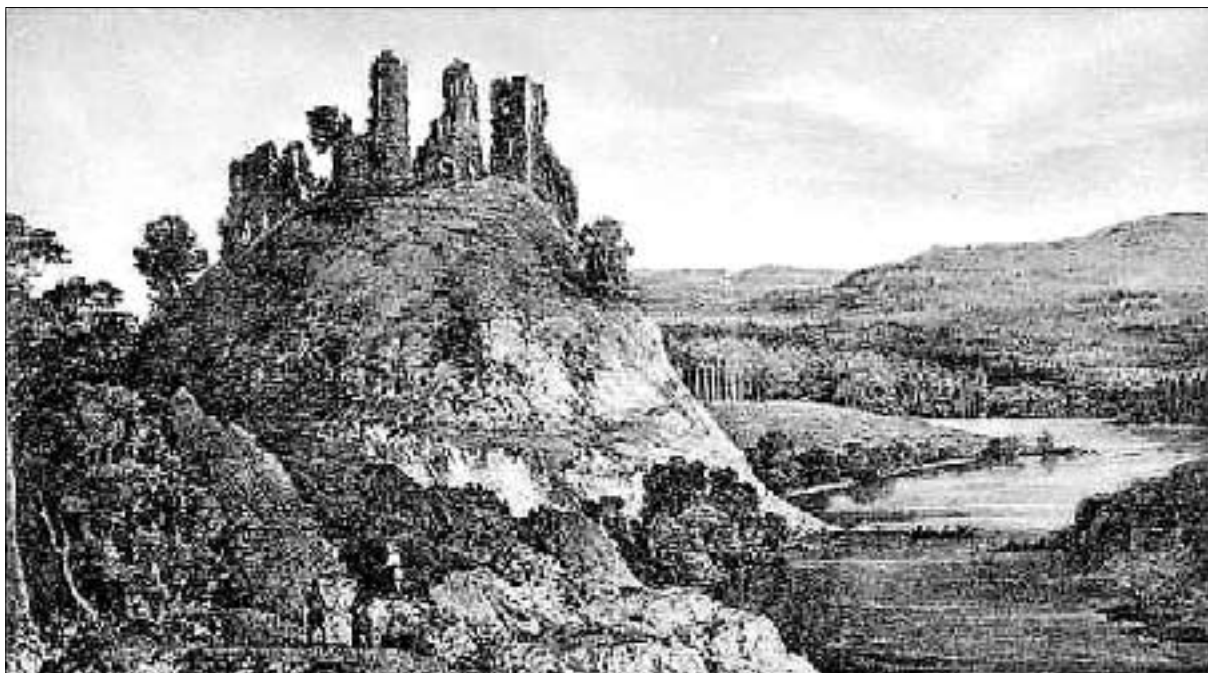
Отож, як то кажуть, ноги в руки і гайда.

Губків Маринин

наполеон орда. руїни замку у губкові, XIX ст.

Однією з найбільших принад Волині є її краєвиди і природні дивовижі. З-поміж них особливу природну цінність має Надслучанський регіональний ландшафтний парк, розташований на території Березнівського району. Цю територію називають ще Надслучанською Швейцарією. Річка Случ в'ється тут поміж високими берегами, на яких проступають гранітні скелі. Подекуди річку перетинають пороги, інколи береги її пологі, з привітними піщаними пляжами.

Територія «Надслучанської Швейцарії» у давньоруські часи була центром торгівельних шляхів. Тоді річка Случ була судноплавною. Якщо рухатись за течією річки в напрямку смт Соснове (не доходячи до залізобетонного мосту), потрапимо в урочище «Могилки». У середині 20-х років XX століття місцевими селянами на крутому березі річки Случ було знайдено скарб римських срібних динаріїв. 36 монет II століття із цього скарбу є в експозиції

Краківського археологічного музею. У різні періоди на території Губківського замку та давньоруського городища було знайдено 9 римських монет (срібні римські динарії) II століття, які є окрасою Варшавського археологічного та Волинського краєзнавчого музеїв.

Римські монети почали надходити на територію України ще в середині II ст. Це були монети Римських імператорів, зокрема Марка Аврелія та імператора-гладіатора Коммода, які становлять більшу частину скарбу римських монет, знайдених у «Надслучанській Швейцарії». Але справа тут не в імператорах і не в Римі, а в тому, що саме тут існувало таке суспільство, яке змогло прийняти й оперувати цими монетами, і було достатньо зрілим, щоб використовувати їх в торгівлі.

Перлиною цієї території є Березнівський державний дендрологічний парк, над плеканням якого вже 20 років працюють викладачі і студенти Березнівського лісового коледжу. Тут ростуть і характерні для цієї зони рослин, і екзотичні представники з Далекого Сходу, Сибіру, Криму, Кавказу, Середньої Азії, Америки,

Японії, Китаю. Крім того, у Надслучанському парку виявлено 19 видів рослин, занесених до Червоної книги України. Одним словом, ландшафти тут мальовничі і багаті на цікавинки не тільки для натуралістів, але й простих «споживачів» природи.

Особливе захоплення в любителів природи викликають знані в палеонтології «трикутні камінці». Зустрічаються вони в глинистих кар'єрах уздовж Случі від села Більчаки до села Прислуч. Можна зрозуміти спалах емоцій у тих, хто тримав їх у руках і дізнався, що належать вони древнім акулам-хижакам, від яких кишіли неглибокі моря Європи. Більшість зубів дуже гострі, багатOVERSHKOVІ, вони належать невеликим примітивним акулам. Найбільш рідкісними є зазубрені зуби-гелікопріони, які належали великим акулам.

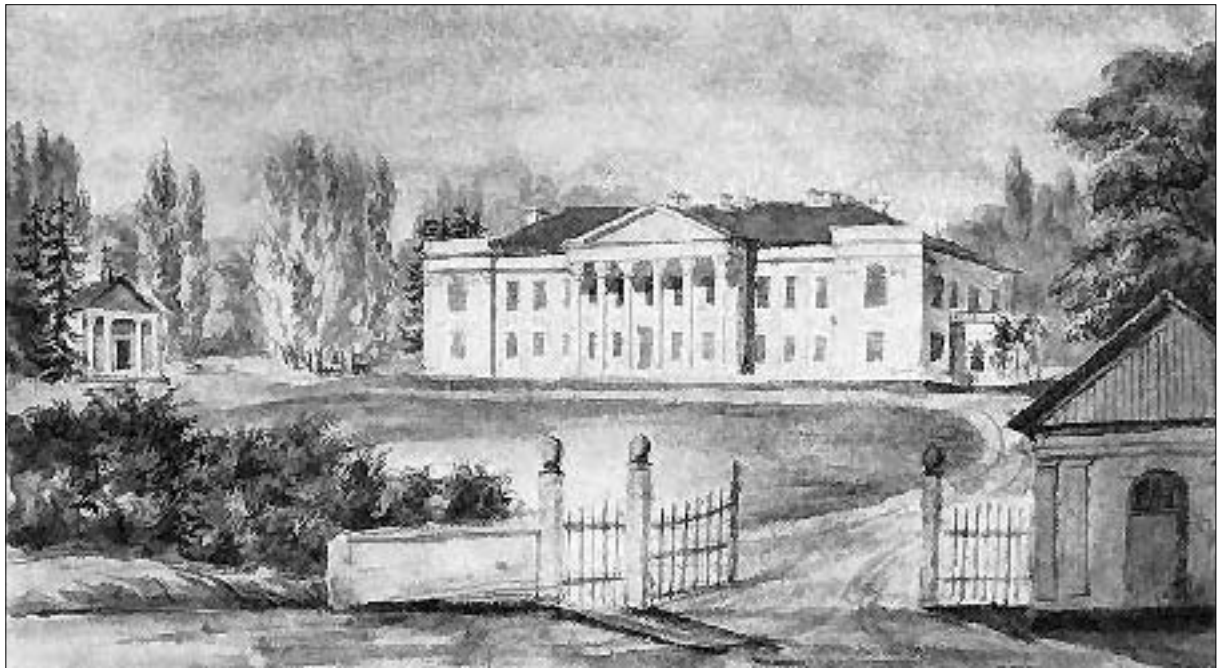
Особливої уваги заслуговують бітумні глини, на яких збереглися

відбитки черепашок, молюсків, морських зірок та іншої морської живності. Ці невеличкі шматочки скам'янілої глини є фантастичними мініатюрами, творцем яких є природа.

Відтиски морської фауни можна бачити на древніх пісковиках із річки Случ, які, ніби панцир, вистеляють окремі ділянки дна ріки. Трапляються скам'янілі організми, які ще не описані в палеонтології.

Отже, скам'янілі зуби акул, відбитки морських зірок на глині та камінні засвідчують, що ця територія була дном древнього моря, а згодом – ареалом багаточисленних боліт та озер.

Окрім того, територія Надслуччя багата своїм історичним минулим, пам'ятками історії, археології, архітектури. Археологічні дослідження свідчать, що на цій території люди жили ще в глибоку давнину. Неподалік смт Сонове на правому березі Случі виявлено поховання доби бронзи.

У селах Губків, Маринин, Білчаки виявлені давньоруські городища Х-ХІІ ст.

Власне село Губків, що на високому правому березі Случі, за 2,5 км на захід від Соснового (колись Людвипіль), є одним із найбільш цікавих місцин Надслучанської Швейцарії. Тут було родове гніздо князів Семашків, які у ХV ст. спорудили над Случчю свій замок. Уже на початку ХVІ ст. Губків було містечком, яке не минали татарські напади, після одного з яких у 1504 р. містечко перетворилося у руїни. Однак, місце було вже надто добре і Губків відбудували.

У 1596 році під час повстання Северина Наливайка, Губківський замок здобули козаки під орудою Григорія Лободи. Замок зазнав чималих ушкоджень, але знову був швидко відбудований.

За композицією і пропорціями Губківський замок вважався одним з найдосконаліших у Волинській школі оборонних комплексів. Споруда була подібна до

трапедії в плані, мала чотири кутових вежі з бійницями, в'їзну браму і підйомний міст. У дворі були житлові і господарські будівлі. На подвір'ї замку залишився глибокий колодязь, змурований з каміння. Під замком були льохи, в'язниця. Збереглася легенда, що Губківський замок був з'єднаний підземним ходом з Марининським православним чоловічим монастирем. Відносна висота гори, на якій стоїть замок, над літнім рівнем річки – понад 32 метри.

Першим відомим власником Губкова був ковельський староста Богдан Семашко.

Народні легенди змальовують його як жорстокого володаря на кшталт трансільванського Влада ІІІ Цепеша, він же – граф Дракула. Розповідають, що наказав князь викопати під замком глибокі підземелля і ходи, де зберігав незліченні скарби і катував непокірних, вигадуючи для них

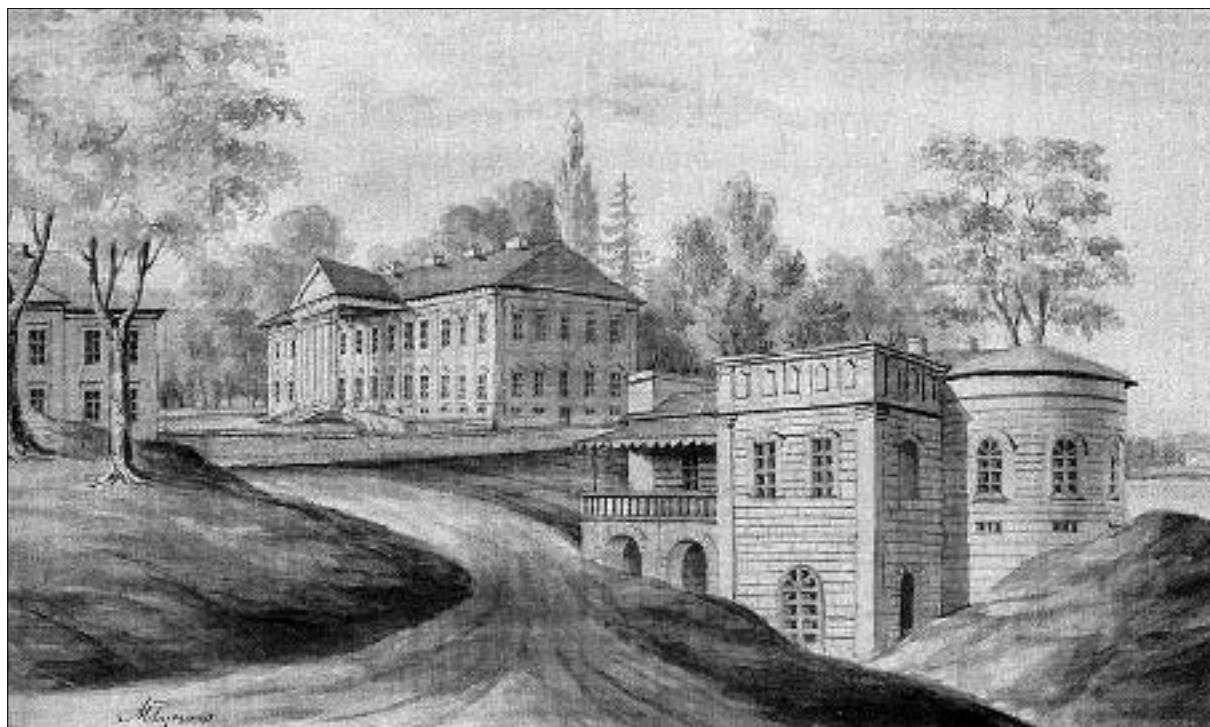

пекельні муки. Колись люди, хрестячись, обходили похмурі руїни десятою дорогою, бо вірили, що давній правитель володів магичною силою. Легенда говорить про те, що він заборонив дочці брата шлюб з простолюдином і замурував її у високу вежу. Кохання ж юнака і юнки було таке палке, що вони перетворювалися на соколів і вилітали на побачення одне з одним. Про це дізнався батько, прокляв їх, і закляття було настільки сильним, що на віки вічні прирекло закоханих літати у соколиній подобі. Звідси і назва урочища довкола – Соколині Гори.

Отож, легенд про Губківський замок чимало і уже років сто тому почали люди шукати княже золото, побили стіни замку кирками і ломами.

Олександр Цинкаловський записав переказ про хлопця, який знайшов-таки у глибокій півниці скарб. Інший селянин, почувши про це, також спустив свого сина до льоху, але юнак зник без сліду. Та це, якщо вірити легендам, було не перше зникнення людей поблизу Соколиних гір. Розповідають, що якось розбите татарське військо поверталось до Криму. Один із загонів заблукав серед непрохідних боліт та лісів і не міг звідти вибратися. А поблизу жив мисливець, і в нього була жінка-чарівниця. Вона показала татарам стежку на схід, до містечка. Через якийсь час чарівниця пішла збирати ягоди на болото і безслідно зникла. Потім час від часу з'являлася переляканим селянам з палаючими очима і просила пробачити їй зраду, бо немає їй спокою після смерті. Татари тоді

вирізали до ноги усіх місцевих мешканців, однак монастиря не здобули: чи не усі полягли на Дзвонецькій горі. І нині переказують, що у сонячну погоду, якщо прикласти вухо до землі, чути брязкіт мечів і стогін полеглих воїнів – на цій горі татари поховали безліч своїх загиблих, закопавши живцем і поранених.

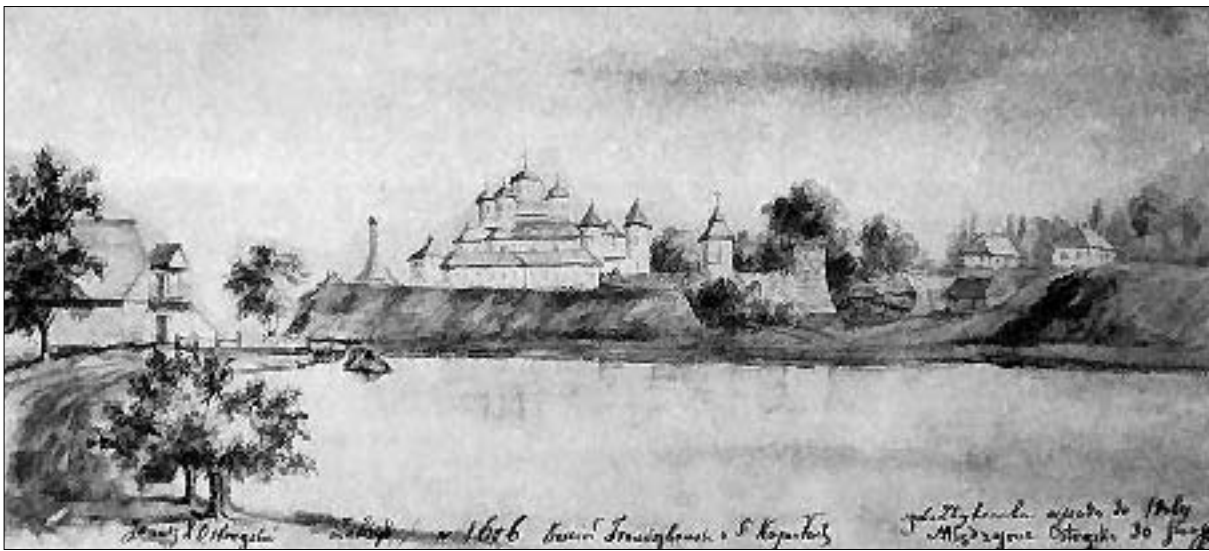
Син Богдана Семашка, Олександр, староста луцький і каштелян брацлавський, у 1590 р. перейшов з православ'я у католицизм. Коли у 1618 р. помер останній представник тієї лінії роду Микола Семашко, мастки перейшли до рук його зятя, червоногородського старости Станіслава Даниловича. У 1629 році містечко мало вже 180 димів, був свій бургомістр і, відповідно, члени міської управи. У 1676 р., як посаг нареченої, Губків стався власністю роду Цетнерів. Тим поталанило певно найменше, бо у 1704 році, проходячи через Губків, російські війська Петра I зовсім сплюндрували містечко, «не залишивши ані однієї крамнички, ані винниці», а у 1708 р., під час Північної війни, шведи знищили Губківський замок і більше його уже ніхто не відбудовував.

Натомість, у тому ж 1708 році місцевий люд відбудовує дерев'яну церкву Параскеви, яка простояла до II Світової війни.

У 1720 р. Губків, шляхом складних родинних перипетій, опиняється у переліку маєтків роду Потоцьких, яким чомусь містечко не припало до смаку і ті перенесли садибу до Великих Седлищ. Кількість посполитих мешканців також зменшилася, правда, не з причини зміни місця садиб, а через велику епідемію чуми у 1729 р. ті, хто вижив, з охотою переселилися до нового, закладеного Онуфрієм Бержинським міста Людвипіль (з 1946 р. Соснове), і містечко Губків перестало існувати. Але, очевидно, справді місце якесь дуже прихильне, бо з часом, знову, навіть довкола самих руїн замку, почали селитися люди і так з'явилося село Губків, яке існує і донині.

У час II Світової війни Губків, довколишні села і містечка стали центром непростих історичних і міжнаціональних конфліктів, підігрітих двома тоталітарними режимами – сталінським і гітлерівським.

Поблизу села Губків розташувався тоді найбільш організований курінь УПА – Людвипільський курінь. Ось як пише про це отаман Тарас Бульба-Боровець у своїй книзі спогадів

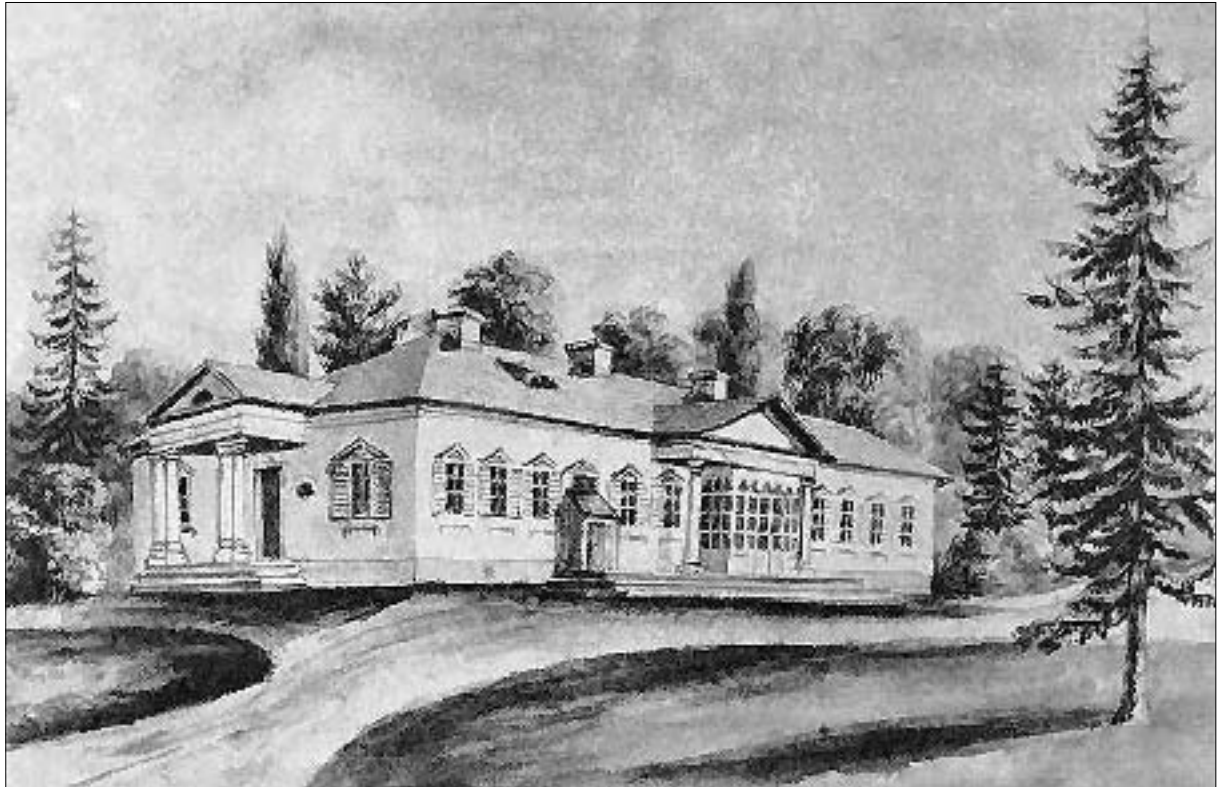
«Армія без держави»: «Людвипільський курінь у нас був найбільше «військовий», прекрасно zorganizований, солідно вишколений. Він складався з добірного бойового елемента, з досвідченими командирами. Людвипільський курінь мав три сотні піхоти, одну сотню тяжких кулеметів, чоту кіннотчиків, одну «б-доймовку» і навіть одного «Т-34». Панцер і гармата були сховані. Курінь стояв у колишніх польських казармах в лісі за Случем поміж селами Губків-Віллія, куди німці досі взагалі не мали жодного доступу. Курінь жив абсолютно «автономією», як чисто військова українська частина з дотриманням всіх правил та норм військової дисципліни. Таких умов в інших районах не було.

По містечках були тільки районні команди, а військо було розташоване по селах. Отже, там не було такої пружності керування військом і сама дисципліна також була недостатньою.

Василь Дмитрович Боровець, псевдоніми: Тарас Бульба, Чуб, Гонта (1908 – 15 травня 1981). Народився на Волині.

Деякий час працював каменярем. У роки польської окупації Західної України проводив пропагандистську роботу на Поліссі. У 1930 заснував організацію Українське Національне Відродження. Декілька разів заарештовувався польськими спецслужбами, у 1934-35 рр. був в'язнем Берези Картузької. У 1939-41 під час

більшевицької окупації продовжував роботу з організації націоналістичного підпілля на Поліссі і Волині. На початку німецько-советської війни 1941-45 сформував і очолив партизанські виділи Поліської Січі у місті Олевськ. У лютому 1942 повстанські загони на чолі з Боровцем діяли в Костопільському та інших районах. У березні-квітні 1943 провадив переговори з штабом УПА-Північ, однак пропозицію про входження його виділів в єдиний повстанський рух відхилив. У липні 1943 перейменував очолювані ним загони в Українську Народну-Револьюційну Армію і створив спільно з І. Мітрингою Українську Національно-Демократичну Партію. 18-19.8. 1943 УНРА була роззброєна частинами Української Повстанської Армії. Наприкінці листопада 1943 (за деякими даними – 01.12.43) заарештований гестапо

у Варшаві і ув'язнений у концтаборі Саксенгаузен. Звільнений у вересні 1944.

З 1948 жив в еміграції у Канаді. Видавав журнал «Меч і Воля», створив Українську Національну Гвардію. Помер у Торонто. Автор спогадів «Армія без держави».

Літо й осінь 1943 р. були часом масового терору нацистів щодо місцевого населення.

Окупанти вдалися до масових страт селян разом зі священниками просто в церквах.

Сьогодні всьому цивілізованому світу відомі такі села як Малин, Губків, Великі Седлища на Волині. Ось як описує ці трагічні події рівненський єпископ Платон у своєму повідомленні на адресу митрополита УАПЦ Полікарпа: «З великим жалем повідомляємо Ваше Високопреосвященство, що, як нам донесено, дня 14.07.1943 року в с. Малин Острозького району Дубенської округи сталася жакли-

ва подія нечуваного вбивства українського і чеського населення: людей загнано до місцевої дерев'яної церкви і живцем спалено. Тих, хто не вмістилися в церкві, було загнано в приміщення колишнього громадського уряду, по клунях і також спалено. Разом спалено до 350 осіб. Робила це все державна німецька поліція за допомогою узбеків і поляків. Крик людей, що конали у вогні, було чути за 5 км...

Подібна подія сталася 2 липня цього ж року в селі Губкові Людвипольського району, що в Костопільській окрузі, де замучено священика Корицького і дяка Петрова і з іншими трупами замучених людей та з живими вкинуто до місцевої церкви і спалено. Подібна подія трапилась і в селі Великі Седлища того ж району».

Про цю трагедію у Губкові зараз нагадує меморіальна дошка на стінах побудованої на тому ж місці нової церкви. Але чомусь на тій дошці вказано, що загинули лише священнослужителі.

Про те, що були спалені також й місцеві жителі – ані слова...

По всій території цього краю розкидані могили вояків УПА, советських воїнів і партизанів, польські, єврейські, німецькі поховання. Війна перемолола усіх, нам же залишилась шана і повага до страждань тих людей, які, незалежно від віку, статі, національності, віросповідання волею історії опинилися у страшному, бездушному горнілі війни.

Трохи далі, уже у бік Соснового, колишнього Людвиполя, навпроти ефектної гранітної скелі, є старий жидівський цвинтар. Довкола нього, і далі, південні схили пагорбів вкриті буйною екзотичною теплолюбною рослинністю, посеред якої можна надібати і рідкісні степові види.

На північ від русла Случі починаються уже розлогі ліси Волинського Полісся, що єдиним масивом тягнуться аж до долини Прип'яті, що за 150 км на північ. Терени ці, названі Заслuch-

чям, є найменш заселеною територією Волині, де поселення трапляються вкрай рідко і поділені поміж собою лісами і болотами.

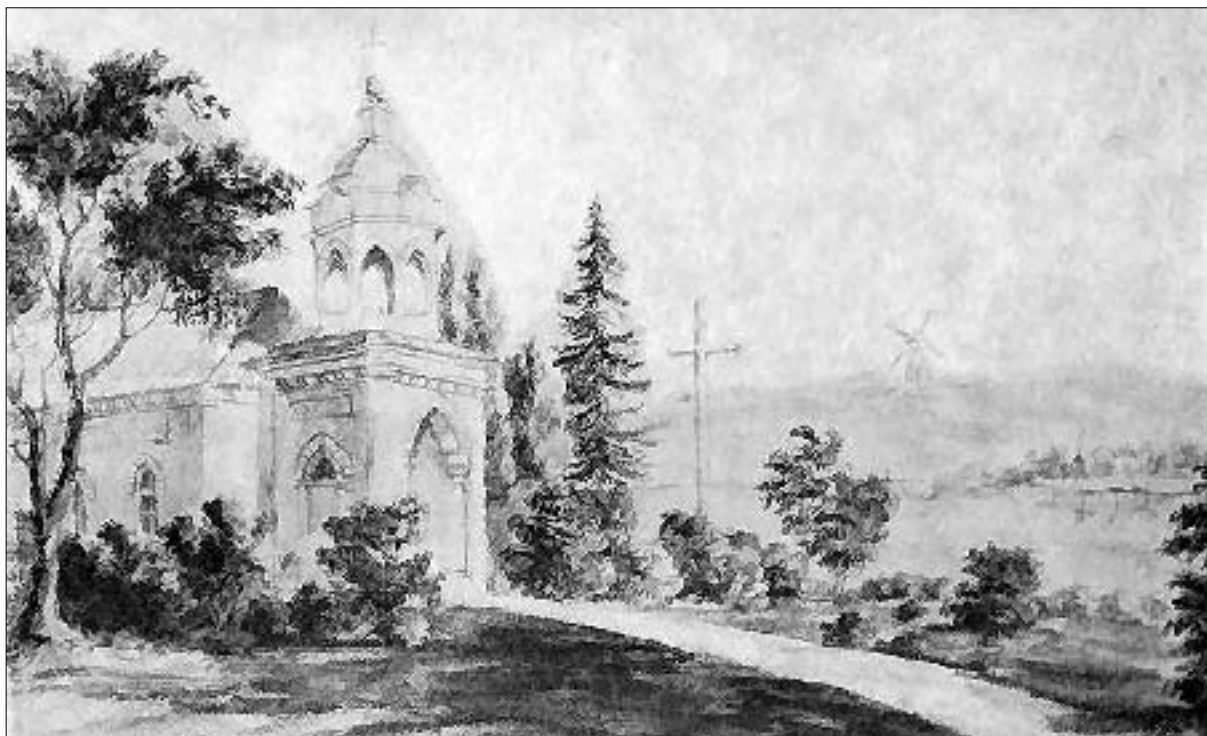
Трохи вище села Губків починається найбільш красива ділянка ріки Случ, що тягнеться аж до витoku ріки у селі Бельчаки. Ця територія, разом з руїнами губківського замку, входить до урочища *Соколині гори*, площею понад 150 га. Красиви тієї місцини настільки неповторні і несподівані, що дотепер учені не можуть запропонувати більш-менш пристойну гіпотезу, звідки на Поліссі взявся неповторний гірський пейзаж, чому річка Случ на 10 км врізана у таку глибоку ущелину.

1795 року відомий пейзажист, ірландець Діонісій Міклер, який багато років працював на Поліссі, першим знайшов тут... орхідею! Азалію понтійську, або трояндове

дерево, із запаморочливим ароматом. Невідомо, як ця рідкісна рослина тут з'явилася. Адже найближче місце, де вона росте, – Кавказькі гори! Азалія понтійська, або рододендрон жовтий, «кам'яний кущ», драпоштан, вовчуга, – прикраса багатьох ботанічних садів у європейських столицях: Берліні, Ризі, Парижі та Лондоні. А у нас на Поліссі росте вільно!

У травні і червні розквітає азалія неповторним жовтим цвітом, і якби ми були японцями, то з'їжджалися б з усіх усюд помилуватися короткою хвилиною цвітіння поліської орхідеї.

На тій самій Дзвінецькій горі росте багато рідкісних трав і квітів, занесених до європейського червоного переліку. Шавлія лучна, цибуля гірська – усього 19 видів рідкісних рослин, занесених до Червоної книги! Серед них виявили кілька таких, які вважалися

зниклими. Як вони тут опинилися, ніхто не знає. Ще більше вражає те, що в лісах поблизу Губківського замку і Соколиних гір цвіте 10 видів орхідей, які ростуть переважно тільки в тропіках.

Люди кажуть, що азалію понтійську було занесено на Полісся на кінських копитах монголо-татарського війська. Ще переказують, що це ханська дочка, аби вгамувати тугу за степами, посіяла улюблені квіти по луках і лісах.

Про ефірну олію з азалії склали легенди, приписуючи їй чудотворну силу. Французька фірма «Коті» у ХІХ столітті заготовляла на Поліссі екстракт з квітів азалії, який називався «Абсолют», для виробництва парфумів найвищої якості. Ці парфуми здобули популярність серед найвишуканіших модниць Європи.

Азалію використовують і в народній медицині. Вона знищує коростяного кліща, лікує

серце і навіть... трітьє колорадського жука ефективніше, ніж сучасні хемпрепарати.

За 4 км на схід від Губкова, на лівому березі ріки лежить село *Маринин*.

З назвою села Маринин пов'язано кілька романтичних легенд. Одна з них розповідає про княгиню Мар'яну чи Мар'єну. Батько Мар'яни не дозволив їй вийти заміж за селянського сина. Тоді закохані пішли до лісу поблизу села та кинулися в прірву, перетворившись на соколів. Другою версією є походження назви від риби марени (марена дніпрова, червонокнижний вид), що водиться у річці Случ, на березі якої розташоване село. Третя версія пов'язує назву з «Надслучанською Швейцарією». На території села в сиву давнину стояв княжий замок, залишки якого існують донині. Князь мав дружину із Швейцарії. Коли до дочки приїхали батьки з далекої Швейцарії і, прогулюючись скелястими берегами ріки Случ, вони вигукнули: «О, та це ж прекрасна Швейцарія!»

Усі версії, окрім найбільш реалістично «рибної», далекі від академічної істини, але у цьому і полягає сила і привабливість легенд.

Археологічні дослідження свідчать, що перші поселення на цій території були до епохи бронзи, тобто люди тут жили ще у II тисячолітті до Р.Х. У X столітті територія Маринина увійшла до складу Київської Русі. На південно-західній околиці села, на високому лівому березі річки Случ виявлено давньоруське городище XI-XIII століть. Воно мало овальну форму, було оточене кільцевим валом, що зберігся до висоти 0,6-0,8 метра. Із західного боку городища помітні сліди оборонного рову, отже це було справжнє давньоруське укріплення. Після об'єднання у 1199 році Галицького і Волинського князівств територія Маринина входила до складу Галицько-Волинського князівства.

Стародавні перекази розповідають про перебування у Маринині монголо-татар. Зокрема згадується, що сусіднє село Більчаки виникло тоді, коли монголо-татари спалили місцевий князівський замок. Тоді жителі Маринина перемістилися на правий берег Случі і заснували там поселення Більчаки. Монголо-татари згадуються у різних легендах і про азалію понтійську. Мешканці Маринина люблять розповідати про нещасливе кохання дочки вельможного татарина Азалії і місцевого красеня Івана.

Перша письмова згадка про містечко Маринин з князівським замком датується 1577 р. Це була резиденція князів Корецьких, що належала князеві Богушу Федоровичу Корецькому, який згодом заповів маєток сину, князю Якиму. До повноліття сина Богуш Корецький призначив опікуна над хлопцем і усіма його маєтками. Ним

був його родич, князь Михайло Чарторийський.

Богуш Корецький дбав і про духовне життя своєї родини і своєї челяді. У другій половині ХVІ століття у селі Маринин він засновує православний чоловічий монастир, уже третій після Корецького і Городищенського.

Про цей монастир згадується в акті від 21 червня 1579 року, – в заповіті князя Богуша Корецького, воєводи землі Волинської, старости Луцького, Брацлавського і Вінницького, де він наказує своєму сину, князю Якиму, щоб ні він сам, ні нащадки його «под клятвами въ лістахъ фундишохъ описаннями», не віднімали «надання его» на засновані їм монастирі: Корецький, Марининський, Городищенський. Дотепер в урочищі «Вал», на місці колишнього монастиря стоїть кам'яний хрест.

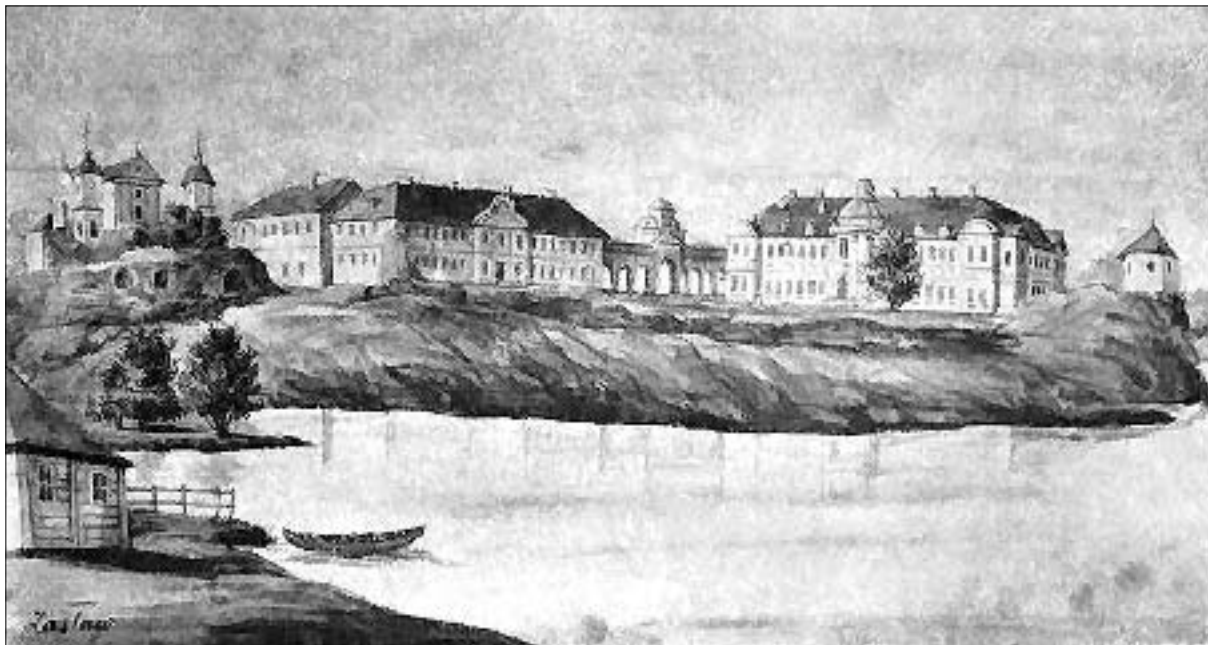
У 1801 році на кошт прихожан у селі Маринин була побудована церква Преображення Господнього. Будівля була дерев'яною, стояла на кам'яному фундаменті та була

покрита залізом. У 1857 році храм був відремонтований, а у 1881 році пофарбований на кошти вірних. При церкві у 1882 році була побудована дерев'яна дзвіниця.

Дані опису церковного майна 1806 року свідчать, що священник отримував 300 карбованців, дяк – 50 карбованців, пономар – 38 карбованців, просфорниця – 16 карбованців. Крім того, для священника на церковній землі на кошти прихожан було побудовано дім на 4 кімнати з коморою і кухнею. До цього приходу відносились села: Більчаки, Глибочок і Кленове. На початку 80-х років ХІХ століття існувало 138 дворів і налічувалося 1067 прихожан. До цього приходу була приписана і церква в селі Устя.

Через урочище «Щербовець», що між селами Більчаки і Маринин, у глибокому яру в'ється вузький потічок, що впадає в річку Случ. Цей непомітний на перший погляд потік знаменитий тим, що

живиться він радоновими джерелами. Радонові джерела відкриті також в урочищах «Вал», «Лиха служба» (от де простір для легенд про походження назви!), «Майдан». На площі 3 га поблизу села Більчаки розміщена гідрологічна пам'ятка місцевого значення «Більчаківські джерела».

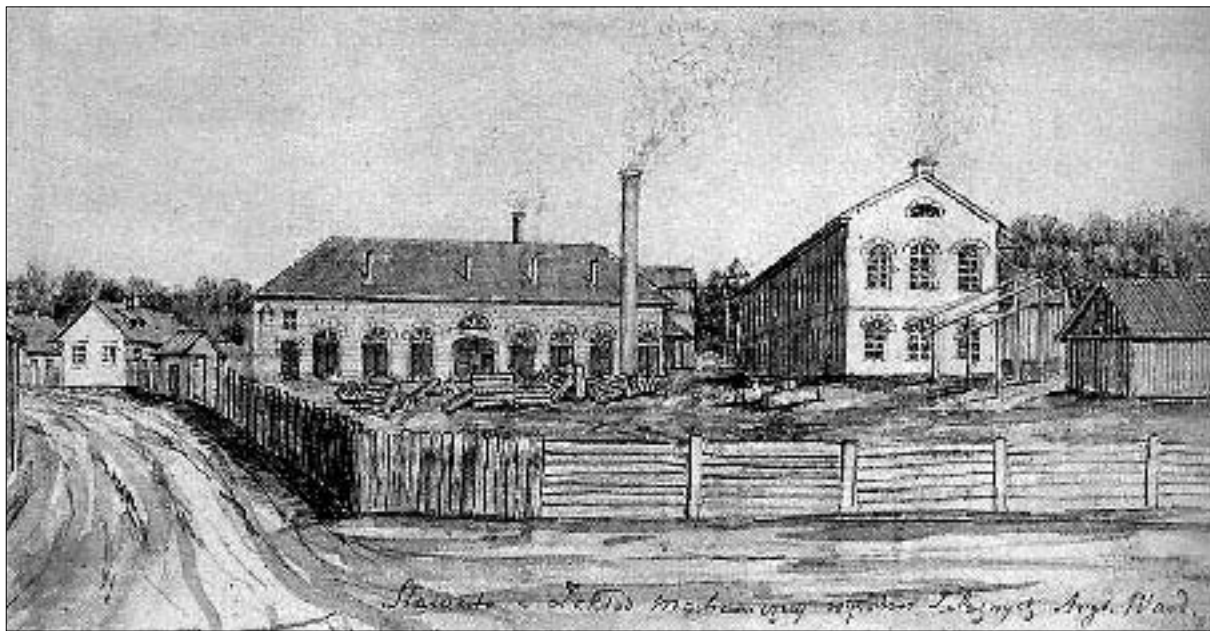
З давніх-давен відомо, що вода ця має цілющі властивості. Радонові води характеризуються підвищеним вмістом вуглекислого газу, наявністю мікроелементів, органічних речовин підвищеної мінералізації за участю хлоридних і сульфатних іонів з високою радіоактивністю. Радонова вода використовується для лікування хворих з проблемами опорно-рухового апарату.

Віднедавна мешканці села Маринин цілком виправдано почали вчитися використовувати багатство, на якому живуть, і орієнтуватись на зелений туризм. У селі з веселою усмішкою згадують 70-річного француза, який умісне покинув свою групу в Македонії, щоб провідати Надслучанську Швейцарію: у присутності групи студенток він не посоромився переходити вбхід Случ наголяса, нахвалюючи чисту воду

і чисту природу. Часто приїжджає сюди на відпочинок і власник сусідньої Березнівської швейної фабрики француз пан Фредерік, який полюбляє відпочинок на природі в супроводі акордеона.

Крім кімнат у своїх хатах, селяни почали будувати компактні гостьові будиночки, а то й просто курені з очерету чи іншого легкого матеріалу, влаштовувати сіновали з лугових і лісових трав для приїжджих. Виявились потрібними і польські страви, молоко, городина. Усе більш популярними стають кінні прогулянки як верхи, так і на спеціально підготовленому возі.

Приємним місцем для завершення мандрівки Наслучанською Швейцарією може бути село *Устя*, що лежить там, де річечка Корчик впадає у Случ. Уперше село згадується у 1564 р. як власність князів Корецьких з Межиріччя Корецького. У 1816-1845 рр. тут існувала суконна мануфактура. Сьогодні у селі варто оглянути дерев'яну церкву Різдва Богородиці з 1884 р.

ЗВЯГІЛЬ

звягіль, замок, 2007

Новоград Волинський (Возвягель, Звяголь, Звягель, Звягаль), – місто при злитті річок Смолка і Случ, правої притоки Горині, розташоване в північно-західній частині Житомирської області, за 217 км на захід від Києва.

Уперше місто згадується під назвою Возвягель у 1256 р. у Волинсько-Галицькому літописі. Роком пізніше, через непокору його жителів, місто було спалене дружиною князя Данила Галицького. Такі були тоді часи, зовсім не романтичні.

Нове поселення виникло через багато років на лівому стрімчастому березі Случі. У першій половині XV ст. воно згадується як село

Звягель, а у 1570 р. як містечко, що складається з 161 будинку. Ядром нового поселення став замок, побудований у 1507 р. за наказом князя Костянтина Острозького. Неподалік замку розташовувалася базарна площа, кілька вулиць, князівський палац, костьол. У 1620 р. у Звягелі було п'ять вулиць і два передмістя – усього дворів 403. Під час Хмельниччини 1648-1651 р. козаки зруйнували частину стін і веж замку, спалили костьол.

Упродовж XVIII ст. були споруджені головні храми Звягеля: у 1730 р. – дерев'яний собор, близько 1740 р. – Велика синагога, приблизно в середині сторіччя – дерев'яна церква Святої Трійці, а в 1766 р. – новий кам'яний костьол (при цьому була розібрана частина стін замку). У 1766 р. у Звягелі було 379 будинків, але

звягіль, 1916

у 1775 р., після великої пожежі, залишилося тільки 234. Відповідно до усних переказів, у XVIII ст. містечко простягалося на захід приблизно до нинішнього кінотеатру, а далі починався ліс.

У 1795 р. Звягіль отримав статус міста Російської імперії, і, водночас, значно бюрократичнішу назву – Новоград Волинський. Через невеликі розміри і відсутність пристосованих будинків для розміщення різних канцелярій місто не стало центром Волинської губернії. З цієї ж причини змушені були перевести з міста в містечко Полонне повітове дворянське училище.

У тодішньому описі Новограда Волинського можна вичитати цікаві подробиці: «При в'їзді у місто крутою кам'янистою дорогою від

самої річки є невелика, неправильна площа, від якої пролягла одна пряма вулиця на півверсти, вимощена каменем. Інші ж, поперечні вулиці, яких не більше чотирьох, вузькі, навесні і восени брудні і непрохідні. Будинки дерев'яні, велика частина їх належить євреям, побудовані досить тісно і некрасиво, здебільшого криті соломою... Місто не має гарного вигляду і ніби і далі лежить серед лісів і боліт».

Центром міста тоді була досить велика базарна площа поблизу древнього замку. На ній з різних боків розташовувалися собор, костюл і синагога. Посередині площі, у колишній ратуші, були «присутственные» місця. Навколо площі й у її межах притискалися впритул один до одного єврейські будинки і крамниці, їх півкілцем оточували християнські квартали. Недалеко від західної окраїни міста був місь-

кий сад (приблизно в тих же межах, що і нинішній парк), а через дорогу від нього – християнський цвинтар з каплицею. Інший цвинтар, жидівський, був тоді біля лівого берега ріки Случ, у районі нинішньої вулиці Коцюбинського. На південно-східній околиці, на березі Случі в районі нинішнього РЕМ, стояв водяний млин, будинок якого зберігся дотепер. Через відсутність моста товари і пасажирів перевозили на протилежний, правий берег ріки за допомогою порома (переправа здійснювалася в районі нинішнього провулка Шевченка). Звідти починалася дорога на Житомир. Правобережжя, на якому розміщався маєток поміщиків Уварових (згодом – Мезенцевих), село Ново-Звягель, не входило до складу міста.

Місто виросло після спорудження у 1850-х рр. дороги Київ–Брест. Водночас була вимощена каменем і продовжена до ріки Случ вулиця Житомирська, а вулиця Корецька дала початок Ново-Корецькій дорозі, північніше колишньої поштової дороги до Острога (відтоді її називають Старо-Корецькою дорогою, або Старо-Корецькою вулицею). На роздоріжжі, за типовим проектом були споруджені будівлі кінно-

поштової станції, від якої непогано збереглися станційний будинок, готель і візницька.

У 1860-х рр. на Ново-Корецькій дорозі був побудований дерев'яний міст кружальної системи з 3-а арками на 2-х кам'яних річкових биках і берегових підвалинах. Як будівельний матеріал використовувався червоний граніт, що добувається поблизу в межах міста. Недалеко від цього мосту була прокладена бічна вулиця (Тюремна), наприкінці якої була в'язниця (нині – військовий склад на вул. Волі).

У 1861 р. у Новограді Волинському був споруджений новий кам'яний собор на території древнього замку, після чого від останнього залишилася лише частина фортечної стіни з двома зруйнованими вежами. Змінам піддалася також древня ратуша на базарній площі, що існувала з ХVІ ст. Вона позбулася старих веж і воріт і була переоблена у двоповерховий чотирикутник: на першому поверсі були торгові ряди єврейських крамниць, а на другому – приватні помешкання.

У 1865 р. у місті нараховувалося 386 будинків, з яких лише 15 були кам'яними, а населення складало 7514 жителів.

До кінця XIX ст. місто будувалося переважно у південно-західному напрямку. У Цвинтарному і Кагукінському провулках, поблизу нового цвинтаря, оселилися російські старообрядці. У підсумку, до початку 1900 р. у Новограді Волинському вже було 3350 будинків, зокрема 256 кам'яних.

На межі сторіч розгорнулося будівництво двоповерхових будинків у центрі міста, що перемістився на той час з району базарної (Соборної) площі у так званий «Угол» – перетин вулиць Корецької, Житомирської, Соборної і Гутинської. Ось що пише про нього у своїх мемуарах Й. Фельдман: «Саме так, з наголосом на другому складі, називали звягельчани це жваве перехрестя свого міста. Усі новинки у місті: афішні тумби, газові ліхтарі й інше з'являлися спочатку тут, на «Углу».

Усі події в місті: революційні мітинги, ділові зустрічі, стоянки візників і побачення закоханих – все призначалося і відбувалося тут на «Углу» – загально визнаному центрі міста». Судячи з усього, тодішні міщани воліли розмовляти російською. Чомусь пригадується головний герой безсмертної п'єси «За двома зайцями».

Однак, навіть модна російська мова мало давала блиску на загал провінційному Новограду Волинському. Газета «Волинь» від 26 липня 1900 р. критично пише: «Із усіх вулиць лише 4-5 заощені, більшість не підмітається, і неважко уявити, яка пилюка стоїть тепер у місті. Освітлення на вулицях вкрай убоге... Завбачливі мешканці запасуються власними ліхтарями».

Через відсутність водогону і солонуватий присмак води в колодязях більшість городян користувалися річковою водою, яку доставляли в бочках водовози. Останні разом з конями в'їжджали прямо в ріку, через що піднімався мул і вода ставала мутною. Згодом на дні глечи-

ків з водою майже завжди залишався осад. Через велику скупченість населення процвітала антисанітарія. Часто траплялися пожежі і, зазвичай, з катастрофічними наслідками. Більшість вулиць з настанням вечора огортав повний морок.

На початку ХХ сторіччя до Новограда Волинського і його околиць прибуло близько 600 німецьких переселенців. Вони побудували будинки на Чеховській і Старо-Корецькій вулицях, з обох боків Корецького шосе. У той же період велася забудова Табірної вулиці, що одержала свою назву від літніх таборів, що знаходилися поблизу 18-го Вологодського піхотного полку.

Чергове розширення території міста відбулося після закінчення будівництва у 1916 р. на околицях міста залізниці Шепетівка–Коростень. При цьому були споруджені металеві мости через річки Случ і Смолку (1913 р.), станційні будинки. У 1918 р., у період німецької окупації на водяному млині встановили двигун і багато вулиць були нарешті освітлені. Одночасно

на кожному будинку з'явилися таблички з номерами, була вимощена дорога від залізничної станції до центральної частини міста.

У серпні 1919 р. місто піддалося масованому обстрілу запальними снарядами з боку Красної Армії, у результаті чого вибухнула катастрофічна пожежа. Горіли житлові будинки, крамниці, аптеки, стародавня ратуша, храми. Упродовж декількох годин було знищено близько 1000 будинків. Пожежа охопила значну територію: від кварталу, що примикав до ріки Случ, «Нідер» і майже до міського парку. На цій території після пожежі не залишилося майже жодного дерев'яного будинку, були зруйновані багато двоповерхових будинків «Кута». Тоді ж різко зменшилося і населення міста, очевидно що за рахунок утікачів-євреїв.

Одним з перших розпоряджень советської влади був наказ нової влади міста від 27 червня 1921 р. про перейменування 22 вулиць, провулків

і площ міста, більшість яких одержали революційні назви. Незабаром нова влада націоналізувала промислові підприємства, банки, а також будинки, що належали багатим домовласникам. Цього ж року почалося масове будівництво приватних будинків у постраждалій від пожежі частині міста. Протягом декількох років виникли сотні одноповерхових (переважно дерев'яних) будинків. У деяких з них, із проголошенням НЕПа, відкрилися невеликі магазини, пекарні, майстерні. Одночасно, у націоналізованих будинках виникало безліч советських установ. Центр міста, що складався тепер, в основному, з наспіх збитих дерев'яних кривобоких будівель, втратив свою колишню привабливість.

У другій половині 1920-х рр. до міста увійшов колишній панський масток на правому березі Случі – Ново-Звягель.

На початку 1930-х рр. почалася різка мілітаризація міста, що було на той час поблизу советсько-польського кордону. Сюди прибула 14-та кавалерійська дивізія ім. Пархоменка. Силами військовослужбовців наприкінці 1930-х рр. була споруджена залізниця Новоград Волинський – Житомир. За короткий період у районі Ново-Звягеля і біля залізничного вокзалу були створені «військові містечка». Колишній будинок поміщика Мезенцева також перейшов у розпорядження військових. Уздовж правого берега ріки виник комплекс фортифікаційних споруд, а в районі госпіталю – ще один міст через р. Случ. При цьому був по-варварськи знищений цвинтар у с. Лубчиця, а також стародавній цвинтар Преображенського приходу напроти Міського саду (у зв'язку з будівництвом хлібозаводу). У 1933 р., під час будівництва будинку-гуртожитку на вул. Радянській, 11, як фундамент використовувалися могильні плити з цвинтаря Троїцького приходу.

У боротьбі з релігією за наказом місцевої влади були спочатку закриті, а до середини 1930-х рр. знесені більшість храмів Новограда Волинського. Особливо трагічним був 1935 рік,

коли на світанку 23 червня від вибухів були цілком зруйновані собор і костюл. Така ж доля очікувала і Велику синагогу, але, оскільки поруч з нею було безліч житлових будинків, її не підірвали, а перетворили у майстерню з вулканізації шин.

Те, що не доруйнували совети, донищила II Світова війна, зокрема і Велику синагогу. Згоріло безліч дерев'яних будинків. Розграбований був єврейський цвинтар, мацеви (могильні плити) з якого пішли на ремонт доріг.

Сьогодні головним туристичним об'єктом Новограда Волинського є великий дзвін, який колись давав знати, що до міста прибуває річкою корабель і з нього будуть брати мито. Дзвін можна побачити поблизу залишків колишнього замку. Як родинне місто Лесі Українки, Новоград Волинський пропонує відвідати і музей поетеси.

ЗДОЛБУНІВ

здолбунів, ринок, 1930

Місто розташоване за 12 км на південь від Рівного.

Уперше назва поселення Здолбунів, яке тоді було селом Долбуновим, згадується 1497 року в акті, за яким великий князь Литовський Олександр дарував князеві Костянтину Острозькому разом, з іншими поселеннями, і це село.

Акт 1565 року оскаржує пана Ласького за двократне пограбування його підлеглими долбуновських селян, а в наступному році донос возного звинувачує богдашівських та рівненських службовців, котрі у долбуновському маєтку пошкодили сінокоси, посіви, бджолині лісові «борті».

У 1569 році Долбунов відвідала повітова комісія з нагляду за станом державного майна. Восени при дорозі «от Долбунова до Ровнаго» побито, пограбовано шинкаря, а через місяць – возного й двох здовбицьких їздових. Навесні 1583 р. дворовий посесор Мишко оскаржує долбуновських лісорубів. Акт 1593 р. мстить прохання старости Долбунова про надання допомоги для подолання наслідків повені.

Під кінець 1629 року ділові акти, метрики, поземельні плани, ескізи лісових угідь починають системно документувати «Долбунов» як «Здолбунов».

Назва «Здолбунів» обросла кількома версіями свого походження. Одна з них стверджує, що колишня назва «Долбунів» походить від слова «дов(л)бати». В околицях поселення було багато крейджаних копалень, у яких «довбали» крейду і при запитанні: Звідки ви? – була відповідь: – З Дов(л)бунова. Існує також припущення, що назва міста пов'язана зі старослов'янським племенем дулібів (долобів), яке заселяло ці землі у VI–X століттях. Є й інші версії, які чомусь вважаються малоімовірними. Хоча, хтозна, можливо, ваша версія буде найближчою до істини.

Існує така легенда про походження назви Здолбунів. Якось у давнину подався чоловік на пошуки лугової займи. Пробираючись крізь надустянські хащі, дійшов до горба, де зачув незвичний стукіт, що долітав з його протилежного боку. Коли пробрався туди, побачив кремезного чоловіка, котрий

довбав крейдяну стіну. На питання, що тут робить, відповів: «Печеру здовбаю, аби жити в ній, доки хижі не збудую». І вість про «здовбача» рознеслася по всій околиці. А по деякому часі тут почали з'являтися домівки. Одна, друга, третя. І зародилось з часом нове село. І назвали його Здолбунів, бо першим тут колись осів чоловік з прізвиськом Здолбун.

Із утворенням Київської держави землі дулібів у X ст. входять до її складу. Пізніше, під час занепаду держави, землі Волині (з 1199 року) входять до Волинсько-Галицького князівства, яке теж поступово втрачає свою силу і підпадає під владу Литви.

Після Люблінської унії 1569 року Здолбунів потрапляє під владу Речі Посполитої. Село входило до Луцького повіту. У 1570 році в ньому налічувалося 9 димів. Населення займалось землеробством. У 1618 і 1619 роках воно дуже потерпіло від нападів татарських орд. У 1651 році на околицях Здолбунова, недалеко від села Тайкури, розташовується штаб війська Богдана Хмельницького, козаки якого вели бої з поляками.

У 1757 р. Здолбунів від князів Острозьких потрапляє у руки князів Любомирських.

У 1793-1795 роках Правобережна Україна входить до складу Російської імперії. У цей час Здолбунів належить до Волинського намісництва, а згодом – до Волинської губернії. 1798 року в селі налічувався 51 двір, проживало 276 осіб, зокрема 167 кріпаків. У 1821 році князь С. Любомирський, власник Здолбунова, продав його купцям Кружинінім. Вони розширили господарство маєтку, збудували млин.

За реформою 1861 року для селян Здолбунова було виділено 489 десятин землі, в середньому по 11 десятин орної землі на двір. Земля обійшлася їм вдвічі дорожче, ніж коштувала.

У червні 1873 року закінчено будівництво залізниці Київ–Брест–Литовськ, яка пролягла через Здолбунів, і це дало величезний поштовх для розвитку села. Незабаром Здолбунів сполучився колією з Радзівіловом і Сарнами, тоді ж у селі побудували станцію і паровозне депо.

У ті роки була досліджена висока якість здолбунівської крейди, саме тієї, яку колись довбали її старовинні мешканці. Тепер же крейду можна було використовувати як основну сировину для виробництва цементу. На це звернули увагу брати Єлінеки, чехи за національністю. У 1884 році вони побудували невеликий цементний завод. Устаткування цього підпри-

емства складалося з п'яти жорен кінської тяги, такої ж кількості печей опалювання (ковпаків) та складу для сушіння коржів із глини і крейди. Усі процеси виконувалися вручну. За добу тут виробляли 20-25 бочок цементу. Для залучення додаткових коштів власники заводу створили у 1889 році компанію «Слінек і Ко», яка забезпечила розширення заводу, обладнала його більш досконалими механізмами. Випуск цементу досяг 90 тон на добу. Зросла й кількість робітників. Наприкінці 90-х років ХІХ століття на Здолбунівському цементному заводі працювало 200 осіб. У 1889 році було засновано ливарно-механічний завод.

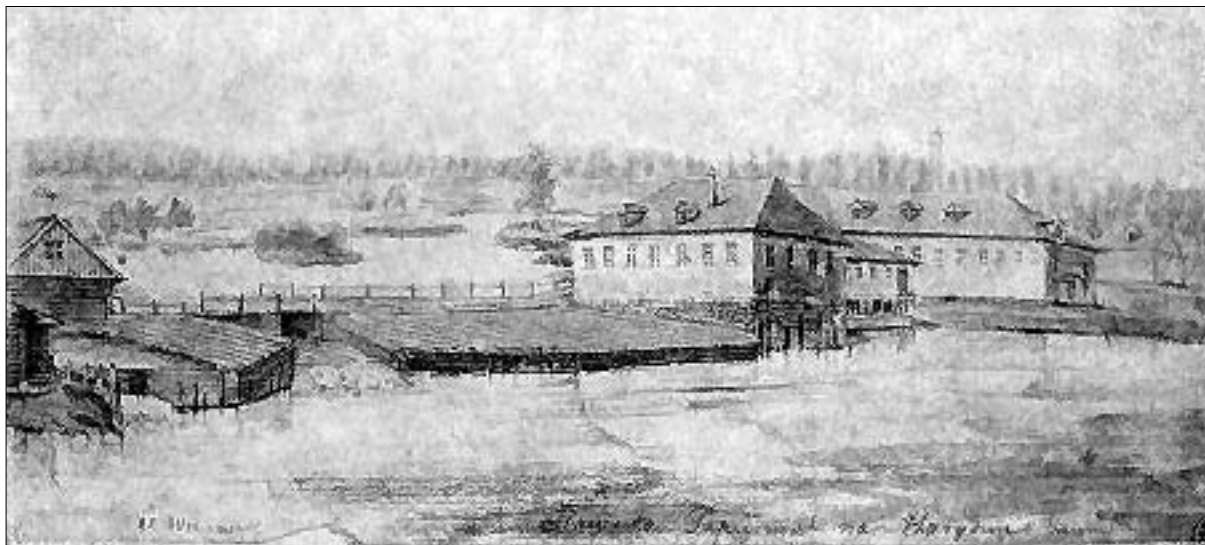
Почала розвиватися торгівля. У селі працювали крамниці, трактири, маленькі майстерні, відбувалися ярмарки. За даними перепису 1897 року у Здолбунові було 4692 мешканці. Здолбунівський цементний завод у 1910 році придбало акціонерне товариство «Волинь», яке на підтвердження своїх прав одразу реконструювало завод. Чисельність робітників зросла до 300 осіб. Крім цементного заводу та залізничної станції, тоді у Здолбунові працювали приватні паркетна фабрика, ливарно-механічний завод та два млини.

У 1903 році Здолбунів нарешті здобув статус міста, правда, заштатного. На центральній вулиці, що йшла від вокзалу, проклали тротуар, встановили газове освітлення. За даними на 1912 рік, на цементному заводі працювала лікарня. У 1910 році розпочинається будівництво церкви Святої Катерини та вищого залізничного училища. У 1908-1911 роках у місті налічувалося до 10 тис. жителів.

У роки І Світової війни на території Волинської губернії проходив Південно-Західний фронт. Частина устаткування цементного заводу вивезли вглиб Росії. Позбулася праці значна кількість робітників.

У 1917-1920 роках у місті швидко змінювалась влада – австро-німецької військової адміністрації, Центральної Ради УНР, Гетьманщини, Директорії УНР, Ради робітничих та солдатських депутатів. Бачив Здолбунів кінноту Семйона Будьоного і Кліма Ворошилова.

На залізничній станції Здолбунова розташувався штаб Дієвої армії УНР на чолі з С.В. Петлюрою.

новомалин, замок графів довгялло, поч. ХХ ст.

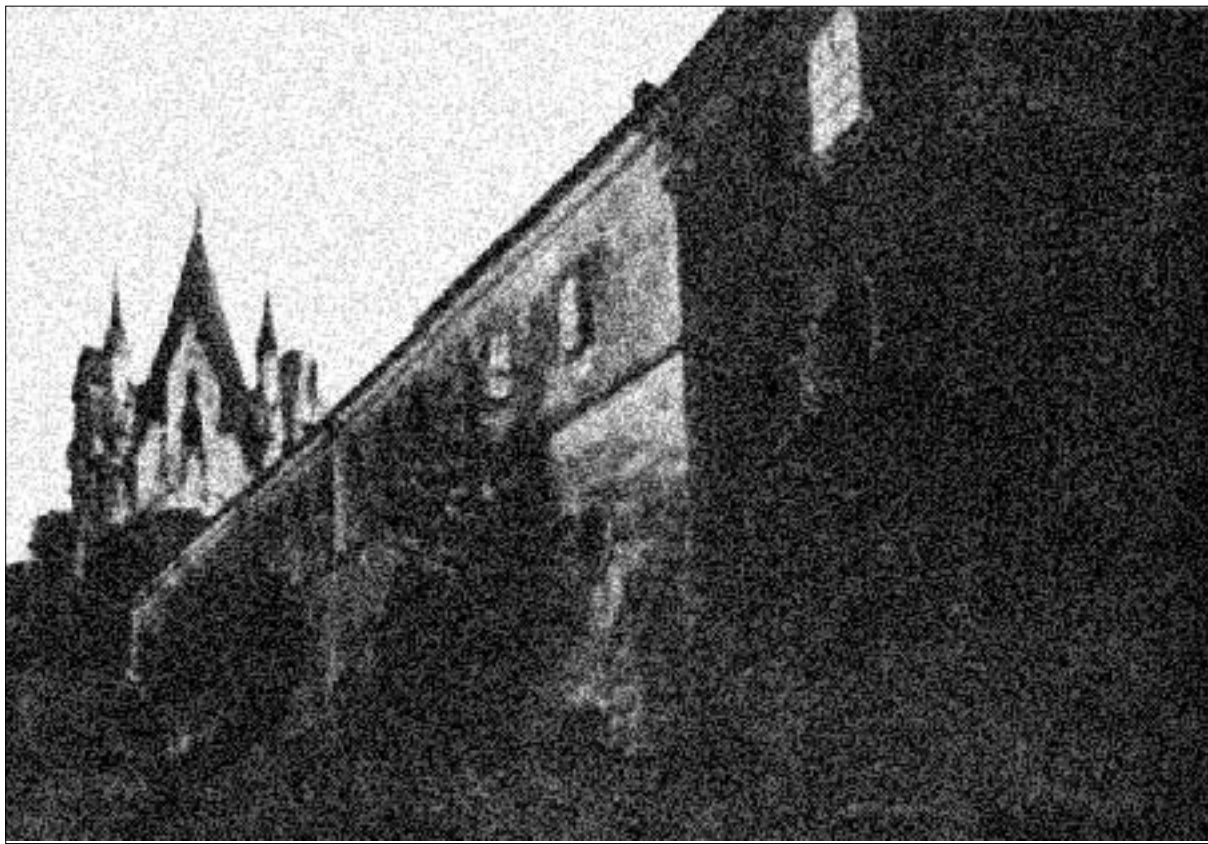

Київський історик Володимир Горак так описує події у Здолбунові під час «правого» заколоту проти Петлюри під орудою його колишнього побратима Володимира Оскілка: «У руки заколотників ще досі не потрапив Симон Петлюра, який під час перевороту перебував не у Рівному, а на фронті в районі Здолбунова. Його арешт Оскілко довірив великому загону своєї кінної гвардії на чолі з отаманом Гризлом...»

Отримавши суттєве підкріплення у виді бронепотягу, кавалеристи Гризла вирушили на Здолбунів. І Оскілко, і підлеглий йому командир серйозно розраховували на успіх цієї операції, думаючи, що у ставці Петлюри ще ніхто не знає про заколот. Але вони помилилися. Як тільки оскілковські кіннотники наблизилися до Здолбунова, їх відразу ж оточили вірні Петлюри

підрозділи, і отаман Гризла, який вже збирався увійти в історію як полонитель головного отамана, сам опинився із своїми людьми під реальною загрозою полону. Командир-кавалерист і його бійці вирішили не приймати бою і, досить легко вирвавшись із оточення, повернулись до Рівного. Незабаром Оскілко повторив спробу заарештувати Петлюру, надіславши до Здолбунова один із кращих своїх загонів на чолі з отаманом Білоусовим. Але оскілковців знову спіткала невдача...»

Після підписання Ризького миру урядами большевицької Росії і Польщі землі Західної України відійшли до Польщі. У період польської адміністрації (1920-1939 роки) Здолбунів залишався типовим провінційним містечком. Спочатку він входив до складу Острозького

повіту, а в 1924 році став повітовим центром Волинського воєводства.

У часи II Світової війни Здолбунів і його околиці стають місцем зіткнень різних сил і водночас місцем загибелі багатьох військових і цивільних людей.

Були зруйновані цементний завод, міська електростанція, залізничний вокзал, а також значна кількість житлових будинків та інших будівель.

В урочищі Гурби поблизу Здолбунова відбувся великий бій підрозділів УПА. Тоді у 1944 р. майже 35 тисяч добірного війська НКВС, прикордонників, охорони тилу, які також входили у підпорядкування Наркомату внутрішніх справ, намагалися оточити частини УПА-Північ (Військова округа «Богун» під командою Петра Олійника – «Енея») та УПА-Південь, яка щойно розпочала своє формування в Кременецьких лісах під командуванням Василя Кука – «Леміша». Неповних п'ять тисяч бійців,

з яких понад півтори тисячі не були озброєні, потрапили в кільце оточення, у так званий гурбенський котел, якого не знала історія партизанської боротьби у Східній Європі. Але повстанці витримали натиск семикратно переважаючого ворога та ціною неймовірних зусиль і втрат, передусім серед незброєних мобілізованих чоловіків, зуміли прорвати здавалось «мертве» кільце оточення.

Нещодавно місцева влада прийняла рішення про спорудження збірного Пантеону героїв Української Повстанської Армії в урочищі Гурби Здолбунівського району.

На Волині, і не тільки, до УПА переходили створені німецькою адміністрацією відділи з представників інших народів, головним чином для охорони важливих об'єктів та комунікацій. З таких підрозділів в УПА творилися національні легіони, що мали своїх командирів, свої прапори, свої відзнаки. У числі перших були організовані відділи з представників народів

Туркестану і Північного Кавказу, азербайджанців, білорусів, татар, грузинів. 27 липня 1943 року до УПА зголосилося 30 вірменів з Галичини, котрі як красноармійці потрапили до гітлерівського полону. Їх загітував до лав українських повстанців полонений оунівець. Інформаційне повідомлення прес-служби УПА від жовтня 1943 р. свідчить, що «в ніч з 29-го на 30-е вересня 1943 до складу УПА перейшов із Здолбунова загін під назвою «Азербайджан» в складі 160 осіб з повним обмундируванням».

Свого часу в місті перебували Леся Українка, Улас Самчук, Олександр Довженко.

Оскільки Здолбунів є молодим містом, то у ньому майже немає старожитніх пам'яток чи руїн.

В околиці залізничної станції стоїть церква Святої Катерини, споруджена у 1910 р. Будується церква Пресвятої Богородиці – праобраз знищеного у 50-х роках однойменного храму на території колишнього монастиря, що був неподалік костельу св. Петра і Павла.

Звичайно, Здолбунову важко змагатися з такими багатими на пам'ятки старожитностей містами, як Луцьк, Клевань чи Остріг. Натомість Здолбунів цінний тим, що у ньому і довкола містечка творилася зовсім недавня наша історія, свідки і учасники якої ще живі і дотепер стають інструментом для політичних спекуляцій у руках нечистоплотних політиків. Історію цю треба знати і розуміти, інакше ми знову і знову повторюватимемо одні і ті ж помилки і плодитимемо ілюзії. І зовсім не завадило б, аби у Здолбунові, чи інших містах, де точилася важка боротьба за незалежність України, громада і держава подбали разом про те, аби створити мережу історико-просвітницьких музеїв-центрів, використовуючи при цьому найновіші музейницькі технології і методики. Бо один раз побачене – це не сотні разів прочитане у книжках чи підручниках. А показати є що. І є чим пишатися.

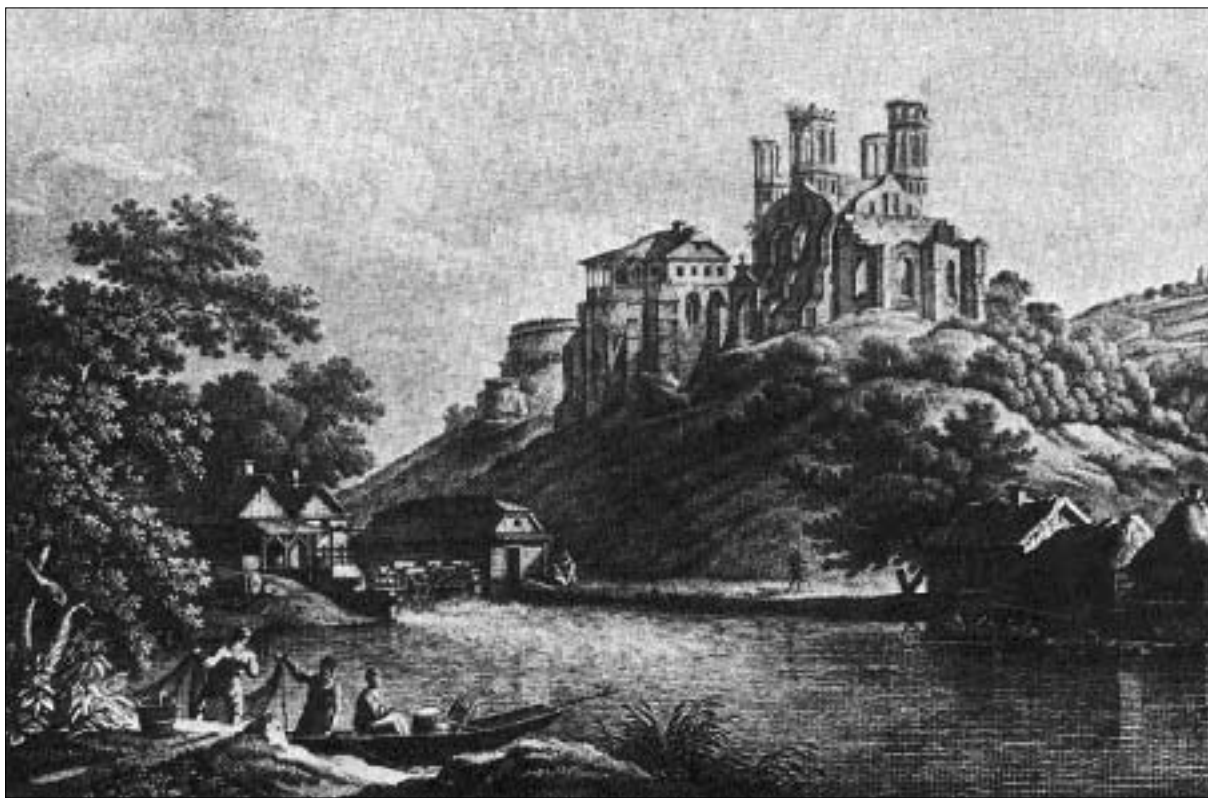

О С Т Р О Г

острог, руїни замку князів острозьких, XVIII ст.

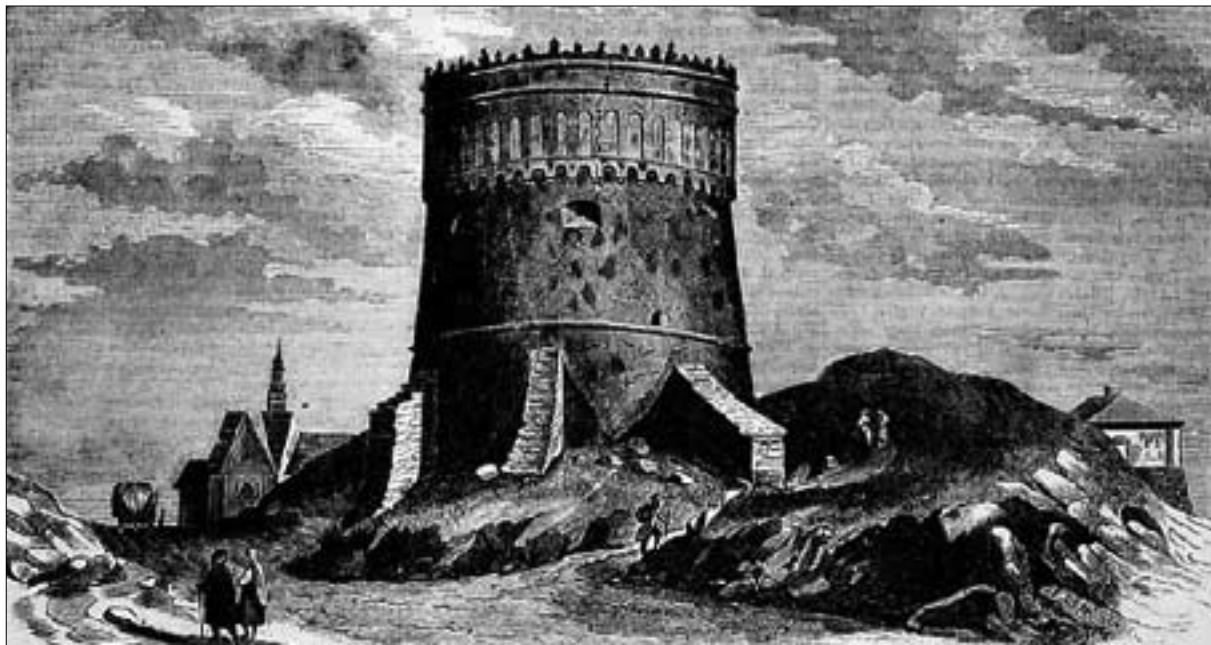
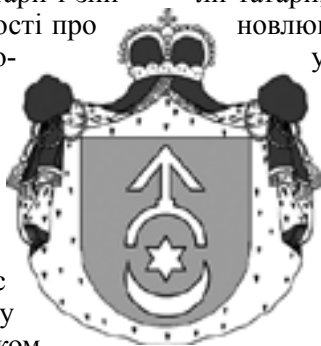
Місто розташоване за 16 км від залізничної станції Острог на лінії Здолбунів–Шепетівка, за 55 км від Рівного.

Першу згадку про Острог знаходимо у Іпатіївському літописі, коли містечко, разом із Дубном перераховується як власність Давида Ігоровича, як компенсація за втрату Володимирського князівства. Місто, яке лежало на пограниччі Київського і Володимирського князівств, було приречене на часту зміну власників.

У 1241 р. на Острог напали татари і знищили його так, що наступні відомості про місто походять аж з XIV ст., коли воно, разом з рештою східної Волині перебувало під владою князя Любарта. Князь посадив в Острозі свого намісника, Данила Васильовича, який стає першим історично відомим князем з династії Острозьких. Густинський літопис 1340 р. повідомляє про перемогу князя Данила у Галичині над військом

польського короля Казимира III Великого. З іменем князя Данила пов'язують будівництво наприкінці XIV століття найдавнішої в Острозі кам'яної споруди – Мурованої Вежі.

Після Данила намісником Любарта в Острозі став Федір Данилович, який у 1386 р. отримав з рук короля Владислава Ягайла право на спадкове володіння містом і титул князів Острозьких. Князь Федір, натомість, будучи ревним прихильником православної віри, за власні кошти збудував в Острозі католицький костьол і монастир оо. домініканців, який у 1452 р. знищили татари, після чого будівлю більше не відновлювали. Наприкінці життя князь Федір, уже як чернець Феодосій прийняв постриг у Києво-Печерській лаврі, де і був похований. Згодом православна церква визнала його святим. Навряд чи тепер екскурсантам у Печерській Лаврі розповідають, що святий Феодосій колись будував католицький костьол і мо-

настир. А дарма, бо власне такі приклади вчать віротерпимості і толерантності.

Спадкоємцем князя Федора стає Василь Федорович, який, пам'ятаючи про татарські напади, у 1430 р. оточив Острог валами, ровами і муром з баштами і брамами. Його син, наступний власник Острога, Іван Васильович був першим у роду, хто почав називати себе Острозький. Його брат, власник поближнього Заславля (тепер Ізяслав Хмельницької обл.) став родоначальником іншого славетного княжого роду – Заславських.

Найбільш видатним представником роду Острозьких і творцем його могутності став син Івана, князь Костянтин Острозький – волинський князь (батько Острозького Костянтина-Василя), з 10 серпня 1497 р. – Великий гетьман Литовський.

Князь народився і провів молодість у родинному замку в Острозі. Свою військову кар'єру Костянтин Острозький розпочав у часи короля Яна I Ольбрахта. У 1486-1490 рр. брав участь у війнах за татарами,

а у 1492-1494 рр. – у військовій кампанії проти Московської держави. За його перемогу біля Очакова проти сил Мехмед-Гірея уперше в історії був нагороджений титулом Великого гетьмана Литви. У 1498 р. король Александер за воєнні заслуги князя подарував йому три прикордонні староства: Брацлавське, Вінницьке і Звенигородське. Відтоді Костянтин Острозький стає однією із найбільш наближених до короля і найбільш впливовою особою у державі.

Однак, у битві над Ведрошею на Смоленщині 14 липня 1500 доля відвернулася від князя і литовсько-польське військо під його командуванням зазнало поразки від московського війська. Великий князь Московський Василій III чудово усвідомлював, кого він полонив. Йому важливо було отримати лояльність одного із найбільш впливових і заможних магнатів Європи. У 1506 він таки змушує Костянтина Острозького підписати присягу на вірність, даруючи йому натомість свободу пересування. Князь, звісно, користується таким послабленням полону і у 1507 р. утікає до Литви.

Зигмунт I Старий повернув колишньому московському бранцю чин Великого гетьмана Литовського, а сам князь повернув собі славу полководця, адже уже у 1508 року під Слущком, а згодом, у 1512 році під Вишневцем Острозький розгромив кримських татар. У той же час він отримує від короля і посаду Луцького старости, що робить його володарем цілої Волині.

У всіх наступних битвах і війнах князь Острозький завжди був звияжцем. У 1513 р., коли почалась нова війна з московитами, князь Острозький відімстився за свій московський полон. 8 вересня 1514 року в битві під Оршою його військо розбило московські полки воєвод Івана Челядніна та Михайла Голиці.

З татарами було складніше. 2 серпня 1519 відбулася битва під Сокалем, де татари завдали поразки війську Костянтина Острозького, але тішилися перемогою недовго, бо уже у 1527 році на Київщині військо Костянтина Острозького перемогло кримських татар. Ця битва була останньою у славній військовій біографії володаря Волині.

Маючи у своєму володінні величезні території, князь Острозький будував на них міста і оборонні замки. Будучи православним, він боронив свою віру у Великому Князівстві Литовському, зміцнюючи її спорудженням численних церков і монастирів. За заповітом князь Костянтин Острозький похований в Успенській церкві Києво-Печерської лаври.

За часів князя Костянтина місто Острог динамічно розвивалося і невдовзі стало найбагатшим приватним містом на Волині. Гетьман істотно розбудував мури і замок, який заклав ще його батько, започаткував книгозбірню, а у 1521 р. стає фундатором спорудження мурованої Богоявленської церкви на місці колишньої дерев'яної. Пам'ятаючи, очевидно, свій досвід життя у полоні, він оселяє полонених татар на передмісті, яке відтоді і називалося Татари, і надає їм різні привілеї, аж до дозволу будувати мечеть. Таким чином, він не тільки зняв з міста тягар утримання полонених, але й здобув собі прихильників

серед татар, з яких згодом сформував загін надійної власної охорони.

Костянтин Острозький мав двох синів. Острог дістався старшому з них, старості вінницькому, брацлавському і звенигородському Іллі Острозькому, який за дружину собі взяв придворну даму королеви Бони Беату Костелецьку. Через рік після шлюбу він помер, але встиг залишити доньку, яка і стане знаменитою Гальшкою з Острога. Вона народилася у 1539 році на день Святої Єлизавети.

Єлизавета з Острозьких, більше відома як Гальшка Острозька, – чи не найбільш трагічна жіноча постать в історії Волині. Батько Гальшки – Ілля Острозький – із нетерпінням чекав народження дитини, але рівно за три місяці до народження дитини за загадкових обставин він помирає. Беата, вихованка королівського двору в Кракові,

овдовівши, отримує величезні маєтності згідно з заповітом, написаним її чоловіком буквально за три дні до смерті. Князь Ілля подбав не лише про майновий стан дружини й визнання законності дитини, на яку вона чекала. Ще до одруження Беати з князем Іллею Острозьким вона перебувала під опікуном монаршої сім'ї, тому у заповіті князь просить стати опікунами для матері і його дитини польського короля Зигмунта Августа та його дружину – італійку Бону Сфорца.

Гальшка стала власницею багатьох міст, містечок, замків, маєтностей роду Острозьких – некоронованих володарів Волині. Це ж багатство, як вважається, і стало головною причиною трагічної долі княгині.

Представники багатьох магнатських сімей намагалися породичатися з могутньою родиною Острозьких. 12-річна Гальшка була дуже вдалою «партією» – шлюб з нею мав неабияке соціально-політичне значення. Хто ж не зацікавлений у тому, аби разом із красивою, молоддю дружиною отримати великий посаг і гучні титули? На це і розраховували Мартин Зборовський, Дмитро Вишневецький, Микола Маленький, Дмитро Сангушко... Але Зигмунт Август вирішив уповні відіграти свою роль опікуна

і змусив княгиню Беату дати слово, що без його згоди дівчина не буде видана заміж. І було б усе добре, якби не амбітність Беати та дядько Гальшки – князь Василь-Костянтин Острозький, у якого були свої плани на майбутнє небоги. Він мріяв видати племінницю за старосту черкаського та канівського, князя Дмитра Івановича Сангушка.

Княгиня Беата спершу підтримувала «братового» – князя Василя-Костянтина, але змінила свої плани, що не було дивним. Беата – нервова, імпульсивна, неврівноважена (за свідченнями сучасників) жінка, продовжувала шукати більш вигідну партію для доньки. Але чи могла вона передбачити, що закоханий у Гальшку красень-князь Дмитро Сангушко залишить Черкаси і стрімголов кинеться до родинного замку Острозьких, аби силою гарантувати виконання умов уже підписаної шлюб-

ної угоди? Чи сподівалася Беата, що її 13-річна донька буде обвінчана в Острозькій церкві відразу ж після того, як замок захоплять люди Василя-Костянтина Острозького та Дмитра Сангушка?

Напевно, жодна хитрість чи материнська інтуїція не могли допомогти Беаті Костелецькій врятувати доньку від небажаного (як вона вважала) для неї шлюбу. І тоді Беата, вдало граючи роль скривдженої та обманутої матері, посилає королю скаргу на Сангушка, а згодом і сама їде «шукати справедливості» до Кракова.

Реакція короля зрозуміла – його воля не виконана. Мало того – його волю зігноровано. Суд було призначено і над Дмитром Сангушком, і над Василем-Костянтином Острозьким, і незважаючи на те, що жоден із них не з'явився на розгляд справи, вирок був вкрай суворий –

Дмитра присудили до позбавлення честі, маєтностей та життя, а дядька Гальшки позбавили опікунських прав. Молодіята, попереджені про вирок суду, тікають до Чехії, де мали б переховуватись у Рудицькому замку, що його господарем був тесть В.-К. Острозького – Ян Тарнавський. А чи легко втекти, коли відразу ж наздогін вирушило близько 200 шляхтичів і слуг?

Нагадаємо, що одним із претендентів на руку Гальшки був Мартин Зборовський. Зрозуміло, чому саме він, разом із своїм батьком, очолив переслідувачів, наздогнав та жорстоко побив у місті Липки Дмитра Сангушка, з яким було лише декілька слуг. Смерть старости черкаського та канівського у лютому 1554 року у чеському місті Яромірі та удівство Гальшки (у 14 років!) – це лише другий акт драми, що не поступається шекспірівській.

Король не залишає поза увагою долю дівчини, а точніше – величезних багатств старшої гілки сім'ї Острозьких (Василь-Костянтин був на 16 років молодший за Іллю) і хоче знову її

одружити. Для ролі нареченого обрано старого графа, удівця Лукаша Гурку – воєводу берестейсько-куявського. Гальшка виходить заміж вдруге... Проте мати княгині не погоджується, тепер уже з вибором самого короля і веде переговори з князем Семеном Юрійовичем Слуцьким. Він у 1559 році втікає до львівського домініканського монастиря, прихопивши Гальшку. 20-річна жінка втретє обвінчана...

Беата не врахувала важливого чинника – другий чоловік Гальшки живий і здоровий, до того ж має широку підтримку з боку короля. Після облоги монастиря Гальшку зі Львова силоміць відвезли до маєтку Шамотули (Познанське воєводство), де вона провела 14 років у середньовічному замку, майже у повній ізоляції. Тут і народилася легенда про «чорну княгиню». За оповідями, у вікні замкової вежі часто з'являлася постать княгині, одягненої у все чорне.

Гальшка провадила аскетичний триб життя і не спілкувалася ні з ким, окрім служниць. Рідко до замку навідувався його, і її, Гальшки, власник – Лукаш Гурка, на той час познанський воєвода. І лише після його смерті у 1573 році, 33-річна княгиня залишила замок у Шамотулах і повернулася на Волинь, до родового маєтку батька у Дубно.

У польських хроніках тих часів, а також у працях істориків XVIII-XIX ст.ст. можна зустріти згадки про психічну хворобу Гальшки, яка нібито втратила розум і доживала свій вік у Дубно на утриманні дядька – Василя-Костянтина і двоюрідного брата Януша Острозького. Але ж і після 1573 року знаходимо документальні свідчення того, що Гальшка брала безпосередню участь у господарських справах, виступала перед свідками в суді. Вона чітко і ясно усвідомлювала свої дії. Це підтверджує і написання княгинею в місті Турові заповіту (тестаменту), що датується 16 березня 1579

року. Згідно з цим документом, окрім поділу майна між родиною та слугами, Гальшка виділяла величезну суму («шість тисяч грошей лічби литовської») на заснування та матеріальну підтримку «шпиталю та академії Острозької». Цілком справедливо її названо фундаторкою першого вищого навчального закладу на території Східної Європи.

Помирає Гальшка Острозька наприкінці грудня 1582 року – їй тільки-но виповнилося 43 роки... Це і не дивно, адже її «бойовий» шлях багатой нареченої почався у зовсім дитячому віці і ніхто тоді не переймався ані психічним, ані фізичним здоров'ям такої маленької дівчинки.

За Ларисою Антощук

У житті Гальшки Острозької вражають не тільки шлюбні ігри, утечі, переховування, врешті навіть не те, що все це діялося з маленькою 13-річною дівчинкою, яка прожила тільки 43 роки і померла самотньою. Вражає те, що Гальшка Острозька зуміла не замкнутися в образі за знищене життя, а цілком адекватно і передбачливо для майбутнього насправді цілої

Волині вкласти чималі кошти у розбудову «Волинських Атен» – освітнього і культурного центру в Острозі, сучасної Острозької академії, яка через 410 років після смерті меценатки переживає зараз своє друге народження.

Золотою добою у розвитку Острога був час правління дядька Гальшки, князя Костянтина-Василя Острозького.

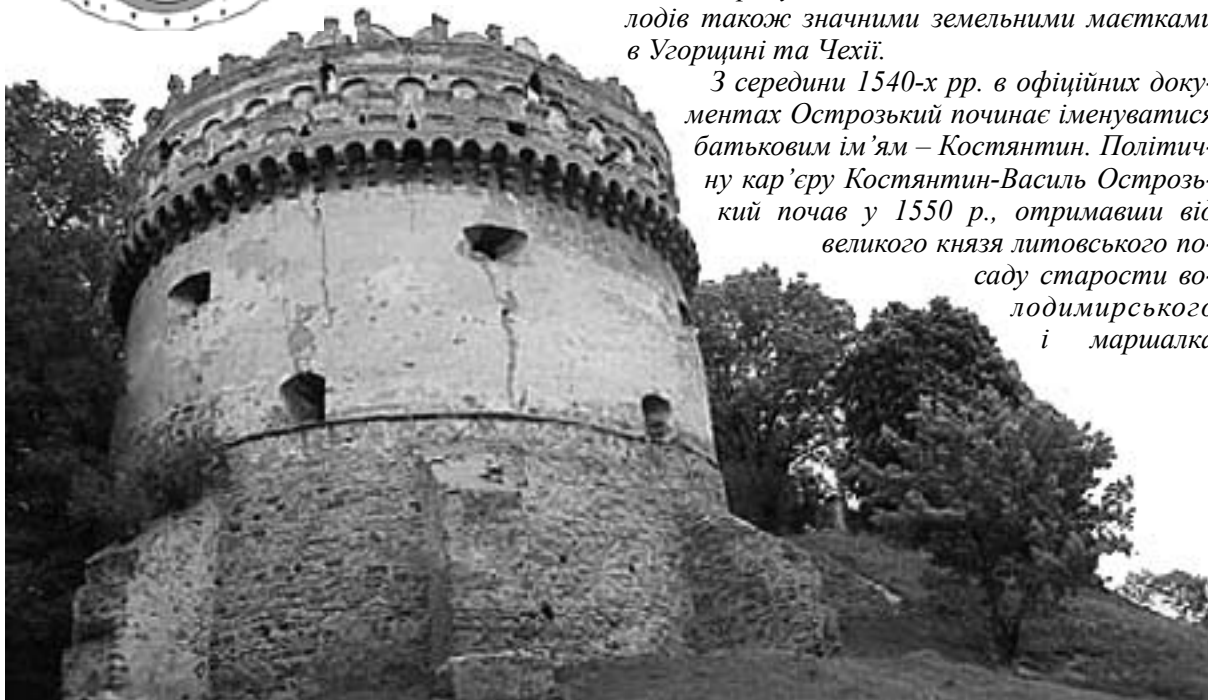

Острозький Костянтин-Василь Костянтинович (2 лютого 1526 – 24 лютого 1608) – князь (син Острозького Костянтина Івановича), український магнат, воєвода київський, маршалок Волинський, видатний політичний і культурний діяч, один з найзаможніших і найвпливовіших магнатів Речі Посполитої.

Походив з родини Острозьких, найбагатшого і найвпливовішого князівського роду України XVI – поч. XVII ст.

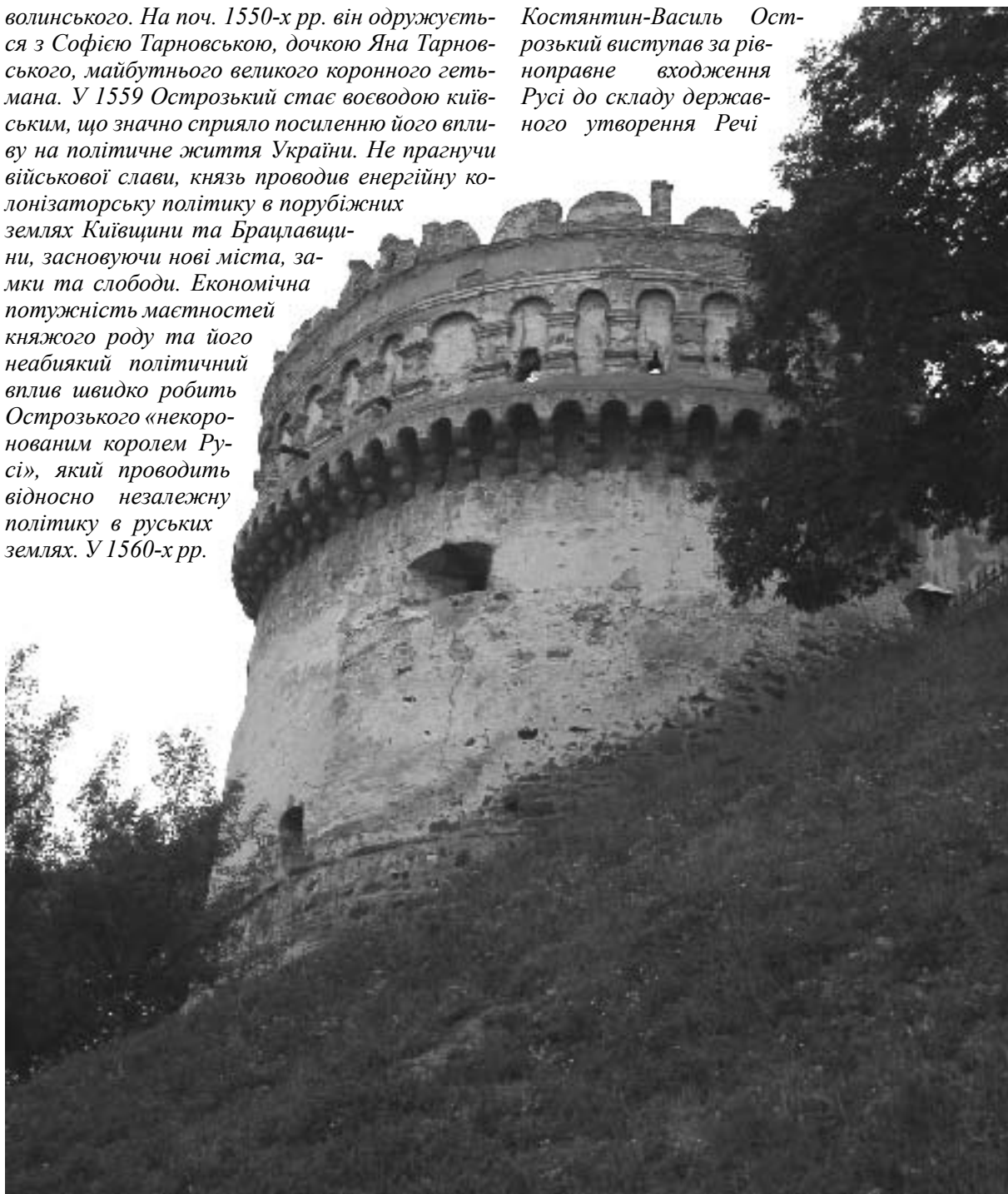
Залишившись фактично єдиним спадкоємцем свого багатого батька, Острозький отримав у володіння величезні маєтності на Волині, Київщині, Поділлі та Галичині, які давали щорічно прибуток понад 1 млн. злотих. Він володів також значними земельними маєтками в Угорщині та Чехії.

З середини 1540-х рр. в офіційних документах Острозький починає іменуватися батьковим ім'ям – Костянтин. Політичну кар'єру Костянтин-Василь Острозький почав у 1550 р., отримавши від великого князя литовського посаду старости володимирського і маршалка

волинського. На поч. 1550-х рр. він одружується з Софією Тарновською, дочкою Яна Тарновського, майбутнього великого коронного гетьмана. У 1559 Острозький стає воєводою київським, що значно сприяло посиленню його впливу на політичне життя України. Не прагнучи військової слави, князь проводив енергійну колонізаторську політику в порубіжних землях Київщини та Брацлавщини, засновуючи нові міста, замки та слободи. Економічна потужність маєтностей княжого роду та його неабиякий політичний вплив швидко робить Острозького «некоронованим королем Русі», який проводить відносно незалежну політику в руських землях. У 1560-х рр.

Костянтин-Василь Острозький виступав за рівноправне входження Русі до складу державного утворення Речі

Посполитої. У 1569 р. князь Острозький став сенатором.

Він був фактичним провідником Русі-України під час Люблінської унії 1569 р. Коли вигасла династія Ягелонів (1572 р.), Острозький був одним з можливих кандидатів на польський престол, згодом і на московський, після смерті останнього Рюриковича, царя Федора Івановича 1598 р.

У 1574 р. Костянтин-Василь Острозький переніс князівську резиденцію з Дубна до Острога, де розпочалася перебудова Острозького замку під керівництвом італійського архітектора П'єтро Сперендіо. У релігійній сфері Острозький виявився гідним продовжувачем

справи свого батька, який ретельно дбав про українське православ'я. За його часів Острог, один з двох титулярних центрів єпархії Східної Волині, стає центром православної духовності. Загалом відзначаючись релігійною толерантністю, Острозький цікавився творами католицьких богословів, певний час був навіть під впливом протестантизму.

Характерним було ставлення Острозького до актуального на той час питання про об'єднання католиків і православних. Виступивши спочатку на підтримку такого об'єднання, він волів тримати процес під повним власним контролем. Тому, коли в 1594-1596 рр. частина духовенства, оминаючи князя, здійсни-

ла спробу укласти церковну унію, він виступив її рішучим супротивником, різко засуджуючи рішення Берестейського собору.

Та все ж, найбільшою заслугою князя Костянтина-Василя Острозького є його велетенський вклад у розвиток української культури і освіти того часу. Навколо князівської резиденції в Острозі утворився гурток (академія) слов'янських та грецьких учених, публіцистів теологів та богословів, до якого зокрема входили Г. Смотрицький, Василь Сурозький, Христофор Філарет (Мартин Броневський), Еммануїл Ахіллес, Лука Сербин, Кирило Лукарис (майбутній Олександрійський та Константинопольський

патріарх), Никифор Парасхес-Кантакузен (Острозький клірик), З. Тустановський, Д. Наливайко та ін. За сприяння князя в Острозі була зібрана велика бібліотека, яка включала в себе грецьку та західноєвропейську богословську літературу, передруки античних творів, словники, космографії, граматики та ін.

У 1575 р. князь Острозький запросив до Острога друкаря Івана Федоровича

для організації друкарні у князівській резиденції. Завдяки острозькій друкарні світ побачили більше 20 видань, зокрема перший повний текст Біблії слов'янською мовою, так звана Острозька Біблія (1580 р.). Близько 1578 р. при академії почала діяти школа, де окрім низки традиційних на той час точних та гуманітарних дисциплін вперше паралельно викладалися латинська, грецька та церковнослов'янська граматики. Досвід та програма острозької школи, яка згодом переросла у знамениту Острозьку академію, були запозичені Львівською,

Луцькою та іншими братськими школами. Князь Острозький був також засновником шкіл (у Турові 1572 р., Володимирі Волинському 1577 р.)

При Богоявленській замковій церкві, що мала статус катедрального собору і була одним із найбільш значних православних храмів того часу, виникла власна іконописна

традиція, яка залишила нам кілька шедеврів сакрального мистецтва.

У 1585 р., завдяки старанням князя, Острог отримує магдебурзьке право. Місто уже не поміщалося у старих середньовічних мурах і князь наказав спорудити нові оборонні вали з бастіонами, що оточили місто із заходу. На початку XVII ст. місто налічувало близько 5 тис. мешканців і було одним із головних осередків культури і економіки Русі.

Наприкінці життя князь Костянтин-Василь Острозький поступово відійшов від участі в політичному і культурному житті і не покидав більше свого маєтку. Це позначилося і на діяльності його дітища – Острозької академії, яка на початку XVII ст. поступово занепадає. Помер князь Острозький у 1608 р. і був похований в крипті Богоявленської церкви в Острозі. На його печатці був напис: «Dei gratia dux Ostrogiae» («Божою милістю князь Острозький»). Судячи з усього, що зробила ця людина

для Волині і Острога, до Божої милості додалися чималий людський дух, відвага і жертвність.

Після смерті старого князя Острозького вплив цієї родини значно зменшився. Його син Януш Острозький виявився останнім представником роду по чоловічій лінії. Він ще у молодому віці перейшов у католицизм і ретельно взявся доводити лояльність до новообраної віри. У 1606 р. Януш Острозький закладає величний оборонний монастир оо. францисканців у Межирічі Острозькому, а у 1617 р. запрошує до острога оо. бернардинців, які заопікувалися костьолом. Після смерті батька він став найбільшим землевласником на Волині, до володінь якого входили 24 міста і майже 600 сіл.

Згідно із заповітом Януша Острозького усі його маєтки перейшли до рук родини Заславських.

Невдовзі родина Острозьких припинила своє існування. Михайло Грушевський писав, що володіння дому Острозьких стали «здобиччю невеликої купки магнатів з тієї категорії, які... мали вплив при дворі».

Тим часом, в Острозі на той час ще мешкала небога Януша Острозького, донька його брата, Анна Ходкевіч, з дому Острозька, яка володіла частиною міста, що не входила до заповіданого родині Заславських. Вона також прислужилася місту, збудувавши у ньому у 1624 р. великий єзуїтський монастир і відновивши костьол. Анна була

дружиною Яна Кароля Ходкевіча і на її прохан-
ня він був похований саме в Острозі, у крипті
Єзуїтського монастиря.

*Ходкевіч (Chodkiewicz) Ян Кароль (1560–
1621, Хотин), визначний польський військовий
і політичний діяч литовського походження,
Великий гетьман литовський (1605–1621).*

*Брав участь у боротьбі з повстанцями
С. Наливайка (1594–1596), разом з Я. Замоїсь-
ким брав участь у поході проти Волоцини
(1600), воював проти шведів у 1601–1605 рр.
(1605 року польські війська на чолі з Ходкевічем
розбили шведську армію під Кірхгольмом
(Саласпілсом).*

*У 1612 р. польське військо під командуван-
ням Ходкевіча під Москвою зазнало поразки від
російського ополчення.*

*На чолі польсько-литовського війсь-
ка разом із королевичем Володиславом
і окремим козацьким загоном (на чолі
з гетьманом П. Сагайдачним) взяв
участь у поході на Москву (1617–
1618).*

*У польсько-турецькій війні 1621 р. команду-
вав військом Речі Посполитої і був смертельно
поранений у битві під Хотином.*

*Був протектором майбутнього митрополи-
та П. Могили (1620–1621).*

У першій половині XVII ст. Острог був та-
кож важливим центром гебрейського культур-
ного і релігійного життя. У місті була синагога,
при якій діяла школа, де викладали відомі
теологи Шломо Мажуц і Давид Шмулович.
У 1648 р. з'явилася єврейська друкарня, яка
проіснувала аж до 1832 р.

На перешкоді такому бурхливому розвитку
Острога стали козацькі війни, які двічі зруйну-
вали місто і знищили його мешканців: у 1648
і 1649 рр.

Після смерті у 1682 р. власника міста
Олександра Заславського, Острог переходить
у руки спершу Любомирських, а потім Сангуш-

ків. Останнім острозьким володарем був литовський придворний маршалок Януш Сангушко.

Князь Януш Сангушко постійно жив у Дубенському замку, тримав численний двір, жив на широку ногу, заглядав у чарку, і це не могло не відобразитися на ординатському війську. Дубенські драгуни одягалися ошатно, бо завжди були на очах у князя, який полюбляв гарматну стрілянину. Натомість піхота Острозької ординації терпіла нестатки в амуніції. Солдати ходили в селянських чоботах, кожухах і свитах, особливо на далеких постах. Для варт на валах і біля брами підбирали кращі мундири, які позичали один одному.

Потяг князя Сангушка до різного роду забав відобразився і на скарбах, які відійшли йому у спадок. У реєстрі 1616 року занотовано документи, які свідчать про марнотратство ор-

дината: «Ядвіга Загоровська, волинська каштелянка, позичаючи в 1720 році кн. Сангушкови 20000 злотих, взяла під заставу букети з великими сапфірами і перлами; сестра ордината, Марія, взяла старовинні прикраси і переробила їх на більш сучасніші. Забавляючись у Люблині 1715 року, з перероблених коштовностей робила щедрі подарунки. Зареєстровано, що вона робила подарунки воеводі брацлавському, воеводичу російському, володимирській підкоморині, черниці ордену св. Бригіди. Перстень з діамантами пожертвувала татарському послові, золоту сільничку – королю Польщі і т. п.»

Князь Сангушко скасував Острозьку ординацію, розподіливши всі маєтності між кількома десятками польських сімей. Сам Острог він поділив на

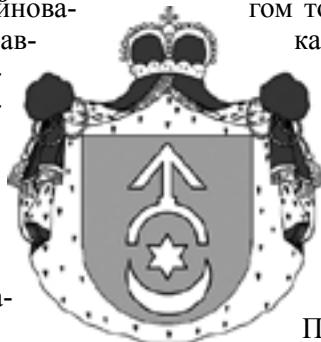

кілька частин, найбільша з яких дісталася родині Яблоновських.

Тим часом, Острог опинився у вирі наступної війни, того разу польсько-російської. У 1792 р. у місті зупинилося польське військо на чолі з князем Йозефом Понятовським і цілих два дні потужним артилерійським вогнем охороняло переправу, через яку проривалися війська російського генерала Міхаїла Каховського. До слова, генерал походив з польського роду Коховських, які тільки у 1635 р. прийняли російське підданство.

На зламі XVIII і XIX ст.ст. Кароль Яблоновський нарешті викупив інші частини міста у роздрібнених власників і став повноправним володарем міста, у якому і оселився. Оскільки зруйнований війнами замок уже мало надавав до життя, князь збудував поблизу дещо скромніший маєток. У руках Яблоновських Острог був до другої половини XIX ст., а після згасання роду перейшов до російських влад. У складі Росії Острог був повітовим містом у Волинській губернії і місцем перебування православного єпископа.

Після вигнання ордену єзуїтів з Острога ще у 1773 р. їхнє місце зайняли оо. василіяни, згодом їх самих росіяни переселили до Гощі, а будівлі монастиря і костельу віддали

у руки православної духовної семінарії. Однак, і монастир, і костель регулярно руйнували численні пожежі і врешті, у 1875 р. будівлі продали євреям, які остаточно розібрали їх у 1875 р. Схожа доля спіткала і монастир кармеліток, монахині якого, після чергової пожежі у 1809 р. утекли до Монастирок. Російська влада закрила і монастир оо. капуцинів, а будівлю передала православному братству Кирила і Методія.

Наприкінці XIX ст. Острог налічував близько 8 тис. мешканців і поступово втрачав своє значення, оскільки залізниця пройшла не через місто.

Під час польсько-більшевицької війни, 7 липня 1920 р. під Острогом точилися бої між польськими військами під командуванням генерала Ф. Крайовського і Першою кінною армією Семйона Будьоного. Маючи тили у місті, поляки кілька разів відбили атаки большевиків і під покровом ночі відступили до Дубна.

У міжвоєнний період Острог опинився на самому кордоні між Польщею і Советським Союзом. Попри нестабільність політичної ситуації, таке місце розташування сприяло торгівлі і руху людей через прикордонний пункт і митницю. У 1931 р. Острог налічував близько

острог, надбрамна дзвінница собору богоявлення господнього, 2005

13 тис. мешканців, з яких більша половина була євреїв.

Зрозуміло, що з початком нацистської окупації першим у місті було створено саме гетто, де і загинула переважна більшість єврейського населення Острога і навколишніх сіл. Не оминуло Острог і українсько-польське протистояння 1943-1944 рр., тут підрозділи УПА провадили операції проти большевицької і нацистської окупації.

Після II Світової війни Острог був звичайним провінційним районним містечком, куди, незважаючи на велику кількість украї запущених, але все ж визначних пам'яток, рідко хто навідувався. Усе змінилося у 1994 р., коли вирішено було відродити славу колись Острозьку

академію. Відтоді Острог став справжнім студентським містом, яке живе і вирає завдяки молодим людям, які з'їжджаються сюди з цілої Волині і не тільки. Таких котеджів для професорів і викладачів, таких гуртожитків для студентів, таких спортивних майданчиків і такої по-європейськи облаштованої території, як в Острозькій академії, не так уже й багато по цій Україні. Академія – унікальний шанс не тільки для молоді, але й для міста. Залізниця вона, звісно, не замінить, але якоюсь мірою відіграє ту ж роль, що і залізниця у розвитку території.

Острог є одним із найбільш багатих на пам'ятки міст на Волині. Історичний центр міста

з 1981 р. є державним історико-культурним заповідником.

Найбільш цікавою острозькою пам'яткою є, безсумнівно, замок, збудований на вершині пагорба. З півня і сходу він захищений урвищами, висотою понад 20 м, з півночі і заходу – глибокими ровами, що викопані у природних ущелинах.

Ансамбль замку складається з чотирьох будівель. Найстаршою є Мурована вежа, з готичними рисами, споруджена з каменю і цегли у другій половині XIV ст. Згодом вежа не раз розбудовувалась і перебудовувалась. Сучасного виду Вежа набрала після перебудови у 1913-1915 рр. для потреб музею, що розташований тут і нині. У його збірках є чимало експонатів, зібраних ще у царські і міжвоєнні роки – археологічні знахідки, портрети князів Острозьких і інших знаних особистостей, пов'язаних з містом, колекція ікон, вироби славенної Корецької порцеляни. В одній із зал Вежі зберігся ренесансний портал XVI ст. з різьбленого пісковика.

У протилежному куті замку розташована Нова, або Кругла вежа, збудована у XVI ст. у формі неповного круга, ззовні теж

недоступна через урвища. Вершечок Вежі оздоблений чудовим ренесансним аттиком.

Посередині замкового дитинця стоїть Богоявленська церква, збудована у 1521 р. князем Костянтином Острозьким на місці колишньої дерев'яної. Під час козацьких воєн вона була практично знищена і майже цілих два століття поспіль стояла у руїнах. За іншою версією, після переходу місцевих князів в католицизм Богоявленський храм було піддано анафемі, і саме тому церква понад 200 років стояла пустою і до середини XIX ст. перетворилася на руїну. Сучасним виглядом завдячує вдалій відбудові у 1887-1891 рр., котра надала їй візантійського стилю. Водночас, будівля зберегла первинну композицію, у якій можна побачити давньоруські, готичні і ранньоренесансні риси. Після II Світової війни церква стояла закритою (і це найкраще, що могло їй спіткати у советський період!). У 90-х рр. минулого століття храм аж надто старанно відреставрували і тепер це діюча церква, де зберігаються реліквії святого Феодосія Печерського (Федора Даниловича Острозького). У криптах церкви похований

київський воєвода Костянтин-Василь Острозький, на честь 300-ліття смерті якого у 1908 р. вмуровано пам'ятну таблицю.

Четвертою будівлею на території замку є церковна дзвіниця з в'їзним склепінням, що збудована у 1905 р. на місці колишньої в'їзної брами. Від колишніх мурів, що колись оточували дитинець, залишились тільки фрагменти, вкраплені в уже сучасну огорожу.

За фосою з боку міста є невеличкий сквер, у якому колись стояла первинна будівля Острозької академії і славетна друкарня, де Іван Федорович видрукував свою Острозьку Біблію. До 400-річчя з дня заснування Академії у 1978 р. тут постав пам'ятник у виді відкритої книги. Від тих історичних будівель не залишилось навіть сліду, подібно як і від поближніх Успенського собору з 1681 року і церкви св. Миколая XIV ст., на місці якої стоїть тепер невеличка капличка, збудована на зламі XIX і XX ст.ст. у візантійському стилі.

Натомість костьол Успення Богоматері, збудований князем Костянтином-Василем Острозьким теж поблизу замку у 1832 р., зберігся. Від 1617 і аж до 1832 р. ним опікувалися оо. бернардинці. У 1624 р. Анна Ходкевіч, з дому Острозька, відбудувала і збільшила

костьол після руйнації татарами, і у підземеллях храму поховала свого чоловіка, гетьмана Яна Кароля Ходкевіча. Згодом могилу перенесли до єзуїтського костьолу. Після пожежі у 1888 р. будівлю відновили у 1897 р. і надали їй сучасних неокласицистичних рис. Після II Світової війни у костьолі був склад зерна. У 1948 р. влада змушена була все ж віддати костьол вірним, але ненадовго, бо уже у 1959 р. у приміщенні облаштували спортзалу. Тільки після 1990 р. храм знову виконує свої функції і є одним із найбільш важливих центрів римо-католицької церкви на Волині. В оздобі костьолу варто звернути увагу на бароковий вівтар, привезений сюди зі зруйнованого костьолу у Межирічі Корецькому, і ікону Божої Матері Неустанної Помочі. Дві фігури Марії різця відомого скульптора Оскара Сосновського експонуються тепер у замковому музеї.

Цінною пам'яткою епохи Ренесансу є Луцька брама (вул. Папаніна, 7), що височить на так званій Червоній Горі, що у північно-західній частині міста. Колись вона була дуже важливою оборонною спорудою Острога, адже з неї можна було пильнувати шляхи з Луцька і у випадку облоги

вести широкі флангові обстріли. Тепер у Луцькій брамі міститься музей книги і друкарства, який вражає багатством зібраних тут стародруків, з-поміж яких і славна Острозька Біблія, видрукувана Іваном Федоровичем у 1581 р.

Напівзруйнованою дійшла до наших днів збудована у той самий час, що і Луцька, Татарська брама (вул. Татарська, 73), яка боронила в'їзд до міста з півночі, з боку Рівного. Назва брами походить від північного передмістя Татари, де гетьман Костянтин Острозький оселив звільнених з полону татар. Тепер єдиним слідом їхнього перебування є старий і зарослий татарський цвинтар, поблизу якого колись, напевно, була і мечеть.

Згадкою про єврейську громаду, яка до II Світової війни становила половину мешканців Острога, є одна із найстарших на Волині синагога кінця XVI – початку XVII ст.ст. Вона стоїть у колишній єврейській дільниці міста (вул. Лесі Українки, 21). Після війни у ній були склади, а тепер вона стоїть порожня і доруйнується.

Старий єврейський цвинтар (кіркут), що на вул. Папаніна, з надгробками (мацевами) з XV ст., був брутально знищений комуністами у 1976 р., і на його місці за-

кладений міський парк. Тепер можна побачити тільки кілька зміщених і напіврозбитих мацев і пам'ятний камінь про закладання кіркуту першими єврейськими поселенцями у XVI ст. Але все ж, історична і людська пам'ять жива, бо останнім часом відновлено огер (надгробний будиночок) померлого у 1631 р. в Острозі відомого рабина і гебрейського теолога Самуеля Едельса, що його називали Магарша.

У західній частині міста, уже за зовнішнім оборонним муром (вул. Семінарська, 2), розташований комплекс монастиря капуцинів, збудованого за кошти князя Януша Сангушка при підтримці таборовського старости Станіслава Лубковського і Станіслава Малинського з Новомалина. Будівля споруджена у 1747-1769 рр. за проектом придворного архітектора Сангушків, італійця Паоло Антоніо Фонтана. У тодішньому монастирі капуцини мали знану на цілу Волинь аптеку з тільки їм знайними ліками і рецептами. Після ліквідації монастиря у 1832 р. у будівлі розмістили в'язницю, а у 1876 р. її передали православному братству Кирила і Методія. Костьол був перероблений на церкву, при чому втратилося внутрішнє первинне барокове оздоблення. У міжвоєнний період монастирські

приміщення прийняли вчительку семінарію, а костюл служив семінарською каплицею. Капуцини повернулися до Острога у 1941 р. і залишалися у місті до 1945. Після II Світової війни у будівлях надалі розмістилася школа, а від 1994 р. – це головне приміщення відновленої Острозької академії. У монастирських келіях студенти і професори організували невеликий музей Академії, який постійно поповнюється новими знахідками у келіях і пивницях колишнього монастиря, де є крипти з похованнями капуцинів. Костюл же служить тепер академічною каплицею і концертною залою.

На жаль, час, люди, історія не залишили і сліду від двох інших монастирських комплексів Острога – єзуїтського і кармелітського. З будівельних матеріалів єзуїтського монастиря збудовано у 1875 р. міську гімназію (вул. Декабристів, 6).

В Острозі є ще чимало об'єктів, які заслуговують на увагу. З-поміж них варто побачити колону, що визначала межі міста у XVIII ст. (вул. Князів Острозьких), каплицю на православному цвинтарі (вул. Татарська), теж XVIII ст., а також католицький цвинтар поблизу військової частини, уже дорогою на Рівне.

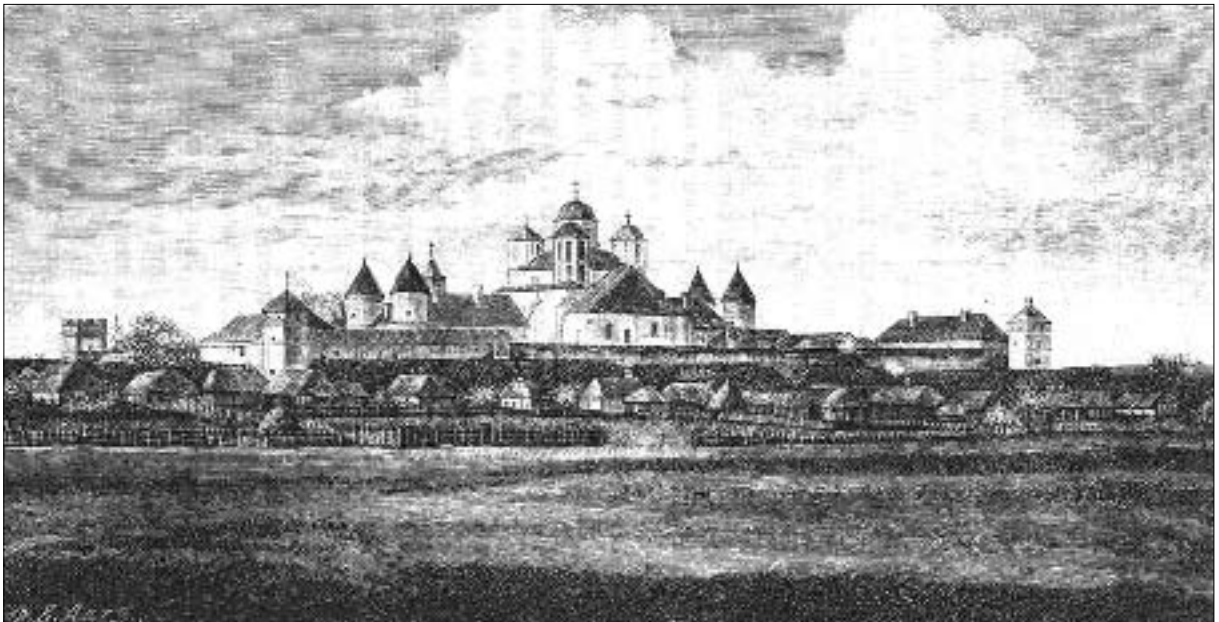
князь олександр острозький (1571-1603)

герб князів острозьких

МЕЖИРІЧ ОСТРОЗЬКИЙ

межиріч острозький, монастир св. трійці, колишній монастир оо. францисканців, ХІХ ст.

Населені пункти з такою назвою існують у Запорізькій, Черкаській, Сумській, Дніпропетровській та ін. областях. Нам же йдеться про Межиріч Острозький – давнє містечко, а тепер – велике село, що лежить за 3 км на південний захід від Острога, з яким його пов'язує спільна історія.

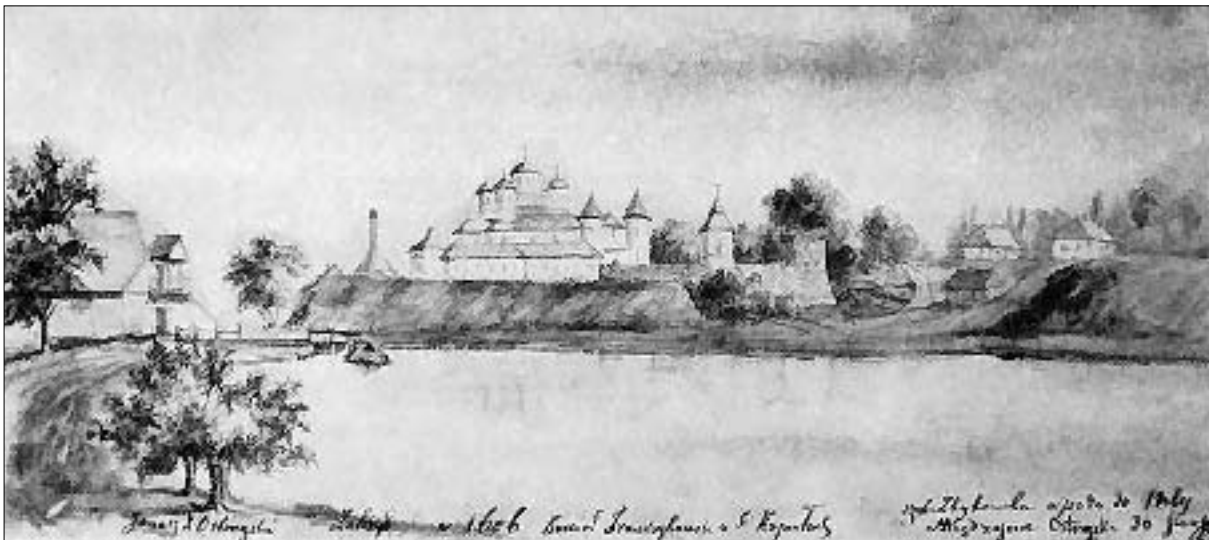
За непідтвердженими даними, ще у XIII ст. ченці Києво-Печерської лаври заснували у Межирічі православний монастир, правдоподібно, на місці колишнього руського городища. У документах же місцевість згадується тільки аж у 1396 р., коли Великий князь Литовський Вітольд надав ці землі у володіння князю Федору Даниловичу, одному із засновників роду Острозьких. На той час Межиріч був уже міцною фортецею з валами, де навколишні мешканці ховалися при нападах татар. Правдоподібно, 1454 р. князь Іван Острозький змурував тут церкву Святої Трійці, при якій уже наприкінці XVI ст. діяли і школа, і шпиталь, і друкарня.

У 1605 р. Януш Острозький здобув для Межиріча магдебурзьке право, а у 1609 р. включив

містечко до створеної ним острозької ординації (переліку маєтків). Він же збудував оборонний монастир францисканців. Поблизу монастиря князь збудував для себе двір, де охоче мешкав. Для більшої безпеки місто оточили валами і ровами, а для бажаних гостей і мешканців залишили кілька контрольованих в'їзних брам. Однак, це не стримало козаків Богдана Хмельницького, які зруйнували Межиріч у 1648 р. Монастир потому вдалося відбудувати, а от місто більше так і не піднялося.

У 1779 р. у Межирічі відбулася велика урочистість з нагоди коронування Папською короною образу Матері Божої, що його францисканцям подарували князі Острозькі.

У 1753 р., після розпаду острозької ординації, Межиріч став власністю Малаховських, у 1794 р. опинився у руках Тадеуша Чацького, а 1796 р. маєтки конфіскувала Катерина II і віддала їх російському генералу Івану Ферзену. Той у 1802 р. продав місто генералу Ільїнському, а той, своєю чергою, у 1873 р. відступив Межиріч російській державі. Поміж тими перепродажами, ще у 1854 р. будівля монастиря францисканців потерпіла від велетенської пожежі. Монахи відбудували монастир, але

недовго ним тішилися, бо у 1866 р. російська влада ліквідувала орден, а костюл і решту будівель передала православній церкві. Наприкінці I Світової війни у монастирі квартирували німецькі війська і власне у той час були знищені або безслідно пропали багаті монастирські архіви.

У міжвоєнний час Межиріч опинився на кордоні між Польщею і Советським Союзом. У жовтня 1941 р. нацисти знищили тут близько 1,5 тис. євреїв. Після II Світової війни Межиріч залишився уже у статусі села.

У будівлі колишнього монастиря францисканців міститься православний чоловічий монастир, а від 1994 р. – вища духовна семінарія.

Колишній оборонний монастир оо. францисканців належить до найбільш цікавих пам'яток Волині і цілої Західної України. Будівлі, разом з оборонний муром, були споруджені у 1606-1612 рр., використовуючи, очевидно, ще давніші мури замку Острозьких, що був на цьому місці. Споруда дійшла до наших днів без особливих змін чи перебудов, зберігши первинний однорідний пізньоренесансний стиль. За мурами, у центрі ансамблю стоїть церква Св. Трійці, споруджена у XV або на початку XVI ст., а згодом кілька разів перебудовувана. В архітектурі храму переважають готичні і візантійські мотиви, характерні для давньоруського будівництва. У середині збереглися

багаті, різьблені барокові вівтарі XVIII ст., що дісталися у спадок ще від францисканців, решта ж оздобы, у тому і фрески, походять з другої половини XIX ст. Найбільш цінною і цікавою є ікона Матері Божої Межиріцької, яку шанують і католики, і православні. Правдоподібно, образ походить з XIV ст., коли патріарх константинопольський подарував її одному з князів Острозьких. У кожному разі, достеменно відомо, що з XV ст. ікона належала Острозьким, які брали її з собою на свої воєнні виправи. Згодом Януш Острозький, найменш войовничий і останній представник по чоловічій лінії роду, передав образ оо. францисканцям, які розмістили його у новозбудованому костюлі. Невдовзі образ прославився чудами і у 1779 р. його коронували. Чудотворністю ікони перейнялися також і православні. Під час I Світової війни образ вивезли до Харкова, звідки він повернувся (о, диво!) у 1918 р., правда, уже без срібних шат і без корони (не дивно). Зараз ікону прикрашають сучасні срібні шати і багато прикрашена коштовними каменями корона.

У церкві Св. Трійці зберігається також образ св. Антонія, портрет св. Феодосія Печерського (Федора Острозького) і реліквії Києво-Печерських монахів. У підземеллях храму спочивають останки ченців-францисканців.

У церкві Св. Трійці збереглися унікальні фрески роботи учнів Васнецова і фрески

XVI ст. часів спорудження монастиря князями Острозькими. На превеликий жаль, православна церква московського патріархату вважає ці фрески «неканонічними» і з методичністю збиває, руйнує унікальні зображення до самого каменя. Були спроби зупинити це варварство, але оскільки православне духовенство московського патріархату використовує активну підтримку однієї з політичних партій, то цим спробам чиниться активний опір з боку виконавчої влади.

До обох боків церкви симетрично прилягають монастирські келії. Їхні фасади оздоблені красивими ренесансними порталами. Терени монастиря оточують кількаметрової висоти, оздоблені оборонні мури. У кутах стоять вежі зі стрільницями, увінчані зубатим аттиком. П'ята башта, над головним входом, у XVIII ст. була перебудована на дзвіницю у бароковому стилі. До брами провадить міст над сухою фосою, що

пролягає уздовж усіх мурів. З північного і південного сходу монастир оточують ще й земляні вали з частково збереженими бастионами. Це залишки колишніх оборонних споруд, які оточували колись увесь Межиріч. На тих валах збереглася напівзруйнована, але колись могутня Заславська брама з аркадним проходом – одна із двох міських брам XVI ст. Поміж брамою і монастирським муром стоїть збудована з червоної цегли ренесансна піч з оздобленим комином – єдине, що залишилось від колишнього двору князя Януша Острозького.

На захід від монастиря простяглося село Межиріч, де варто звернути увагу на старий дерев'яний водяний млин. Тепер він уже електричний, але усередині збереглися оригінальні млинові кола.

Н О В О М а л и Н

новомалин, руїни каплиці у замку графів довгялло, 2007

Біля підніжжя Дерманських гір, за 7 км на захід від Межиріччя Острозького, над річкою Світенька, лежить село Новомалин.

Колись це поселення мало іншу назву – Глухе, Голухів. У 1392 р. Владислав Ягайло надав ці землі у володіння своєму брату Свидригайлу, який і збудував тут замок. Близько 1430 року князь подарував замок за якісь, невідомі нам, заслуги своєму челяднику Єло-Малинському, який розпочав на цих землях активну поселенську діяльність, заклавши цілу низку сіл. У руках потомків Малинського ці землі залишалися аж до початку XIX ст. Останній представник роду Ян Канти Малинський змінив назву маєтку на Новомалин і передав її у спадок своїй доньці Кастильдї, дру-

жині князя Станіслава Сосновського. Князь, як новий господар, вирішив змінити масток із середньовічного замку на більш палацову резиденцію. Зберігаючи первинну замкову забудову, він перетворив колишні стайні на житлові покої. До резиденції долучені також дві замкові башти. У третій башті, з'єднаній із замком галереєю, облаштовано каплицю, а четверта башта залишена стояти як спогад про фортифікаційне призначення замку. Поза первинною замковою будівлею князь Сосновські побудував оранжерею і нову стайню, де плекали відомих на цілу околицю расових коней. Усім цим новим і перебудованим об'єктам князь надав неоготичних рис з мавританськими елементами. Довкола ж палацу було розбито прекрасний парк з чудовими красвидами.

У цьому оновленому палаці і народився син Кастильди і Станіслава, Томаш Оскар Сосновскі (1810-1888), видатний скульптор. Закінчивши навчання у Кременецькому ліцеї, він у 1825 р., разом з братами, йде на службу до польського війська і повертається до родинного Новомалина у 1830 р. У 1833 р. Томаш виїхав учитися мистецтву до Берліна, звідки, через два роки, переїхав до Риму, де до кінця життя викладав у Академії св. Луки. Його, переважно мармурові, скульптури виразно нав'язують до традицій античного мистецтва. Частина робіт скульптора прикрашала колись інтер'єри палацу у Новомалині. Мармуровий барельєф Мадонни з дитятком можна побачити тепер у Острозькому музеї. З часу виїзду за кордон Сосновскі рідко бував у Новомалині. Маєтком займався управляючий, а палац стояв безлюдно.

Після смерті Томаша Сосновського маєтки успадкувала його сестра Євгенія Юстина Фальковська. У 1892 р. її онука Анна, разом з приданим, принесла Новомалин у власність свого чоловіка Домініка Довгялло. Нові власники

приїжджали до Новомалина тільки на літо, але все ж на початку ХХ ст. старанно відремонтували палац під наглядом відомого архітектора Тадеуша Ростворовського.

Під час I Світової війни разом з архівом і родинними колекціями безслідно щезло більшість предметів побуту і творів мистецтва з багатого оздоблення палацу у Новомалині. Останнім власником Новомалина був син Євгенії і Домініка, Кароль Довгялло. У вересні 1939 року він був арештований НКВД і ув'язнений спершу в Острозі, а потім у в'язниці у Рівному. Остання відомість була про те, що Кароля вивезли кудись на схід і там сліди його губляться по в'язницях і таборах.

У 1943 р., у час II Світової війни, німецьке військове угруповання, що розмістилося у замку, перед відступом спалило замок. За іншою версією, замок згорів уже після боїв, а рештки вцілілих мурів місцеві мешканці розібрали на свої потреби.

Тепер же у замку, колишній чи не найпрекрасніший резиденції на Волині, мало що зали-

шилося. Поблизу мосту через Світеньку можна побачити зариси п'ятикутного замкового фундаменту. Збереглися опорні стіни, якими зміцнювали найбільш круті схили, і фундаменти двох західних башт. У найкращому стані третя башта, в якій колись була облаштована каплиця. Власне у її архітектоніці і видно неоготичні і мавританські риси колишнього палацу. З іншого боку замковища є залишки стін головної замкової будівлі з XIV-XV ст.ст., під якими збереглися глибокі і великі підземелля. Віднайдені колись на руїнах предмети побуту, твори мистецтва і залишки архіву замку у Новомалині можна побачити тепер у Острозькому музеї.

і з я с л а в

герб князів заславських

герб князів сангушків

Ізяслав – районний центр Хмельницької області, місто на річці Горинь, притоці Прип'яті. У різні часи це дуже старе і дуже цікаве місто називалося по різному: Ізяславль (XIII ст.), Заслав, Заславль, Ізяслав (XIV-XX ст.). Тепер, окрім багатьох імен, місто наповнене і численними пам'ятками різних епох, хоча більш справедливо було б сказати «руїнами пам'яток».

У XII – першій половині XIII ст. Ізяслав входив до складу Волинсько-Галицького князівства. У XIV ст. місто стало володінням князів Острозьких, що підтвердила грамота польського короля Владислава Ягайла і литовського князя Вітовта. У 1448 році, після смерті князя Ост-

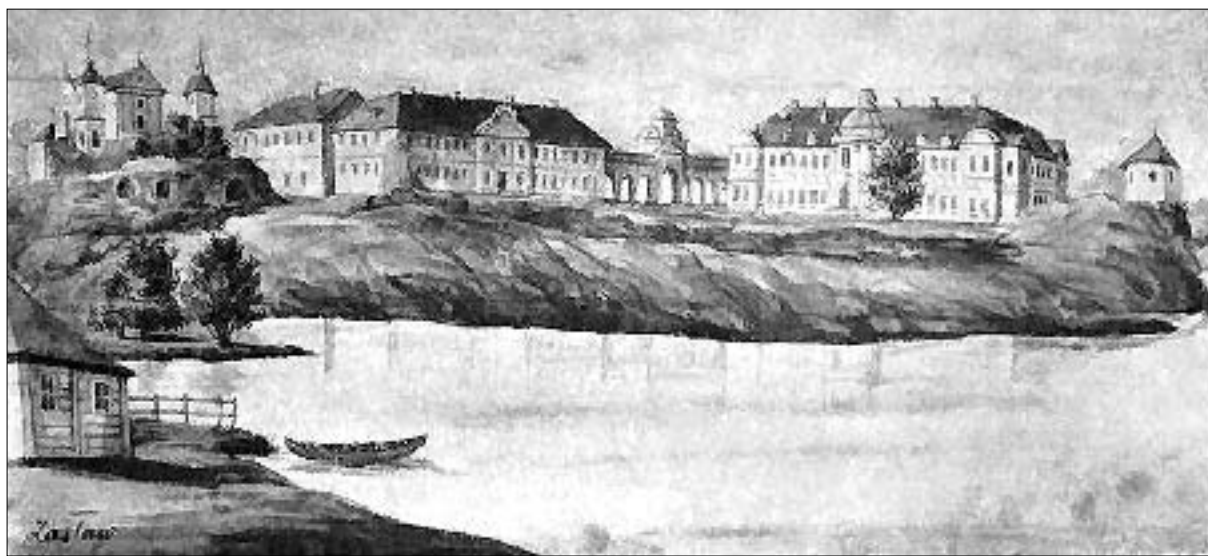

розького, великі маєтки були поділені між його синами. Молодший, Юрій отримав Заславль і поклав початок цілому роду князів Заславських. З демографічною ситуацією було тоді на Україні все гаразд.

У 1466 році на крутому березі Горині князь Юрій будує величний замок. До тепер люди називають це місце Рогнеда, уже й не пам'ятаючи своєї колишньої литовської, нордичної частини історії.

Саме залишки замку і колишньої резиденції князів Заславських найбільше вражають подорожніх, а місцевим мешканцям нагадують, звідки власне виріс сучасний Ізяслав. Збереглися й залишки цієї найдревнішої кам'яної будівлі. Замок мав дві вежі, 14 городень, дім, церкву.

наполеон орда. монастир оо. місіонерів, палац князів сангушків, раніше князів заславських, XIX ст.

У другій половині XIV ст. Ізяслав стає власністю Литви, а після Люблінської унії 1569 р. – Речі Посполитої. Тоді, у далекіх XV-XVI ст.ст. регулярними були тільки біди – набіги татар через кожні 10-20 років і епідемії. Зафіксовано напади татар на Ізяслав у 1491 році, бої під стінами міста між польським військом і татарами у 1534 і 1577 рр. Великі спустошення вчинили вони на околицях Ізяслава у 1618 році.

Після Брестської унії в Ізяславі посилюється вплив католицької церкви. На той час тут споруджено костюл і монастир оо. бернардинців, а місто остаточно перейшло до рук князів Заславських.

Бернардинський монастирський комплекс споруджувався в 1600-1610 рр., коли князь Януш-Іван Заславський, який в 1594 році прийняв католицизм, заклавав костюл святого Архангела Михаїла та монастир при ньому для монахів католицького чернечого ордену. Весь комплекс оточений міцною стіною, яку до 1926 року доповнювали високі башти, однак вони потім були знесені. За часів свого існування в монастирі зберігалася чудотворна ікона Божої матері. За переказами, вона була сімейною святиною князів Заславських. Також тут зберігалися сімейні портрети Сангушків, Свято-

полк-Четвертинських. При монастирі існувала багата бібліотека стародавніх хронік, літописів, майже повне зібрання сеймових щоденників. Під час революційних подій ці величезні книгозбірні і рукописи безслідно зникли.

Первісний варіант монастирського комплексу не зберігся, адже у 1648 році військо Богдана Хмельницького захопило місто і зруйнувало монастир. Лише у 1757 році за часів правління князя Павла Сангушка, італійський архітектор Паоло Антоніо Фонтана заново відбудував комплекс у стилі бароко.

У XVII ст. Ізяслав став значним торговим і господарським центром півдня Волині.

У місті відбувалися щотижневі торги та річні ярмарки.

За Андрусівським перемир'ям у 1667 році Ізяслав відійшов до Польщі, після возз'єднання Правобережної України з Лівобережною, уже у складі Росії упродовж 1793-1795 рр. місто було центром Ізяславського намісництва, у 1796-1797 роках – центром повіту Волинського намісництва, пізніше – тієї ж губернії.

Нині на невеликій території центральної частини міста розташовані 10 унікальних пам'яток архітектури і їх ансамблів. Серед них: замок князів Заславських (споруда готичного стилю з елементами ренесансу XIV-XVI ст.), катедральний

собор Івана Хрестителя з господарськими будівлями (споруди готичного стилю з елементами ренесансу XVI ст.), монастир монахів-бернардинців (пам'ятник оборонної культової архітектури епохи ренесансу XVI ст.), торговий дім (споруда XVIII ст.).

Чи не найбільшу цінність має палацово-парковий ансамбль князів Сангушків XVII-XVIII ст. стилю пізнього бароко. Ансамбль виконаний під керівництвом знаменитого італійського архітектора Паоло Антоніо Фонтана. Споруди палацу розташовані з врахуванням оборонного кордону замку та максимального просторового розкриття на стару, лівобережну частину міста. Монастир був зведений для латинських монахів-місіо-

нерів, а костюл носив назву св. Йосипа. Монастир проіснував до 1831 року. За участь монахів-місіонерів у польському повстанні 1830-1831 рр. царський уряд відібрав приміщення монастиря і передав його місцевій владі, яка у подальшому поселяла тут різні повітові установи: поліцейське управління, казначейство, військовий комісаріат, дворянську опіку. У 90-х роках минулого століття костюл св. Йосипа було передано католицькій общині міста.

На початку XX ст. в провінційному Ізяславському повіті існувала паперова фабрика, 6 друкарень, з них 2 у самому Ізяславі.

На той час у місті мешкало 14,5 тисяч населення, в Ізяславському повіті – понад 235 тисяч.

Славута Берездів Красностав

наполеон орда. славута, замок князів сангушків, XIX ст.

Місто, що розташоване на півночі Хмельницької області, але усією своєю історією міцно прив'язане до Волині.

Взагалі, Славута є наймолодшим міським поселенням на території сучасного Славутського району. На титул найстарішого міста може претендувати, як це не парадоксально звучить, село Берездів, яке вже у 1570 р. згадується як місто із замком.

Наступним, тобто 2 червня 1573 року, міське право отримало поселення Красностав, що тоді називалося назву Хлапотин. Отож, на теренах сучасного Славутського району до першої чверті XVII ст. існувало лише три міських поселення: Берездів, Красностав (Хлапотин) та Киликіїв, що став містом у 1569 р.

Найпотужнішим з усіх міст був Берездів, що у 1620 р. мав замок, оточений ровом з підйомним мостом, башту-браму, аж три житлових будинки, лазню, кухню, башти і дитинець.

У 1633 році князь Юрій Заславський заклав на «новозаславських ґрунтах» нове містечко під іменем Славутин.

Славуті і Киликієву поталанило, бо від початку існування містечка належали перше – князям Заславським, друге – князям Корецьким. Натомість Берездову і Красноставу поталанило менше. У 1603 році сини старого князя Острозь-

кого пересварилися між собою і переділили маєтності. Берездів та Красностав опинилися у руках князя Олександра Костянтиновича Острозького, який у тому ж році несподівано помер. Від 15 травня 1604 року і до 1619 року цими містами володіла дружина князя Анна зі Штемберку Костчанка Острозька. Після смерті інших двох синів князя О.К. Острозького – Костянтина-Адама та Януша-Павла – їхня мати у 1620 році ділить землі між дочками. Берездів і Красностав у 1621 році успадкувала молодша дочка князя Анна-Алоїза Ходкевичова-Острозька. Після її смерті у 1654 році усі маєтності перейшли до дітей сестри-княгині Софії Любомирської. Містечка стали власністю роду Костянтина-Яцка Любомирського.

Тодішня податкова адміністрація теж мала свої «податкові коди», які є для нас, теперішніх, неоціненним історичним матеріалом. Згідно з поборовим реєстром 1635 року, у Берездові було 11 чоботарів, 3 ковалі, 18 теслярів, 1 лимар, 4 ткачі, 19 гончарів, 16 кравців та 4 музиканти. Усього ж у місті було 76 ремісників. У Красноставі (Хлапотині): 14 чоботарів, 4 ковалі, 10 каретників, 6 бондарів, 4 теслярі, 6 гребенників, 1 лимар, 20 кравців, 2 ткачі, 1 котляр, 4 гончарі, 1 скрипаль, 8 різників, 2 майстри з виробництва солоду, 4 пивовари, 6 пекарів – усього 93 ремісники. І нарешті, у Славуті було: 12 чоботарів, 4 ковалі, 5 бонда-

рив, 4 кушніри, 2 кравці, 2 гончарі, 3 різники – усього 32 ремісники.

Після смерті князя Олександра-Доменіка Любомирського, останнього нащадка князів Острозьких та Заславських за старшою родовою гілкою, Берездів, Красностав і Славута стають власністю Жозефіни-Маріанни Любомирської, дружини князя Павла-Кароля Сангушка. У 1720 році Славута, Берездів та Красностав остаточно перейшли до князів Сангушків.

Витоки роду Сангушків литовського герба Погоня викликають суперечки істориків. Одні з них вважали князів Сангушків нащадками Любарта, сина князя Гедиміна. Інші геральдисти переконують, що Сангушки – нащадки Федора Ольгердовича, князя Ратненського.

Так чи інакше, цей стародавній рід у ХVІ столітті обіймав важливі адміністративні, політичні та військові посади у Великому князівстві Литовському, а з кінця ХVІІ століття шляхом династичних одружень поріднився зі знатними родами Любомирських, Заславських, Острозьких, литовською лінією князів Потоць-

ких. Із середини ХVІ ст. Сангушки – володарі великих маєтностей на Волині.

Князь Роман Федорович Сангушко, син князя Федора Андрійовича Сангушка та Анни Деспотівни, народився у 1537 році. У 18-річному віці розпочав військову службу під керівництвом князя Василя Острозького. Ставши старостою Житомирським у 1557 році, посилив місто Житомир та збільшив міську залозу. У 1558 році королем Зигмундом Августом йому було доручено очолити один з походів проти татар. Похід відбувся при малих втратах та значних перемогах. У березні 1566 року отримав титул та посаду воєводи брацлавського. У 1567 році запропоновано було йому титул та посаду польного гетьмана литовського, від якої він спочатку відмовився, але пізніше прийняв. У липні 1567 року на полях біля села Іваниці розгромив біля 8000 татар, а пізніше у битві під Улею – 9000 татар. 20 листопада 1569 року отримав титул та посаду гетьмана дворного литовського. Під час прийняття Люблінської унії 1569 року виступав проти неї, але

пізніше під тиском короля, Великого князя Литовського, князя К-В.К. Острозького та іншої волинської шляхти прийняв її і в кінці 1569 року підписав у Любліні. Одружений був з княгинею Олександрою Ходкевич, дочкою гетьмана великого литовського Григорія Ходкевича та Катерини княгині Вишневецької. Від неї мав 4 дітей – Федора-Романа, Марію, Олександрю та Феодору. Помер 12 травня 1571 року в містечку Рожани.

У 1729 році усі маєтності князів Острозьких, Заславських, частково Любомирських та дідичні володіння князів Сангушків стають володінням бездітного князя Януша-Олександра Сангушка. Щоб не допустити переходу маєтностей до ордену Мальтійських лицарів, що мало відбутися по його смерті згідно із затверженою ще у 1618 році острозькою ординацією, князь Сангушко 7 грудня 1753 року проводить так звану Кольбушівську транзакцію і значна частина володінь переходить до князя Ієроніма Павловича Сангушка. Берездів же опинився у руках князів Яблоновських. Той же Яблоновський у 1761 заклав нове містечко – Глинники, яке по смерті його коханої дружини Анни Чапличівни було перейменоване на Аннопіль.

Після поділу Речі Посполитої у 1793 та 1795 роках територія району належить до Російської імперії. Окрім політичних поділів, діялися тоді і приємні речі на Славутчині. Скажімо, у селі Кривин відомий ірландський архітектор Діонісій Міклер збудував ландшафтний парк.

Під час війни 1812 року на Славутчині розташовувалися частини 3-ї армії генерала О. Тормасова. У 1863 році мешканці Славуті активно підтримують польське повстання, тут квартирує один з польських загонів Ружицького.

Наприкінці ХІХ ст. на лікуванні у володіннях князів Сангушків перебувала Леся Українка, а у 1890-х роках з концертом виступає Марія Заньковецька.

У 1917 р. 19 жовтня відбулося повстання 264-го піхотного полку, що квартирував у Славуті. Під час цього повстання було вбито останнього прямого нащадка князів Сангушків – Романа Владиславовича, чим завершено славу сторінку в історії міста.

Архів князів Сангушків зберігається у державному архіві міста Кракова на Вавелі і налічує 1108 одиниць зберігання, а саме: комплектів рукописів ХІV-ХІХ століть в оригіналах та копіях, 55 текстів матеріалів, підготовлених

у XIX ст. до друку, але так і не виданих, а також велику кількість топографічних карт, планів маєтків князів Сангушків.

У 1922 р., у результаті советсько-польської війни Славутський район стає прикордонною зоною.

Як свідчить історик, великий знавець і дослідник історії Волині і Славутчини, Владислав Берковський, практично від початків советської влади терени Шепетівської округи, до складу якої входили Славутський та Аннопільський райони, знаходилися під пильною увагою, як прикордонна зона, не лише прикордонних військ, але й спецзагонів ГПУ. Зокрема, такі загони квартирували в 1925 р. в таких селах, як Піддубці, Киликиїв, Довжок, Хоняків. Окрім того, що ці загони контролювали політичну ситуацію в районі, вони

виконували каральні функції супроти тих селян, хто не хотів вступати в колгосп, віддавати останнє зерно. Піком невдоволення селянства Славутчини став 1930 рік. 20 лютого 1930 р. супроти советської влади, а зокрема колективізації, повстає 9 сіл (більше 2 тис. селян) Шепетівської округи.

Повстання придушено зброєю із застосуванням кулеметів, а в окремих місцях і гармат. Особливою жорстокістю відзначилися під час придушення повсталих селян Славутський прикордонний загін та вище згадані спецзагони ГПУ. Незважаючи на жорстокість примусової колективізації, згідно з протоколом Славутського райвиконкому від 15 липня 1931 р., колективізація по району була виконана лише на 51%. Загалом всі 1930-і роки на Славутчині пройшли під загрозою терору та

нищення, голоду та страшених репресій. Населення Славутчини було доведено не лише до значного економічного, але й морального та духовного виснаження, повної апатії до навколишніх подій. Свого відображення ця ситуація дістала в перші дні нападу німецьких військ. Зокрема, характерною рисою була загальна розгубленість, нерозуміння того, що відбувалося.

На середину 1943 року на Славутчині, згідно із звітами НКВС, складається ситуація, коли для місцевого населення єдиним виходом стає створення місцевих відділів самооборони. Більш того – в цей же час Славутські ліси потрапляють у сферу впливу нещодавно сформованої Української Повстанської Армії (УПА), група «Північ», що ставила собі за мету знищення влади німецьких та советських загарбників на Україні. Отже практично з кінця 1943 року на Славутчині розгортається боротьба за самостійну українську державу супроти двох ворогів – німців та советів. Після звільнення Славутчини від німецьких загарбників у січні 1944 року для УПА залишається боротися з одним найголовнішим ворогом – советською вла-

дою. Згідно з довідкою начальника Кам'янець-Подільського УНКДБ Руденка, 26 травня 1944 р. в с. Кутки ввійшов загін УПА (чисельність 20 осіб), а вже в ніч з 27 на 28 травня в с. Мирутин ввійшла інша група УПА (чисельність 30 осіб). В цей же час, 28 травня, група з 4 бійців УПА увійшла в с. Нараївку, одночасно 29 травня група УПА у складі 25 осіб увійшла до с. Клепачів.

Принагідно слід відзначити, що жодна з цих груп не зробила шкоди простому населенню, більш того – в Клепачах група попередила голову місцевого колгоспу, щоб він не примушував колгоспників працювати в неділю, в инакшому випадку його буде покарано. Підняті по тривозі загони НКДБ, проводячи обласу, 31 травня змогли в районі с. Киликіїв оточити в полі двох бійців УПА, одначе останні, відстрілюючись, змогли врятуватися. Але вже 15 листопада група УПА в складі 30 осіб увійшла в Новий Кривин, а 30 листопада того ж року група УПА (чисельність 50 осіб) знову увійшла в Клепачі, де в той час перебувала опергрупа НКДБ під керівництвом дільничного Привалова. В результаті бою Привалов був захоплений в полон бійцями УПА, а енкаведисти втекли.

Активна діяльність бійців УПА викликала таку паніку в советських партфункціонерів, що 27 листопада 1945 р. керівництво Кам'янець-Подільської області, в склад якої входила і Славутчина, було змушене організувати 95 винищувальних загонів (3105 осіб) для боротьби з українськими повстанцями на теренах області. Зокрема, на Славутчині в селах Мухарів (25 осіб), Киликиїв/Печиводи (30 осіб), Плоска/Мирутин (30 осіб), Піддубці/Тростянець (30 осіб), Корчик (20 осіб), Берездів (30 осіб), Клепачі (25 осіб), Довжки (30 осіб), Великий Скнит/Нараївка (30 осіб), Улашанівка (25 осіб), Потереба (30 осіб), Дідова Гора (30 осіб), Солов'є (20 осіб). З метою протистояння УПА в Славуті було розквартировано роту розвідників та батальйон держохорони.

Окремо слід звернути увагу на той факт, що тільки на Славутчині залишено було на місцях керівні органи колишніх партизанських загонів (і це при тому, що весь рядовий склад було від-

правлено на фронт!!!), які мали виконувати каральні функції щодо місцевого населення. Більше того, як доносив секретар Кам'янець-Подільського обкому партії А. Устенко «УНКВД проводило массовое насаждение агентурно-осведомительной сети», а простіше кажучи – формувалася ціла сітка донощиків, що слідкували за своїми сусідами.

Загалом ставлення славутчан до бійців УПА було різним. Так, противниками УПА були працівники партійного апарату, різного роду комуністичні чиновники, натомість простий люд підтримував повстанців. Наприклад, у січні 1945 р. в Киликиєві зимувало двоє бійців УПА, на яких пізніше доніс один з місцевих партпрацівників (в результаті бою повстанці загинули, а прихильники УПА зазнали репресій). В лютому того ж року в Славутські ліси під тиском військ НКДБ відійшла група УПА з Полонського району.

Входячи до сіл, бійці УПА проводили співбесіди з населенням, залишали листівки та лі-

тературу, що розкривала злочини комуністів. 21 вересня 1947 р. в с. Прикордонна Улашанівка за доносом було конфісковано в населення 12 листівок УПА, а власників листівок репресовано.

Бойові дії проти комуністичної влади бійці УПА вели практично до 1954 р. Так, наприклад, в лютому 1950 р. в результаті бою в районі с. Дідова Гора між оперативною групою КДБ та бійцями УПА загинув один з провідників ОУН Рябунець Сидір Іванович – Грач, що в 1947-48 рр. очолював районний провід ОУН у Васильківському районі Київської області. У 1951 р. на терені Славутчини постійно діяла районна бойова група УПА (в складі 7 осіб), яку очолював Дон, часом на південні терени району заходила група Арсена, що діяла головню на теренах Антонінського, Білогірського та Теофіпольського районів. Особливою активністю в цей час вирізнявся підрайонний керівник ОУН Кайдаш з групи Грача, що була частково знищена міжобласною групою КДБ та опергрупою УКДБ, що діяли в 1951-1952 рр. на теренах Славутського району. Так, саме Кайдаш у квітні 1952 р. перебував в с. Головлі, Корчик та Дідова Гора.

Бачачи неможливість захопити Кайдаша, кдебісти (начальник славутського РВ КДБ Морозов) вдалися до своїх звичайних засобів, а саме терору супроти родичів Кайдаша. Власне тому, щоб вберегти родину від катувань та знищення, в 1952 р. Кайдаш здався КДБ. У тому ж таки 1952 р. зусиллями КДБ було остаточно знищено бійців місцевих славутських боївків УПА. Про значну підтримку місцевим населенням ідей УПА говорить також той факт, що у квітні 1952 р. Берездовський райком партії приймає постанову щодо активізації боротьби з оунівським підпіллям в районі. Однак слід відзначити, що практично з початку 1952 р. на теренах Славутського району спостерігаються лише рейдові загоны УПА, що квартирували на теренах Острозького р-ну. Зокрема, 16 квітня 1952 р. до Головлі увійшла група УПА (5 осіб) з Острозького р-ну, а 23 квітня через Дідову Гору пройшов інший загін УПА. Заходили на терени Славутчини й загоны УПА з Житомирської області.

Отже, гіпотези чи твердження про національну пасивність славутчан та непоширення на Славутчині ідей створення незалежної України абсолютно не відповідають дійсності.

ШЛЯХ ДО КНЯЗІВ ВИШНЕВЕЦЬКИХ

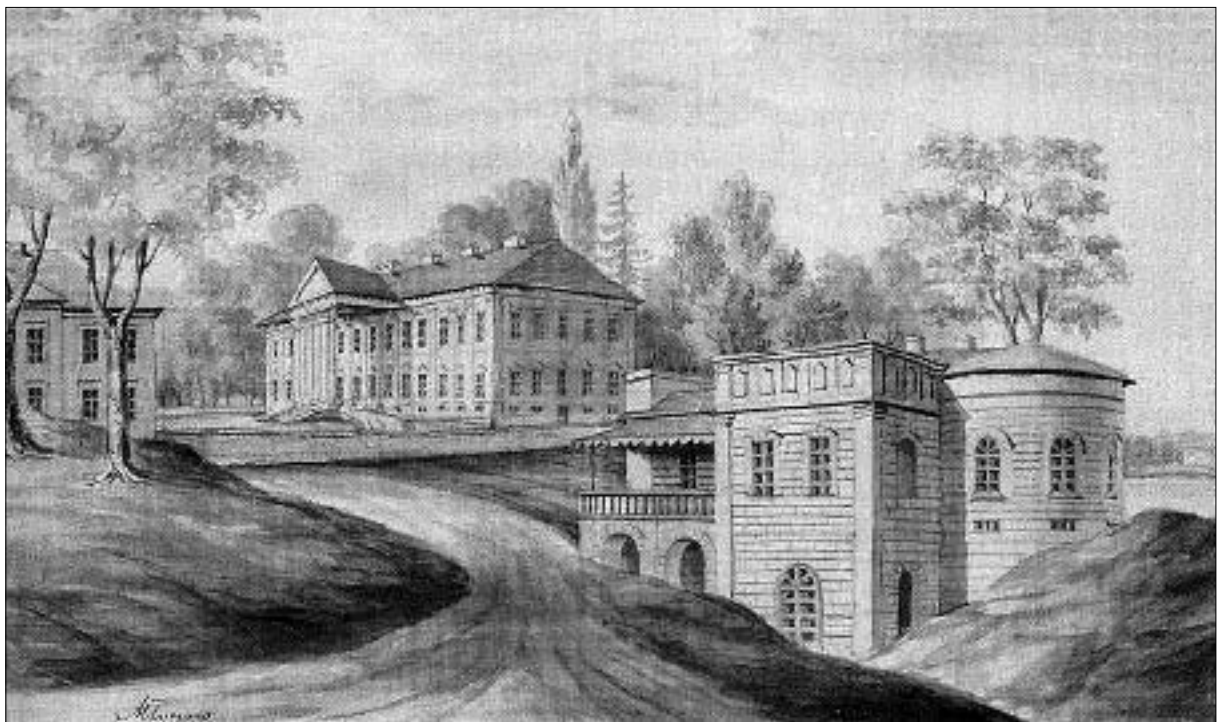

МЛИНІВ

наполеон орда. млинів, палац ходкевичів, XIX ст.

шляхетський герб ходкевичів

Одна із найбільш цікавих околиць Дубна, що лежить над Іквою, за 13 км на північний захід від міста, поблизу траси на Луцьк. Млинів – давнє містечко і осердя колишніх великих землеволодінь.

Археологічні знахідки свідчать про те, що на території селища люди проживали ще у I тис. до Р.Х. На північній околиці Млинова, на правому березі Ікви, виявлено сліди майстерні крем'яних знарядь, а також залишки давньоруського міста Муравиці (Моравиці), згаданого у літописі за 1149 рік.

Назву поселення пов'язують з водяними млинами на річці Ікві. Перша письмова згадка про Млинів відома з початку XVI ст., коли король Алейксандр Ягелончик подарував тутейші землі москвитину Бобру. Той не залишив потомків і після його смерті поселення знову стало власністю корони. У 1508 році з ласки короля Зигмунта Старого опинилися у переліку маєтків кременецького намісника Якова Монтовта. В акті 1562 року Млинів фігурує вже як містечко Яна Монтовта-Коблинського. Згодом маєток переходить до роду Вишневецьких, а з 1566 р., як посаг Катерини Вишневецької, дістається її чоловікові Грегору Ходкевичу. Відтоді і аж до 1939 року містечко було власністю роду Ходкевичів.

Нерідко мешканці містечка ставали заручниками і жертвами незгоди між шляхтою. Так, у серпні 1568 р. на Млинів напали урядник і підлегли князя Головні-Острожецького, відібрали у селян коней, одяг, зброю та інше майно, багатьох з них побили. Мало кому це сподобалося і мешканці бралися за зброю в обороні свого дому. Врешті у 1648-1654 рр., під час Хмельниччини, населення Млинова підтримало козаків і повсталих жителів навколишніх сіл. Збройна стихія зруйнувала тоді, восени 1648 р. сусідній маєток Муравицю.

Наприкінці XVII ст. у Млинові деякий час жив український громадський діяч і поет Данило Братковський. Він брав участь у народно-визвольному русі проти польсько-шляхетського панування, мав зв'язки з ватажками козаків С. Палієм, С. Самусем, З. Іскрою.

Данило Братковський – відомий діяч Луцького православного Хрестовоздвиженського братства, за походженням український шляхтич, поет і громадський діяч. У перші роки XVIII століття долучився до козацько-селянського повстання під проводом Семена Палія, зокрема склав прокламацію – звернення до православних Речі Посполитої із закликом, в тому числі й до шляхтичів, долучитися до визвольної боротьби. У 1702 році був захопле-

ний польськими шляхтичами, а згодом засуджений на смерть. Страта відбулася 26 листопада 1702 року на Ринковій площі Луцька (на території поблизу Хрестовоздвиженської та Покровської церков, теперішня вулиця Драгоманова)

У 1792 р. у Млинові деякий час перебував Тадеуш Косцюшко, національний герой Польщі і Сполучених Штатів Америки.

На зламі XVIII ст. Людвіка Ходкевич, удова старости жмудського Яна Миколая, вирішила оселитися у Млинові. У 1789 р. домоглася для містечка права на проведення двох ярмарків щорічно, а у 1790-1791 рр. збудувала на березі Ікви палац з розлогим парком, архітектором якого був придворний будівничий Ходкевичів Леопольд Шлегель. Роботи тривали ще близько тридцяти років і завершеного виду проект набув уже при синові старостини Олександрові Ходкевичу – генералу і сенатору Польської Корони, хеміку, члену численних наукових товариств, колекціонеру, власнику величезних маєтностей, до яких входили 70 фільварків, 50 сіл і 8 містечок. У своїй попередній резиденції, що була у сусідньому Пекалові, він заклав хемічну лабораторію, невеликий музей і театр. Після зруйнування Пекалова під час маршу Наполеона до Росії у 1812 році, оселився у Млинові, куди переніс частину своєї врятованої колекції, яку згодом доповнювали усі наступні власники маєтку. У 1830 році Олександр Ходкевич будує у Млинові православну церкву. Костьол же у містечку збудувала ще при закладанні палацу Людвіка Ходкевич.

Наступним власником Млинова був син Олександра, Мечислав Ходкевич, учасник Листопадового повстання 1830-1831 рр., поранений у битві під Гороховим. Після придушен-

ня повстання царським урядом Ходкевич змушений був виїхати на еміграцію, хоча, щасливим чином, маєток unikнув конфіскації. Поки власники мешкали у Дрездені, палацом і землями урядував управляючий.

На той час частина мешканців Млинова працювала у маєтку Ходкевича, решта – на лісопильному заводі, який став до ладу в 60-і роки XIX ст. Невелика кількість мешканців Млинова була зайнята на винокурному заводі, частина – на примітивному чавуноливарному заводі, де в 1903-1904 рр. налічувалося 60 робітників.

Великих руйнувань зазнав Млинів у роки I Світової війни. Під час наступу австро-німецьких військ багато житлових будинків містечка було зруйновано. У 1915 році упродовж 9 місяців Млинів поділяла лінія фронту – палац Ходкевича і парк були в руках австрійських військ, а містечком володіли російські війська. Тоді палац істотно постраждав, але все ж уцілило багато колекції і збірки мистецьких творів. Їх пограбували або знищили уже у 1919 році, під час нападу большевиків, які замордували тоді матір власника палацу Юлію і його сестру Софію. Те, що вціліло з маєтку, Ходкевич вивіз незабаром до Кракова і Львова, і ці мистецькі твори дотепер можна оглянути у музеях тих міст. Чималу цінність для істориків становить Млинівський архів Ходкевичів, що містить документи, починаючи з XV ст., він зберігається у Краківському державному архіві.

Восени 1920 року Млинів захопили польські війська. За Ризьким мирним договором між Польщею і большевицькою Росією містечко відійшло до Польщі. 1921 року в містечку налічувалось 185 будинків і 1263 мешканці. Працювали фабрика мила, олійниця, пекарня, бойня.

У міжвоєнний період у Млинові мешкало близько 1,6 тис міщан, половина з яких були євреї. Тоді ж власники палацу почали його відбудову, але до початку II Світової війни встигли зробити тільки новий дах.

У 1942 р. нацисти зробили у Млинові гетто для євреї містечка і околиць, убивши там близько 3 тис. в'язнів.

Сучасний Млинів складається з трьох частин. Перша – історичний центр містечка, де зберігся давній урбаністичний устрій: квадратний ринок і вулиці, що променисто розходяться у різні боки. Біля ринку стоїть ампірна православна церква Покрови, збудована Олександром Ходкевичем у 1830-40 рр. і відбудована після руйнації у час I Світової війни.

Збудований у Млинові у 1785 р. костюл був закритий у 1946 р., згодом розібраний, а на його місці збудовано кінотеатр. Правдоподібно, що під клумбою перед кінотеатром збереглася крипта, де поховані представники роду Ходкевичів – Олександр Ходкевич і Юлія і Софія Ходкевичі, замордовані большевиками у 1919 р.

Друга частина Млинова – то колишнє село Муравиця. У літописах 1149 р. Муравиця згадується як руський град, залишки городища якого можна побачити ще тепер. На пагорбі поміж Муравицею і центром Млинова ще у міжвоєнний час можна було побачити залишки замку Вишневецьких з XVI ст.

Третя частина Млинова – це терени колишнього маєтку Ходкевичів, де збереглися частини палацового ансамблю зі зламу XVIII-XIX ст. Чудовий класицистичний палац, на жаль, уже не існує – його розібрали до фундаменту у час II Світової війни або одразу по її закінченні. На його місці збудували приміщення ветеринарного технікуму. З інших елементів колишнього палацу вартий уваги житловий будинок з початку XIX ст., з чудовими пропорціями і багатим зовнішнім декором, що стоїть на колишньому дідинці палацу. Зараз там розташувалася Краєзнавчий музей.

У значно гіршому стані перебувають два паркових павільйони. В одному з них, у так званому Темпльомі, колись містилася літня кухня і обідня зала. Другий павільйон, «Будиночок філософа», стоїть над парковим ставом і колись служив Олександру Ходкевичу як його хемічна лабораторія, а згодом використовувався як лазня.

Резиденцію оточує парк на 25 га, закладений ще у XVIII ст. архітектором Шегелем як регулярний італійський парк. Тепер парк під охороною як цінний природничий об'єкт, адже у ньому збереглося чимало старих дерев.

Панталія

журавники, церква на кордоні з Галичиною, 2007

Село з дивовижною і незвичною для українського вуха назвою Учені, однак, мають гідну уваги версію щодо його походження.

Починають вони від етноніму печеніги. Печеніги в Закавказзі й Туреччині мають назви беченаг, беченек, біченек, у Румунії і Молдові – беченіг, у вірменських джерелах – пацінак, пан-дзканк. Тому етнонім печеніги може бути трансформацією, зокрема, й тюркською, давнішої, первісної назви, яка містила в собі число «5». Санскр. *panch* «5» тотожне печ, беч у назвах печеніг і беченек, вони відповідають тюркському беш «5». А ніг, наг, нек у різновидах етноніму можуть бути тюркським присвійним суфіксом -нинг (узб. Мен – «я», менинг – «мій», сиз – «ти», сизнинг – «твій», биз – «ми», бизнинг – «наш»). У такому разі тюркське бешнинг означатиме «належний п'яти», «п'ятеричний», «п'ятичасний» і буде значенневим двійником

санскр. *panchala*, яке на місцевому ґрунті могло прибрати форми пантала (латин, *penta* «5»). Тому привертають увагу українські назви Пантин, Пантинець, Пантирець, Пантаївка, Пантецька, *Панталія*, Пинтілієве. Отака от складна етимологічна версія. Теперішні місцеві мешканці не надто заглиблюються у тонкощі санскриту, натомість піарять своє село у зовсім інший, не гірший, до слова, спосіб. Донедавна, ще у 2007 р. на табличці Панталія дотепник витер першу літеру П і виявляється, що Анталія лежить десь в околицях Дубна. Клімат, правда, трохи холодніший, але гостинність та ж, і дешевше.

Цікава Панталія ще й тим, що у селі оселився монах, який самотужки взявся відроджувати одну із найстаріших святинь Волинського краю – чоловічий монастир Чесного Хреста, який свого часу закрили «совіти». Донедавна там проживав єдиний чернець – 27-річний ієромонах Арсеній.

дубно

г.к. лукомський. замок князів острозьких, згодом любомирських, герби острозьких та любомирських

Давиду Ігоревичу взамін на князівство Володимирське.

Місто над Іквою, за 40 км на південний захід від Рівного, одне із найстаріших пам'ятних місць Волині. Бували в різні часи, народилися або жили тут Северин Наливайко, Іван Мазепа, Петро Перший, Станіслав Понятовський, Григорій Сковорода, Михайло Драгоманов, Володимир Короленко, Олександр Купрін, Михайло Кутузов, Микола Лисенко, Тарас Шевченко, Ярослав Гашек, Симон Петлюра, Леся Українка, Іван Франко, Патріарх Мстислав (Степан Скрипник) і багато інших.

За легендами, тисячу років тому на місці теперішнього Дубно серед вікових дібров стояло село Дубенка, що потім одержало назву Дубен. Саме цей Дубен згадується у Іпатіївському літописі, де повідомляється, що на з'їзді князів руських вирішено місто Дубен віддати князю

«...В літо 6608 (1100) брати уклали мир між собою, Святополк, Володимир, Давид, Олег в Уветичах, місяця серпня в 10-й день.

І прийшов до них Давид Ігорович і сказав їм: «Нащо ви мене прикликали? От я. У кого на мене образа?» І відповів йому Володимир: «Ти сам прислав до нас: «Хочу, браття, прийти до вас і поскаржитись за свої образи». Так от ти прийшов і сидиши із своїми братами на одному килимі – тож чому не скаржишися, до кого із нас твоя образа?»

І не відповів Давид нічого.

І стали всі браття на коней; і став Святополк зі свою дружиною, а Давид і Олег зі свою нарізно один від одного. А Давид Ігорович сидів осторонь, і не підпустили його до себе, але окремо радились про Давида.

І, порадившись, послали до Давида мужів своїх: Святополк – Путяту, Володимир – Орогостя і Ратибора, Давид і Олег – Торчина. Послані ж прийшли до Давида і сказали йому: «От що говорять тобі браття: «Не хочемо тобі дати столу Володимирського, тому що ввігнав ніж у нас, чого не було ще в Руській землі. Але ми тебе хапати не будемо і якогось іншого зла не зробимо, але от що тобі даємо: іди і сідай у Божеському, в Острозі, а Дубен і Чорторийськ дає тобі Святополк...»

/З Іпатіївського літопису/

Ще одне літописне згадування Дубен відноситься до 1149 року, коли тут побував відомий князь Юрій Долгорукий.

Після розпаду Київської Русі Дубно належало до Володимирсько-Галицького князівства. Під час великого монгольського нашествия у 1240-1241 рр. місто було повністю знищене, аж настільки, що майже цілих наступних півтора століття не було про нього жодних відомостей. У 1386 р. король Владислав Ягайло надав Дубно князю Федору Даниловичу, який від своєї головної резиденції в Острозі прийняв ім'я Острозький. Відтоді і упродовж двох з половиною століть Дубно було у володіннях роду Острозьких, одним із осердь їхніх маєтностей.

Син Федора, луцький староста Василь Острозький, збудував у Дубно невеликий замок. У першій половині XV ст. Острозькі, як великий будівничий рід, закла-

ли у Дубно два православних монастирі. Але Дубно не було містом, аж поки у 1498 р. Великий гетьман Литовський Костянтин Острозький не отримав від великого князя Олександра міських привілеїв для Дубна, а у 1578 р. король Зигмунт Старий надав поселенню магдебурзьке право.

Дубно стає центром духовного і торговельного життя. У 1539-1566 рр. ієромонах Арсеній створив у Дубному рукописне Четвероевангеліє. У той же час у місті засновуються ткацький, шевський та ковальський цехи

Князь Костянтин Острозький істотно розбудував і зміцнив замок, який у 1577 р. оборонив перед татарами уже його син, київський воєвода Костянтин Василь Острозький. На початку 90-х років XVI ст. у замку служив майбутній козацький ватажок Северин Наливайко.

У 1607 році Дубно входить до складу Острозької ординації, засновник якої Іван (Януш) Острозький першим у родині прийняв католицизм. Для укріплення свого нового віровизнання уже у 1608 р. він запрошує до Дубна оо. бернардинів, а у 1612 році за його підтримки у місті створено католицьку парафію. Невдовзі обидва православні монастирі, збудовані Василем Острозьким, стали уніатськими.

У 1617 р. у Дубенському замку зупинявся, дорогою на Москву, королевич Владислав Ваза.

Князь Іван (Януш) Острозький був останнім представником роду і після його смерті Дубно перейшло до роду Заславських.

У 1648 р. козацькі війська під проводом Максима Кривоноса учинили у Дубно великий жидівський погром, але це не допомогло їм взяти неприступний замок. На той час у замку сховалися оо. сзуїти з Острога разом зі своєю величезною бібліотекою, яка збереглася тільки завдяки сховку у Дубенському замку. Саме у Дубно доби козацьких воєн точиться історія Тараса Бульби і його синів з повісті Миколи Гоголя. У 1669 р., знову ж таки, безуспішно, російський генерал Шереметьєв пробував взяти замок, який обороняв гетьман Станіслав Потоцький. Після таких очевидних воєнних перемог у тривалих облогах польський король Міхал Корибут Вишневецький видав дубенцям привілей аж на чотири щорічні ярмарки, завдяки чому неприступне колись місто стало важливим торговим центром. За десять років до того, у 1660 р., Анастасія Чернецька заклала у місті монастир кармеліток (за іншими дани-

ми, він був заснований 1702 року княгинею Теофілою-Людвиковою Любомирською), а родина Заславських у 1672 р. – монастир бернардинок.

Після смерті останнього представника роду Заславських у 1673 р. Дубно переходить до князів Любомирських. Дубенський замок завжди стояв на великих історичних шляхах, у ньому зупинялися у різний час союзники і вороги на політичній арені Європи. Так, у 1706 р. у замку зі своїм військом перебував шведський король Карл XII, а рік по тому – його супротивник у Північній війні російський цар Петро I.

У 1753 році велика Острозька ординація була ліквідована, і Дубно, разом із 70 селами потрапило до рук воеводи київського і брацлавського Станіслава Любомирського, одного із найбагатших магнатів Речі Посполитої. Однак, тоді доволі ліберально ставилися до колишніх власників і останній ординат по Острозькій ординації, князь Януш Сангушко, мешкав у замку аж до своєї смерті.

Після Станіслава дубенські маєтки успадкував його син Михайло Любомирський, генерал військ коронних, який заснував окрему лінію свого роду, звану дубенською. Новий господар значно розбудував Дубенський замок, зробив-

ши його справжньою магнатською резиденцією.

Роки після першого поділу Польщі у 1772 р. стали часом розквіту Дубно. Однією з причин стало те, що сюди, до Дубно зі Львова, який опинився у складі Австрії, переїхав славний контрактний ярмарок, що тривав цілий місяць. На контракти до Дубна у січні з'їжджалися купці і магнати з цілої Речі Посполитої і сусідніх держав. Тоді у місті могло бути одночасно близько 30 тисяч гостей, коли самих мешканців міста було заледве 6 тисяч. Окрім того, за привілеєм 1777 р. у Дубно проходили також ще три великих двотижневих ярмарки щорічно.

Господар замку князь Любомирський, був людиною, що кохалася у світських забавах і розвагах. Після славних баталій, замок став центром світського життя шляхти. І не тільки волинської. У 1781 р. на запрошення князя у замок гостював король Станіслав Август, для кого влаштували традиційні полювання на вовків і ведмедів. Князь Михайло утримував власний оркестр, а у 1783 р. запросив на гастролі італійську оперу. У час контрактів до Дубна приїжджали численні театральні трупи, зокрема побував тут і засновник польського народного театру, львів'янин Войцех Богуславскі, який здійснив тут постановку кількох п'єс.

Не можна не згадати знаменитого ірландського садівника Діонісія Міклера, який в Дубенському урочищі «Палестина» заклав один із своїх живописних парків. За найновішими даними, він похований у місті Дубно, на колишньому польському кладовищі (на превеликий жаль, за советської влади й ця могила, і надмогильний пам'ятник знищені).

Наприкінці XVIII ст. Дубно тимчасово було столицею престолонаступника французького трону, опального принца Конде, та його родича, представника роду Бурбонів – герцога де Беррі.

Після третього поділу Польщі у 1795 р. Дубно опинилося у складі Російської імперії і влада вирішила перенести контрактів ярмарки до Новограда Волинського, а згодом до Києва, де вони поклали початок знаменитим «Контрактам» на Подолі. Дубно як могло опиралося провінціалізації і у місті і далі проводили щорічні великі ярмарки, які за традицією називали контрактами.

У 1805 році у Дубно пів року прожив російський полководець Михайло Кутузов, вивчаючи фортифікаційні споруди замку і монастирів. Часто бував у Дубно і помер тут у 1813 році відомий польський просвітник, засновник знаменитого Кременецького ліцею Тадеуш Чацкі. Власне початково свій ліцей він хотів відкрити саме у Дубно, але чомусь не знайшов підтримки у князя Любомирського.

У 1867 р. в околицях Дубна Микола Лисенко збирав матеріали для опери «Тарас Бульба».

Після смерті Михайла Любомирського Дубно успадкував його син Йозеф, який уже не знав міри у любові до товариського життя і довів маєток до великих боргів, від яких він утік до Європи. Усі наступні власники з Любомирських так і не позбулися фінансових кло-

потів, і врешті, у 1876 р. Йозеф Любомирський продав маєток разом із замком російській княгині Єлизаветі Баратинській, яка, своєю чергою, віддала напівзруйнований замок російській владі під казарми. Російська влада ліквідувала обидва греко-католицькі костьоли у Дубно і вони стали православними.

Як відомо, їдучи в 1847 році до Верхівні, до своєї майбутньої дружини Евеліни Ганської (уродженої Жевуської) (1804-1882), відомий французький письменник Оноре де Бальзак перетнув кордон Російської імперії в Радзивілові і після гарної гостини у начальника митниці пана Гаккеля попрямував у Дубно. «Поїздка з Радзивілова до Дубно, – ділиться спостереженнями романіст, – зовсім не те, що поїздка з Парижа в Гонес (містечко поблизу Парижа). Навколо дороги стіною стояли темні соснові ліси, і я щохвилини з побоюванням очікував, що колоди, залишені на дорозі російськими лісорубами, виявляться рифами, згубними для нашого суденця, однак кучеру темрява анітрошки не заважала... Нарешті, о пів на третю, ми дісталися Дубна, – занотує письменник, – мене висадили у дворі поштової станції. Довіривши свою долю російському провідни-

кові, я кинувся на диван, твердий, немов похідне ліжко, і вперше за останні дев'ять днів заснув; я спав сном дитини, сном знесиленого борця, тим сном, від якого не здатна розбудити навіть гарматна пальба...

Провідник мій, людина загартована, як мало хто, десятки разів просив мене зупинитися, знаками показуючи, що він утомився і хоче спати, але я повторював: «Бердичів!» І чоловік цей, звиклий до послуху, покірливо всідався на брчку, однак при цьому уважно дивився на мене, бажаючи упевнитися, що я створений з тієї ж плоті й крові, що і він... Коні мчали так швидко, що клуби піску й пилу вибивалися з-під їхніх копит прямо мені в обличчя. Однак мене переповняло радісне відчуття, що російські коні несуть мене швидше, ніж німецькі потяги. Провідника свого я пригощав галетами і французьким язиком; утім, йому найбільше сподобалася ганусівка, до якої він раз у раз прикладався з незворушним виглядом... Шляхом від Дубна до Аннополя, куди прибув близько шостої вечора, я не бачив навкруги нічого, крім скошених полів, плоских, наче покришка табакерки. Через кожні п'ятдесят верст поруч з дорогою чи на обрії я зауважував чудовий поміщицький будинок, оточений парком; його позеленілий

мідний дах виблискував у сонячних променях. Як несхоже було все, що я бачив, на Галичину! Раз у раз траплялися селяни й селянки, які весело й безтурботно, мало не з піснями, йшли у поле або поверталися додому. Безсумнівно, ніхто не попереджав цих людей про моє наближення; ніяке начальство не наказувало їм веселитися; я бачив життя, яким воно є». Бальзаку конче треба було сподобатися російській владі і писати присмні для неї речі, аби та не опиралася і не чинила перешкод у його шлюбі з Євеліною Ганською. Звідти, мабуть, і те «замилування» щасливими російськими селянами.

Для зміцнення своїх західних кордонів Російська імперія у 1879 році визнала Дубно фортецею і поруч, у Малих Загірцях, на південній околиці міста було збудовано новий форт, так званий Тараканів,

на відкриття якого прибув сам імператор Александр II.

Наприкінці XIX століття місто нараховувало 12 тисяч мешканців, з яких три чверті були євреї. В околицях Дубна оселилися чехи, які займалися, переважно, ремеслами і вирощуванням хмелю.

У 1914 р. у Дубно тимчасово дислокується батальйон російського 41-го Селенгінського піхотного полку і колишню бальну залу палацу князів Любомирських перетворюють на полкову церкву. Тоді ж, десь неподалік Дубна Ярослав Гашек, творець славного вояка Швейка, переходить з австрійської армії на бік російських військ.

Восени 1915 року і влітку 1916 під Дубно точилися запеклі бої між російськими і австрійськими військами. Фортеця була важливим опорним пунктом у стримуванні австрійського наступу, а згодом послужила місцем старту відомого

Брусіловського прориву російських військ на Галичину. У результаті фронт на півтора роки затримався за кілька десятків кілометрів на захід від Дубна. Австрійці зайняли місто тільки у лютому 1918 року.

У липні 1920 року польське військо билося за Дубно зі значно переважаючими силами кінної армії Будьоного. Большевики майже без бою взяли місто, але у польських руках залишився форт Тараканів, який большевики атакували у наступні кілька днів. Кільце оточення прорвали польські частини з-під Кременця, які і відбили Дубно. Згодом місто ще кілька разів переходило з рук в руки, запеклі бої точилися і на північних околицях Дубна. Військові дії 1915-1920 рр. спричинилися до сильних руйнувань і людських втрат у Дубно.

Під час II Світової війни під Дубно відбулася одна із найбільших успішних для советської армії битв у перший період війни. Тоді німецькі війська затрималися на тиждень під Дубно, що ускладнило їм операцію оточення військ під Львовом.

Архітектурна спадщина старого Дубна скупчена на території історичної частини міста, яка співпадає з його сучасним центром на лівому, високому березі Ікви. Старе городище домонгольських часів було на східному кінці великого, зверненого на північ півострова. Весь півострів був обмежений з півдня та з сходу численними протоками Ікви, а з півночі та з північного заходу – болотами, що надійно перешкоджали нападам супротивників. Через таке природне розташування розвиток міста формувався по осі схід-захід, уздовж шляху з Луцька на Острог.

Перше дерев'яно-земляне укріплення на місці давньоруського городища було зведене ще в XIV ст. за Федора Острозького. Це був відносно невеликий форпост, який мало змінив топографію місцевості, скоріше, пристосувався до неї, з земляними валами і дубовим частоколом по периметру, дерев'яними баштами та тісно побудованими всередині господарськими та житловими будівлями, також дерев'яними. Часті пожежі, невисока міцність дерев'яних

стін і, головне, більш низинне положення замку щодо міста змусили власників почати будівництво твердині вище. На жаль, невідомо, коли точно розпочалося будівництво нового замку, можна лише припустити, що було це за К.І. Острозького (кінець XV – початок XVI ст.).

Тоді ж зводилась і система загальноміських укріплень.

Рішучій перебудові, в ході якої багато замкових укріплень було розібрано та замінено на нові або капітально укріплено, замок було піддано останнім з династії Острозьких – Янушем – на самому початку XVII ст. Можна допустити, що задумувалося переробити фортецю так, щоб вона стала в плані чітким трикутником з трьома кутовими бастіонами, увібравши в себе частково старі кам'яні будівлі (наприклад, в'їзну башту) і навіть територію старого городища.

Наступна перебудова замку була в останній третині XVIII ст., коли в Дубно почались знамениті контракти. В результаті твердиня набула

рис палацового комплексу. Автором головного корпусу був Генрик Іттар, що походив з Мальти, навчався в Римі, а з 1780 р. працював в Польщі, де був дуже популярним в магнатському середовищі. Для спорудження палацу Іттар використав фундаменти та підвальну частину старого замкового флігеля в північно-східній частині території, надбудувавши ще один поверх. Отже, палац зовні був триповерховим і виходив вікнами на долини болотистої Ікви. Ще й дотепер цокольна частина споруди зберегла могутні циліндричні склепіння. З внутрішньої сторони палац мав два поверхи, його парадні сходи вели через невеликий пристінний рів.

Якщо спускатися від міста до нинішнього гідропарку, побачите дещо аскетичний і одночасно майже казковий палац з високим черепичним дахом, який праворуч доповнюють замшілі фази північного бастіону. А над самим бастіоном приємним дисонансом притулилася маленька вартова башта, схожа на ластівчине

гніздо. Саме звідси колись вартові повідомляли про наближення ворога.

З історією побудови палацу пов'язане ім'я ще одного відомого архітектора – Доменіко Мерліні.

Можливо, проект Іттара не цілком задовольнив Любомирських. Мерліні знову реконструює планування палацу, ядром якого стала округла чудово прикрашена колонна зала з куполом. Тут проводились бали. Наприкінці XIX ст. залу переробили в домову церкву, а військові події 1914 р. сильно його пошкодили.

Під час наступних ремонтних робіт в залі були зроблені плоскі перекриття – і колонна зала перестала існувати. Лише маленька ніша в західній стіні великого приміщення на першому поверсі зараз нагадує про колишню розкіш. Збереглися також ліпні герби Любомирських та Острозьких на першому поверсі ті витончений

барельєфний фриз в великому північному приміщенні, колись з'єднаному з колонною залою. По верху його стін безтурботні вакханки з гірляндами виноградної лози кружляють у танку.

Головний в'їзд на територію замку обрамляє величний ренесансний портал з крупних блоків світлого каменю. Це єдиний фрагмент старого замку Острозьких, що зберіг свій первісний вигляд. Всі інші його частини багато разів перестроювались, в останнє у 30-х рр. XX ст. (арх. Новак). При підготовці до цих робіт у нижньому ярусі корпусу були знайдені фрагменти стін з каменю, можливо, XV ст.

У південно-східній частині замку є палацовий флігель. Свій вигляд він одержав, коли його другий поверх був надбудований на більш древніх стінах одночасно з перебудовою палацу в 80-і рр. XVIII ст.

Легенда від Ігоря Хоми (Львів): Одним з символів міста Дубно є одна з двох веж замку, яку називають Беатка. Чому так?

Початок березня 1577 року. У замку готуються до свята: за князя Соломерецького виходить заміж красуня Беата – небога старого Острозького. У замку багато гостей, накривають святкові столи, Беату в капличці готують до вінчання. Як грім серед ясного неба прозвучала звістка, що Злодійською долиною до міста підійшли татари, і вже скоро вони будуть біля замку. Серед гостей почалася паніка, дехто просто утік додому. Інші почали готувати замок до облоги, виносити гармати на бастиони. Цей шум почула Беата, почала випитувати у служниць, що трапилось. Ті їй сказали, що татари напали на замок. «А що то за так люди «татари»? Я їх ніколи не бачила. Як вони виглядають?» – запитала княжна. Дівчата розказали те, що самі знали: татари

– це люди, які народжуються сліпими, як собачата. Що вони з рогами на головах. Дияволи, одним словом. Беата дуже захотіла подивитися на живого татарина. Попросилася вийти на бастион і звідти побачила татарський табір. Дуже велике враження справив на неї той початок облоги: ханське шатро, увінчане півмісяцем, який виблискував на сонці.... молитва татар перед боєм... А потім вона просто розлютилася за зіпсоване весілля, набралася відваги, одягла на себе чорну накидку, взяла в руки меча і почала збирати своє військо, щоби дати відсіч татарам. Звичайно, підтримав її лише місцевий блазень Богданко Жерлок. Тоді вона просто вийшла на бастион (той самий, з боку ріки), стала біля гармати, помолилася, наказала слугам націлити гармату на півмісяць, сама запалила запал. Влучила просто у ханський намет. Запанувала тиша на полі бою. Беаті почали дорікати за це. Оборонці замку думали,

дубно, церква преображення господнього, поч. ХХ ст.

що тепер татари наберуться злості і наступ буде жорсткіший. У разі перемоги ворога він ні над ким не змилується... Але татари прийняли постріл як пророчий знак з небес, і просто зняли облогу. Беата сказала тоді: «А тепер можна і вінчатися».:)) Відтоді вежу з боку річки Ікви називають Беаткою.

Мораль від Ірини Магдиш (Львів): Не заважайте дівці, яка хоче вийти заміж. Особливо в день її весілля.

Перед замком, південніше від осі його головного входу, розташована чимала міська площа, що колись гармоніювала з, на жаль, втраченою великою ратушею з внутрішнім двором й прибудовами торгових крамниць.

Ренесансова Луцька брама ХVІ ст., збудована з каменю і цегли, відіграла роль в'їзних воріт і оборонної вежі у системі міських укріплень. Спочатку була зв'язана земляним валом, який захищав місто із західного боку. Це рідкісна різновидність невеликого барбакана і, крім Волині, ніде більше в Україні не зустрічається. До брами колись провадив міст, перекинутий через рів з водою. Початково вона була дво-

ярусною з підвалом, на першому поверсі був наскрізний арочний проїзд. 1785 року проводились ремонтні роботи, про що свідчила таблиця над входом у браму. Тоді ж проїзд був замурований, а вулицю проклали поруч з брамою, надбудували третій ярус. Брама з'єднувалась підземним ходом із Замком. Наприкінці ХVІІІ ст. у брамі збиралася масонська ложа під верховенством князя Михайла Любомирського. Ця Луцька брама дала назву колишньому передріччю Дубна – Забрама.

Поряд з Луцькою брамою, доповнюючи її оборонні функції, домінуючи над міською забудовою, розташований костюл колишнього бернардинського монастиря першої половини ХVІІ ст. Монастир заснований князем Янушем Острозьким. Будівництво костюлу і кляштору, які становили єдиний об'єкт, почато 1617 року, закінчене 1629 року, вже при Владиславі Заславському.

При спорудженні муру довкола монастиря утворилось два двори. Монастир бернардинів проіснував більше 200 років, до 1852 року. Невдовзі тут вже був православний Свято-Миколаївський собор. Дах костюлу, колись

критий черепицею, а пізніше гонтами, покрили бляхою, добудували одну муровану та п'ять дерев'яних бань, стінний розпис в католицькому дусі перероблено на православний, латинські написи замінили слов'янськими, чотирьох римських пап перемалювали на чотирьох євангелістів. У 1909 році тут заснували жіночий православний монастир, який проіснував до 1920 року, коли будівлі знову були передані римо-католицькій єпархії. 1931 року тут розташувалась папська місія та духовна семінарія.

Пройшовши кілька сотень метрів на південь, ми побачимо на колишньому острові Кемпа Спасо-Преображенську церкву 1643 року, поруч з якою колись був і монастир.

У грамоті до ігумена цього Спаського монастиря о. Василя від 18 грудня 1592 року князь Костянтин Острозький називає ці споруди «фундацією предків наших». У 1630 р., коли архімандритом дубенських монастирів став Касіян Сакович, монахи прийняли Унію. Муровану Спасівську церкву, що збереглася й донині, збудував 1643 року архімандрит Прокопій Хмелевський. 1833 року церква була оновлена, її покрили бляхою. 1839 року добудували дзвіницю. І сьогодні над Дубном у дні

великих свят розносять свої голоси дзвони цієї церкви. Один із них – дзвін 1572 року відливу, нижній діаметр 74 см, головною окрасою якого є кириличний напис на шиї дзвону, передано в експозицію Заповідника.

У колишньому передмісті Сурмичі 1700 року було збудовано Юріївську церкву – на кам'яному фундаменті, дерев'яну, тридольну, трибанну, з надзвичайно оригінальними пропорціями, аналогів якій немає більше в Україні. Поряд побудована дзвіниця 1869 року, де 5 давніх дзвонів, з яких 3 – діючі. У вівтарі церкви є образ роботи видатного українського художника кінця XVII – початку XVIII століть Йова Кондзелевича.

У центрі Дубна, з південного боку вулиці Кирила і Методія, височить синагога XVI ст., супроти якої зберігся невеличкий, присадкуватий будинок XVIII ст.

Із північного боку цієї ж вулиці можна оглянути костюл Яна Непомука, споруджений на початку XIX ст., на місці старого костюлу. Цікаво, що головний фасад костюлу завершується фонтаном. Одночасно з храмом збудували тут і цегляну дзвіницю.

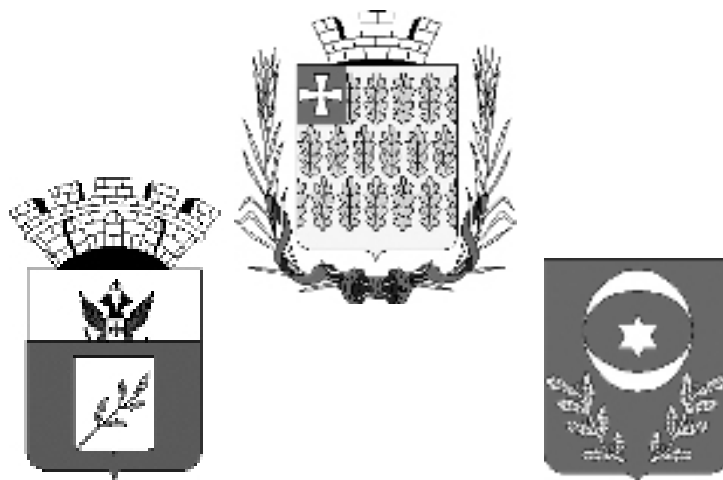
Уже при виїзді з Дубно у північному напрямку, стоїть колишній монастир кармеліток XVII-XVIII століть (зараз тут онкологічний диспансер). Колишній костюл був побудований у стилі раннього бароко. Його південний фасад завершувався колись трикутним фронтоном. Келії містилися у корпусі, що має форму літери «Г». Будівля двоповерхова, впродовж переднього, південного фасаду проходить відкрита арка-галерея. Головний вхід оформлений барочним порталом з трьома ліпними вазами вгорі. 1890 року уся територія кармелітського монастиря разом з будівлями за царським указом була передана сусідньому Дубенському Хрестовоздвиженському монастиреві, що був знищений в 1940-1950-ті роки. 20 років настоятелем Хрестовоздвиженського монастиря був Іов Залізо, він же Іов Почаївський, з 1603 року ігуменом був о. Віталій, який саме у Дубно переклав з грецької мови книгу «Діоптра...», ви-

дану віленським братством 1612 року й перевидану 1651, 1654, 1698 рр.; у середині XVI ст. Ієромонахом Арсенієм тут було створене Дубенське Четвероєвангеліє, яке вивезли свого часу до Рум'янцевських фондів Російської Державної бібліотеки. 1920 року комплекс було передано католицьким ченцям кармелітам босим, а згодом монастир перейшов до католицьких черниць сестер Провидіння. Після вересня 1939 року монастир було ліквідовано.

У центрі Дубна, на майдані Незалежності стоїть двоповерховий міський Будинок дітей та молоді. Цю споруду побудував бідний єврей-водовоз Грінберг. Старожили розповідають, що 1905 року, перебуваючи на російсько-японській війні, він знайшов скарб, який згодом використав для будівництва цієї архітектурно довершеної споруди з високими круглими колонами. У міжвоєнний час перший поверх займали крамниці, а на другому був кінотеатр.

дубно, вул. імператора александра III, 1914

малі загірці. форт тараканів

форт тараканів, 2007

За 6 км на південь від центру Дубна височить потужний форт Тараканів XIX ст. Він уславився важкими битвами, що точилися у ньому і довкола під час обох Світових воєн та інших воєнних протистоянь. Частково зруйнований, занедбаний і зарослий бур'янами, форт стоїть поміж залізничною колією і трасою на Львів. У середині форту збереглися величезна будівля казарм, каземати, укріплення і тунелі.

Форт-застига збудований у 1885-1890 рр. силами Головного інженерного управління при військовому міністерстві Російської імперії. У центрі чотирикутного в плані форту була двоповерхова казарма для господарських, складських і житлових приміщень гарнізону, що складався з артилерійської роти і штату коменданта форту.

На валу довкола форту розміщувалась вогнева позиція, що складалася з брустверів для

гармат, банкеток для стрільців і тильних траверзів. Між ними був шлях для переміщення боєприпасів. Біля тильної частини форту була прихована дорога через головний рів, куди, при необхідності, висувався зі спеціальних казематів металевий міст. Сухий головний рів був укріплений стіною.

У 1905 р. у форті було: казематів – 105, з них:

- для проживання гарнізону – 32,
- під лазарет – 5,
- для господарських потреб – 4,
- під склади – 10,
- під комплект фортечної артилерії – 5,
- під електричну і телеграфну станції – 4,
- під колодязь і бак для води – 2,
- покійниця – 1,
- казематів під сходами, проходами і коридорами – 27,
- порохових льохів – 6.

Приміщення для складів провіанту і всяких запасів могли помістити 2-місячний запас, необхідний для гарнізону форту. Усередині – 3 колодязі: один – відкритий, для постачання артилерійської роти водою в мирний час, один – у безпечних приміщеннях для забезпечення холодильників при газових двигунах і 2-х електростанцій, і один – у безпечних приміщеннях для постачання водою гарнізону під час облоги, з водогоном для накачування запасу води в баки.

У 1899 р. форт був телефонізований, як і багато інших фортець на західних кордонах Росії.

У період після I Світової війни форти закритого типу втратили своє колишнє значення і розглядалися тільки як ключова позиція від тієї чи іншої ділянки фронту.

У 1920 році Тараканівський форт намагалася взяти кавалерія Будьоного, проте наштовхнулася на запеклий опір польського війська.

У 60-их рр. XX ст. робилися спроби Міністерством торгівлі і штабом Прикарпатського військового округу пристосувати форт під складські приміщення, але через вологість і випари збереження було неможливе.

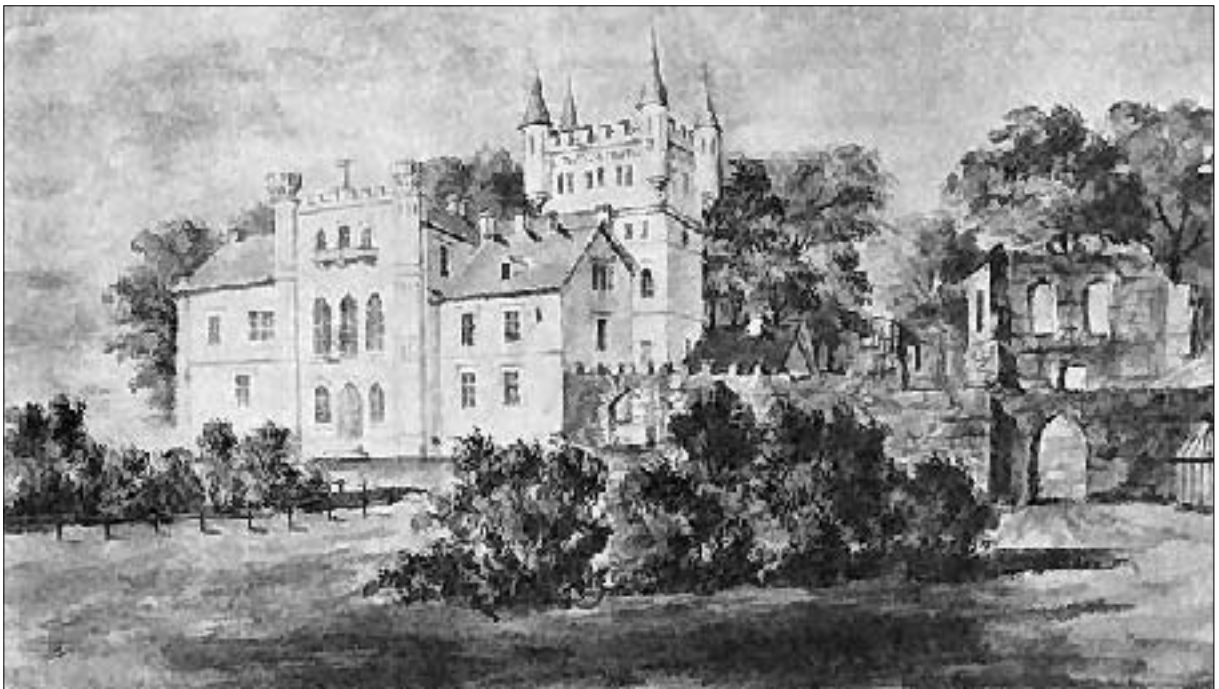

луцьк, 1930

білокриниця

наполеон орда. білокриниця, палац чосновських та руїни замку збаразьких, ХІХ ст.

При трасі до Дубна, за 5 км від Кременця, лежить село Білокриниця, що колись було центром великих земельних володінь.

У XVI ст. це були маєтки князів Збараських, котрі збудували тут замок із чотирма земляними бастіонами. У 1603 р. замок здобули і спалили татари, однак, його невдовзі відбудували. У 1617 році князі Збараські приймали у білокриницькому замку королевича Владислава, що вибрався у похід на Москву. У 1631 р., після смерті бездітного князя Юрія Збараського, Білокриниця дісталася його далеким родичам Вишневецьким. У 1705 р. саме тут, у Білокриниці гетьман Іван Мазепа тримав до хреста доньку Михайла Вишневецького Урсулю. У 1725 р, та ж Урсуля, але уже молода панна, принесла Білокриницю разом із землею у посагу своєму чоловікові Міхалу-Казимиру Радзивілу. У руках роду Радзивілів маєток залишався близько ста років. У 1806 р. старий замок князів Збараських майже цілковито знищила велика пожежа.

У першій половині XIX ст. Білокриницю купив граф Олександр Чосновський, котрий у 1850 р, на місці колишнього замку збудував неоготичний палац, використавши частину старих замкових мурів.

Після його смерті маєток здобув знаний російський філантроп Олександр Воронін, котрий продовжив його розбудову. Наприкінці життя, у 1890 році Воронін заклавав на основі

маєтку фундацію з метою створення аграрно-ремісничої школи. Школа відкрилася у 1895 р. і діяла до I Світової війни. У 1920 році її підпорядкували Кременецькому ліцею і відтоді вона почала називатися сільськогосподарським ліцеєм із взірцевими сільськогосподарськими і лісничими господарствами. Після II Світової війни і до сьогодні у приміщенні палацу розмістився Технікум лісового господарства.

Палац у Білокриниці є одним із найкраще збережених неоготичних резиденцій на Волині. Одна із зал палацу призначена для невеликої краєзнавчо-історичної експозиції. Довкола палацу збереглися залишки колишніх земляних валів замку Збараських. На місці колишнього палацового парку, закладеного ще Діонісієм Міклером у XIX ст., займає тепер дендрологічний парк технікуму, де ростуть і охороняються цінні породи дерев і кущів. На терени резиденції провадить чудова неоготична брама, з аркадним в'їздом і двома бічними павільйонами.

На території військових казарм у Білокриниці стоїть стародавня церква Івана Богослова з другої половини XIX ст., збудована на кошти графа Вороніна. У міжвоєнний час церкву переробили на гарнізонний костюл. Після 1945 р. влада вирішила зробити у храмі солдатський клуб. Тепер церкву знову віддали вірним і вона поступово набирає колишніх форм.

СТІЖОК

волинські типи, поч. ХХ ст.

За 15 км від Кременця, у лісах, затиснених між двома гірськими пасмами, лежить село Стіжок. Це одна із найстаріших місцевостей Волині. Назва пішла від стіжка сіна. Кажуть, що на місці, де був старий ринок, можна у землі знайти старі глиняні черепки, а то й горщик. Тобто місцеві мешканці займались ремісництвом, торгували. А ще кажуть, ніби колись від Білокриниці до самого Стіжка вела драговина, і тільки хто знав стежку, міг пройти тими болотами.

Село було закладене ще у ХІ ст. родиною Мокосіїв-Денисків, які мали тут замок, уперше згаданий у 1043 р. У 1226 р. війська галицького князя Мстислава Удатного перемогли під Стіжком у битві з угорським королем Анрієм (Ендре) II. У 1261 р. князь Василько Романович, на угоду татарському вождю Бурундаю знищив замок. У половині ХІV ст. уже відбудова-

ний замок належав королю Казимиру Великому, який володів тоді усією південною Волинню. Король часто бував у Стіжку, про що свідчать документи тієї епохи. Тут він зустрічався із волинським князем Любартом, сперечаючись з ним про володіння землями Волині. Власне у Стіжку князь Любарт потрапив у пастку і якийсь час провів у польському полоні. Після поділу Волині 1366 року Стіжок таки дістався Любартові, потім городище перейшло до литовського князя Вітовта, а той передав місто у пожиттєве володіння князю Скиргело.

У першій половині ХV ст. Стіжок належав князю Свидригайло і у 1438 році отримав від нього магдебурзьке право, ставши повноцінним містом. Однак, воно не розвивалося, мабуть з тої причини, що завжди лежало на шляху татарських набігів, які дуже часто траплялися у тому столітті. Згодом Стіжок і довколишні землі перейшли до власності короля. Замок у Стіжку проіснував десь до початку ХVІ ст.

У першій половині XVI ст. король Зигмунт Старий подарував Стіжок князю Василю Четвертинському. Відтоді понад три століття Стіжок мав спільну долю з сусідньою Білокриницею, переходячи з рук в руки: від Четвертинських до Збарзьких, потім до Вишневецьких, Радзивілів, Чосновських, і, врешті, до Александра Вороніна, який у своєму заповіті прилучав Стіжок до закладеної ним сільсько-господарської школи.

У Стіжку залишив по собі пам'ятку і князь Роман Мстиславович. Переповідають, що під час походу саме тут, у містечку наздогнала князя радісна звістка про народження сина, майбутнього Данила Галицького, і тому звелів він закласти на верхів'ї найвищої з гір, яку відтоді називали Даниловою, церкву Святої Трійці. Насправді храм почав будувати у 1551 році ігумен Почаївський Йов. Упродовж століття мурували Свято-Троїцький собор, про який нагадує

церква та залишки стін. Споруда носила оборонний характер, адже стіни муру та церкви мають понад метр товщини. Жили тут православні ченці. Під час монголо-татарської навали частину монахів порубали, інших забрали в полон. Згодом храм відновили. У XVII ст. встановили позолочений іконостас, який дійшов до нас пошкодженим і перебудованим. Зі старовинних ікон збереглася лише копія ікони Марії-Магдалини у бронзовому окладі, історики датують її XVII ст. Реліквією церкви є Євангеліє, видрукуване у 1771 році та подароване одним із прихожан. Кажуть ще, що після II Світової війни на горі почали видобувати каміння, і якимсь робітниками розкопали кам'яні гроби. Роботи одразу припинили, а поховання засипали.

Є у Стіжку і джерело, що б'є просто з-під гори, і по ту воду приходять монахи з самого Почаєва. Взимку вода тепленька, а влітку льо-

дяна, аж зуби викрчує. Уродженці села зізнаються: смак тої води та дзвони Троїцької церкви стали для них священними.

У Стіжку, як і у сусідніх Антонівцях, був штаб УПА. Повстанці постійно проводили рейди проти нацистів і большевиків. Зрештою нацисти зайшли у село, зігнали у хлів при в'їзді і старих і малих та запалили. Сталося це 9 травня 1943 року. Тоді у вогні загинуло 63 людини. І лише після війни у рідні домівки почали вертатися ті, кому пощастило вижити. На місці масової страти встановили капличку і щороку вшановують односельців.

АНТОНІВЦІ

волинь, церква

Село, за 4 км від Стіжка, над річкою Гловиця.

Село і землі довкола належали колись польській короні. На початку XVI ст. Зигмунт Старий подарував Антонівці разом зі Стіжком князю Василю Четвертинському. Як і Стіжок з Білокриницею, село мандрувало від Четвертинських до Збаразьких, далі до Вишневецьких і Радзивілів. У 1806 р. Домінік Радзивіл продав Антонівці Ходкевичам з Млинова. У другій половині XIX ст. маєток був у руках Косаковських, а у міжвоєнний час – знову у Ходкевичів. Найбільшою цінністю цих земель, були, передусім, багаті на руди Антоновецькі ліси.

Однак, найбільш славну сторінку історії села Антонівці вписала Українська Повстанська Армія. Навесні 1943 року тут, в урочищі Дігтярня біля села Антонівці було закладено табір куреня «Крука». За короткий час він став справжньою повстанською базою. Тут були пе-

карня, чинбарня, м'ясопереробний цех, ремонтні майстерні (зброї, амуніції, сідел), підстаршинська школа, курси медсестер. Кілька спроб німців розгромити табір силами поліцейських частин успіхом не увінчались. На церковному подвір'ї похований курінний УПА «Осип», що загинув у бою влітку 1943 року, у серпні 1943 року на ліквідацію Антоновецького табору була кинута дивізія СС та авіаційний підрозділ. Табір було знищено, проте втрати в живій силі були незначні і підрозділи УПА зберегли свою боєздатність, вирвались з ворожого оточення.

З приходом Східного фронту Антонівці залишились одним із центрів Національно-визвольного руху.

Бій, що увійшов у історію як бій Гурби–Антонівці або Гурбинський бій, був одним з найтриваліших і одночасно – найбільшим за своїми масштабами серед тих, що коли-небудь вела УПА. Розпочався він у квітні і тривав до початку травня 1944 року. Бій охопив терени сучасних Рівненської (Здолбунівського,

Дубненського та Острозького районів) та Тернопільської (Кременецький та Шумський райони) областей. Основний ареал бойових дій припав на територію між селом Антонівці та урочищем Гурби. У смертельному герці зішлись 5 тисяч упівців – відділи південної групи УПА-Північ «Богун» під командуванням командира Петра Олійника – «Енея» та з'єднання «Холодний Яр» УПА-Південь, очолюване командиром Миколою Свистуном, – і понад 35 тисяч бійців каральних загонів НКВД, на боці яких була авіація, танкові частини, бронепотяг та артилерія. Найбільш запеклі бої точилися з 21 по 25 квітня. Проявивши великий героїзм, знищивши понад 900 большеви-

ків, підбивши 5 танків, загони УПА прорвали вороже кільце на заході, в районі с. Буща, та вийшли з оточення. Власні втрати повстанців – 150 убитих та 60 поранених, більше 100 полонених. Одним з героїв бою став ніхто інший, як Василь Кук (полковник Василь Коваль), завдячуючи військовій майстерності якого упівцям вдалося вийти з оточення.

Значна частина жителів села була заарештована чи виселена у 1944, 1946, 1950 роках. 1952 року село остаточно виселене до Запорізької області і ліквідоване. Кілька родин самоселів продовжували проживання в селі без електрики, зв'язку, сполучення зі світом. З Антоновець походять військовик і літератор, курінний УПА

Максим Скорупський та кобзар Богдан Островський.

На початку 1990-х років до 50-річчя УПА табір в Антоновцях було дбайливо реконструйовано за свідченнями очевидців.

Наразі тим подіям спеціально присвячена, на жаль, лише одна праця – книга Олега Тищенка та Ігоря Марчука «УПА. Гурби: квітень 1944», яку вперше було презентовано в Києві навесні 2003 року.

Та справжні українські патріоти шанують пам'ять героїв і пам'ятають про їх звитяги. Так, громадська організація Молодіжний Націоналістичний Конгрес у тому ж таки 2003 році започаткувала патріотичну молодіжну вишкільну теренову гру, яка дістала назву бою – «Гурби – Антонівці». Суть гри полягає в тому, що учасників ділять на дві команди – по 2 куреня, кожен з яких в свою чергу поділяється на

сотні, сотні на чоти, чоти – на рої, так як і в УПА, відповідно до організаційно-штатної структури останньої. Команди змагаються між собою за право заволодіти прапором суперника. При цьому кожна команд повинна суворо дотримуватися правил чесної гри, прояви поганої поведінки під час її проведення можуть каратися дискваліфікацією (виключенням з табору) гравців, пияцтво і тютюнопаління тут також різко засуджується.

КРЕМЕНЕЦЬ

наполеон орда. кременець, вид на гору бону, XIX ст.

Місто, що лежить у глибокій ущелині Кременецьких гір, на березі невеликої річки Ірва, при трасі з Дубна до Тернополя.

Кременець належить до найстарших поселень на Волині. Перша згадка про городище на цьому місці походить з 1069 р. Володарі городища бояри Мокосії-Денискові добровільно упокорилися перед польським князем Болеславом Сміливим, що прямував походом на Київ для підтримки свого дядька, київського князя Ізяслава Ярославовича, вигнаного зі своєї ж столиці. Наступна інформація про кременецький замок походить з XIII ст., коли він належить до Луцького князівства, що, своєю чергою, входило до Волинсько-Галицького князівства. У 1226 р. замок безуспішно атакував угорський король Андрій II, двічі, і так само безуспішно, його пробували захопити татари – у 1240 р. і 1259 р. І тільки у 1261 р. татарський

полководець Бурундай витіснив на територію Угорщини галицько-волинського князя Данила Романовича і за наказом переможця замок у Кременці, разом з іншими твердинями князівства, був розібраний. Наприкінці XIII ст. замок відбудував князь Мстислав Данилович.

Близько 1340 року волинь завоював литовський князь Гедимін, який віддав Кременець своєму онукові Юрію Наримунтовичу. У 1366 р. замком опанував волинський князь Любарт, але у тому ж році, за договором з Казимиром Великим, місто знову стало оздобою польської корони. У 1392 р. король Владислав Ягайло відступив Кременець своєму братові Скіргело. Після його смерті фортеця перейшла до князя Дмитра Корибута, а потім до великого князя Вітовта, який у 1418 р. подарував Кременець іншому братові Ягела, Свидригайлові. За місцевою традицією, перш, ніж стати повноцінним власником, кандидата ув'язнювали на якийсь час у замок. Пройшов цю процедуру і Свидригайло. Нарешті, у 1430 р. він посів великокняжий престол і відразу увійшов у конфлікт з Польщею. За що поплатилося переважно містечко, котре знищили коронні війська, не зумівши, правда, заволодіти замком. Щоби якось загладити свою вину перед мешканцями, у 1431 р. Свидри-

гайло надає Кременцю магдебурзьке право. Наступний кременецький староста, Федько Несвіцький не повторив помилки Свидригайла і у 1434 р. запрягнув на вірність польській короні і Кременець повернувся під її омофор.

У 1536 р. Зигмунт Старий надав Кременецьке староство королеві Боні, яка одразу обдарувала місто численними привілеями, профінансувала будову дерев'яного парафіяльного костюлу, заклала, шпиталь, відремонтувала і зміцнила замок на горі, що потім назвали її іменем. Тобто, зайнялася господарськими справами. Вдячні мешканці до тепер називають, окрім гори Боні, південне передмістя Кременця Бонівкою.

Наступні королі – Зигмунт Август, Стефан Баторій, Зигмунт III Ваза – також надавали місту якісь дрібні і більші привілеї. У 1606 р. стараннями луцького єпископа Марціна Шишковського у Кременці оселилися оо. францисканці, для яких князі Вишневецькі і Збаразькі до спілки збудували у 1636 р. мурований костюл і монастир. У тому ж році православні волинські

вельможі хорунжий Данило Малиновський та чашник Лаврентій Древинський, на викуплених ними землях, з благословення Київського Митрополита Святителя Петра Могили, заснували Богоявленську церкву і при ній православний Братський монастир. На початку обитель була чоловічим монастирем, при якому діяло Богоявленське братство як альтернатива в обороні віри, зі школою, шпиталем і руською друкарнею. Чим не конструктивна позиція громадянського суспільства? Від 1630 року у Кременці існувала також і греко-католицька церква. А якщо додати чималу жидівську громаду, то Кременець був барвистим, толерантним багатокультурним містом.

У 1648 р. козаки під проводом Максима Кривоноса успішно знищили те, що роками будували мешканці міста. Цього було замало, і після шести тижнів облоги козаки зруйнували замок, який уже ніколи не піднявся з руїни. У 1651 р. до Кременця на чолі своїх військ прибув король Ян Казимир, який вирішив не пере-

слідувати більше козаків, а дати своєму війську відпочити. Армія роз'їхалася по домівках, а король завернув на Львів.

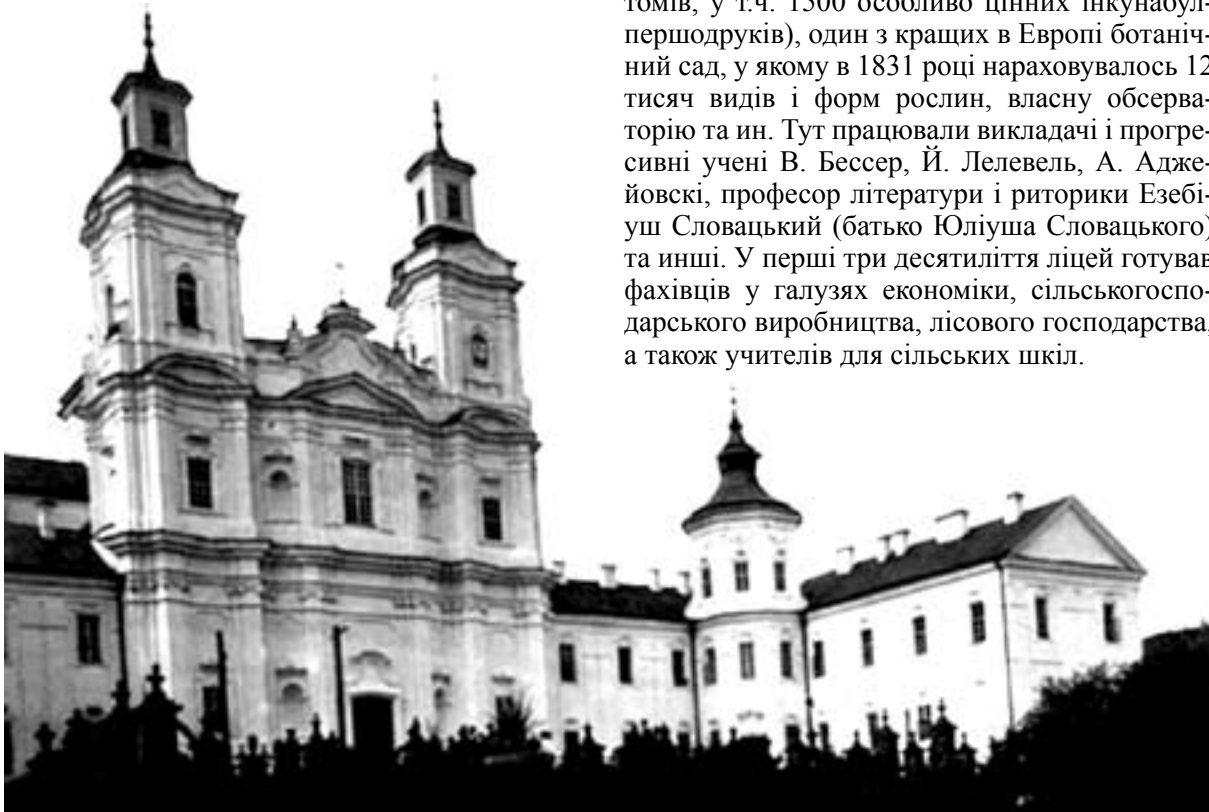
Знищене козацькими війнами місто ожило знову у першій половині XVIII ст. Монастир перейшов до оо. василіан, від 1702 р. у Кременці з'явилися оо. єзуїти, які на свої потреби відбудували знищену греко-католицьку церкву. Завдяки щедрій пожертві князів Вишневецьких з поближного Вишневеця – воєводи краківського і віленського Януша Антонія і його брата, Великого гетьмана Литовського Міхала Серватія – у місті з'явилися єзуїтські школи, а у 1731-1746 рр. виріс монастирський комплекс єзуїтів, при якому у 1750 р. відкрили колеґіум. При колеґіумі діяв цілий культурно-освітній центр – театр, музична школа, бібліотека, аптека два гуртожитки для учнів. У тому ж році воєвода познанський Станіслав Потоцький,

прихильник протестантизму, вирішив збудувати у Кременці костьол і монастир реформатів.

Після заборони ордену єзуїтів у 1773 р. їхні школи, до яких ходило тоді близько 700 учнів, перейшли до комісії народної освіти.

Час розквіту містечка починається із заснування у 1805 р. славної Волинської гімназії, що потім, у 1819 р. отримала назву Кременецького ліцею. Її натхненником, творцем і куратором був Тадеуш Чацкі, а коштів і передачі ліцею будівель колишніх єзуїтського і василіанського монастирів домігся Адам Чарторийський.

Школа, яка прославила Кременець на цілу Європу, принесла містечку назву Волинських Атен. Ліцей прирівнювався за програмою навчання до Віденського університету. На перших порах йому належали декілька тисяч гектарів орної землі та лісу, деревообробні підприємства, він мав велику бібліотеку (понад 50 тис. томів, у т.ч. 1500 особливо цінних інкунабул-першодруків), один з кращих в Європі ботанічний сад, у якому в 1831 році нараховувалось 12 тисяч видів і форм рослин, власну обсерваторію та ін. Тут працювали викладачі і прогресивні учені В. Бессер, Й. Лелевель, А. Аджейовські, професор літератури і риторики Езебіуш Словацький (батько Юліуша Словацького) та інші. У перші три десятиліття ліцей готував фахівців у галузях економіки, сільськогосподарського виробництва, лісового господарства, а також учителів для сільських шкіл.

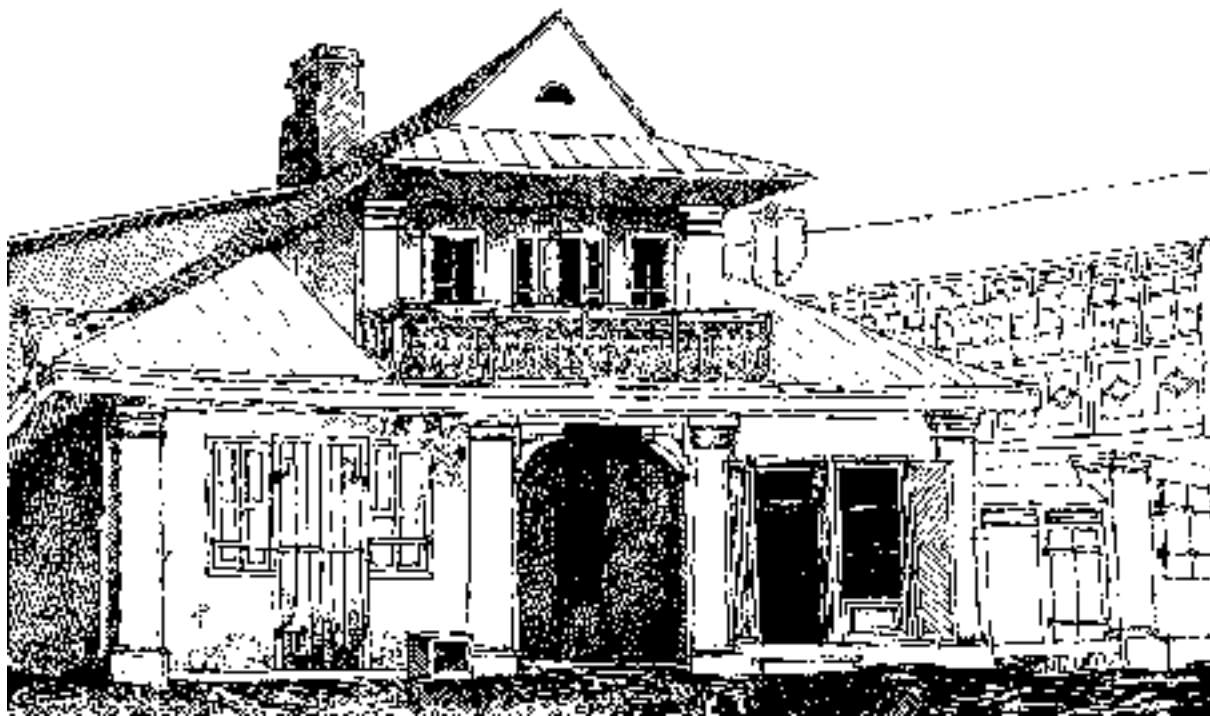

Вся система навчального процесу поділялась на два етапи. Перші чотири роки навчання називали «гімнастикою пам'яті». У цей період інтенсивно вивчались латинська, грецька, польська, російська та одна з європейських (німецька, французька, англійська) мови. Наступні шість років поділялись на два курси по 3 роки і називались «гімнастикою рефлексії». Вони охоплювали вивчення математики, логіки, історії, географії, фізики, хемії, права, літератури. Крім того на вищих курсах вивчались спеціальні дисципліни. Сюди входили астрономія, механіка, гідравліка, анатомія, фізіологія, акушерство, бібліографія. Програма для жінок передбачала, окрім загальноосвітніх дисциплін, вивчення музики, малювання, городництва і домашнього господарства, дещо з будівництва на селі і практичної механіки. Останні класи ліцею прирівнювались до університетської освіти.

З'ява ліцею цілковито змінила Кременець, який із заспаної провінції став центром культурного, наукового і світського життя Волині. Постійно зростала кількість учнів, які приїжджали сюди з ближніх і далеких околиць, батьки винаймали для них помешкання, гувернерів, а часом переїжджали до Кременця з усім своїм господарством і родинами. У Кременці буяло товариське життя – бали, прийняття, забави, концерти, пікніки.

Через класи Кременецького ліцею перейшло дуже багато видатних учених, з його стін вийшло чимало великих людей. Найбільше прославив рідне місто, звісно ж, великий поет Юліуш Словацький.

Юліуш Словацький (Juliusz Slowacki) гербу Леліва, народився 4 вересня 1809 року у місті Кременець на Волині. Його батько Еузебіуш Словацький був викладачем риторики та поезії Кременецького ліцею, автором кількох драматичних творів. Мати Саломея була донькою

управителя господарства Кременецького ліцею Теодора Янушевського. Саломеї заledве виповнилося 16 років, коли 14 листопада 1808 року вона підписала шлюбний контракт із старшим на 20 років Еузебіушем Словацьким. Юліуш був єдиною дитиною від цього шлюбу.

1811 року сім'я Словацьких переїхала до Вільно (нині Вільнюс). Тут Еузебіуш Словацький працював на кафедрі історії польської літератури Віленського університету. 1814 року батько помер від туберкульозу. Молода вдова з п'ятирічним сином повернулася до Кременця.

1818 року Саломея Словацька вийшла заміж удруге. Її чоловіком став професор медицини Август Бекю. Він овдовів, будучи батьком двох доньок. Наприкінці серпня 1818 року Саломея із сином переїхала до Вільно. Вони оселилися в домі професора на вулиці Замковій. У тому ж будинку мешкав професор Єнджей Снядецький, донька якого Людвіка в майбутньому стане нещасливим коханням Юліуша.

Вчився у Віленському університеті (1825–1829), потім жив у Варшаві, а з 1831 р. – на еміграції (у Франції, Швейцарії, Італії).

Помер у Парижі, його тіло перевезене 1927 року до Кракова і поховане у Вавелі.

У Кременці народився і провів дитинство Олександр Чекановський (1832–1876) – визначний геолог, дослідник Східного Сибіру. Його іменем названо гірський хребет у Якутії.

Ліцей виховував не тільки освічених людей, але й патріотів. Більшість ліцеїстів приєдналися до польського повстання проти царизму, і 1831 року Кременецький ліцей було закрито, а його матеріальну базу частково передано Київському університетові. Після повстання були закриті і передані православним також усі католицькі костьоли у місті. Тільки у 1857 р. на кошти вірних було збудовано новий парафіяльний костюл.

У 1832 р. Кременець налічував близько 20 тис. мешканців і був одним із найбільших міст

Волині. До його відродження спричинилося те, за рішенням Йозефа Пілсудського у 1920 році відновив свою роботу Кременецький ліцей. Уряд Польщі робив усе для того, щоб не тільки розширити його, як навчальний заклад, а й зробити опорним центром польського національного відродження. Ліцей перетворено у комплекс інституцій. Сюди входили загальноосвітній ліцей, гімназія, ліцей сільського і лісового господарства, нижча школа городництва, педагогічна школа, кооперативна гімназія, ремісниче училище, школа садівництва, дошкільний заклад.

Крім того, при ліцеї діяли музей Кременецької землі, столярні й механічні майстерні, відомий ботанічний сад, чоловічі й жіночі інтернати, три трудових табори.

За роки існування гімназію закінчило кілька сот осіб, чимало з них стали відомими письменниками, діячами освіти, науки й культури. Серед них – Улас Самчук, Марія Цимбалюк, Кирило Коцюк, Оксана Лятуринська та інші.

Важливу роль у формуванні світогляду української інтелігенції відіграла Приватна українська гімназія ім. І. Стешенка у Кременці. Для багатьох навчання в ній стало початковим етапом громадсько-політичної діяльності. Саме в цей час Кременець та його повітове товариство «Просвіта» стає одним з найбільших просвітницьких центрів.

Після I Світової війни Кременець став центром православної дієцезії. У міжвоєнний час місто і його околиці були популярним місцем відпочинку і туризму, тут діяла школа планеризму і два лижні трампліни.

II Світова війна перервала розвиток міста як освітнього центру Волині. Під час нацистської екзекуції 28030 липня 1941 р. загинуло близько 2,5 тисячі мешканців Кременця, з-поміж яких – 35 професорів Кременецького ліцею.

Від 2001 р. Кременець увійшов до складу Кременецько-Почаївського державного історико-архітектурного заповідника.

Траса, якам проходить через місто, спричинила його лінійну забудову. У північній частині варто звернути увагу на будівлю автобусної станції. Це колишня синагога XIX ст., єдина уціліла гебрейська святиня Кременця.

Ансамбль колишнього монастиря реформатів посідає тепер православний Богоявленський жіночий монастир.

Один із небагатьох збережених міських будинків кінця XVIII початку XIX ст., який дає уяву про тодішню забудову Кременця, можна побачити на вулиці Базарній, 7, у якому розмістився дитячий садок.

Ансамбль монастиря отців францисканців також посідає православна парафія з собором св. Миколая у колишньому костьолі.

Головна атракція міста – звичайно ж, Кременецький ліцей, який вражає, незважаючи на те, що ще чекає реставраторів. Кременецький замок вже багато століть є руїною, проте знову ж таки, через своє мальовниче розташування на вершині гори Бони, що височіє над містом, його можна віднести до найкрасивіших замків-руїн на Україні (і не лише Україні). Територія замку не є якимось маргінальним місцем, як це часто буває на Україні, а є улюбленим місцем відпочинку мешканців міста.

По сусідству з територією ліцею, на теперішніх вулицях Словацького і Директорській, були колись будинки професорів кременецьких шкіл і ліцею. Одним із небагатьох збережених є родинний будинок Словацьких, де зараз розмістився музей поета. Пам'ятник Юліушу Словацькому відлили у 1909 році у Парижі за проектом відомого скульптора Вацлава Шимановського, автора пам'ятника Шопену у Варшаві.

Пам'ятки Кременця варті окремої книжки, значно більшої від об'єму навіть такого товстого журналу, як *І*. Тому обмежимося власне історією і матеріалом для інтелектуальної подорожі Кременцем, залишивши решту більш досвідченим гідам.

б е р е ж ц і п і д л і с ц і

олег рибчинський. кременець, вул. туницька, 1928, реконструкція 2007

Бережці (купальня св. Анни), Гора Божа

Над Іквою, за 5 км від Кременця, під горою Божа, лежить село Великі Бережці.

Бережці уперше згадуються у XVI ст., уже як містечко, що належало родині шляхтичів Бережецьких, підпорядкованих Кременецькому замку. У першій половині XVII ст., після родинних поділів майна, Бережці переходять у власність Тарновських і в їхніх руках залишаються понад 200 років. На початку XIX ст. власником Бережців був граф Марцін Тарновскі, полковник військ Варшавського князівства і польського королівства, який після 1815 року покинув військову службу і оселився у Бережцях, заклавши у містечку чудову резиденцію. Її центром був оточений великим парком класицистичний палац, проект якого приписують Якубу Кубицькому. Тарновскі зібрав у палаці багату мілітарну колекцію і збірку родинних пам'яток. У другій половині XIX ст. маєток опинився у руках родини Морстинів.

Під час I Світової війни через Бережці проходила лінія російсько-австрійського фронту, і під час боїв палац було цілковито знищено.

Після війни палац розібрали остаточно а парк вирізали.

У міжвоєнний час Бережці були головно відомі як місцевість для літнього відпочинку мешканців Кременця.

Тепер єдиним слідом колишнього палацу у Бережцях є придворна капличка, збудована Морстинами у 1908 р. на місці розібраного росіянами костюлу. Однак, і вона не оминула долі новітніх варварських власників. Після II Світової війни до квадратної у первинній забудові каплиці прибудували бічні крила і розміщували там різні інституції – будинок культури, пошту і под.

У Бережцях розташований музей Олександра Грановського, відомого ученого-ентомолога, поета, маляра, політичного діяча, багаторічного голову Організації державного визволення України (ОДВУ), якого з 80-річчям вітав сам Президент США Річард Ніксон.

Олександр Неприцький-Грановський народився 4 листопада 1887 р. у с. Великі Бережці, нині Кременецького району, у родині українця, сільського коваля та польки-католички. Після

славута, став, поч. ХХ ст.

закінчення школи у рідному селі Олександр навчався у Білокриницькій сільськогосподарській школі. Уже тоді писав чудові вірші. Згодом переїхав до Києва, де навчався у комерційному інституті. Там співпрацював у відомих на початку нашого сторіччя часописах «Рідний край», «Молода Україна», «Рада», «Ілюстрована Україна», найбільше – з місячником «Українська хата», виступав на їх сторінках не тільки як поет, а й як прозаїк, рецензент і критик. Зумів видати свої перші (й останні в Україні) збірки поезії «Акорди» (1914), «Пелюстки надій» (1910), «Намистечко сліз» (1911 р.).

1913 став для Неприцького роком прощання з отчюю землею назавжди. Через переслідування владою він змушений був емігрувати до США. Закінчив вищий Агрономічний коледж у м. Форт-Коллінз (1918), навчався у Сорбонському університеті (1919).

«В цій благородній чужині» – таку назву має один з його віршів. На жаль не рідна, а чужа сторона виховала нашого видатного земляка, доктора біології. Він перший з українців у діаспорі здобув звання професора американського університету (штат Міннесота), видав 7 томів поезії, написав понад 300 наукових праць, зібрав 3 тисячі українських писанок.

Олександр Неприцький-Грановський одним із перших у світі вивчає способи перенесення комахами хвороб з одних рослин на інші. До мо-

лодого науковця звертаються керівники штату Вісконсин за порадою – як врятувати посіви фермерів від шкідників, зокрема коників-стрибунців. Олександр знав, що довкола на полях повно турси, і порадив перемішати її з отрутою. Спосіб виявився дієвим. Дослідження Неприцького-Грановського знайшли застосування в багатьох інших місцевостях Америки, а самого Олександра в наукових колах навіть прозвали Алексом Грасгоперовським (Олександром Стрибуном-Грановським).

Майже одночасно з доктором С. Фракером Олександр запропонував застосування літаків для обприскування лісів, парків, садів. В університеті він починає викладати новий, як на той час, університетський курс «Перенесення рослинних хвороб комахами» і після семирічних досліджень стає доктором філософії в галузі біологічних наук. Він перший українець у США, який отримав ступінь доктора наук і звання професора університету.

Був членом багатьох академії наук у різних країнах Америки і Європи, членом НТШ. Залишив у спадок українцям діаспори велику бібліотеку та архів, який налічує понад 10 тисяч томів матеріалів і документів.

Помер Олександр Неприцький-Грановський у 1976 р. в м. Сент-Пол (США), його творча спадщина повертається в Україну головним

чином завдяки зусиллям дослідника із Кременця Гаврила Чернихівського.

Мальовничим акцентом краєвиду довкола Бережців є Гора Божа, висотою 367 м., що височить над пласкою рівниною Малого Полісся. Від масиву Кременецьких гір її відділяє розлога рівнина ріки Іква, хоча гора, разом із горами Бона, Черча, Гостра, Страхова, Маслятин і ін., належить до філіалу заповідника «Кременецькі гори».

В основі Кременецького кряжа залягає потужна товща білої крейди, перекрита шаром сарматських пісків, які переходять у вапняковий пісковик. Верхнім шаром морських відкладів є черепашково-піщані та черепашкові сильно зцементовані вапняки, які утворюють урвисті скелі, що вінчають вершини гір.

Особливо вражає гора Божа, походження назви якої має дві версії. Одна з них пов'язана з традиційними релігійним культом навколо джерела на її вершині, і тоді гору варто називати Божа гора. А інша версія пов'язує назву з іменем Бож, що був главою великого антського племені чи, швидше, кількох племен, і тоді вона – Гора Божа.

Це дійсно якийсь «енергетичний вихор». Місцеві жителі кажуть: коли з Гори Божа йде хмара, то обов'язково буде дощ, і, навпаки, коли гора ясна – буде погода.

На Горі Божа, майже на самому вершечку є джерело святої Анни. Тут цілорічно вода має

однакову температуру – 4 градуси тепла. Кажуть, що та вода цілюща і особливо допомагає молодицям, які дуже хочуть мати дітей. Є інформація, що родина сучасного імператора Японії Акіхіто теж мала подібні проблеми, адже упродовж 40 років у палаці народжувалися тільки дівчатка. І от після неофіційного візиту до джерела святої Анни у 2000 р. дружина імператора, 39-річна принцеса Кіко, 6 вересня 2006 р. народила хлопчика – спадкоємця трону. Так що Бережці можуть цілком претендувати на будову літньої резиденції японської імператорської родини. І тоді Бережківську самогонку називатимуть «Таке Саке».

Можливо, Гора Божа чи це джерело мали б стати основним місцем паломництва. Але в силу різних, здавалось би, чисто людських обставин «пощастило» Почаєву.

Підлісці

Біля підніжжя Кременецьких гір притулилося село Підлісці. На схилі одного із пагорбів стоїть церковця XVII ст., яку ще називають каплицею Богдана Хмельницького. Кажуть, що вона збудована на тому місці, де гетьман молився після поразки під Берестечком. Це невеличка мурована будівля з двома низькими, дерев'яними вежами. Обабіч зберігся старий козацький цвинтар з кам'яними хрестами і надгробними плитами XVII ст.. Неповдалі каплички б'є джерело з кришталевою водою.

Почаїв

зигмунд фогель. почаїв, святоуспенська лавра, ХІХ ст.

Місто, що розташоване за 25 км на схід від районного центру Кременця, відоме розташованою тут Свято-Успенською Почаївською Лаврою.

Цю місцину колись називали Новим Почаєвим, щоб відрізнити від села Старий Почаїв, яке тепер розчинилося у межах міста. Перші православні ченці – утікачі зі зруйнованого татарми Києва, оселилися у печерах Почаївської гори ще у 1240 р. рік цей зазвичай вважають офіційною датою заснування Почаївського монастиря. Одному з монахів з'явилася Матір Божа, залишивши відбиток своєї стопи на скелі, з якого розлилося життєдайне і цілюще джерело. Власне на тому місці і спорудили першу каплицю.

Найстарша писемна згадка про Почаїв походить натомість аж з 14 січня 1442 р. у привілеї великого князя литовського Казимира Ягайловича. Цим актом поселення було надане кремен-

нецькому війтові. 15 січня 1451 р. масток отримав слуга Васько Стрілець. Пізніше Почаїв потрапив до рук панів Бережецьких, але на початку XVI ст. вони відступили його заможному шляхтичу Василеві Гойському, що походив із містечка Гоща.

Після смерті Василевого сина Ярофія, який наприкінці життя деякий час був луцьким земським суддею, залишені ним володіння успадкувала його вдова Ганна, дочка шляхтича Козинського.

Волинська поміщиця Ганна Єрофіївна Гойська була знатного роду Козинських, її чоловік – Богдан Васильович Гойський – земський суддя, власник маєтку Почаїв, дід, Гринько Мжачич Козинський, у 1494 році обіймав посаду Луцького хорунжого, а батько, Тихно Гринькович, був державцею Овруцьким. Коли обитель почала приходити в запустіння, діди́чка, принесла в Почаїв 1597 р. зі свого власного Орлинського монастиря чудотворну ікону Богоматері.

Трапилось це після того, як перед іконою прозрів сліпонароджений брат Гойської Пилип Козинський. Глибоко вражена цим чудом, Ганна вирішила, що така велика святиня не повинна бути в звичайному людському домі; Гойська постановила передати святий образ побожним ченцям Почаївського монастиря. До свого перенесення ікона близько 30 років зберігалася в будинку поміщиці, яка отримала образ від грецького митрополита Неофіта як подяка за гостинність та щедрий дар на патріярхію. Гойська записала в кременецькі земські книги свої великі пожертвування на будівництво Почаївської церкви та одноповерхових келій для ченців.

14 листопада 1597 р. в присутності свідків Ганна Гойська підписала в Почаєві лист про заснування при цьому храмі чоловічого монастиря, в якому, зокрема, писала, що, маючи у своєму маєтку при селі Почаїв кам'яну церкву Успення Божої Матері й дбаючи про те, «иж бы

уставичная хвала Божия была», вона надумала тут «монастырь збудовати», де мало бути вісім ченців і два дяки православної віри, і надала «для выживеня их» 10 волок (бл. 200 га) поля й шість сімей підданих. Кожного, хто наважиться порушити волю засновниці й завдати її дітищу якоїсь кривди, пані суддина позивала «на страшный справедливый и нелицимирный суд пред маестат Божи ку декретови его святому».

Незабаром культ Матері Божої Почаївської поширився на цілу Русь і Почаїв став місцем багатолюдних прощ.

Фундаторка Почаївського монастиря Ганна Гойська померла у 1617 р. і її спадкоємцем став онук, кальвініст Андрій Фірлей, власник Козина.

Фірлеї – знаменитий шляхетський рід у Польщі, гербу Леварт, добре відомий з XV ст., що походив від німецьких придворних польського короля. Хтось із предків Фірлея зажив прихильності тим, що добре прислужував при урочистих трапезах – посада звалася фірлегер

(від німецького «форлеген» – подавати). Рід цей прославив Микола Фірлей, що був великим коронним гетьманом, по-лицарському бився з московитами під Оршею. Його онук Ян, що був великим коронним маршалком і навіть кандидатом на польський престол після Зигмунта I, уславився уже як оборонець протестантизму.

Андрій Фірлей був каштеляном Белзьким, а пізніше став воєводою Сандомирським. Це був великий польський магнат, протестант, іконоборець і Почаївська православна фундація його бабці сильно муляла йому очі. Водночас, згідно з правом він був офіційним патроном Почаївського монастиря.

Андрій Фірлей жив у сусідньому містечку Козині, і як каштелян, а пізніше воєвода, потребував великих коштів. Він задумав знищити Почаївську фундацію своєї бабці, зазіхнувши на монастирські маєтності. Фірлей звелів своїм

слугам гайдукам викидати межеві знаки, якими була позначена монастирська земля.

На Почаївській Горі не було води, і коли монахи сходили додолу по воду, їх там били, а води не давали. Гайдуки почали навіть перестрічати прочан, і не пускати їх до монастиря.

Відсутність води сильно давалася в знаки, але ігумен Йов Залізо знайшов раду й тут, – монахи почали уперто копати на горі колодязь, і таки добулися до води. Криниця ця збереглася і донині.

10-го червня 1623 року Андрій Фірлей озброїв своїх гайдуків, і учинив наїзд на Почаївський монастир, вивізши з нього все, що було цінніше: ризницю, церковний посуд. Чудотворну Ікону Божої Матері перевіз до свого Козина, і помістив у своїй палаті біля Дубно. У каштеляна Андрія Фірлея була дружина, яка і собі стала запеклою лютеранкою. Якось у Козинському замку Фірлеїв був

бал. Щоб потішити своїх гостей, господиня убралася в церковні ризи, взяла в руки Святу Чашу, і так вийшла до гостей... Невдовзі пані Фірлєса зараз таки сильно занедужала, – «напад на неї злий дух, і володів нею довгий час», пише сучасник, автор Життя Преподобного Йова.

У 1644 р. Андрій Фірлей опам'ятався, і повернув Чудотворну Ікону Божої Матері Почаївському монастиреві; її знову було поставлено в Успенській Церкві. Повернув він і частину награбованого.

Уже в першій половині XVII ст. монастир був помітним осередком релігійного й культурного життя Волині. 1618 р. відомий письменник і видавець Кирило Транквіліон-Ставровецький опублікував тут свою працю «Зерцало богословію». Літературною діяльністю займався також багатолітній ігумен монастиря, а нині один із найбільше шанованих на Волині святих Йов Залізо – св. Йов Почаївський. Ченці навчали молодь грамоти. Як згадував потім один із шляхтичів, у дитинстві він ходив сюди до грека-бакаляра по науку.

1649 р. поряд із Успенською церквою Федір і Єва Домашевські збудували ще один храм, який освятили в ім'я пресвятої Трійці.

1675 р. Почаївський монастир витримав облогу турецько-татарського війська. Ця подія лягла в основу відомого переказу про порятунок обителі Божою Матір'ю, що з'явилася над нею з небесним воїнством і завершила стріли нападників на них самих.

1712 р., усупереч волі засновниці, монастир визнав унію з Римом і увійшов у чин св. Василя Великого. Уніатський період історії обителі позначений інтенсивним будівництвом, у результаті якого на місці старих храмів з'явився новий, велетенський за розмірами монастирський комплекс. Василіани активно займалися також видавничою діяльністю та освітою.

У той час Почаївські землі належали Вишневецьким. У 1740 р. маєтки перейшли до Радзивілів, а потім до Тарновських. У 1778 р. згідно з привілеєм короля Станіслава Августа Понятовського Почаїв отримав міські права. У другій половині XVIII ст. був споруджений новий монастирський комплекс. Разом з будівництвом рококової Успенської церкви у 1771-1791 рр. усі роботи коштували астрономічну, як на ті часи, суму – 2,5 млн. злотих. Таку величезну суму вніс канівський староста Микола Потоцький, відомий авантюрист, який пере-

йшов у греко-католицизм, бо католицький ксьондз не хотів відпустити чималі гріхи його. Від 1756 р. і аж до самої смерті староста покутував своє веселе життя у стінах Почаївського монастиря.

Стараннями Потоцького у 1773 р. у монастирі відбулася урочиста коронація образу Матері Божої Почаївської. Корони прислав папа Климентій XIV, а коштовності для оздоби пожертвували роди Сангушків і Потоцьких. Церемонію провадив луцький греко-католицький єпископ Сильвестр 8 вересня 1773 р. Спеціально для такої нагоди за проектом відомого архітектора з Кам'янця Подільського Яна де Вітта спорудили дерев'яну коронаційну каплицю. Неповторні пишні урочистості тривали вісім днів за участі 100 тис. вірних і близько 1000 князів. Таким же пишним був і похорон фундатора нової будівлі Почаївського монастиря Миколи Потоцького 13 квітня 1782 р., що знайшов свій спочинок у підземеллях святині.

Коронація образу підготувала ґрунт для поширення слави чудотворного образу і Почаїв став найбільшою святинією культу Матері Божої на Русі, місцем паломництва вірних трьох конфесій – католиків, греко-католиків і православних.

Коли 1795 р. в результаті останнього поділу Речі Посполитої Почаїв потрапив до Російської імперії, деякий час монастир залишався за василіанами, і тільки 1831 р., після польського Листопадового повстання царський уряд конфіскував обитель і зі статусом лаври передав її православній церкві. Існують перекази, що оо. василіани перед тим, як покинути монастир, замінили образ Матері Божої Почаївської на його копію, а оригінал довірили спадкоємцям Почеєва родині Тарновських, які вивезли його до Галичини і там слід образу загубився. Однак, більшість джерел схиляється до того, що у Почеєві зберігається все таки оригінал.

У ієрархії святинь Почаївська лавра посідає четверте місце у всій Російській імперії. Кілька разів приїздили сюди російські царі і монастир поступово ставав центром доволі агресивної православної агітації і русифікації довколишніх мешканців. Тоді ж змінили оздобу головних церковних будівель, спорудили кілька нових монастирських приміщень. До лаври належали величезні земельні ділянки, великий сад, фабрика свічок, малярська майстерня.

На початку ХХ ст. у Лаврі створили крайньо націоналістичну організацію Союз Русского народа, керівником якої був монах Віталій. Він управляв також монастирською друкарнею, де видавали не тільки релігійну, але й відверто політичну літературу. У 1913 р., на честь 300-ліття дому Романових у лаврі збудували Свято-троїцький собор.

У середині 40-их рр. ХІХ століття Почаївську лавру відвідали видатні діячі українського національного відродження М. Костомаров і Т. Шевченко. Тоді тут ще зберігалось чимало «пержитків уніатства». На це вказує Костомаров

у «Автобіографії», описуючи свою подорож до Почаєва.

Шевченко прибув до Почаєва, виконуючи завдання Київської археографічної комісії, не пізніше 20 жовтня 1846 р. Принаймні, цим числом були датовані записи в його робочому альбомі деяких пісень, записаних у Почасві. Шевченко мав зробити для Археографічної комісії малюнки Почаївської лаври – передусім її зовнішній і внутрішній вигляд, а також вигляд із тераси на околиці. Для Шевченка це не було складним завданням. Подібні роботи він неодноразово виконував. У Почасві він намалював чотири акварелі, два ескізи та начерк олівцем. Незважаючи на те, що це ніби були «технічні роботи», вони ще раз продемонстрували великий талант Шевченка, а також засвідчили, що надійшов новий етап у його творчості як живописця. Почаїв, без сумніву, справив враження на Кобзаря. Це містечко й надалі фігурує в кількох його творах.

На початку ХХ ст. тодішній Волинський архієпископ Антоній Храповицький почав вино-

шувати ідею будівництва на території лаври храму, який би був за архітектурою «російсько-православним». Він виявляв крайнє незадоволення архітектурою Успенського собору, навіть привселюдно кричав: «Не буду служити в католицькому храмі», «Не можу службу прavitи лицем на захід».

На місці колишнього палацу графа М. Потоцького було споруджено Троїцький собор. Це будівництво тривало п'ять років (1906-1911), і на нього було затрачено величезні на той час кошти – близько чверті мільйона рублів. Даний храм був точною копією Троїцького собору Сергієвської лаври, що під Москвою. Він явно дисгармоніював із іншими будівлями Почаївської лаври. На це навіть вказували високопоставлені православні ієрархи.

Під час I Світової війни та війни громадянської лавра зазнала значної руйнації. Почаїв якраз опинився в прифронтовій смузі. У липні 1915 року з монастиря найбільш цінні речі було вивезено на схід (до Житомира, Ніжина, Харкова й інших міст). 24 серпня цього ж року

Почаїв зайняли австрійсько-німецькі війська. Завойовники не особливо церемонилися з почаївськими ченцями та святинями. Ченців арештували й вивезли до концентраційного табору в м. Васергени (Угорщина). В Успенському соборі почали служити католицькі меси, а Троїцький храм перетворили на місце демонстрації кінофільмів.

У травні 1916 року Почаїв знову переходить до росіян. До лаври почали повертатися її святині та ченці. Проте в 1919 вона знову зазнала жорстокої руйнації. Тоді місто захопили большевики й пограбували монастир.

На початку вересня 1920 року Волинь зайняли польські війська. Почаїв – у складі Польської держави. Тут було зорганізовано автокефальну православну церкву, яка в політичному плані мала пропольську, а в плані культурному – проросійську орієнтацію. Тим не менше, Волинь стала регіоном, де йшла активна боротьба за українізацію православної церкви. Не могла вона не зачепити й Почаєва.

На день преподобного Йова 28 серпня (10 вересня) 1933 р. у Почаєві відбулася грандіозна українська маніфестація (кількість її учасників сягала 20 тис. осіб), спрямована проти русифікаторської поведінки тодішнього глави Польської православної церкви, митрополита Діонісія. Перед закінченням богослужіння двоє юнаків повісили на дзвіниці довжелезний жовто-блакитний прапор. І як тільки він замайорів, на монастирському подвір'ї з'явилися чисельні українські прапори та транспаранти з написами: «Хочемо Української церкви», «Хочемо тільки українського єпископату», «Хочемо української богослужбової мови», «Діонісію, геть до Москви», «Почаївська лавра мусить бути українською» тощо.

Почаївське духовенство змушене було піти на поступки. Принаймні, проповіді у Лаврі почали виголошуватися українською мовою, тією ж мовою почав виходити журнал «Церква і народ», позникали написи російською мовою. Проте це були швидше заходи косметичного характеру. У лаврі й далі продовжували домінувати русофіли.

Осередком русофільства Почаївська лавра залишалася й під час II Світової війни та й після неї.

За советських часів, особливо в 60 ті рр., було намагання закрити Почаївську лавру. Проте, напевно, враховуючи високий рівень релігійності місцевого населення, влада не відважилася на такий крок.

Як не парадоксально, але саме за советських часів відбулася «тиха українізація» Лаври. Релігійність українського населення, особливо в Західній Україні, була помітно вищою, ніж російського, саме українці переважно поповнювали лави православних священнослужителів і ченців. Не була винятком і Почаївська лавра.

У роки незалежності України ця обитель цілком могла стати осередком українського православ'я. Буквально у перші дні створення Української православної церкви Київського патріархату керівництво Лаври виявилось готовим підтримати цю конфесію. Та сталося не так, як гадалося. Терміново прислані з Росії ченці виступили проти тодішнього настоятеля лаври, змусивши його покинути монастир.

Почаївська лавра так і залишилася осередком російського православ'я. Якщо ви зараз опинитеся в цьому монастирі, то з уст ченців переважно почуєте російську мову. Цією ж мовою друкується література у Лаврі. У її книжкових крамницях повністю домінує російськомовна література, аудіо- та відеопродукція. І це

в місті, яке абсолютно українськомовне! Можливо, це цілком суб'єктивне враження, але турист чи просто приїжджий почувасться крайньо незатишно посеред агресивних охоронців, які стоять на усіх входах до Лаври, безапеляційно відсікаючи дорогу тим, хто одягнутий не по формі, жінки без хустки на голові чи у штанах. Толерантністю і терпимістю там і не пахне. Не кажучи вже про любов до ближнього. Одним словом, «на нашій не своїй землі».

Містечко Почаїв частково зберегло давню забудову з центральним пагорбом і величною Лаврою на ньому, з ринком біля його підніжжя і великим колишнім майданом для паломників і купців, який зараз став міським парком. Поблизу ринку збереглося кілька кам'яниць кінця ХІХ початку ХХ ст. У місті діє історичний музей і музей українського художника Івана Хворостецького.

Іван Хворостецький (1888-1958), відомий український маляр. «Народився 1888 року в селі Юридики біля Почаєва на Волині. Батько, слюсар, працював у майстерні Почаївської лаври. Сім'я – 14 душ. 10 соток землі. Заробіток – 10 карбованців на місяць», пише митець у своєму «життєпису». Першим учителем майбутнього художника був його дядько, почаївський іко-

нописець. Здібності Хворостецького помітили, почали запрошувати розписувати церкви на Волині.

Далі він одержує пропозицію від відомого київського іконописця Г.Крушевського, зокрема, взяти участь у розписах нового собору в Білій Церкві. Обсяг робіт був таким великим, що зібрали цілу артіль, де, до речі, поряд з Хворостецьким, працювали Трохименко, Козик, Шульга та інші в майбутньому провідні художники України.

То була велика школа для відточення майстерності, але Хворостецький розумів, що справжнім художником він стане тільки тоді, коли пройде ґрунтовну професійну виучку. І кинувши досить-таки прибуткове іконописання, він вступає 1908 року до Київського художнього училища, де наполегливо вчиться цілих сім років.

Мальовничі місця навколо рідного Почаєва, де художник проживав у повоєнні роки, стали основною темою його робіт аж до останніх днів.

Хворостецький дуже любив Почаївську Лавру, глибоко переживав і протестував, коли влада вирішила розташувати в стінах цієї національної святині психіатричну лікарню. Помер художник у Почаєві.

Комплекс забудов Почаївського монастиря складається з кільканадцяти об'єктів, збудованих у різні часи і у різних стилях, з поміж яких вісім будівель – церкви. З 2001 р. це цілісний Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник.

Територію монастиря оточує кам'яна огорожа з 30-их рр. XIX ст., подекуди оздоблена аркадними нішами. Головний вхід розташований зі сходу, з боку ринку, через так звані Святі Ворота.

Відразу за брамою, праворуч, стоїть невелика капличка, збудована 1997 р. на честь 400-ліття з'яви образу Матері Божої Почаївської у церкві монастиря. Другу каплицю, трохи далі, збудовано з нагоди Другого тисячоліття від Різдва Христового. Ліворуч від брами розташований один із найбільш цікавих будинків Лаври – класицистичний палац архімандритів, збудований у 1820-1825 рр. На його стіні пам'ятна таблиця, яка нагадує про перебування тут Тараса Шевченка у 1848 р. і зроблені ним чотири акварелі з видами Лаври.

Широкі сходи провадять на терасу перед головним храмом Лаври – собором Успення

Богородиці. Поєднаний з монастирськими будівлями, собор нагадує монастирі Австрії і Німеччини. Будова церкви тривала від 1771 р. до 1791 р. Головним архітектором проєкту був німецький архітектор Готфрід Гофман, однак він неодноразово змінювався під впливами архітекторів Петра Полейовського і Франца Кульчицького, який і відповідав за його остаточний вигляд.

Первинна внутрішня оздоба храму змінилася, відколи собор перейняли православні, а також після великої пожежі 1869 р., яка знищила центральний бароковий вівтар. Сучасна оздоба походить переважно з другої половини XIX ст. Стіни і склепіння покриває багата поліхромія з циклом сюжетів, що представляють чудесні діяння Матері Божої Почаївської. Цінні розписи певною мірою пошкоджені кількарізовими, не надто фаховими реставраційними роботами. З того, що залишилося з часу ордену василіан, можна назвати амвон у стилі рококо, образи пензля італійського майстра Константіно Вілано (св. Миколай, св. Василій Великий, імператор Валентин), роботи

Луки Долинського 1807-1810 рр. (св. Стефан, св. Онуфрій), а також три роботи невідомих василіанських майстрів кінця XVIII ст. Велику цінність мають і портрети меценатів Лаври: Ганни Гойської (XVII ст.), Теодора і Еви Домашевських (II половина XVIII ст.), Миколи Потоцького (II половина XVIII ст.), а також портрет ігумена Йова Почаївського (поч. XVIII ст.), на жаль, змінений пізнішими домалюваннями.

Золотий необароковий іконостас споруджено на кошти царя Александра II. Автором проекту був архітектор Г. Боссе, а 32 ікони намалювали петербурзькі живописці. Над царськими вратами висить чудотворний образ Почаївської Божої Матері. Це невелика, намальована на дошці ікона, що походить з XVI ст. Образ прикрашений золотими шатами з 1866 р. Багата рама, оздоблена коштовними каменями, була виконана у половині XIX ст. петербурзьким майстром Фьодором Верховцевим. Образ по-

міщений на срібній пластині у вигляді зірки з променями, прикрашеними перлинами, і висить він таким чином, що його можна опускати для цілування вірними.

Праворуч, недалеко від входу, розміщений вівтар з другою святинею храму – камінь з відбитком стопи Матері Божої, з якого сочиться вода, що має славу лікувальної. Вона спливає на нижчий рівень собору, де збирається у невеликій печері і де монах продає її вірним і усім бажаючим.

На емпорах над бічними нефами споруджено дві однакові церкви, точніше, каплички у пам'ять про два царських візити до Лаври: праворуч церква св. Миколая з вівтарем 1884 р. з нагоди візиту царя Ніколая I, ліворуч – церква св. Олександра з вівтарем і іконостасом 1861 р. – з нагоди візиту царя Александра I.

У крипти собору похований його фундатор Микола Потоцький, польський магнат, польний

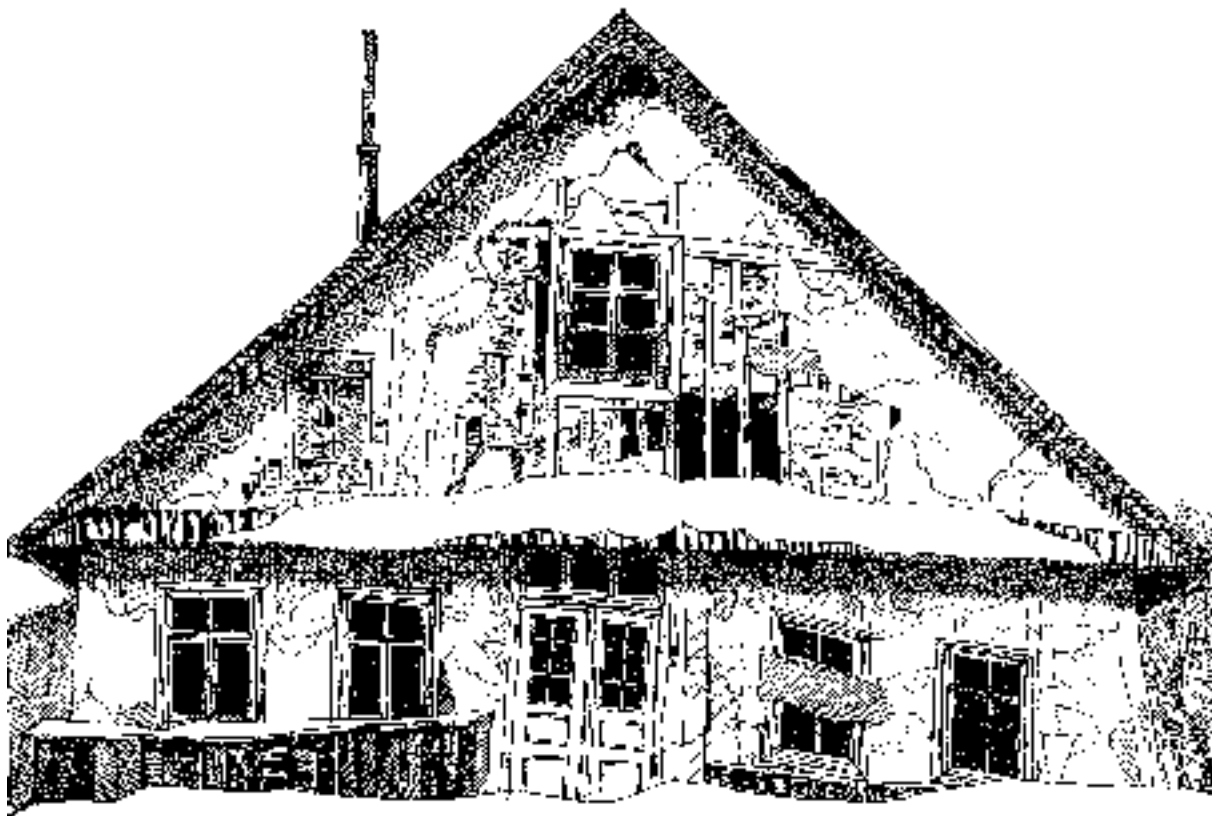
гетьман (з 1637 р.), великий коронний гетьман (з 1646 р.), воєвода брацлавський, староста ос-терський, черкаський, барський, каштелян краківський.

Перед собором приваблює величезна тераса з балюстрадою, звідки відкривається чудовий краєвид. Під терасою розташовані дві підземні церкви Лаври. Одна з них – церква св. Йова, яку ще називають Печерною. У ній зберігається третя святиня монастиря – реліквії святого Йова: грот, де він мешкав і його останки у срібній труні. Реліквії оздоблює вівтар з білого мармуру з 1888 р. різця італійського скульптора Леопольда Менціоне. Праворуч від вівтаря

є вхід до ще глибшої, маленької печерної келії, де святий Йов провів у молитві останні дні свого життя. Там же і ще одна підземна церква св.св. Антонія і Теодозія Печерських.

З Успенським собором поєднані монастирські будівлі з келіями і господарськими приміщеннями. На подвір'ї, у невеликій капличці з куполом розташована славетна криниця св. Йова, завглибшки понад 46 м. У Лаврі варто оглянути дзвіницю і краєвид, що відкривається з її вершини, а також Святотроїцький собор з мозаїками і вівтарем роботи російських майстрів.

ВИШНЕВЕЦЬ

наполеон орда. вишневець, палац князів вишневецьких, ХІХ ст., герб князів вишневецьких «корибут»

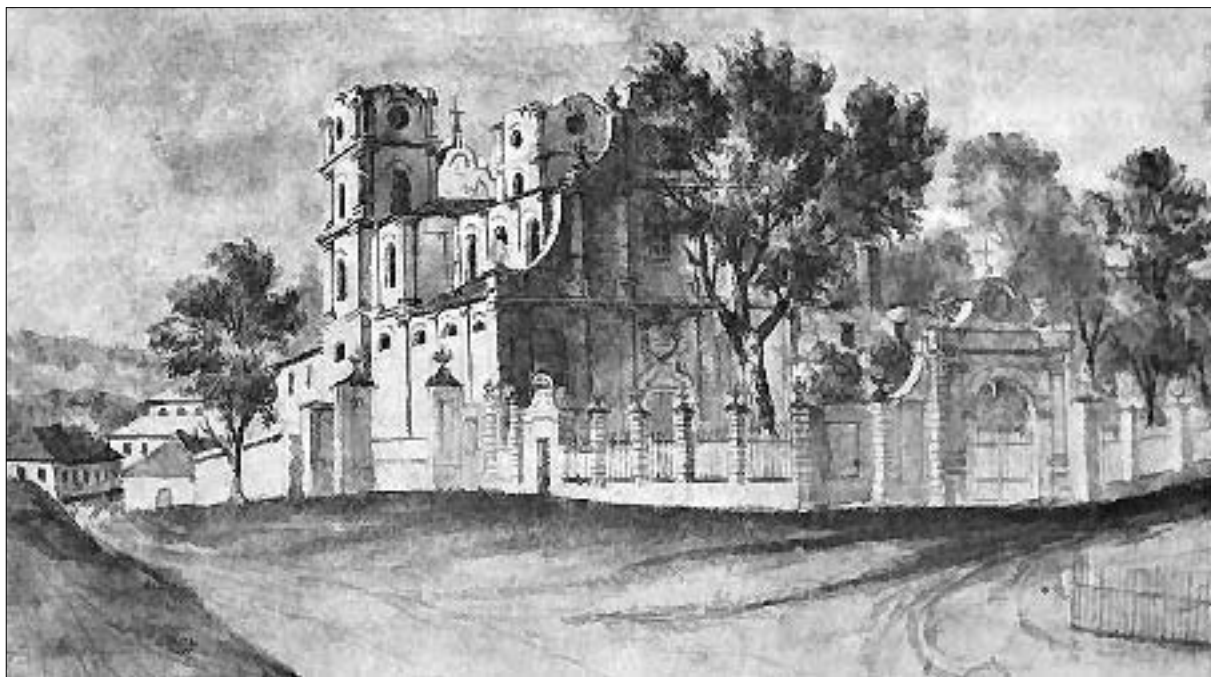

Містечко на 4 тис. мешканців, за 20 км на південь від Кременця, при трасі на Тернопіль. Саме тут було одвічно гніздо роду Вишневецьких, одного із найбільш славних родів Волині, що виводить свій початок від новгородсько-сіверського князя Дмитра Корибута, брата Ягели, сина Ольгерда і онука Гедиміна.

То власне Дмитро Корибут наприкінці ХІV ст. отримав землі на півдні Волині і близько 1395 р. поблизу села Вишневець (що відтоді почало називатися Старий Вишневець) заклав містечко Новий Вишневець, почавши зі спорудження у ньому замку. Його син Федір (Федько) Несвіцький був родоначальником родів князів Несвіцьких, Порицьких, Воронецьких і Збараських. Тільки на зламі ХV і ХVІ ст.ст. князь Михайло Збараський прийняв ім'я Вишневецький від назви своєї головної садиби. Відтоді і аж до згасання роду у 1744 р. Вишневець залишався у руках родини Вишневецьких (з короткою перервою на 1575-1596 рр., коли міс-

течко належало Чарторийським). На згадку про свого славного предка Вишневецькі додавали до прізвища друге – Корибут. Серед власників маєтків у Вишневці були усі найславніші представники розгалуженого роду.

У 1494 р. Вишневець був знищений татарською ордою. 28 квітня 1512 року у битві під Вишневцем (знана також як битва у Лопушному) татари Менглі-Гірея I, попри свою численну перевагу, були цілковито розбиті військами князя Костянтина Острозького і Миколи Каменецького. То була одна із найбільших поразок татар, коли орда втратила близько 5 тис. воїнів і 10 тис. коней. Переможці звільнили з ясиру понад 16 тис. полонених і взяли велику здобич. У 1530 р. князь Дмитро Вишневецький, він же козацький ватажок Байда, заклав біля підніжжя замку церкву, що у згодом стала усипальницею роду Вишневецьких. А прибувши у 1550 році на Малу Хортицю, він заснував там укріплення, пізніше назване Запорозькою Січчю. За свої кошти він озброїв укріплення гарматами і прославився згодом як оборонець

України від татарських набігів. Подальша його доля загальновідома. Як свідчить легенда, Байда через зраду потрапив до турецького полону і турки стратили його, підвісивши ребром за гак у Константинополі, на березі затоки Золотий Ріг. До речі, прізвище Байда (щоправда, вимовляється воно тут із наголосом на останньому складі Байда) і зараз інколи зустрічається у цій місцевості.

Важливим епізодом в історії роду стала поява при дворі Вишневецьких у 1603 р. утікача з Росії, самозванця і претендента на царський трон Григорія Отреп'єва, або Лжедмитрія. Скориставшись опікою і підтримкою шляхти, він оголосив себе сином царя Івана Грозного і поклав початок Великій Смути – складного періоду у взаєминах між Росією і Річчю Посполитою. Відтак Вишневецький замок став німим свідком таємних змов про захоплення московського престолу. Саме Адам Вишневецький познайомив Лжедмитрія з Мариною Мнішек, донькою польського воеводи Юрія (Єжи) Мнішека. Князі Вишневецькі і Мнішеки виступили головними організаторами походу самозванця на Москву. Саме вони за сприяння католицького духовенства повинчали Лже-

дмитрія і Марину. Їх подальша трагічна доля відома.

Певний відрізок часу пов'язує Вишневецький замок та його околиці із самим Богданом Хмельницьким. Через Вишневець козацькі полки йшли до Берестечка. У селі Колодно біля Вишневеця гетьман стояв табором, очікуючи кримського хана. А після його зради та важкої поразки саме у Вишневецькому замку татари тримали гетьмана в полоні. У замку він пробув до кінця липня 1591 року аж поки татари не отримали за нього викуп.

Найбільш знаним і суперечним в історії господарем Вишневецького замку був руський воєвода Ярема Вишневецький, який першим у родині прийняв католицизм. Магнат, який володів тисячами маєтків по обидва береги Дніпра зі своїм власним військом виступив проти Богдана Хмельницького, але був розбитий козацькими загонами під проводом Максима Кривоноса.

У 1640 р. він ґрунтовно перебував і зміцнив старий замок. У 1645 р., на доказ вірності католицькій церкві, спорудив у Вишневеці костіол і монастир кармелітів. За його владарювання Вишневець уже називали містом, хоча документів про надання міських прав у той час не знайдено.

У 1655 р. у містечку вибухнуло повстання православної людности і полягло чимало і католиків, і православних. Ново-навернений католик князь Вишневецький відрізнявся особливою жорстокістю. Історики твердять, що по ньому не залишилося жодного матеріального сліду – ані булави, ані навіть гудзика. Кажуть, що це прокляття, яке спало на його голову, коли він зруйнував православний монастир, збудований на великій Україні його матір'ю, Раїною Могилянкою, донькою молдавського господаря, двоюрідною сестрою митрополита Петра Могили. Вона заповіла тоді, що «хто монастир сплюндрує, той буде проклятим на віки вічні і Бог нас розсудить», не відаючи ще, що тим чоловіком буде її син.

Ярема Вишневецький помер у Львові і після його смерті маєтки успадкував син Міхал Корибут-Вишневецький, який у 1669 р. був обраний королем Речі Посполитої. Виконання таких складних і відповідальних посадових обов'язків не було сильною стороною новообраного можновладця і він залишився в історії як король-невдаха. На ньому згасла і гілка роду Вишневецьких, звана «королівською». Вишневець, разом з рештою

маєтків перейшов до рук представника молодшої гілки княжого роду – воєводи Белзького і Великого гетьмана Литовського Дмитра Юрія Вишневецького.

У 1672 р. замок у Вишневеці зайняли турки, котрі вирізали усю залогу і сплюндрували місто. Аби дати можливість містові піднятися з руїн король Ян III Собескій у 1677 р. спеціальним привілеєм звільнив Вишневець від сплати податків.

Найбільшого розквіту місто зазнало за часів Великого гетьмана Литовського і воєводи віленського Міхала Серватія Вишневецького. Він володів неймовірними, навіть на той час, багатствами – близько 14 млн. тогочасних злотих. Тільки на Волині він був власником 9 містечок і 150 сіл, маючи також великі маєтності на

Поліссі і Литві. Магнат перебудував замок, перетворивши його на розкішну резиденцію з розлогим регулярним парком з понад тисячею дерев. Після його смерті Вишневець разом із палацом перейшов у володіння Мнішеків.

Князі Вишневецькі та їх спадкоємці зібрали велику бібліотеку, що нараховувала близько 15 тисяч томів, серед яких було чимало стародруків, рідкісних видань, а також оригінали листів королів,

царів, магнатів. Особливо важлива роль у поповненні книгозбірні належить князеві Михайлу-Юрію Мнішеку.

1876 року бібліотеку викупив і вивіз до Києва граф Толль. Не розуміючи цінності документів, він тримав їх у пивниці, поміж каналізаційними трубами, які таки якогось разу тріснули і рятувати вдалося лише невелику частину бібліотеки.

Старі стіни замку, пізніше палацу князів Вишневецьких, пам'ятають чимало історичних осіб. У різні часи тут побували Іван Мазепа, Петро I, Станіслав Понятовські останній польський король, Микола Костомаров, Тарас Шевченко, Оноре де Бальзак, Юліуш Словацький, Леся Українка, Симон Петлюра.

1848 року, подорожуючи півднем Волині у складі Археографічної комісії, Вишневець відвідав Тарас Шевченко. Саме тут від місцевих жителів він почув оповідь про «скажені шахи» Яреми Вишневецького. Гра у шахи відбувалася на велетенській, вимощеній зі світлого та темного каменю, шахівниці, де роль фігур виконували люди, кріпаки Вишневецького. «Виграні» фігури відразу ставали власністю того із вельможних шахістів, хто їх «вигравав».

У XIX – на початку XX століття далеко за межами Вишневець славилася картинна галерея князівського палацу. Тут було близько тридцяти живописних портретів князів Вишневецьких,

Острозьких, Мнішеків та інших відомих шляхетських родин. Портрет Дмитра Вишневецького (Байди) з колекції палацу нині зберігається у Державному історичному музеї в Києві. Пантеон доповнювався галереєю портретів польських королів, починаючи від Лешків і закінчуючи останнім королем Речі Посполитої Станіславом Августом Понятовським. Було також багато інших картин, на яких зображувалися битви з татарами і турками, мисливські сцени, пейзажі, краєвиди міст, а також серія полотен, присвячених історії Лжедмитрія і Марини Мнішек (зараз вони зберігаються у Московському історичному музеї). На початку XX століття власник палацу генерал Демидов подбав про поповнення колекції новими мистецькими творами.

Під час II Світової війни палац було частково знищено та розграбовано. Відбудувати його вдалося лише у 70 роках. З того часу тут знаходиться селищний будинок культури, бібліотека, ПТУ, а праве крило займає шкіргалантерейна фабрика. Але, попри велику кількість господарів, як це, на жаль, зазвичай і є – споруда перебуває у занедбаному стані. Безумовно, такий унікальний історико-архітектурний пам'ятник, як палац та залишки замку князів Вишневецьких заслуговує й іншого призначення та кращої долі.

король речі посполитої князь михайло корибут вишневецький (1640-1673)

ШЛЯХ ВОГНЮ і меча

Горрохів

горрохів, 1917

Містечко, що лежить над річкою Млинівка, за 50 км на південь від Луцька.

Перша згадка про Горохів походить з 1240 р., коли тут існувало невелике руське городище. У 1450 р. король Казимир Ягелончик відступив місцеві маєтки Олізару Шиловичу. У XVI і у першій половині XVII ст. місцина була власністю Сангушків і 26 липня 1600 року місту було надано магдебурзьке право Григорієм Львовичем, сином Лева Олексійовича Сангушко-Кошерського. Ця грамота була затверджена королем польським Зигмунтом III 10 березня 1601 року на вольному сеймі у Варшаві.

У половині XVII ст. маєток був розділений на дві частини. Одна із них належала Леву Сапізі, а інша – Вельгорським. Власне Вельгорські були власниками Горохова до 1791 р., відпродавши маєтки князю Станіславу Понятовському, небожу короля і колишньому Великому підскарбію Литовському. Ринок нерухомості і землі, разом з рухомістю на ній, був тоді дуже активним і уже через чотири роки, у 1795 р. Понятовські продає маєтки разом з 17-ма селами графу Валер'яну Стройновському, майбутньому російському сенатору. Він заклав у Горохові кілька невеликих промислових виробництв, збудував новий костюл, шпиталь і великий палац, де розмістив велику родинну бібліотеку і дуже цінну мистецьку колекцію, головню

з живописних і скульптурних робіт. Окрасою колекції було відоме полотно Рембрандта «Польський вершник» («Лісовчик»), а також картини пензля Рубенса, ван Дейка, Караваджо. У парку довкола палацу стояли відомі античні скульптури, єдині у тодішній Польщі. Це виготовлені з білого мармуру скульптури Геркулеса, Помпея, статуї Персея, Купідона, Психеї.

У 1821 р. Стройновський передав Горохів своїй доньці Валерії, дружині Яна Фелікса Тарновського. Панство Тарновських провадило дуже активне і відкрите світське життя, у їхньому маєтку бувала чи не уся тодішня волинська шляхта, відомі особистості того часу, зокрема поет Алоїзій Фелінські і відомий авантюрист гульвіса Вацлав Жевускі, якого називали Еміром. Близько 1830 р. Тарновські переїхали до Дзікова поблизу Тарнобжега, забравши з собою найцінніше з колекції, рештки якої були розпродані. Наприкінці XIX ст. заборгований маєток разом із зруйнованим горохівським палацом опинився у росіян.

У час I Світової війни поблизу містечка два роки проходила лінія фронту, і Горохів зазнав поважних втрат від запеклих російсько-австрійських боїв. Після війни польські влади розділили маєтності, а у палаці розмістили повітову управу. Формально міські права Горохів здобув аж у 1939 р., увійшовши до складу советської України. Містечко налічувало тоді 8 тис. мешканців, з яких 40% були євреї.

горохів, поч. XX ст.

Більшість із них загинула у час II Світової війни у Горохівському гетто.

20 березня 1943 р. два відділи УПА під керівництвом Олексія Брися напали на місто Горохів. Бій тривав цілу ніч. Сили окупантів переважали у 6-7 разів. Наступного дня поліція, яка вірно служила окупантам, перейшла на бік повстанців. Це і вирішило долю бою. Повстанці здобули 31 кулемет (17 з них без замків), 70 автомобілів, 420 гвинтівок, 20 пістолетів, більше 800 гранат, 20 тис. набоїв, 19 мотоциклів, 80 роверів, 90 коней, 50 возів, 15 друкарських машинок, велику кількість друкарського паперу, чистих бланків для посвідчень, багато бинтів, йоду, вати, обмундирування, взуття, тощо. Повстанці втратили в бою 8 осіб, окупанти – 47 осіб і 100 було поранено.

Після Горохівської операції нацисти вже не сміли безкарно грабувати села, а мусили чимраз більше залишатись у більших містах і там укріплюватись у більших мурованих будинках.

Містечко зберегло свою історичну забудову з головною вулицею, що, розширюючись, виконувала роль ринку. У центрі стоїть православна церква у стилі пізнього класицизму з другої половини XIX ст. Західніше колись стояв ампірний костюл, збудований на кошти Стройновських, який після II Світової війни просто розібрали. Зараз на його місці стоїть пошта, при будові якої, можливо, використали камені колишнього костюлу.

На південь від церкви, за долиною річки, видно зарослий пагорб. Це і є колишній палацовий, а тепер міський парк, площею 12 га, що охороняється як пам'ятка, а насправді столітні дерева гинуть у ньому, руйнується колишнє паркове планування.

У Горохові заслуговує на увагу і збережений німецький військовий цвинтар часів I Світової війни з 250 надгробками.

ДРУЖКОПІЛЬ

журавники, церква на кордоні з Галичиною, 2007

Давнє містечко Дружкопіль, а тепер село Журавники, за 9 км від Горохова.

Дружкопіль був заснований у першій половині XVII ст. каштеляном хелмським Станісловом Дружковичем, який у 1692 р. збудував ту францисканський монастир. У дерев'яному костьолі монастиря помістив придбаний ним образ Непорочного Зачаття італійської школи малярства, який згодом став чудодійним. У 1779 р. наступний власник Дружкополя, каштелян буський Войцех Жищевскі збудував оо. францисканцям новий мурований храм. Після поділу Речі Посполитої містечко опинилося у Володимирському повіті, усього за 3 км від австро-угорської Галичини. У XIX ст. місцевий масток належав почергово Холоневським, Загорським і Бужинським. У 1832 р. російська влада ліквідувала монастир, а у 1877 р. ймовірно був розібраний і костьол. Чудотворна ікона була тоді перенесена до Горохова. Перед I Світовою війною на місці костьолу збудували православну церкву, одну із трьохсот, збудованих у Російській імперії на честь 300-ліття дому Романових.

Автомобільна траса Луцьк–Львів, що з'єднує прадавні українські території Волинь і Галичину... За старовинним містечком Гороховом – село Журавники. Саме поблизу нього на початку минулого століття проходив кордон між двома могутніми імперіями: Російською і Австро-Угорською.

Ліворуч – красень храм, архітектура якого є сумішшю всіх можливих напрямів і стилів. Прямокутні, наче рубані, стіни характерні для класичного костелу; яскраво розмальовані округлі бані – суто православні...

Це – Свято-Дмитріївський собор, побудований 1905 року на кошти якогось... Роберта Бассаліні. Мабуть, душа цієї неординарної людини розривалася між рідною католицькою Італією і православною Росією, якій він служив вірою і правдою...

Де народився Роберт, чому опинився на чужині – достеменно не відомо. А ось про волинський, так би мовити, період його життя охоче розповідають місцеві жителі.

Отож, після чергової анексії західноукраїнських теренів північною сусідкою пан Бассаліні, який посідав високе становище в царській армії (за непідтвердженими даними, мав генеральський чин), отримав призначення у щойно приєднані місця. Тут він одержав у користування (за іншими даними – купив) земельні угіддя навколо сіл Журавники (тоді – Дружкопіль), Борисковичі, Довгів, Брани...

горохів, 1916

Назва останнього села, швидше за все, походить від старослов'янського слова «брань», що означає «битва» (згадайте російське «поле брані»). Історики пов'язують її виникнення з походом армії Богдана Хмельницького на Берестечко в 1652 році – на деяких картах саме через цей населений пункт пролягав маршрут козацьких військ, цілком можливо, що десь неподалік відбулося їх зіткнення з поляками.

Роберт мріяв спорудити православний собор у Бранах, де стояв його палац. Але там уже був Свято-Покровський храм, який діє й досі, починаючи з 1725 року! За іншими даними, у Бранах йому просто не дали землі. Тому церкву вирішили споруджувати в сусідніх Журавниках. Дозвіл на це давали лише у столиці. Ось і довелося невгамовному італійцеві кілька разів виїждити до Петербурга. Добре, що він був наближений до двору.

Зрештою, всі формальності залагоджено... І закипіла робота.

Привезли досвідченого зодчого, який постійно перебував напідпитку і навіть затуляв одне око, дивлячись на мури, аби ті не двоїлися. Завезли з Уралу добротну цеглу (саме звідти була родом дружина Роберта)... І побудували чудовий храм. Подейкують, за своє життя

п'яниця-архітектор встиг зробити ще два таких: один у Болгарії, другий – у Росії.

А в улюблених Бранах – спорудили капличку, яка є майже точною копією церкви у Журавниках. Тільки в мініатюрі. Саме там і поховали італійського пана. Помер Роберт у Журавниках, і коли тіло перевозили у Брани – попереду похоронної процесії нібито йшов його привид – про це свідчать усі місцеві старожили. Високоповажні представники православної церкви погоджуються з ними і стверджують, що таким чином Господь хотів віддячити Бассаліні за благі діяння. Щоправда, жодного нагадування про це у склепі немає. Ось і згасає пам'ять про його славі справи. Аби зберегти її – потрібна допомога нащадків.

Дітей у подружжя не було. То, може, десь на далеких Апеннінах ще живуть, хай і непрямі, родичі сеньйора Бассаліні? В останню мить мені пощастило знайти в селі фотографію міцного бороданя в офіцерському мундирі, підписану російською мовою: «Ивану Павлику от графа Р.И. Бассалини, как честному и порядочному человеку». Друга літера прізвища, можливо, «о» – Боссаліні.

Сергій Бортніков (Луцьк)

Близько того ж 1905 р. графиня Марія Ледуховська перебудувала свою родову каплицю на маленький костюл. Після I Світової війни сюди, з Горохова, повернувся чудодійний образ Непорочного Зачаття, названий Дружкопільською Мадонною.

Назва Журавники також має свою історію. Завдяки місцевій дідичці, Олені Копоть-Журавницькій, у другій половині XVI століття на Волині було започатковано світську поезію. Брат її чоловіка Олександр Журавницький був городничим і ключником Луцьким, а її тесть – Марко Журавницький – до 1570 року Луцьким єпископом. Про жінку Олександра, Ганну, Олена написала вірш, який починався словами:

«Хто йдеш мимо, стань годину,
прочитай сюю новину.
Чи є в Луцьку білоглова,
як та пані ключникова?
Хоча й вік подойшлий має,
а розпусти не встидає...»

Вірш спровокував судову справу, зафіксовану в Луцькій гродській книзі за 1576 рік. Перу Олені Копоть-Журавницької приписують також пісню «Сховали Петруся в Журавській границі, плакали дівчата, а ще й молодиці» та інші поезії. Тож її вважають зачинателькою української жіночої поезії.

У Журавниках збереглася церква початку XX ст., збудована на місці колишнього монастиря оо. францисканців. На іншому кінці села розташований цвинтар, де є фрагменти зруйнованого неоготичного костюлу – частина мурів вежі і пошкоджена крипта Ледуховських.

берестечко

битва під берестечком, барельєф на саркофазі короля яна казимира у парижі. мал. яна вернера

Місто над річкою Стир, за 45 км на південний захід від Луцька. Це найменше містечко на Волині, що налічує заледве 1,9 тис. мешканців і містить одну із найбільш інтригуючих воєнних історій, що точилися на тій території.

Існують припущення, що Берестечко виникло як поселення-сателіт при середньовічному сусідньому місті Перемиль, тодішній столиці удільних князів, що перетворилася тепер на звичайнісіньке маленьке село. Цікаво, чи знають про історію Перемиля сучасні його мешканці? Поставили б таблицю на в'їзді «Перемиль. Столиця удільних князів XIII ст.». І кнайпу стильну поруч, «Княжий град» який-небудь. І туристам потіха, і селянам заробіток. Але ми про Берестечко.

Так от, у першій половині XVI ст. берестецькі маєтності належали до Богушів-Боговітних,

і разом з молодою нареченою Федорою Богуш увійшли до переліку володінь київського воеводи Семена Пронського. Молодий муж і воевода був амбітний і почав споруджувати на островці поміж рукавами Стиру замок, а може, розбудував залишки старішої будови на цьому стратегічному місці. У 1547 р. стараннями Пронського Берестечко отримало хоч неповний, але все ж міський привілей з правом проведення ярмарків. Як відомо, усе добре швидко закінчується, чоловіки також. У кожному разі, у 1559 р. з'являються відомості про уже другого чоловіка Федори, каштеляна гнзненського Міколая Тжебуховського, який здобув для Берестечка уже найсправжнісіньке магдебурзьке право.

У другій половині XVI ст. син Федори від першого шлюбу, луцький староста Олександр Пронський, запросив до Берестечка аріян, і місто стало

одним із головних осередків аріяництва у Речі Посполитій. У 1644 р. функції голови аріянської громади у Берестечку виконував відомий аріянський учений Андрій Вішоватий.

Аріяни – прихильники аріяництва – течії в християнстві, що виникла в IV–VI ст. в Александрії на основі вчення священика Арія (†336 р.). Вважали, що Ісус Христос істота не вічна, а є посередником між Богом і людьми.

Як ересь аріяництво було засуджено кінцево на соборі в 381 р., однак дістало поширення серед германців, а звідти дійшло і до Волині.

У 1631 р. маєтки Берестечка переходять до магнатів Лещинських. Однак, ці родинні маєткові купівлі-продажі губляться у порівнянні з тим, що чекало Берестечко через наступних 20 років, і що насправді принесло йому як не славу, то принаймні забезпечило існування міста у всіх підручниках європейської історії.

Йдеться про найбільшу битву періоду Хмельниччини, що відбулась під Берестечком 1651 року між військами польського короля Яна Казимира II і українськими козацько-селянськими військами Богдана Хмельницького та його татарськими союзниками (хан Іслам-Гірей III).

Битва тривала упродовж 28 червня – 10 липня 1651 р.

Ось як подають історичні джерела передумови славної битви.

У 1651 р. Польща після Зборівського миру відновила воєнні дії проти козацької України. Однак, через позицію хана Іслам-Гірея, який не хотів допустити розгрому Речі Посполитої, Богдан Хмельницький змушений був відмовитися від активних наступальних дій (понад місяць 110-тисячна українська армія маневрувала в районі Тернополя – Озерної – Колодного), що дозволило королю Яну Казимиру провести військо (близько 90–100 тисяч жовнірів, шляхтичів і 100 тисяч озброєних слуг) до Берестечка й до 25 червня переправити військо через річку Стир. Лише діждавшись у середині червня прибуття хана з 30–40 тисячами татар, гетьман не-

гайно вирушив у похід. Не знаючи про це, 27 червня поляки подалися до місто Дубно, і коли їхній авангард уже подолав 7–8 км, стало відомо про наближення українців. Поляки вирішили повернутися до табору під Берестечком. Ранком наступного дня почалися сутички з татарами (українських кіннотників було небагато), які й розпочали Берестецьку битву.

Далі події розвивалися доволі бурхливо.

Упродовж 27-28 червня татари спалюють сусіднє село й намагаються «розігріти» супротивника. Вони атакують, потім відступають, знову атакують, застосовуючи традиційну тактику, відому ще за часів хана Батия. Війська князів Конєцпольских і Любомірських самі атакують татарську кінноту.

28 червня почалися бої гарцівників (невеликі сутички), на горбистій місцині, поміж польським і українським таборами.

29 червня Іслам-Гірей III займає основні висоти перед Берестечком і битва відновлюється. Поляки значною потугою рушили на козацький табір, що не був іще упорядкований. Але Хмельницький ударив на них збоку і відрізав польське військо від його табору; тоді полягло близько 7 000 поляків, козаки здобули 28 хоругв, між иншим і прапор гетьмана Потоцького. Це додає духу українському війську.

Але третього дня, 30 червня, поляки відновили сили і ударили ще більшою потугою. З допомогою артилерії польська кіннота переламала козацькі лави й дійшла аж до таборових возів.

30 червня. Уранці король, який мовився всю ніч, вишиковує свою армію

в такому порядку: праве крило – гетьман Потоцький, ліве – гетьман Калиновський. У центрі, де перебуває переважно польська та німецька піхота, – сам король. Польські гусари залишають свої списи з червоними прапорами і їх встановлюють за позиціями, імітуючи величезну чисельність армії. Мости через Стир заздалегідь розбираються, тому кожен знав, що відступати нікуди.

Отримавши дозвіл короля, Вишневецький, у війську якого були й реєстрові козаки (шість хоругв), атакує український табір. Хмельницький контратакує, та його зупиняє німецька піхота. Козаки відходять у табір, і тоді поляки починають обстріл татар, які розташувалися на пагорбі. Гармати стріляють не лише ядрами, а й мушкетними кулями, щедро засипаними у жерла гармат. Незабаром одне з ядер розривається біля ніг хана, убиває султана Амурата,

який командував облогою Збаража. Хан наляканий, він чує потужні мушкетні залпи, бачить ескадрони, що йдуть на штурм. Разом із солдатами у бій йдуть і ксьондзи із шаблями в руках. Іслам-Гірей, досвідчений воїн, вагається і зненацька для усіх покидає бойовище, оголивши лівий фланг козацько-селянського війська.

Щоб заспокоїти татар, Хмельницький із писарем Виговським подалися до ханського табору і наздогнали хана аж під містечком Ямпіль.

Не зовсім зрозумілим є те, що Богдан Хмельницький покинув поле бою, забравши з собою Івана Виговського, другу після нього людину за посадою у козацькому війську, який міг прийняти керівництво. Одні джерела стверджують,

що татари, побачивши Хмельницького, прив'язали його до коня і пізніше відпустили за великий викуп. Інші говорять, що Хмельницький кинувся наздоганяти татар і був просто затриманий ними. Врешті тогочасні вороги козацтва стверджували, що Хмельницький просто утік, покинув поле бою, що видається мало ймовірним, адже він залишив у таборі символи влади – булаву, печатку та ін. Це означало, що він планував повернутись. Окрім того, становище українських військ на той момент ще не було катастрофічним. Так чи інакше, козаки залишилися у таборі без гетьмана.

Дотепер історики сперечаються і про причину втечі татар – чи це змова з поляками і неба-

жання зміцнювати козацьку державу, чи просто страх перед великими невинуватими втратами. У будь-якому разі це була своя, окрема політична гра, цілком виправдана, як на таку величезну потугу, що стояла за турецьким і татарським військом.

Козаки, які залишилися без гетьмана, застосовували традиційну військову тактику, уночі пересуваючи табір ближче до болота, огороджуючи його возами, насипаючи земляний вал і навіть намагаючись атакувати.

1 липня обидві армії відпочивають. Воєнні дії обмежуються лише перестрілкою. Супротивники збирають убитих, король посилає за гарматами до Бродів, а козаки збільшують висоту земляного валу.

2 липня поляки продовжують обстріл. Козаки відповідають артилерійським вогнем і роблять успішну вилазку.

3 липня дві тисячі козаків виходять з табору і зганяють поляків з пагорбів, де трьома днями

раніше розташовувалися татари. Уночі Конецпольському вдається вибити їх із висот і відтіснити назад до табору.

4-5 липня продовжується обстріл укріпленого табору з польських гармат.

6 липня козаки скеровують до польського короля послів – полковників миргородського Гладкого, чигиринського Крису й військового писаря Переяславця.

7 липня король, залишивши у заручниках полковника Крису (польські й чимало українських істориків стверджують, що Криси добровільно залишився в короля і сам давно шукав нагоди, щоб перейти до поляків), посилає до взятого в облогу табору листа, де пропонує козакам покаятися, видати 17 козацьких полковників, булаву Хмельницького, гармати й скласти зброю.

8 липня замість кропивенського полковника Філона Джелалії (Джеджалея) козаки обирають нового гетьмана – Матвія Гладкого. Вони від-

мовляються від польських умов і вимагають дотримання Зборівського договору. Король наказує припинити переговори, готуватися до штурму й посилює артилерійський обстріл.

9 липня козаки дізнаються, що польський гетьман Лянцкоронські переправився через Пляшеву. Це загрожує повним оточенням табору. Старшини знову відправляють до Яна Казимира нове посольство, але гетьман Потоцький розриває вимоги козаків на очах у короля. Полковник Криса пропонує затопити козацький табір, зро-

бивши на Пляшевій земляну греблю.

10 липня вінницький полковник Богун, обраний новим гетьманом, приймає рішення відігнати гетьмана Лянцкоронського з правого берега ріки. Уночі, навівши з підручних засобів мости через ріку Пляшеву, дві тисячі запорожців виходять із табору. Козаки побудували мости на річках, – не шкодуючи ні возів, ні усіляких воєнних знарядь, щоб загатити болота. Деякі джерела стверджують, що запорожці поклали на болота списи і перекочувались по них. Чому Богун не попе-

редив інших – невідомо. Польські джерела стверджують: у козацькому таборі починається паніка, багато хто кричить, що Богун кинув усіх напризволяще й утік. Козацькі полки, що залишилися, починають відходити до переправ.

Конецьпольські, бачачи відступ суперника, особисто кидається в бій. За свідченнями польських істориків, на переправі починається хаос, мости не витримують, сотні козаків падають у Пляшовець та Ікву, чимало тоне, частина робить спроби прорватися, кинувшись на поляків. Більшість козаків намагаються врятуватися вплав через ріку й болото, кинувши перед цим у воду золото й срібло, щоб воно не дісталося ворогу.

Очевидець бою, француз Шевальє П'єр так описував завершення цієї битви: «В одному місці серед болота скупчилося триста козаків і хоробро боронилися проти великого числа атакуючих, які натискали на них звідусіль. Повністю оточені, вони загинули. Залишився

один, який боровся упродовж трьох годин проти всього війська польського».

За польськими джерелами, близько тридцяти тисяч козаків гине в цій битві, але кілька тисяч, на чолі з Богуном і усього лише з двома гарматами відходять уночі за Пляшеву. В останні десятиріччя в історичному заповіднику «Поле Берестецької битви» археологи проводять масштабні розкопки, і, судячи з багатьох знахідок, кількість загиблих українців значно перебільшена. Так, у районі переправи через Пляшеву знайдено лише близько сотні останків тих, хто переправлявся. Та найвагоміший факт той, що вже через шістьдесят днів під Білою Церквою знову зібралася потужна армія. Навряд чи Хмельницький зміг би зібрати велике військо майже з нуля лише за два місяці.

Поляки, для яких це була найбільша перемога у їхніх війнах з козаками, не використали її повною мірою. Війська відмовилися йти далі, углиб України, і усе так зване «посполите ру-

шення» розвернулося дорогою домів. Хоча, які то були поляки, усе свої – українські магнати боронили добра і маєтки перед козацькими грабунками. По той бік, у польському таборі ватажками були Вишневецький, Калиновський, Потоцький. Можливо, тому і не захотіли вони йти далі, доста їм було того, що своє не дали розграбувати. Яну Казимиру не залишалось нічого іншого, як розпочати переговори.

Внаслідок битви Хмельницький був змушений прийняти дискримінуючий Білоцерківський мирний договір, підписаний 28 вересня 1651 р. За цим договором число реєстрового війська зменшувалось до 20 000, козацьку територію обмежено тільки до Київського воеводства, шляхті повернуто її давні володіння, а селяни мали повернутися на панщину.

Однак, битва під Берестечком не стала завершенням війни. Білоцерківський договір не тривав і року, а 2 червня 1652 року відбулась нищівна для польського війська Битва під Батогом.

На честь перемоги Ян Казимир наказав збудувати у Берестечку дерев'яний костюл. У 1693 р. поруч з ним виріс монастир тринітаріїв, які відкрили при ньому школу.

Наприкінці ХVІІ ст. Берестечко перейшло до шляхтичів Карчевських. Галицький каштелян Томаш Карчевський і його брат Ян, який був монахом у тутешньому монастирі, виділили кошти на будову нового, яка тривала з 1711 до 1733 рр., а закінчилася лише у другій половині століття, уже стараннями наступного власника міста, любельського старости Яна Замойського.

Під кінець ХVІІІ ст. майже усі мешканці Берестечка вимерли під час великої епідемії чуми. Якщо від козаків, татар і летючих гусар якось можна було утекти, то від зарази аж ніяк.

У 1832 р. у Берестечку, що вже належало до російської корони, царські власті закрили монастир тринітаріїв, а у його приміщеннях зробили в'язницю, що свідчить про розмах каральної системи царату. Однак, вона довго не існувала, бо другою, після епідемій, напастю у той час були пожежі, після яких мало що вдавалося відновити.

Наприкінці XIX ст. у Берестечку було близько 5 тис. мешканців. Ще у 1795 р. місцеві землі придбали Плятери, після них Берестечком володіли Ожаровські, а останні власники, Вітославські поволі порозпродавали маєтки.

У час польсько-більшевицької війни, 29 липня – 4 серпня 1920 р. під Берестечком знову точилася битва. Тим разом між польською армією генерала Рашевського і Першою кінною Будьоного, яка на кілька днів стримала марш більшовиків на Львів.

У 1923 р., після смерті останнього власника маєтку у Берестечку Віктора Раціборського, його матір передала двір у власність сестер-францисканок, які відкрили у ньому сиротинець. У 1939 р. Берестечко налічувало близько 6,8 тис. мешканців.

Сьогоднішнє Берестечко – це заспана провінція, яка завдяки історичній битві притягає до себе туристів. Найстарша частина містечка

лежить на маленькому острові, посеред рукавів Стиру, на ярку колись стояв замок Пронських. Небагато залишилося з тих часів, хіба що поблизу костьолу можна побачити кілька типових міських забудов тих часів. Нове Берестечко – то типова сільська забудова уздовж однієї вулиці.

На роздоріжжі у центрі містечка стоїть барокова греко-католицька церква св. Трійці, колишній костьол тринітаріїв. Після пожежі у час II Світової війни вона була частково відновлена, роботи тривають і тепер. До війни тут зберігалися оточені культом реліквії св. Валентина, а у головному вівтарі стояла фігура Ісуса Христа людського зросту з чудодійно відростаючим волоссям. Ще однією реліквією була шабля Яреми Вишневецького, яку вкрали більшовики ще у час 1920 р.

Поблизу костьолу, поміж двома рукавами ріки, стояв колись замок Пронських. Правдоподібно, що тепер на його місці стоїть класи-

цистичний палацик, збудований у 1802 р. Катериною Плятер. З ним поєднаний колишній будинок Замоїських, де у 1787 р. гостював король Станіслав Август. Після II Світової війни тут розміщено соціальні служби і обидві забудови були істотно змінені. За ними, на обох берегах Стиру, збереглися рештки колишнього парку зі старими деревами, закладеного ще у 1805 р. славетним волинським ландшафтним архітектором і садівничим Діонісієм Міклером.

Діонісій Міклер (Dionisius McClair) – одним із перших розпочав науково обґрунтовану інтродукцію рослин та флористичні дослідження в Україні. Народився 15.08.1762 р. в Ірландії, з 16 років студіював ботаніку, садівництво і паркове будівництво у Дублінській академії, а завершив свою освіту в Лондоні. З 1792 р. починається його довга і плідна робота в Україні, зокрема на Волині та Поділлі. Це пейзажні парки в Дубно, Мізочі, Прицьку, Боремлі, Полонному, Підлужному, Шпакові, Ободові, Стрижавці тощо. Всього в Україні Д. Міклер заклав та вдосконалив близько 50 ландшафтних парків. Визначальною була діяльність май-

стра у створенні одного з перших в Україні ботанічних садів. Відомий польський педагог і громадський діяч Т. Чацький у 1805 р. заснував Волинську вищу гімназію у Кременці (згодом Волинський ліцей) та запросив Д. Міклера для створення ботанічного саду.

Для ознайомлення з кращими ботанічними садами Росії й Європи і з метою збору посадкового матеріалу та насіння Д. Міклер виїздив до Санкт-Петербурга, Фінляндії, Швеції, Швейцарії, Франції. Він двічі побував в Англії. Для заснування Кременецького ботанічного саду було виділено 4,5 га приміської землі. В центрі саду Д. Міклер створив парк для відпочинку, а збоку розташував шкільку дерев, кущів, трав'янистих рослин і розарій. Ним побудовано 3 оранжереї і парники довжиною 28 метрів. У 1809 р. Д. Міклер в основному закінчив формувати ботанічний сад у Кременці. За три роки ним було введено в культуру ботанічного саду 760 видів екзотичних та 460 видів місцевих рослин.

У 1807 р. при Волинській гімназії створено аптекарський город, де

ковель, поштово-телеграфне управління, поч. ХХ ст.

почали вирощувати лікарські рослини, які росли на схилах Кременецьких гір. Згодом на землях і в лісах Кременецького ліцею створюються плантації цих рослин, сировину яких відправляли до аптек більших і менших міст Галичини та Волині.

Дуже мало «міклерівських садів» збереглось до наших днів. Проте всі вони становлять велику цінність як ділянки з інтродукованими рослинами та унікальні зразки садово-паркового мистецтва в Україні.

На північ від костельу була колись синагога з ХVІІІ ст. Після війни її переробили на житловий будинок, а з 80-х років будівля спорожніла і руйнується.

Дві наступні пам'ятки стоять на пагорбах, серед полів на захід від сільської забудови Берестечка. Перший з них – то каплиця св. Теклі з ХVІІ ст. За легендою, пагорб, на якому вона стоїть, є курганом «Дівоча могила», у якому поховано 500 дівчат-черниць, замучених тата-

рами під час одного із нападів. Кількасот метрів далі стоїть кількаметровий цегляний обеліск. Це могила князя Олександра Пронського, власника маєтку і прихильника аріанства, про що повідомляє надгробна таблиця. Тут похована також його сестра Марія, від імені якої пагорб віддавна називають Маруха. За місцевими легендами, обабіч цього обеліску відбувалися польові богослужіння Яна Казимира під час битви під Берестечком.

На захід від Берестечка простяглося, власне, саме поле битви 1651 р. З його іншого боку, за 5 км від Берестечка, лежить село Пляшева, де розташований меморіальний комплекс «Козацькі могили», мекка для усіх українських туристів, які полюбляють плакати над нашими поразками і розпачати над підступністю і силою ворогів наших. Експозиція музею розгорнута у сімох залах будинку, що поруч з перлиною комплексу – Георгіївською церквою, про яку трохи згодом.

У перших залах експонуються ножі, сокири, вістря стріл, окуття, лопати, знайдені в околицях Пляшевої.

Другу залу займає діорама, що відтворює початковий етап битви під Берестечком. Експозиція третьої зали демонструє виявлені розкопками на місці переправи зразки козацького озброєння – мушкети з ударними та колісними замками.

У четвертій залі розміщено зразки вогнепальної зброї: мушкети, карабіни, аркебуза, бандулет. Речі виявлені біля окремих кістяків на переправі. Тут – дерев'яна ложка, викрутка, гак для підвішування шаблі на поясі, гаманець з кулями, монетами, кремінцями та жіночим пернем, знайдені поблизу скелета козака. Привертають увагу козацькі і селянські шкіряні вироби. Це футляри ножів і ложок, сумки з вирізним орнаментом та гаманці різних розмірів, пояси. Тут же – викопане на козацькій переправі сідло із стременами.

П'ята зала експозиції присвячена завершальним подіям Берестецької битви. В останній залі експозиції – твори істориків про Визвольну війну – П'єра Шевальє, Миколи Костомарова, Івана Крип'якевича, Андрія Малишка, Михайла Стельмаха та ін.

Георгіївська церква – головна споруда меморіалу «Козацькі могили» в селі Пляшеві. Задум спорудити пам'ятник козакам, полеглим у Берестецькій битві, виник 1908 року з ініціативи Почаївської лаври, а саме архимандрита Віталія Максименка, який очолив організаторську роботу та оголосив збір пожертв.

Проект храму-пам'ятника розробив студент архітектурного відділення Вищого художнього училища при Академії мистецтв у Петербурзі В. Максимов, учень професора Олексія Щусєва. Спорудження Георгіївської церкви тривало від 1910 до 1914 року.

Храм призначався для урочистих відправ, які мали щороку відбуватися у дев'яту п'ятницю після Великодня. Тому від самого початку було зрозуміло, що жодна найбільша церква не помістить усіх вірних. Було знайдено дуже несподіване і водночас просте рішення – винести іконостас назовні. Так вітвар опинився просто неба.

В архітектурному вирішенні екстер'єру церкви використано

мотиви української архітектури XVII-XVIII сторіч. Церква як архітектурна споруда набула таємничого й водночас ясного характеру. Її поверхи – це історичні й культурні символи. Підземна церква з похованнями святих мучеників – традиція, що сягає ранньохристиянських монастирів і навіть дохристиянських гробниць, що відображають уявлення про сакральний простір, поділений на три частини, які відповідають трьом сферам – підземній, земній і небесній. Ці частини поєднувалися «космічною віссю», втіленою у центральному стовпі поховальної камери. Такою «світовою віссю», або «світовим деревом», у підземній частині Георгіївської церкви є цегляна порожниста колона, заповнена кістками загиблих. Звичай ховати тлінні останки в нішах стін так само тягнеться з сивої давнини.

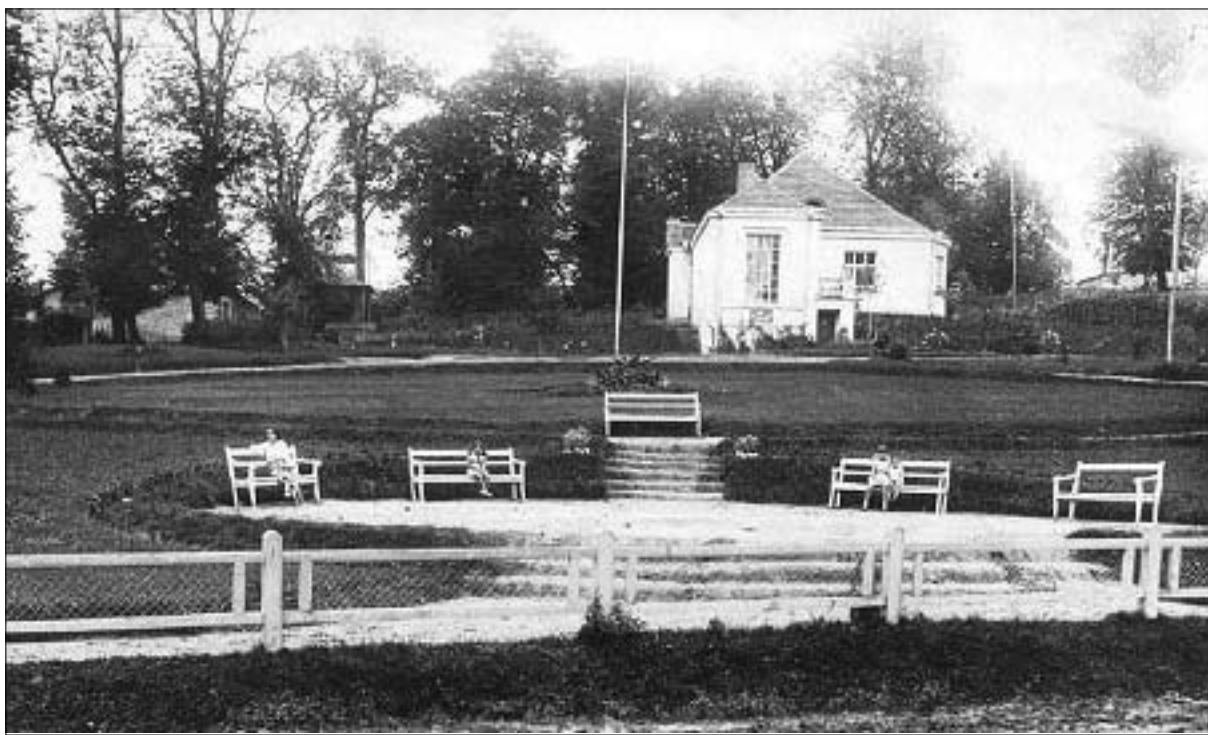
Над підземною церквою, підземним іконостасом Параскеви-П'ятниці розміщено перший наземний урочистий іконостас просто неба.

Церковною банею, сакральним «небом» Георгіївської церкви стає справжнє небо над «Козацькими могилами».

Порівняння з печерними храмами довершує підземний хідник, який сполучає перенесену з села Острів дерев'яну церкву св. Михаїла з гробницею і церквою Параскеви-П'ятниці. Існує переказ, що саме у цій церкві молився Богдан перед битвою. І хоч це тільки легенда, але давня церква, всередині якої крізь отвір у підлозі широкі сходи ведуть до підземелля, немов у глибінь сторіч, є матеріалізованою сполучною ланкою між історичними часами.

У найближчих околицях Берестечка є ще кілька цікавих пам'яток, пов'язаних зі славною битвою.

У долині Пляшівки, за 1,5 км на південний схід від заповідника, лежить острів Гайок – оточений колись болотами пагорб, на якому, за легендою, оточений загін 300 козаків героїчно оборонявся аж до загибелі останнього козака.

Зараз тут невеликий присілок, у землі якого знайдено чи не найбільше матеріальних свідчень часів великої битви.

Недалеко звідти є невелика затока Пляшівки, яку називають Козакова яма, де, як каже легенда, самотній козак у човні бився до смерті, не прийнявши ласки і помилування польського короля.

Сусідній, напроти села Острів, піщаний пагорб, порослий молодим сосняком – так зване урочище Монастирище. На його вершині збереглися два кам'яні хрести на козацьких могилах – один з них з датою 1651 р.

І насамкінець, парадоксальне спостереження. Звичайно, що тільки завдяки битві місто Берестечко заіснувало в європейській і світовій історії. Але таким чином набута слава має і свої негативні боки. Практично не існує досліджень і матеріалів про саме містечко. Не про битву,

а про те, як це відобразилося на мешканцях Берестечка, як вони жили і торгували у той час, як зреагували власники міста на ті бурхливі події, скільки міщан потерпало від воєн і битв, а, можливо, були й такі, що користали з того, поставляючи харчі, зброю, даючи притулок пораненим. Власною забутістю Берестечко заплатило за славу полководців, і така доля спіткала не одне поселення, що мимохідь стало полем битви і так і залишилось у її тіні.

радзівіліў

радзівіліў, костьол, 2000

Найбільше місто у волинській частині Малого Полісся, що налічує 11,3 тис. мешканців і розташоване при трасі і залізничній колії з Рівного до Львова, за 8 км від Бродів.

Перший раз містечко згадується у 1564 р. у документах Луцького замку як про маєток віленського воєводи Миколая Радзивіла, званого Чорним. Із цих архівних записів видно, що на той час Радзивилів (зафіксовано саме таке написання) уже був містечком, яке, найімовірніше, перейменували на честь нових власників – з нагоди одержання ними князівського звання.

У великого гетьмана литовського Юрія Радзивіла була напрочуд вродлива дочка Барбара. Сімнадцятилітньою її віддали заміж за старшого на 12 років воєводу. Невідомо, як би жінка звікувала свій вік за нелюбом, та через п'ять років шлюбу вона несподівано овдовіла. Проте, це аж ніяк не відкривало їй доброго майбутнього: не наживши дітей з останнім нащадком впливового роду (Гаштолдьів), удова за тодішніми законами мала позбутися всього чоловікового майна – воно переходило у великокняжу скарбницю. Звісно, вся родина Радзивілів кину-

лася якось допомагати, у хід пішли всі особисті зв'язки. І врешті-решт, ніби випадково, Барбара познайомилася з самим королем Польщі Зигмунтом Августом. Удова своєю незвичайною красою відразу привернула його увагу. Король втратив інтерес до своєї законної дружини, племінниці австрійського імператора, із якою щойно взяв шлюб. Натомість заходився упадати за Барбарою. Питання про повернення майна вирішилося автоматично. Смерть молодої дружини Зигмунта розв'язувала йому руки. Вдова оселилася поряд із королівським палацом, було наказано вирити підземний перехід, який би полегшував зустрічі закоханих, уникаючи пліток. Через чотири роки після знайомства Зигмунд і Барбара таємно одружилися. І хоч як батьки молодого короля та впливові вельможі противилися визнанню незнатної Радзивілівни, після багатьох перепон Барбара таки була коронована в Польщі.

Спочатку як кохана, а потім і як дружина короля, вона щедро віддавала своїй родині за колишню підтримку. У 1547 році. Миколай Радзивіл став литовським канцлером і віленським воєводою, отримав численні володіння. Очевидно, тоді ж йому дісталася

й поселення, що здобуло нову назву – Радзівілів, із нагоди отримання Радзівілами князівського звання. До речі, державною мовою у Великому князівстві Литовському була тодішня українсько-білоруська. А нею прізвище Миколи здебільшого записували як Радивил. Утім, різні написання прізвищ історичних осіб зустрічаємо і в пізнішій епохи. Тому й не дивно, що перші письмові згадки в судових документах фіксують назву містечка як «Радивилів». Після Люблінської унії 1569 року, коли Волинь опинилася в Речі Посполитій, цю назву дедалі послідовніше почали записувати як Радзівілів (точніше – Радзівілув).

А щастя Барбари виявилось недовговічним – вона померла через рік після коронування, маючи усього трохи більше 30 літ. Варто додати, що Радивил – це ім'я одного з предків Барбари, який жив за сто літ до неї. Походить воно з угро-фінських мов і означає «новохрещений».

За Володимиром Яцуком

Коментар Ірини Магдзи: Чи після цієї історії хтось відважиться сказати, що корупція, кумівство, інтриганство, убивства і інші політтехнології є винаходом молоді української держави?

Невідомо, як довго залишалося воно у руках Радзівілів, відомо тільки, що у половині XVII ст. місто належало уже Конєцпольським, а у XVIII – Любомирським. У 1731 р. Олександр Любомирський збудував у поселенні дерев'яний парафіяльний костюл. У другій половині XVIII ст. власниками Радзівілова були Мальчевські, а потім М'янчинські. У 1787 р. у місті запрацювала друкарня гебрейських книг. Наприкінці століття нестримний і азартний генерал Каетан М'янчинський продав майже увесь маєток разом з містечком за борги і воно опинилося у власності варшавського банкіра Карла Шульца. За час його правління у Радзівілові з'явилася відома гарбарня (фабрика з вичинки шкіри), збудована Петром Парисотою. На початку XIX ст. місцеві землі отримали нових господарів – родину Турнів, згодом стали власністю Гожинських, після них потрапили до рук російських дворян Попових, а тоді вже до князів Урусових.

Після поділу Польщі Радзівілів опинився на кордоні між Росією і Австро-Угорщиною і у місті, у приміщенні пошти, з'явилася нова, дуже важлива установа – митниця.

Під час січневого антиросійського польського повстання 2 липня 1863 р. під Радзівіловим сталася велика битва. З-за кордону, тобто з Галичини, прибули повстанські загони генерала Йозефа Висоцького і полковника Францішка Городинського. Їх зустрів 500-особовий російський гарнізон, що прагнув опанувати містечком. Після п'ятигодинного бою повстанці змушені були відступити на територію Галичини.

За переписом 1911 р. у містечку було 6.976 жителів У 1911 р. через радзівілівську митницю пройшло з Росії до Австро-Угорщини товарів на 5.221.875 руб., а ввезено звідти на 4.922.605 руб. Вивозили збіжжя, худобу, шкіри (сирі), вовну, лісові матеріали... Ввозили сіль, господарські машини, мануфактуру, вина, люкс-товари, фарби і т.д.

Бурхливого розвитку місто зазнало у 70-х рр. XIX ст., коли у Радзівілові проклали залізницю зі Здолбунова до Бродів і збудували прикордонну залізничну станцію. Тоді населення містечка з 2,5 тис. у 1870 р. виросло до 10 тис. перед I Світовою війною. Однак, з ліквідацією кордону і поверненням міста до складу

Польщі прикордонний і контрабандний «рай» закінчився і у міжвоєнний період у Радзівілові мешкало усього 5 тис. міщан, з яких половина були євреї.

У час I Світової війни саме у Радзівілові найгостріше постала трагедія бездержавності українців: вони мушили вбивати один одного, захищаючи чужі їм інтереси двох імперій, що розпадалися. У той час тут за «австріяків» воював і Мирон Тарнавський, згодом генерал Української галицької армії. Австрійські війська захопили Радзівілів 11 серпня 1914 р. і протрималися тут два тижні. Удруге вони прийшли в 1915 р. і трималися майже рік. Російське військо, яке «визволяло» містечко, діяло тими ж методами грабежів, розправ із непокірними городянами, які не встигли евакуюватися подалі від лінії фронту.

У свою першу шлюбну ніч Іван Франко з дружиною були в Радзівілові. «...У свою першу шлюбну ніч замість того, щоб їхати до дідуся в Одесу, вони мушили втікати через Броди

в Галичину». Точніше було б сказати: утікати через Радзівілів, бо саме це прикордонне містечко було тим останнім пунктом Росії, де «підозрілого» Івана Франка і його дружину Ольгу ще могли затримати. У Бродях починалася инша країна – Австро-Угорщина, і російські нишпорки вже були безсилі будь-що вдіяти.

Але потяг із Києва на Львів зупинявся в Радзівілові на дві години – потрібно було змінити колеса (різна ширина колій у двох сусідніх державках), до того ж багато часу займали митні формальності, перевірка документів. Для подружжя Франків, яке лише кілька годин перед тим, після весільного обіду в Києві, зібралося в дорогу, ці дві нічні години травня 1886 року були сповнені певної тривоги. Неспроста ж бо відразу після їх від'їзду на допит викликали Трегубових, у яких мешкав Франко, а також Житецького, Старицького та інших, котрі побували на весіллі. Навіть священника, який вінчав молодих, звинуватили у тому, що потурав «неблагодійному».

За Володимиром Яцуком

У 1917 р. у Росії відбулося дві революції. Уже перша ж звістка про падіння царського режиму послужила свого роду сигналом для українських патріотичних сил – 17 березня була заснована Центральна Рада, у числі керівників якої виявився згаданий Дмитро Дорошенко. Центральна Рада діставала дедалі зростаючу підтримку українців. Це засвідчив і антивоєнний мітинг на станції Радзівілів 1 травня 1917 року. Тоді ж між Радзівіловим і Бродами прокотилися акції братання українців, які волею долі опинилися по різні боки фронту.

Однак, загроза продовження війни не минула: 18 лютого 1918 р. австро-німецькі війська вступили у Радзівілів. Відтак владу в Україні перебрав на себе гетьман Павло Скоропадський. Більшість народу сприйняла це негативно, розгорнулася підготовка до збройного повстання проти гетьманату. У Радзівілові збройний відділ очолив колишній штабс-капітан царської армії, уродженець с. Опарипсів Максим Бо-

ровий. Він повів своїх бійців до Кременця, де зосередилося досить сильне прогетьманське угруповання. Місто з боєм було взяте. З радзівілівців загинули дев'ятеро, їх привезли в Радзівілів і при великому зібранні людей, над якими майоріли жовто-блакитні прапори, поховали на кладовищі. Ця могила збереглася, наприкінці 1980-х років вона заново впорядкована; за Польщі тут регулярно проводилися богослужіння, вони відновилися з утвердженням незалежності України. Після успіху в Кременці підрозділ Максима Борового було перетворено на 1-й Волинський полк УНР. Його командир звернувся до окружної військової команди (ОВК) у Золочів із проханням надіслати до Радзівілова підмогу з галичан, насамперед – для охорони великих запасів продовольства та різного військового майна, що накопичилося тут у зв'язку з проходженням фронту у 1916–1917 роках.

У січні 1919 р. до Радзівілова з Бродів прибула сотня Української галицької армії під проводом четаря Наливайка. Галичан зустріли неабияк урочисто, звучав гімн «Ще не вмерла Україна». Однак врешті-решт спроба взяти місто під свій контроль не вдалася – значний вплив тут мали большевицьки налаштовані військові. Згодом у Радзівілів з ОВК-Золочів було надіслано військову групу з 300 стрільців, із повним бойовим забезпеченням, на чолі зі старшиною УГА Петром Вовком. Він описав своє перебування тут і знайомство з Максимом Боровим у статті «Волинь під військовим зарядом галичан – 1919 р.», опублікованій 1922 року в багатьох числах журналу «Український скиталець» (видавався у Чехословаччині). Петру Вовку вдалося взяти під свій контроль і Радзівілів, і цілі Дубенський та Кременецький повіти, а також забезпечити залізничне сполучення, що мало велике значення для зв'язків між УНР із Галичиною.

Чимало радзівілівців тоді влилося у військо УНР, сотником 1-го Богданівського полку був Яків Бортник із Радзівілова. І все ж большевики, головним чином надіслані з Росії, тіснили Директорію. Через постійні зміни воєнної ситуації уряд часто переїздив, засідання нерідко проходили в залізничних вагонах. З кінця 1918 р. столицею вірних Симону Петлюрі сил стало Рівне. 29 квітня отаман Володимир Оскілко зробив спробу вчинити державний переворот, але Петлюра, перебуваючи у Здолбунові, швидко організував контрдії проти заколотників. Після 5 травня 1919 р. уряд голови Директорії Симона Петлюри працював на залізничній станції Радзівілів, біля хутора Гранична. Тодішній міністр народної освіти Іван Огієнко у своєму щоденнику занотував: «1919.У. Блукання уряду УНР. Переїзд із Рівного до Радзівілова...» І все ж невдовзі урядовці змушені були емігрувати в Торунь. Лише 12 серпня за підтримки поляків пет-

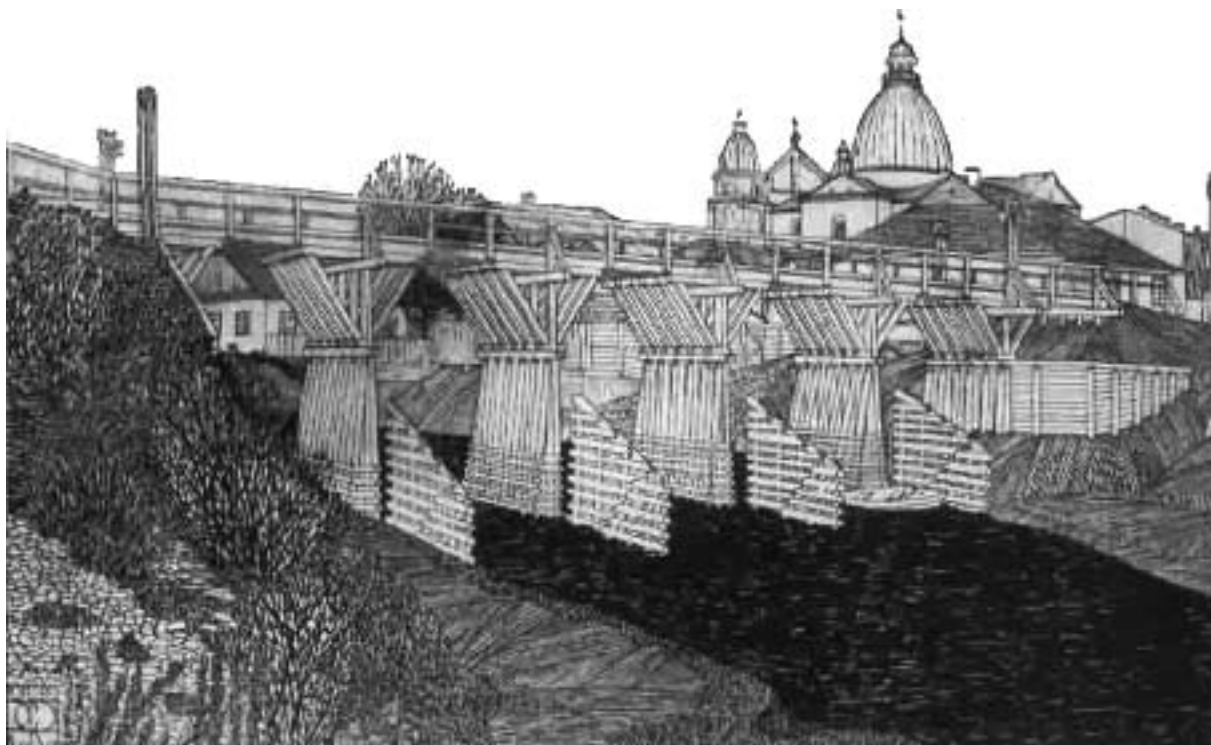

люрівці змогли повернутися в Радзивілів, днем раніше розгорнулися триденні запеклі бої за Рівне.

Слабкість соціальної бази українського руху 1917–1920 років не могла не позначитися на кінцевих результатах: революція захлинулася в крові, була поглинута підступами зовнішніх ворогів і внутрішнім зрадництвом.

У 1939 р. совети увійшли до Радзивілова і першим ділом поміняли назву містечка на «Червоноармійськ», щоб витерти назавжди з пам'яті навіть сліди славної історії міста.

Історичну назву місту повернули у 1991 р., уже у незалежній Україні.

ШЛЯХ
ДО КНЯЗІВ ЧАРТОРИЙСЬКИХ
І ГЕТЬМАНА ПАВЛА ТЕТЕРІ

КАМІНЬ КАШИРСЬКИЙ

камінь каширський, поч. ХХ ст.

Містечко на березі річки Цир, за 48 км від Ковеля.

Поселення, що колись мало назву Коширськ або Кошер, згадується уперше у 1196 р., коли засновник міста, волинський князь Роман Мстиславович, будує тут свій замок. Згодом, уже за часів польського короля Казимира Великого, замок виконував роль прикордонної фортеці на межі між землями польської Корони і князівством Литовським. Але, як то часто буває з прикордонними містами, невдовзі воно перейшло на інший бік. У 1241 р. містечко захопило Литовське князівство, воно стало володінням Любарта Гедиміновича.

З початку XV ст. замок і поселення довкола згадуються у писемних джерелах як володіння литовських князів Сангушків, званих Коширських.

Сангушки – князівський магнатський рід гербу Пагоня, що походить від князя Сангушки (від його імені походить назва роду) сина князя

Федора (брат Ягайла – пізніше Володислав II Ягайло), онука великого князя литовського Ольгерда, правнука великого князя литовського Гедиміна. Первісно маєтки Сангушків були на Волині. З часом рід набув нові на Поділлі та Малопольщі (Любін, Тарнув). На зламі XV та XVI століть рід розділився на дві головні лінії: коширська, започаткована Міхалом, що згасла ще у 1653, і ковельська, започаткована Олександром, яка не переривалася – останній представник роду Павло Францішек Роман Сангушко народився у 1973 р.

У 1430 р. власники домоглися для маєтку магдебурзького права і заселена територія стала нарешті містом. За Люблінською унією 1569 р. Камінь Каширський знову переходить під владу Польщі. Останній із Сангушків-Коширських, волинський воєвода Адам Сангушко у 1628 р. заклав у місті монастир оо. домініканців. Невдовзі місто отримало нових власників – сестра воєводи вийшла заміж за магната Красицького і принесла місто йому у посагу. Однак порозкошувати у замку їм не довелося,

бо його ще у 1649 р. зруйнували козаки Хмельницького. Красицькі господарювали у місті аж до кінця XVIII ст.

У XIX ст. Камінь Каширський входив до Ковельського повіту, а місцевим мастком володіла родина Ордів. У приміщеннях закритого царатом монастиря домініканців оселилася православна парафія і у 1835-1837 рр. перебудувала храми і келії на свій лад. Під кінець століття містечко налічувало близько 1,2 тис. мешканців.

Під час I Світової війни місто, окрім втрат і руйнацій, здобуло і дуже важливу для розвитку річ – залізничну колію, спершу до Ковеля, а далі, на північ, вузькоколійку через усе Полісся, аж до Янова і Івасевичів.

У час II Світової війни Камінь Каширський район, ліси навколо поближнього села Хотешів, стали базою групи УПА «Північ», а місцеві мешканці відчутно поповнили повстанські лави.

Це саме під Хотешовом готувалася і 19 серпня 1943 року успішно здійснилася військова

операція упівців, внаслідок якої Камінь Каширський було звільнено від нацистів. У руках повстанців опинилися військові склади, фураж, аптека. Майже тиждень кілька десятків підвод возили до Хотешова продукти, зброю, боєприпаси. Трофейну ж худобу роздали селянам навколишніх сіл під розписку.

Неподалік від Хотешова (урочище Зарічки) розміщувалася господарська частина повстанців, яка мала у своєму розпорядженні пекарню, млин, ремонтну майстерню, аптечний склад і навіть ковбасний цех. Трохи пізніше функціонував шпиталь, яким керував лікар з Каменя Каранович. Для підготовки молодших старшин діяла школа, випускники якої поповнювали командирські вакансії усієї групи «Північ».

У Хотешові часто розміщувалася ставка надобласного провідника, а в сусідньому селі Котуш був своєрідний призовний пункт, де приймали присягу молоді воїни УПА.

ПРИСЯГА ВОЯКА*Української Повстанської Армії**Затверджена УТВР**і введена наказом ГВШ ч. 7. 19.07.1944 р.*

Я, воїн Української Повстанської Армії, взявши зброю, урочисто клянусь своєю честю і совістю перед Великим Народом України, перед Святою Землею Українською, перед пролітою кров'ю усіх Найкращих Синів України та перед найвищим Політичним Проводом Народу Українського:

Боротись за повне визволення всіх Українських земель і українського народу від загарбників та здобути Українську самостійну соборну Державу.

В цій боротьбі не пожалію ні крові, ні життя і буду битись до останнього віддиху і остаточної перемоги над всіма ворогами України. Буду мужнім, відважним і хоробрим у бою та нещадним до ворогів землі Української.

Буду чесним, дисциплінованим і революційно-пильним воїном.

Буду виконувати всі накази зверхників.

Суворо зберігатиму військову і державну таємницю.

Буду гідним побратимом у бою та в бойовому життю всім своїм товаришам по зброї.

Коли я порушу або відступлю від цієї присяги, то хай мене покарає суворий закон Української Національної Революції і спаде на мене зневага Українського народу.

Сучасний Камінь Каширський складається з невеликої центральної частини, куди збігаються кілька доріг, і поздовжніх забудов з обох боків тих же доріг. Після II Світової війни до складу міста долучено кілька поближніх сіл. Старих міських будинків залишилося тут небагато, якщо не враховувати типових дерев'яних будиночків у передмісті.

У центрі міста, на зарослому деревами пагорбі понад рікою Цир збереглися залишки валів і фос колишнього замку Сангушків. На його місці стоїть тепер будинок школи. Найстаршою пам'яткою міста є (радше, міг би бути) колишній домініканський монастир

камінь каширський, ринок, поч. XX ст.

з 1628 р., який опинився поміж новобудовами на іншому березі ріки. Після 1945 р. будівля була цілковито перебудована під різні урядові потреби, при тому була остаточно знищена уся оздоба, як внутрішня, так і зовнішня, а спадистий дах замінено на плаский. Тепер на фасаді типового, нічим не цікавого коробкового дому можна побачити тільки сліди замуrowаного аркадового портику колишнього костьола.

У Камінь Каширському є дві варті уваги дерев'яні церкви, первинно збудовані як греко-католицькі. Щоправда, їх істотно змінили і зіпсували пізніші, з XIX ст., перебудови. Одна з них, церква св. Іллі поблизу міського цвинтаря, походить з 1700 р., але у 1886 р. їй надали типових неоросійських архітектурних рис. Подібним чином у 1880 р. змінено і церкву Різдва Богородиці, збудовану у 1723 р у тодішньому селі Воля над річкою Цир, що після війни увійшло у межі міста. Цінною оздобою церкви є бароковий іконостас XVII-XVIII ст.ст.

камінь каширський, жидівська вулиця, поч. XX ст.

любешів

любешів, 1917

Містечко над річкою Стоход, за 80 км від Ковеля і 125 км від Луцька.

Перша згадка про цю місцевість походить з 1484 р. у 500-томній Литовській метриці. У 1653 р. поселення доценту спалили татари. Більшого значення Любешів набув у другій половині XVII ст., коли власник навколишніх земель, Великий маршалець Литовський князь Ян Кароль Дольскі заклав на тих територіях містечко і назвав його Новим Дольським (як бачимо, назва не прижилася). У 1684 р. маршалець збудував у містечку монастир оо. піярів.

Отці піяри (від італійського слова – побожний) – католицький монастирський орден для навчання юнаків.

У 1683 р. піяри відкрили у монастирі славнозвісну згодом школу – колегіум з дуже висо-

ким рівнем навчання, що мав свою бібліотеку і окремих кабінет фізики – рідкісне, як на той час, явище не тільки у монастирських, але й у світських школах. Школа проіснувала аж до 1834 р. Її випускниками, поміж іншими, були Тадеуш Косцюшко, учень 1756-1759 рр., його старший брат Йозеф, а також видатний історик Казимир Нарбут і ботанік Станіслав Боніфацій Юндзіл.

Після смерті Яна Кароля Дольського Любешів успадкував його зять, Великий гетьман Литовський, князь Міхал Серватій Вишневецький, останній представник славного роду. У 1706 р., у час Великої Північної війни, шведи, які мали порахунки з Вишневецьким, що став у війні на бік росіян, знову доценту спалили містечко, разом із дерев'яним палацом Дольського і його італійським парком довкола.

Після війни гетьман почав відбудову резиденції, і тим разом у Любешові з'явився уже мурований замок. Зазвичай Міхал Вишневець-

любешів, вулиця, монастир оо. капуцинів, 1915

кий мешкав у інших своїх резиденціях, однак у Любешові бував залюбки, і тоді у маєтку влаштовувалися гучні забави і фестини для цілого міста.

Після смерті князя Любешів успадкувала його донька Ельжбета Замойська, а далі місто перейшло у руки її зятя Яна Кароля Мнішека, а той у 1754 р. продав маєтки каштелянові брацлавському Яну Чарнецькому. У 1768 р. Чарнецький будує у Любешові монастир капуцинів.

У 1832 р. російська царська влада закрила обидва монастирі – і піярів, і капуцинів. Через два роки закрили і славний колегіум, а на його місці з'явилася звичайна школа. Добре, що не конюшні, бо так бувало частіше.

Наприкінці ХІХ ст. Любешів нараховував близько 2 тис. мешканців. У час І Світової війни поблизу містечка проходила лінія фронту і запеклі бої на ріці Стоход спричинилися до великих руйнацій у місті. Воно частково відбудувалося у міжвоєнний час, чому активно сприяла і розвинута комунікація міста зі світом – залізницею через Ковель і вузькоколійкою на

північ, а також водними шляхами – через ріки Стоход і Прип'ять, якими приходили сюди кораблі з Пінська. Власницею місцевого маєтку до 1939 р. була спадкоємиця Чарнецьких, Анна Тушовська.

Найбільшою принадою Любешова є його мальовничі околиці і розташування на високому березі ріки Стоход. Назва ріки походить відтоді, коли вона творила в околицях поселення ціле сплетіння рукавів і заток, цілих «сто ходів», якими можна було повернутися у головне русло. Дотепер, на весну, розливається ріка величезним заплавами, поєднуючись інколи з весняними водами Прип'яті. Тепер уже нема і сліду від тих кораблів, які колись приходили до міста, але ще й нині можна побачити десятки човнів, які мало змінили свій вигляд і якими місцеві жителі допливають навіть до Прип'яті.

Варті уваги і пам'ятки Любешова. До них належить, звичайно, давній монастир піярів, у якому був колись славнозвісний колегіум. Про навчання у колегіумі Тадеуша Косцюшка нагадує пам'ятна таблиця з міжвоєнних часів. Попри монастир стояв колись бароковий кос-

тьол 1746-1762 рр., котрий уславився фресками місцевого ченця Лукаша Гюбеля. Костьол пережив дві Світові війни, але не пережив советської влади, за чиім наказом будівлю було розібрано у 1971 р.

Щасливіша доля чекала монастир оо. капуцинів, збудований Яном Чарнецьким у 1768 р. Збережений костьол Кирила і Методія віддали вірним і він виконує властиві для сакральної будівлі функції.

Від резиденції Вишневецьких і Чарнецьких залишилася хіба що барокова палацова брама першої половини XVIII ст., а також фрагмент руїн одного крила із залишками муру. За колишньою резиденцією, схилом до ріки Стоход зберігся палацовий парк, який використовується тепер як міський. У ньому можна помітити систему колишніх алей, кілька дуже старих дерев, а також окопи часів I Світової війни.

нобелъ

камінь каширський, ринок, 1916

Mamien-Koszyński

Колишнє містечко, а тепер село за 20 км від Любешова, розташоване на півострові озера Нобель, через яке пропливає один із головних рукавів Прип'яті.

Нобель з певністю можна назвати найбільш дивовижно розташованим на Поліссі поселенням. Головним персонажем у цих декораціях, звісно, є озеро Нобель, село ж, а колись містечко, збудували на невеликому піщаному півострові, з усіх боків оточеному болотами і мочарами. Тому так дивно виглядають сухі і приязні піщані береги поблизу села. Озеро Нобель має вигляд серця, дві камери якого розділяє власне півострів з поселенням на ньому. Серединою півострова біжить центральна вулиця села, а з обох її боків стоять дерев'яні будиночки. Вузькі городи збігають до берега озера, де стоять прив'язані човни, що служать для зв'язку з великим світом і як засіб для риболовлі – одвічного заняття місцевих мешканців.

На найширшому місці півострова підноситься округлий пагорб – залишки середньовічного руського граду. Тепер на пагорбі стоїть мурована церква з 1927 р.

На півострові, який має чудові оборонні характеристики, віднайшли сліди однієї із найстарших на Поліссі людських стоянок періоду раннього неоліту. Близько XII ст. тут постало руське городище, згадане у літописі як місце битви, котру провадили тут у 1260 або 1262 рр. війська волинського князя Василька Романовича і його союзники пінські князата Федір, Дмитро і Юрій з литовськими військами, які стояли у Нобелі. Тоді руські князі відтіснили литовців і здобули перемогу, затримавши на якийсь час литовську експансію на Полісся і Волинь.

Про пізнішу історію Нобеля відомо не надто багато. Знаємо тільки, що, мабуть, то було чимале місто, бо у половині XVI ст., як свідчать документи, тут було аж п'ять церков. Ризику під тогочасним розвитком міста поставив напевно

напад козаків і тодішніх їхніх союзників татар у 1653 р., які до пня спалили місто і убили понад 500 його мешканців, а більше 1000 забрали у ясир.

Можливо, град Нобель заснували варяги – далекі предки Альфреда Нобеля, бо в поліських говірках подибуємо слова скандинавського походження. Та й археологи припускають, що були тут поселення германців, які прийшли з прибалтійських земель. Самі ж нобельці першопредком вважають богатиря Нобеля, та й за легендами колись тут жили велетні.

Коли засновано Нобель – невідомо, але вже у часи Київської Русі таке поселення було. Першу згадку про Нобель (Небль), точніше Небльську волость, віднаходимо в Київському літописі 1158 року. Там сказано, що князь Ярополк Ізяславович, який певний час правив на Волині, віддав Небльську волость Києво-Печерському монастирю. Очевидно, сталося це набагато раніше, десь на початку XII ст. Отже, Нобель як місто (град) на рубежі XI-XII століть уже був адміністративним центром волості.

Незважаючи на сувору природу, в Нобелі були непогані умови для життя. Озеро, річки

– Прип'ять і Стохід – кишіли рибою. У болотах, заплавах водилося багато птахів, у хащах – звірини. Ліс давав будівельний матеріал і паливо. Тому люди вподобали це поселення ще в давні часи.

Згадує про місто й Галицько-Волинський літопис, в якому детально описано битву під Нобелем 1262 року між русичами й литовцями. Тоді на чолі руського війська був волинський князь Василько, рідний брат Данила Романовича.

Нобельці пам'ятають, що їхні предки були міщанами, не знали кріпацтва, і дуже пишаються цим. Вони, кажуть етнологи, честолюбні й водночас безкорисливі. Брати плату за дрібні послуги вважали принизливим. Це зафіксовано й у їхньому фольклорі.

За Петром Кралюком (Острог)

Тепер Нобель, за свідченням самих мешканців, лежить на «краю світу». Хтозна, можливо, якась щаслива зірка ще зійде над цим заповідником, але нічого кращого, аніж зелений туризм, і вигадати годі. Усе інше тільки зіпсує унікальну природну скарбницю, яка з розвитком цивілізації буде цінуватися все більше і більше.

любешів, ринок, 1911

з а р і ч н е

годимичі, церква, 1916

Містечко розташоване на лівому березі річки Стир, за 190 км від Рівного і за 65 км від залізничної станції Домбровиця на лінії Сарни–Лунинець.

Погост Зарічний (саме так до 1946 р. називалося поселення) над річкою Стир є дуже давнім місцем поселення людей. Про це свідчать майже затерті часом залишки ранньосередньовічних оборонних валів, хоча письмових свідчень про місто тих часів дуже мало. Поселення, уже як містечко, уперше згадується 27 вересня 1480 р. у грамоті короля Казимира про дозвіл купцеві Терешковичу вести в містечку Погост «торгівлю водою і сушею» без сплати мита. Ця грамота зберігається в Центральному державному архіві давніх актів Росії.

Спочатку Погост входив до складу Литовського князівства, а з 1569 року до Польщі, і належав князям Збарзьким. Щоби якось пришвидшити розвиток міста і околиць після коза-

цьких воєн, королі почергово надавали Погосту усе нові привілеї: у 1655 р. – Ян Казимир, у 1672 р. – Міхал Корибут Вишневецький, у 1761 р. – Август III.

У XVIII ст. місцеві маєтності належали до Нелюбовичів.

Після поділу Польщі російська влада конфіскувала маєток, а у 1802 р. цар Александр I подарував його фельдмаршалу, князю Ніколаю Рєпніну-Волконському, котрий, зрештою, незабаром продав його разом з фільварком Губином поміщику Церпітському. За першим всеросійським переписом 1807 року в Погості Зарічному нараховувалось 108 дворів, 647 жителів, православна церква і синагога, декілька млинів і винокурний завод.

У XIX і першій половині XX ст. Погост Зарічний налічував заледве кількесот мешканців, котрі, не маючи залізниці, користалися річковою пристанню, до якої у міжвоєнний час приставали кораблі з рейсів поміж Пінськом і Луцьком.

У Зарічному найбільш цікавою є збережена міська історична забудова на високому березі Стиру. Периферійні частини міста мають типово сільську архітектуру із забудовою уздовж однієї вулиці.

Зарічне є важливим комунікаційним центром, оскільки саме тут розташований єдиний у північній частині Полісся міст через ріку Стир. Наступний міст перетинає ріку аж за кілька десятків кілометрів на південь, поблизу Старої Рафалівки.

Є у Зарічному одна велика загадка – вузькоколія Зарічне-Антонівка. Загадка полягає у тому, що ця найдовша у країні вузькоколія не позначена на жодній мапі – аж до найдетальніших одно- і двокілометрових. Отже, туристів у Зарічному чекає приємна несподіванка. Бо дуже вже важко передати почуття людини, яка раптом у міському парку бачить іграшкову залізничну станційку з іграшковим потягом у чотири вагони, який насправді виїжджає за межі міста і везе зовсім не іграшкових чоловіків з мішками і жінок з кошиками аж до Антонівки,

десь за 25 км. Швидкість «фантастична» – 20-25 км на годину. Сервіс – не обмежений нічим. Можна відкрити двері і їхати, звисивши ноги. Можна випасти з вагону і наздогнати його легким бігом. Якщо зламається потяг – можна позбирати гриби, поки знайомий машиніст щось там покрутить. А ламатися є чому – на рейках написано «Рік виготовлення – 1908».

Окрема атракція для сильних духом – дерев'яний міст завширшки у 3 метри через ріку Стир, який тримається усього на кількох балках. Потяг в'їжджає на нього якимось ривками і бере приступом цю водну перешкоду. Американські гірки відпочивають.

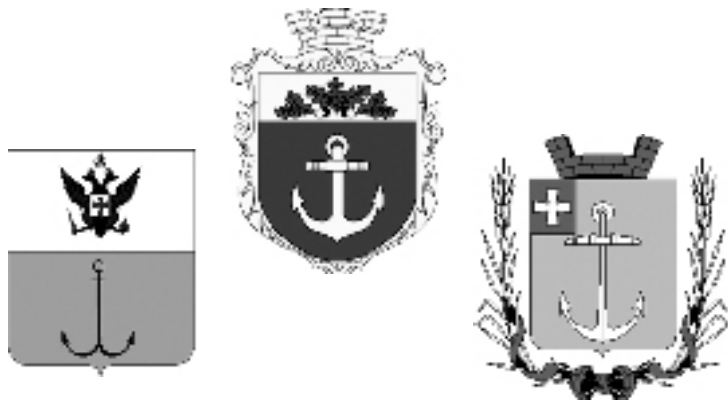
Упродовж усього шляху, уздовж колії – жодного поселення, жодної живої душі. Тільки буйняння неторканої природи, ліси, болота, коні, озера. Одним словом – неповторна романтика вузькоколійки, дивом збереженої при усіляких владах. Дай Боже, щоб не вкрали свої при своїй же незалежності, як це зробили великі українські патріоти з вузькоколією у карпатській Осмолоді.

наполеон орда. ляхівці, костьол оо. домініканців, XIX ст.

дубровиця

волинь, церква

Місто над річкою Горинь, за 25 км від Сарн.

Перші згадки про Дубровицю походять з кінця XII ст., коли тут існував руський град – столиця удільного князівства князів Дубровицьких, гілки роду Рюриковичів. Один із них, Олександр, у 1223 році загинув у битві з татарами на ріці Калка. На початку XIII ст. Дубровиця потрапила у залежність до галицько-волинських князів, а у другій половині століття разом з цілою Руссю опинилася у складі Великого князівства Литовського.

У XIV-XVI ст. управління містом здійснювалося від імені Великих князів Литовських Гольшанських, що осіли у замку над Горинню. Від назви маєтків князі наростили своє ім'я і стали Гольшанськими-Дубровицькими, що володіли величезними землями на Поліссі. Такі маєтки завжди приваблювали ласих на здобич і у 1502 р. татари спустошили і замок, і місто.

Після згасання роду Гольшанських-Дубровицьких колишня князівська столиця у другій

половині XVI ст. стала приватним маєтком у складі берестейсько-литовського воєводства. Його власники змінювалися доволі часто, поміж іншими ними були Фірлеї, Сапіги, Дольські, Вишневецькі, Огністі, Бжостовські. У тих останніх маєток відкупили у 1771 р. Брьол-Плятери і у їхніх руках Дубровиця залишалася до 1939 р.

У 1684 р. Ян Кароль Дольський заклав у Дубровиці монастир піярів з дерев'яним костьолом і колегіумом, які у 1706 р. були знищені шведами під час Північної війни. У 1740 р. піяри будують нову муровану святиню і відтоді Дубровицький колегіум уславився як найкраща школа на Поліссі. У 1832 р. царська влада закрила монастир і відповідно, колегіум.

Наступні власники уже не мешкали у Дубровиці і старий замок Гольшанських-Дубровицьких у XVII ст. лежав у руїнах, а наприкінці XVIII ст. від нього залишилися тільки вали і невеликі фрагменти мурів. І тільки князь Йозеф Антон Вільгельм Плятер обрав для свого житла сусідній фільварок Воробин, де збудував два будинки для гостей у класицистичному

стилі і заклав бібліотеку. Запланований палац так ніколи і не з'явився і Плятери аж до II Світової війни мешкали у гостьових будинках.

У 1796 р. Дубровиця отримала міські права, герб і хоругву, але згодом втратила той статус. Під кінець XIX ст. у місті мешкало 5,5 тис. населення.

Під час I Світової війни Дубровиця була дуже понищена, як, зрештою, і сусідній маєток у Воробині, де у 1918 р. були убиті і самі власники – брати Ігнацій і Антоній Плятери. Уцілілий молодший брат Вітольд після війни все ж відбудував родинне гніздо, але вже більше ніколи там не жив.

У 1924 р. у родині місцевого єврея народився майбутній Нобелівський лауреат у галузі фізики (1992 р.) Георгій Харпак, знаний у Франції як Жорж Шарпак, а у англomовному світі як Джордж Чарпак. У семирічному віці він емігрував з Дубровиці до Франції, де і зробив блискучу наукову кар'єру.

Дубровиця належить до найбільш красивих місць на Волинському Поліссі. Збудоване на високому березі рукава Горині, місто зберегло

регулярний урбаністичний уклад з квадратним ринком, шахівницею вулиць і, у переважній більшості, збереженою забудовою. Посеред ринку стоять одноповерхові торгові палати XIX ст. Поблизу – пізньобароковий костюл Івана Хрестителя з 1740 р., один із найбільш цінних і найбільш збережених костюлів на Волині.

З поміж інших сакральних пам'яток Дубровиці варто згадати класицистичну цвинтарну каплицю з 1767 р. і дві православні церкви: муровану Різдва Богородиці, збудовану у 1861 р. Ігнацієм Плятером, і дерев'яну Св. Миколая з 1872 р., де зберігається оточена культом ікона св. Миколая, перенесена сюди зі знищеної церкви у поближніх Сельцях.

Варта уваги і напівсільська забудова дубровицьких вулиць, особливо Воробинської, з обох боків якої збереглися ряди типових дерев'яних будиночків. Вулиця провадить до колишнього Воробина, що тепер долучений до містечка. Від палацу Плятерів зберігся хіба тільки розлогий парк, що оточує тепер будівлі шпиталю.

любешів, 1916

сарни

сарни, вул. весела, 1930

Місто над рікою Случ, що є другим після Ковеля комунікаційним вузлом на волинському Поліссі. Тут схрещуються залізничні колії і автомобільні траси, що поєднують Україну і Беларусь.

Початком сучасних Сарн була залізнична станція, що у 1885 р. з'явилася на лінії Лунинець-Рівне і яку назвали іменем найближчого до неї села. Ще більшого поштовху у розвитку територія набула у 1902 р., коли уже існуючу колію перетнула нова лінія з Ковеля до Києва. Довкола вузлової залізничної станції виросло поселення, що у 1921 р., маючи уже понад 6 тис. мешканців, здобуло міські права. Тоді тут були великі залізничні майстерні, тартаки і склозавод. Безпосередньо перед II Світовою війною місто налічувало близько 13,4 тис. мешканців.

У 1936-1939 рр. на схід і південь від Сарн з'явився найбільш потужний на східному кордоні Польщі комплекс фортифікацій, так звана укріплена ділянка «Сарни». Її довжина стано-

вила 80 км і тягнулася від озера Сомино, через залізничну станцію Старшів, село Чудель, а потім уздовж Случі, до Тушиці, далі через Поляни і залізничну станцію Моквін, до злиття річки Замочок і Горинь. Фортифікації були зміцнені понад 200 бетонними дзотами. На ліній цих укріплень у вересні 1939 р. точилися жорстокі бої між прикордонними польськими військами і наступаючою советською армією. До 1941 р. советські війська частково знищили лінію укріплень «Сарни», а те, що залишилося, використовували як криївки воїни УПА.

У жовтні 1942 року малі відділи ОУН(р) почали зливатися у великі військові з'єднання. Головне командування УПА визначило 14 жовтня як дату створення Української Повстанської Армії. Цю дату підтверджує один із звітів командування німецької армії, в якому сказано: «Згідно повідомлення головного командування вермахту в Україні за 16 жовтня 1942 року українські націоналісти вперше зібралися у районі Сарн у велике угруповання і постійно отримують наплив нових сил».

К Л Е С І В

сарни, вул. колейова, 1930

На схід від Сарн, при залізничній колії з Коростеня до Києва, лежать три поселення, які можуть бути хорошими вихідними точками для мандрівки найбільш безлюдною, але і найбільш цікавою з природничої і етнографічної точок зору частиною Полісся на схід від річок Случ і Горинь.

Першим з них є село Клесів, що за 20 км від Сарн. Клесів належав колись до маєтків у Стрільську, неподалік Сарн, якими володіли отці піяри. У 1902 р. за 3 км звідти збудували залізничну колію з Сарн до Коростеня. При станції з'явилося поселення, швидкому розвитку якого у міжвоєнний період сприяли неглибокі поклади граніту. Тут з'явилися великі каменоломні, які притягували численних робітників. Перед II Світовою війною каменоломні у Клесові належали до найбільших видобувних підприємств на Волині, чия продукція перевищувала 100 тис. тон граніту щороку. Після вій-

ни село набуло статусу поселення міського типу.

Неподалік залізничної колії дотепер діє гранітний кар'єр глибиною понад 100 м, а довкола – безліч уже вироблених покладів, частково заповнених водою. Клесівський граніт належить до гранітної плити, що відносно неглибоко залягає під майже усім Поліссям. Власне ця непроникна гранітна плита і є головною причиною поліських боліт.

На північ від Клесова розташований заповідник Сомине – велика територія боліт і лісів, що є частиною Рівненського заповідника. Найліпша пора для мандрівки заповідником – весна, коли відносно високий рівень води на болотах надає їх особливої привабливості і чистоти, а птахи активно будують гнізда і готуються до кладки яєць. Влітку болота звичайно більш сухі і доступні, натомість усіх подорожніх загризають особливо докучливі комарі і інші кровопивці-комахи.

ТОМАШГОРОД

сарни, вул. юзефа пілсудського, 1930

Схожий за історією і Томашгород, що лежить за 10 км від Клесова і так само виник як поселення довкола залізничної станції.

Старе село Томашгород лежить за 7 км на північ від станції. Колись вона називалася Сехи і там до II Світової війни збереглися маєтки власників – Гольшанських, а потім Четвертинських. Стараннями князя Івана Четвертинського у 1788 р. поселення отримало магдебурзьке право і сучасну назву Томашгород. Згодом маєток перейшов до Сичевських і у їхніх руках залишався аж до 1939 р. У 1919 р. Сичевські збудували у маєтку костюл, який був знищений у роки II Світової війни.

У 1902 р. при залізничні колії з Сарн до Коростеня з'явилася станція Томашгород, а при ній і поселення. Його розвиток наступив у міжвоєнний період, коли почалася розробка покладів кольорового граніту. Найбільшого розмаху каменоломні набули уже після II Світової війни.

До сьогодні поруч з Томашгородом залишилося кілька діючих гранітних кар'єрів і каменоломень. У старому Томашгороді, який тепер є окремим селом, збереглася дерев'яна колишня греко-католицька Богословська церква, збудована у 1788 р. на кошти Івана Четвертинського. З Томашгорода можна вирушити у мандрівку на болота заповідника «Сомине».

р о к и т н е

сарни, костъол, 1930

Ще 10 км далі на схід лежить на розлогій рівнинці поміж лісів село Рокитне.

У XVI ст. це село належало князям Капустам, від 1581 р. – князям Вишневецьким, з XVII ст. перейшло до маєтків Гойських. У 1863 р. її власником, або орендарем був такий собі польський патріот Ричевскі. За участь у січевому повстанні царський уряд конфіскував усі його маєтки і передав їх генералу Охотнікову. У 1896 р. генерал уклав угоду з бельгійською фірмою, яка збудувала у Рокитному склозавод і окреме поселення для 300 працівників. Через кілька років завод купив підприємець Розенберг, чийми стараннями поблизу Рокитного з'явилася залізнична станція, названа спершу на честь генерала Охотніково. Звичайно, це дуже пришвидшило розвиток поселення, котре переросло в містечко, мешканцями якого були головню працівники склозаводу і євреї. Село Рокитне залишалося окремим поселенням з переважною більшістю українців.

У міжвоєнний період населення містечка зросло з 1,5 тис. у 1921 р. до 4 тис. у 1939 р., до чого спричинилася жвава торгівля з советською Росією, кордон якої був заледве за кілька кілометрів на схід.

Під час II Світової війни усе єврейське населення містечка було або знищене на місці, або вивезене до гетто у Сарнах.

У тій частині поселення, що лежить на південь від залізничної колії, збереглася колишня містечкова забудова. У колишньому костьолі св. Терези тепер розташований будинок культури. На католицькому і єврейському цвинтарях збереглися частково старі надгробки.

На північ від залізничної колії діє збудований ще наприкінці XIX ст. склозавод. На півночі містечко поєднується власне зі селом Рокитне, де на увагу заслуговують дерев'яна православна церква початку XX ст. і старовинний цвинтар з численними кам'яними хрестами і надгробками. За місцевою легендою, цвинтар стоїть на території колишнього татарського місця поховання.

березне

любешів, замкові ворота, 1916

Місто, розташоване на правому березі річки Слuch, за 22 км від залізничної станції Малинськ на лінії Рівне—Сарни, за 66 км від Рівного.

Уперше місцевість згадується у 1446 р., а від 1584 р. джерела уже називають поселення містечком. У XVI ст. його власниками були князі Головні-Острожецькі, які мали тут свій замок. Наприкінці того ж століття Березне належало до маєтків каштеляна брацлавського і старости луцького Миколая Семашка, котрий збудував тут перший дерев'яний костьол. Його донька віддала Березці як посаг своєму чоловікові, старості червогородському Станіславу Даниловичу. З другої половини XVIII ст. Даниловичі почали розпродувати березнянський ключ, який відкупив у них рід Коженьовських.

Після поділу Польщі Березним управляв ротмістр кавалерії Міхал Коженьовскі, не забувши при тому збудувати новий костьол і садибу. За його заповітом з 1854 р. Березне відійшло до родичів Малинських. Новий господар, Міхал Малинськ славився оригінальністю і скупістю. Він замешкав у сусідньому Зірному, де збуду-

вав собі модерну, як на той час, садибу. Його син, Емануель, більшу частину свого життя провів за кордоном, де і розтринькав успішно чималий маєток свого батька. Він також зажив слави екстравагантного оригінала, бо прилітав до садиби у Зірному на власному літаку і мав намір одружитися з відомою красунею тої епохи, танцюристкою Клео де Мероде. Однак, помираючи у 1938 р., спокутував свої численні гріхи, віддавши рештки маєтків сестрам урсулянкам.

Після II Світової війни були зруйновані майже усі, існуючі до 1939 р., пам'ятки Березного: дві ренесансові міські брами, костьол з 1817 р., монастир бенедиктинок і садиба Коженьовських з XIX ст. Залишився тільки фрагмент садибного парку, який тепер є міським парком. На його околиці стоїть будівля з портиком і колонадою, що, напевно, є частиною колишньої садиби. Тепер у будинку розташувався краєзнавчий музей. У південній частині місцевості, на роздоріжжі доріг на Рівне і Соснове (до 1946 р. Людвіпіль), стоїть пізньокласицистична православна церква з 1845 р., побудована на кошти Коженьовських.

КОСТОПІЛЬ

костопіль, костьол, 1916, герб князів чарторийських «литовська погоня»

Районне містечко, що лежить посеред лісів Волинського Полісся, при трасі і залізничній колії з Рівного до Сарн.

Первинно місцевість мала назву Остальці. Великі та Малі Остальці як власність князів Заславських згадуються в реєстрах 1648-1658 років. У 1783 р. кухмістр коронний Леонард Ворцель заснував тут містечко, яке і назвав Костпіль або Костопіль. Наприкінці XVIII ст. у містечку 30 дворів і 248 мешканців (172 кріпаки, 4 шляхтичі, решта – міщани і вільні поселенці).

У 1793 р., після поділу Польщі Костопіль, разом із усією Правобережною Україною, відходить до складу Російської імперії, однак польська шляхта деякий час зберігає свої соціальні та політичні права.

У 1861 р. Костопільський маєток стає власністю князя О. Чарторийського – великого волинського магната, що був власником 23 тисяч десятин землі.

За відомим нам уже розвитком подій, Костопіль починає бурхливо розвиватися у 1883 р., коли поблизу проклали залізницю з Рівного до

Сарн. Виникла потреба у більшому храмі і у 1893 р. збудовано церкву св. Олександра Невського, що є зразком волинської монументальної архітектури кінця XIX – початку XX століття.

У 1922 р. Костопіль отримує міські права і відтоді кількість мешканців стрімко зростає – від неповних 2 тис. у 1922 р. до понад 7 тис. у 1939 р.

Улітку 1941 р. німці вчинили один із найбільших в околиці погромів, знищивши понад 2 тис. євреїв Костополя, про що нагадує пам'ятник на місці знищення євреїв у 1941-1942 рр.

Лісисті околиці Костополя були одним із багатьох регіонів активної дії з'єднань УПА.

У ході нещодавніх історичних розвідок мешканців підтвердилося, що у братській могилі на цвинтарі села Бечаль на Костопільщині поховані упівці – підполковник Василь Івахів на псевдо «Йосип Сонар», «Сом» (легендарний герой національно-визвольних змагань, оспіваний у найвідомішій повстанській пісні «Деся там далеко на Волині створилась Армія УПА»), поручник Юліан Ковальський, відомий на псевдо «Джин», та чотовий Семен Снятецький на псевдо «Рулящий». Тепер на місці поховання стоїть пам'ятник бойовим командирам УПА.

ВОЛОДИМИРЕЦЬ

ковель, жіноча прогімназія, поч. XX ст.

За 35 км на північний захід від Сарн, посеред лісів, віддалік від усіх комунікаційних шляхів, лежить місто Володимирець.

Час виникнення Володимирця і досі залишається невідомим. За місцевими переказами, поселення нібито заснував власник копалин Володимирко, який плавив метал з місцевих болотних руд, хоча ця версія, мабуть, має досить пізнє походження. На території селища збереглися залишки давньоруського городища. У поборовому реєстрі Луцького повіту за 1570 рік містечко згадується як «давнє поселення». На той час воно було власністю Івана Кірдея-Мнішинського, пізніше переходить до Чарторийських, які згодом за 400 тис. злотих продали його воєводі Казиміру Пацу. А у першій половині XVII ст. ним володіє Стефан Четвертинський з Нової Четвертні, родоначальник молодшої лінії свого роду, оборонець православ'я, противник уніатства і єзуїтів, приятель козацького гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, учасник багатьох воєн. Під кінець життя він осів у Володимирці і уже його син, теж Стефан,

домігся для поселення магдебурзького права. Щоб привабити поселенців до знищеного під час козацьких воєн міста, князі Четвертинські звільнили мешканців від плати чиншів, податків, контрибуцій, жовнірських постоїв та інших повинностей. Місто виводилося з-під юрисдикції воєвод, каштелянів, підкоморіїв, старост та інших королівських урядників, а в усіх своїх справах міщани мали судитися перед війтом або власником міста за «артикулами» магдебурзького права.

Дозволялося також проводити у Володимирці щороку три ярмарки: «один на свято грецьке (православне) Нового Року, себто свято св. Василя – на п'ять тижнів, другий – на свято грецьке Вознесіння Господнього – на три тижні, а третій – на Воскресіння Пречистої Діви Марії – на шість тижнів»; та щотижневі торги у неділю та п'ятницю. Тому, крім землеробства, населення його займалося ремісництвом і торгівлею. Торгувати сюди приїздили купці з Луцька, Рафалівки, Пінська, Острога, Клевані. Про широкі торговельні зв'язки Володимирця свідчать виявлені знахідки різних монет XVI-XVII століть.

У ті часи Володимирець був відомим центром ливарництва, адже тут виливали дзвони з залізної руди із села Рудки і інших навколишніх сил. Руду плавили на деревному вугіллі. Однак, навіть це не зменшило негативні наслідки незручного розташування Володимирця далеко від усіх доріг і торгових шляхів – з часом місто втратило своє значення.

У часи Хмельниччини 1648-1654 рр. населення Володимирця брало участь у селянських заворушеннях. У жовтні 1654 року містечко й замок Володимирець займали українські козацькі полки і російські війська.

За Андрусівським перемир'ям між Річчю Посполитою і Московським царством Володимирець залишився за Польщею. На початку 1705 року у ньому створюється католицька парафія Луцького деканату.

На кінець ХІХ ст. у Володимирці була церква, костюл, 2 синагоги, 149 будинків і проживало 1083 мешканці. Ще зберігалися сліди замку та валів. Відбувалися щорічно 4 ярмарки.

У 1827 р. новий власник Вінцент Йозеф Красіцкі почав у Володимирці будову костюлу і власного палацу.

У другій половині ХІХ і на початку ХХ ст. у Володимирці з'являються невеликі підприємства. З 1870 року працював винокурний завод. Згодом повітове земство відкрило невелику черепичну майстерню. Працювали селяни й на лісорозробках – цьому сприяла прокладена напередодні І Світової війни вузькоколійна залізниця Антонівка – Хіночі, яка проходила поблизу Володимирця.

У час І Світової війни палац у Володимирці остаточно спорожнів і відтоді у ньому ніхто не мешкав.

У міжвоєнному Володимирці було близько 2 тис. мешканців, з яких половина була євреями. Доля більшості з них була вирішена у місцевому гетто у час ІІ Світової війни.

У лютому 1943 р. у Володимирці відбувся перший бій відділу УПА під командуванням Гриця Перепняка – псевдо «Довбешка-Коробка». Часопис «Вісті з фронту УПА» (ч. 1. – 1943 р.) повідомляв: «7 лютого цього року відбувся наступ першої сотні УПА на м. Володимирець (тепер Рівненська обл.). Найкраще відзначився особистим прикладом одчайдушності командир сотні – «Довбешка-Коробка».

Здобуто 20 крісів, 65 коців, амуніції й ін. Зі сторони ворога впало 7 людей, включно з командиром жандармерії. З нашої – 1 вбитий, 2 поранених».

У сучасному Володимирці, на теренах колишнього князівського маєтку, зберігся один із небагатьох на Волинському Поліссі класицистичний палацовий ансамбль маєтку Красіцких. Після II Світової війни у палаці розмістили школу, тепер тут церква і церковні приміщення православної парафії. До палацу прилягає парк, один із найцінніших на Волині, визнаний пам'яткою природи. В одному з його кутків збереглися рештки валів і замку князів Чарторийських з XVI ст. Якщо додати сюди місцевий Історико-красознавчий музей, то це буде, мабуть, майже повний перелік пам'яток славного минулого міста Володимирець.

с т а р а р а ф а л і в к а

ковель, вул. базарна, поч. ХХ ст.

Найдавніші згадки відомі з 1647 р. На прохання власника містечка Павла Тетері (у 1663-65 рр. – гетьмана Правобережної України) Рафалівка отримала 22 травня 1666 р. королівський привілей на магдебурзьке право та дозвіл проведення чотирьох ярмарків і торгу. Згодом землі належали Олізарам.

На початку ХХ ст. у містечку було близько 2 тис. мешканців, з яких 90% були євреями. Після руйнувань I Світової війни містечко втратило своє значення ще й з огляду на те, що за 12 км з'явилася залізнична станція Рафалівка і при ній охоче селилися мешканці. Тому історичне місто почали називати Стара Рафалівка, а нове залізничне – просто Рафалівка.

Під час II Світової війни у Старій Рафалівці тут був опорний пункт Української Повстанської Армії. За підтримку, яку місцеві мешканці надавали підрозділам УПА, советські каральні загони спалили Стару Рафалівку, від якої залишилось кілька хат. Ось як про це написано у донесенні політичного референта Військового округу УПА «Заграва» за жовтень 1943 року: «Большевики... напали на Стару Рафалівку, яку спалили. Вбили 60 осіб, з них 8-х з районного активу. Вбито політичного референта Тетерю (Бугая). Погрожували смертною карою за підтримку УПА».

КОСТЮХНІВКА
ПРИЛІСНЕ
КАРАСИН

ковель, міст, поч. XX ст.

Костюхнівка

Невеличке, але славне село за 16 км на північний схід від Маневич.

Перша писемна згадка про поселення датується 1557 роком. Філологи кажуть, що назву визначило давньоукраїнське слово «коуст» – куш (XIV-XV ст.ст.).

Село пов'язане з багатьма історичними подіями. Насамперед, перебуванням тут визначного діяча сусідньої Польської держави Юзефа Пілсудского.

Сибірський засланець, засуджений за підготовку замаху на імператора Олександра III, і командир бригади в армії імператора Франца-Йосипа I; поміщицький син, нащадок давнього шляхетського роду і головний редактор підпільної соціалістичної газети; організатор пограбувань банків та поштових потягів і почесний гість князів Радзивілів у їхньому старовинному замку в Несвічі; в'язень німецької тюрми і перший маршал республіки; людина,

яка кидала своїм супротивникам брутальні, казармені звинувачення, і автор романтичних віршів, справжніх перлин поезії; діяч, який ніколи не визнавав аксіоми «Політика – це мистецтво можливого», припускався божевільних помилок в оцінці ситуації, зазнавав нищівних поразок, а водночас після кожної з них зміцнював свій авторитет і здобував нових послідовників; людина, яка за життя і нині, через 66 років після смерті, викликає гарячу, зворушливу любов, і людина, яка за життя і нині, через 66 років після смерті, викликає дику, страшну ненависть. Все це – Юзеф Гіньятович-Кошчєсха-Пілсудскі, комендант польських легіонів, начальник польської держави, яку він відродив після 123 років

За Олексієм Підлуцьким

Легіонери під його командуванням у роки I Світової війни протистояли військам царської Росії на околицях села, відстоюючи майбутню незалежність Польщі. Про ті події до тепер нагадують численні пам'ятні знаки з написами,

турійськ, поч. ХХ ст.

зображенням герба Польщі. За вказівкою Юзефа Пілсудського поблизу Костюхівки, у 30-х роках минулого століття насипано пагорб, котрий став найвищою точкою району. Також було розроблено проєкт меморіального комплексу. Але задум не вдалось втілити. Польська Гора так і височіє за селом, а неподалік розташоване кладовище польських легіонерів.

В околицях Костюхівки, за 1,5 км на захід від села, збереглися редути Пілсудкого, де можна побачити сліди окопів і земляних укріплень.

Прилісне (Маневичі, Мановці)

Назва Прилісне з'явилася на мапі Волинського Полісся після II Світової війни. До того часу село називалося Маневичі і є кілька версій щодо походження цієї назви. Вірогідним виглядає давній і найбільш поширений переказ, за яким на схід від Чернеч Городка, над річкою Веселухою постійно отаборювалися цигани. Звідси вони йшли до Чернеч Городка, щоб виманити у мешканців трохи їжі. При наближенні циган жителі Чернеч Городка попереджали один одного: «Мановці йдуть!» Назва «мановці» згодом закріпилася за першими поселенцями, а згодом якимись хитрими філологічними шляхами переродилася у вже відомі нам Маневичі, тобто сучасне Прилісне (з 1964 р.). Головне, не переплутайте.

Маневичі були знані від XVI ст., тоді вони належали до маєтків Луцького замку. У другій половині того ж століття власністю тішилися Хвальчевські, потім Сангушки.

Карасин

Село за 16 км на північ від Маневич. Подейкують, що колись тут було велике озеро, на березі якого і оселилися люди, бо було воно дуже багате на рибу, особливо гарно ловилися і смажилися карасі. Версію походження назви села залишаємо дослідникам, але для нас вона очевидна. Перші згадки про село знайшлися у документах середини XVI ст.

Озеро тепер не у селі, а за два кілометри на північ від нього і називається воно Тросне. Улітку привабливе і мальовниче, але риба уже не та.

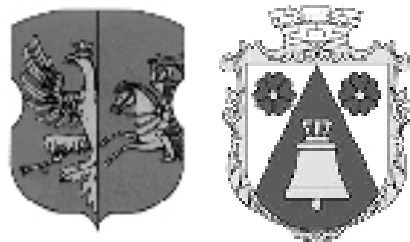
На увагу мандрівників у Карасині заслуговує дерев'яна Михайлівська церква, первинно уніатська, збудована у 1691 р. Дзвіницю добудували уже у 1882 році. Основною окрасою храму є неординарний купол. В інтер'єрі церкви дерев'яна декоративна різьба XIX століття. Тут також зберігаються старовинні ікони та церковні книги.

Дуже цікаво оглянути у Карасині вітряний млин. Навіки зупинилося кріплене до осі велетенське колесо-маховик. Назавжди завмерли жорна. Тільки вітри не забувають, приходять, чіпляються за могутні крила, гойдаються на іржавих ланцюгах, нишпорять у вітряку, наче шукають свого друга мірошника.

Вітряний млин села Карасин був побудований після II Світової війни. Вітряк простої конструкції. Дуб, що використали для будівництва, привезли з Ковеля і в діаметрі він мав близько одного метра. Силами місцевої громади вітряк частково відреставрований, і хто знає, можливо, він знову закрутиться-замелеться.

КОЛКИ

колки, 1916

Селище, що лежить у місці, де траса з Луцька до Маневич перетинає ріку Стир, за 20 км на південний схід від Чарторийська.

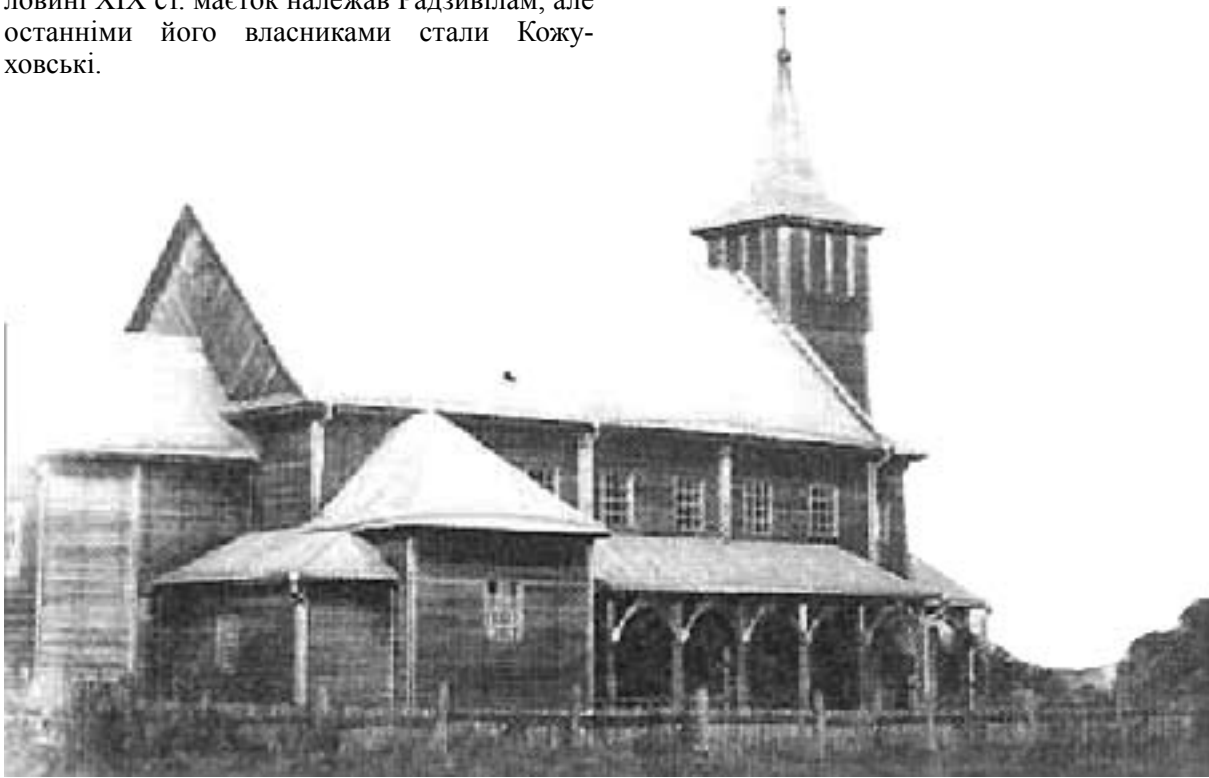
Поселення, що засноване було при старій дорозі з Пінська до Дубна, уперше згадується на початку XVI ст. як село, що належало до володінь Луцького замку. У першій половині того ж століття поселення належало уже князям Острозьким, у другій – князям Сангушкам, які встигли залишити по собі замок, що потім перейшов до Лещинських. Як свідчать історичні джерела, у 1649 р. козаки вчинили у Колках погром єврейської людности. У 1674 р. Самуель Лещинський на свої кошти спорудив у Колках перший дерев'яний костьол.

У XVIII ст. Колки були уже маєтком Радзивілів і славилися своїми гучними ярмарками, на яких, поміж иншим товаром, дуже цінувалася сіль, привезена аж з півдня. Ще у першій половині XIX ст. маєток належав Радзивілам, але останніми його власниками стали Кожуховські.

Під час I Світової війни уздовж ріки Стир точилися запеклі бої, що спричинилися до значних руйнувань у місті. Тоді згоріло багато будівель, поміж иншими і згадуваний дерев'яний костьол. У 1929-1930 рр. місцеві мешканці будують новий храм, і знову дерев'яний. Або грошей забракло на мурований, або уперті дуже.

У міжвоєнний час єдиним жвавим місцем у Колках була річкова пристань, куди приходили кораблі з Луцька і Пінська. І ще містечко оживало у час літніх і осінніх ярмарків, де торгували ягодами, грибами, горіхами з усіх польських лісів. Традиційним заняттям мешканців було плетіння кошиків і сітей. Варто згадати і про окрему групу росіян, колишніх царських чиновників, які осіли у містечку і у міжвоєнний час жили собі окремих, замкнутим життям.

Центром бурхливих подій стали Колки у часи II Світової війни.

У березні 1943 року в містечку Колки була невелика німецька залога, якій був доручений безперервний збір контингенту від населення та перекачування його до райху. За півроку до цього есесівці провели криваву і злочинну акцію – вимордували у Кривому лісі все єврейське населення, вказавши українцям, що їх чекає така ж доля.

Березневої ночі збройні відділи повстанців з боєм зайняли містечко. На великій території між залізницями Ковель–Сарни та Ковель–Ківерці–Рівне – від річок Прип'яті на заході та Горині на сході – перестала функціонувати німецька адміністрація, було встановлено українську цивільну й військову владу. Колки та навколишні терени були, аж до приходу большевиків, звільнені від німецької окупаційної влади, і стали адміністративним центром Колківської республіки.

Цивільну владу в республіці здійснювали районні і сільські управи, військову й господарську – станиці. Поруч з цивільними органами влади були політичні, військові, охоронні, господарчі структури, які, як цивільна влада, підпорядковані проводу ОУН на цьому терені.

Політичний провід в Колківському районі й містечку очолював Юрко Шевченко (він же «Моряк»), який пізніше загинув від рук енкаведистів у лісі біля села Новосілки.

Пропагандистом у політичному проводі ОУН була колківська учителька, поетеса Галина Рейкіна – замордована енкаведистами у Рівненській в'язниці. Галина вчителювала в селах Довжиці, Острови, писала чудові вірші.

Колки стали і місцем перебування штабу Кліма Савура – командуючого групою «УПА-Північ», а у приміщенні колишньої польської школи на Рудні було відкрито старшинську школу, де готували офіцерів-артилеристів,

зв'язківців, кавалеристів і інших. Школу очолював офіцер армії УНР Галайда. Був він наділений не тільки військовими званнями, а й здібностями – музиканта, диригента. У старшинській школі керував він великим добре зібраним хором.

У Колківській республіці чітко функціонували і господарські структури УПА, зокрема, тут були кравецькі і шевські майстерні, які забезпечували воїнів УПА. Шили взуття, білизну, одяг з матеріалів, виготовлених місцевим населенням.

У містечку на теренах республіки було п'ять військових повстанських шпиталів, де лікарі повертали здоров'я пораненим повстанцям. Великий повстанський шпиталь був поруч містечка Колки, на лівому березі річки Рудня. Працював у ньому місцевий лікар Борис Ананевич.

Функціонували млини, їдальня, лазня. Повстанці відновили роботу місцевої електростанції, світло від якої подавали до лікарень, друкарні і школи. Напередодні відкриття школи у колківській друкарні було видрукувано буквар. Досі невідомо, хто його готував. Але ця подія не була випадкова. Так, 20 серпня 1943 року командир військового округу «УПА-Заграва» Іван Литвинчук-«Дубовий» видав наказ, в якому сказано: «На всіх теренах, звільнених УПА від імперіалістів, дня 15.09.1943 р. почати 1943/44 навчальний рік в школах, де можливо закінчити ремонт на цей термін і є педагогічні сили. Дня 1.10.1943 року почати навчальний рік у всіх інших школах звільненого терену та забезпечити педагогічними силами. Навчання в школі є обов'язковим».

Все доросле чоловіче населення містечка було зорганізоване в повстанські навчальні сотні, в яких навчалися військовій справі. Очо-

лювали їх сотенні Іван Каразія, Віталій Малевич, Микола Мордик. Молодь була зорганізована в молодіжній організації «Юнаки».

У містечку перебувала надрайонна служба безпеки.

Колківська республіка була добре організованим владним утворенням з багатьма ознаками української державності. Колки стали своєрідною повстанською столицею, у якій гартували національний дух вояки УПА, проходили передислокацію і переформування курені і сотні, загартовували свій дух сотні молодих вояків УПА, які взяли зброю в руки, щоб захистити свій народ від окупантів.

У Колках відбувалися наради вищого командування УПА. Влітку 1943 року в Колківському районі перебувало від 8 до 10 сотень вояків УПА. На Колківщині перебував шеф штабу «Бористень», начальник жандармерії «Острий», курінний «Олег» з трьома сотнями стрільців. Охороняла штаб сотня «Бескида». Коли

«Дубовий» пішов з Колок, то тут залишився зі своїм загonom «Олег». Влітку 1943 року на схід України в рейд пішли загони «Шаули» й «Верещака». Деякий час на Колківщині перебував головний інтендант УПА «Печера».

Влітку 1943 року німці вже вкотре зробили спробу захопити містечко. За 15 кілометрів від Колків відбувся бій, в якому було підбито 3 танки, захоплено в полон 40 нацистів. У селі Яблуньці повстанці обміняли німецьких полонених на своїх.

Восени, скориставшись відходом повстанських відділів на схід, німці розпочали велику каральну акцію з трьох напрямків: Луцька, Рожищ, Маневичів. Тоді у східній частині містечка незгорілими лишилися лише чотири будинки. Взнявши містечко, карателі його поспішно залишили, і аж до наближення фронту наприкінці 1943 року німці там не з'явилися.

ЧЕТВЕРТНЯ

колки, селянські типи, 1916, герби князів четвртинських «руська погоня», «литовська погоня»

Село на межі широкої долини Стиру, за 14 км на південний захід від Колок, родинне гніздо старовинного руського роду князів Святополк-Четвертинських, що походять від київських Рюриковичів.

Засновником роду був князь Олександр Святополкович, що жив у XIV ст. і першим почав називати себе Четвертинським. Наприкінці XV ст. власником Четвертні був Федір Четвертинський. Його два сини – Федір і Андрій дали початок двом головним гілкам роду. Андрій успадкував село Боровичі, що на іншому березі Стиру, яке згодом стало містечком Нова Четвертня, а Федір став власником Четвертні, яка відтоді почала називатися Стара. Власне так само назвали і дві гілки роду Четвертинських – Стара і Нова. Обидві початково православні, вони невдовзі перейшли на католицизм і цілковито сполонізувалися. Останній потомок по чоловічій лінії Старої Четвертні помер після II Світової війни, а єдина представниця тієї гілки княгиня Кароліна Четвертинська мешкає у Швейцарії. Натомість сильно розгалужена гілка Нової Четвертні має численних нащадків у цілому світі.

Уже у XIV ст. Четвертинські мали у Четвертні замок, який напевно зруйнувався, бо уже у XVI ст. у Новій Четвертні збудували новий. У 1437 р. на кошти князів у Четвертні засновано православний монастир, при якому у 1624 р. Григорій Четвертинський заснував друкарню, де в 1625 р. віддруковано книги «Часослов» і «Псалтир». Згодом друкарню перенесли до Луцька. На початку XVIII ст. монастир прийняв уніатство, а у 1804 р. був скасований царською владою. Монастирська церква стала

православним храмом. Власне цей Преображенський храм і є головною пам'яткою Четвертні.

Будівництво Свято-Преображенського монастиря розпочалося на місці зруйнованого дерев'яного монастиря, що існував з 1437 року.

В архітектурно-конструктивних формах церкви відчутні відлуння традицій архітектури стародавньої Русі й елементи українського бароко. Внутрішній інтер'єр храму вражає своєю величністю. Досить цікавим елементом є те, що стеля храму теж змурована із цегли. Завдяки такій архітектурі вдалося досягти високого акустичного ефекту. Цегляно-муровані стіни зберігаються понад 400 років. Секрет міцності муру полягає в тому, що у розчин додавали курячі і гусячі яйця з шкарлупою.

Перед вівтарем собору – іконостас старовинного візантійського типу, що складається з позолочених кіотів з тонким, мистецько виконаним рисунком.

На подвір'ї розташована дзвіниця, яка доповнює красу церкви своїм неординарним купольним дзвоном. Побудована у 1905 році. В інтер'єрі дзвіниці збереглась декоративна різьба по дереву XVIII століття.

За народними переказами, для роботи в храмі були викликані майстри з Італії, які так розписали церкву, що кольори були «мов живі». Залишки того чудового розпису можна роздивитися і зараз на фрагментах іконостасу та царських воріт.

Унікальним явищем для храму є те, що тут і понині на великі релігійні свята служба ведеться із старовинного рукописного Євангелія 1636 року видання, загальною вагою 32 кілограми.

ШЛЯХ

ДО КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО
І ВОЄВОДИ АДАМА КИСІЛЯ

Т О Р Ч И Н

волинъ, поч. XX ст.

Давнє містечко над річкою Серна, за 22 км від Луцька.

Поселення належить до найстаріших на Волині, уперше згадується у літописі 1093 р. як село, знищене половцями. Від XVI ст. Торчин належить луцьким римо-католицьким єпископам. Один із них, Єжи Фальчевскі збудував тут замок, а у 1540 р. дав кошти на спорудження дерев'яного костьолу. У тому ж році єпископ, уже маючи костьол і замок, відважився просити у короля Зигмунта Старого міські права для Торчина з привілеєм трьох щорічних ярмарків. Торчин їх отримав, але тоді все було не так просто. Натомість єпископи зобов'язалися утримувати і ремонтувати одну їх городень (земляно-дерев'яна оборонна конструкція) Луцького замку. У XVIII ст. у Торчині з'явилася літня резиденція єпископів.

Після поділу Польщі маєтки єпископів були конфісковані царськими властями і продані у приватні руки. У XIX ст. маєток належав Каршам, а згодом графам Тарновським. Перед II Світовою війною у Торчині було 4,5 тис. мешканців, з яких 80% були євреями.

У сьогоднішньому Торчині практично не залишилось пам'яток, натомість звертає на себе увагу рідкісне явище – пропорційна, красива, сучасна архітектура, модерний католицький костьол св. Трійці і св. Івана Хрестителя.

І звичайно ж, у нашому віртуальному рекламному і цілком сенсорному кулінарному житті ми знаємо кетчупи, майонези, гірчиці під троговою маркою Торчин продукт. Місто дістало друге дихання, тим разом із апетитним запахом часнику і помідорів.

Л О К А Ч І

локачі, костьол, поч. XX ст.

Селище міського типу, центр Локачинського району, розташоване на правому березі річки Луга. Кажуть, що назва походить від давнього слова локати, лочити, що означає жадібно, багато їсти.

Є ще кілька, зовсім інших версій. Відомо, що на території селища було чимало воїнів-лучників – захисників Локачинського замку, та майстерних зброярів, луки яких славилися своєю надійністю. Інший переказ стверджує, що назва містечка походить від давньоукраїнського слова «лукачі», тобто люди, які живуть на полях-луках. Окрім цього, зелені луки є символом родючості локачинської землі, яка стала годувальницею як для люду, так і для коней і худоби. Якихось більш детальних переказів щодо походження назви нам не вдалося знайти, отож це завдання для мандрівників і читачів.

У XVI ст. місцеві багатства належали князям Збаразьким, і найбільш правдоподібно, що це вони спорудили на березі річки Луга замок, обабіч старого торговельного шляху з Кременця до Володимира.

У другій половині століття поселення потрапляє у руки князів Чарторийських, згодом переходить до Сангушків, окрема лінія роду

яких відтоді називалася князями на Локачах. У 1726 р. Павло Сангушко збудував у Локачах дерев'яний костюл. Після ліквідації острозької ординації у 1753 р. Сангушко подарував Локачі Францискові Салезію Потоцькому із Христинополя над Бугом (тепер це містечко з огидною назвою Червоноград у Львівській області). Той також довго не переймався долею містечка, і у 1766 р. уже наступна власниця, Теофіла Вільжина будує у Локачах мурований костюл і поміщає у ньому чудотворний образ св. Антонія. У 1778 р. її син, чернігівський воєвода Людвіг Вільга якимось домігся для поселення міських прав і привілею на чотири ярмарки щорічно. На той час замок був уже руїною, а Вільга мешкав у будинку у центрі містечка. Двічі – у 1781 і 1787 рр. у ньому гостював польський король Станіслав Август Понятовскі.

Наприкінці XIX ст. Локачі мали 2,3 тис. мешканців, переважно євреїв.

У містечку, мальовничо розташованому у долині ріки залишилося не так уже й багато пам'яток. Костюл 1771 р. після II Світової війни був розібраний до фундаментів, не відомо також, що сталося з чудодійним образом св. Антонія. На південь від містечка, посеред річкових лук, до II Світової війни існували руїни замку XVI ст., від яких тепер залишилися хіба сліди.

з а т у р ц і

локачі, церква, 1916

також військове судочинство. У XVII ст. почесний шляхетський титул.

На півдорозі до Володимира Волинського лежать Затурці, одна із найбільш цікавих місцин тієї частини Волині.

Перші згадки про поселення припадають на XIII ст. У документах XVI ст. поселення значиться як власність шляхтича Б. Затурецького.

У XVI ст. Затурці були власністю Гулевишів, а у першій половині XVII ст. – маєтком волинського каштеляна Івана Лагодовського, який у 1620 р. заклав тут монастир оо. августинців. У 1642 р. черговий господар, волинський мечник Валер'ян Підгородинський вибудував для ченців новий, мурований костьол.

Мечник – історичний титул. У Київській Русі у IX-XII ст. – особа, що належала до молодшої князівської дружини разом з дитським виконувала деякі судові функції (зокрема, брала участь при випробуванні «залізом». У Речі Посполитій – особа з пошту короля або великого князя, що під час урочистих церемоній несла перед ним меч. Коронний мечник здійснював

У 1648 р. монастир потерпів від наїзду козаків, котрі убили двох монахів. У 1706 р. у Затурцях відбувся з'їзд делегатів усіх монастирів оо. августинців у Речі Посполитій, на якому було обрано нового пріора – отця Кандида Потоцького.

Монастир оо. августинців був скасований царською владою у 1832 р., а костьол відтоді служив парафіяльним храмом. У часи I Світової війни російська артилерія врешті остаточно розправилася з костьолом, зруйнувавши його дощенту. Храм відбудували аж у 1932-33 рр.

Славні Затурці не стільки своїм минулим, насправді доволі типовим для Волинських маєтків, скільки людьми, що там народилися. Яскравим прикладом є Галина (Єлизавета) Василівна Гулевичівна – відома меценатка, одна із фундаторок Києво-Могилянської Академії.

У Затурцях народився і В'ячеслав Казимирович Липинський – відомий

володимир волинський, 1916

мий український історик, політолог,
громадсько-політичний діяч.

Польський шляхтич Вацлав, або В'ячеслав, Липинський народився 5 квітня 1882 року у родинному маєтку Затуриця на заході Волині.

Після закінчення Першої Київської гімназії В'ячеслав Липинський служив у Ризькому драгунському полку у місті Кременці на Волині, звідки був звільнений через хворобу. Згодом він навчався на філософському факультеті Ягеллонського університету у Кракові та на факультеті літератури і соціальних наук Женевського університету. На початку Першої світової війни Липинський був мобілізований до російської армії

в'ячеслав липинський (1882-1931)

і в чині прапорщика воював у Східній Пруссії, проте через хворобу був переведений до резерву.

1917 року він став співзасновником Української хліборобсько-демократичної партії та автором її програми, яка базувалася на двох засадах: приватна власність на землю і незалежність України. Від початку червня 18-го року Липинський був послом Української Держави, а згодом і Української Народної Республіки у Відні. Через 15 місяців він пішов у відставку на знак протесту проти страти полковника Болбочана.

Упродовж семи років Липинський мешкав в австрійському гірському містечку Райхенау, редагував журнал «Хліборобська Україна», керував діяльністю створеного ним Українського союзу хліборобів-державників.

1926 року Липинський переїхав до Берліна і працював там в Українському Науковому Інституті, проте наступного року за порадою лікарів повернувся до Австрії. Він оселився у власному будинку у гірській місцевості Бадег поблизу Граца.

1930 року через конфлікт із Павлом Скоропадським Липинський розпустив Союз хліборобів-державників, натомість заснував Братство українських класократів-монархістів.

В'ячеслав Липинський помер сорока дев'яти років 14 червня 1931 року у санаторії «Вінервальд» неподалік Відня.

Від червня 1995 року у Затурцях працює Музей В'ячеслава Липинського.

Окрім того, у Затурцях зберігся костюл колишнього монастиря оо. августинців – Свято-троїцький костюл 1642 р. Після II Світової вій-

ни у храмі був магазин будівельних матеріалів і побутової хімії. Тепер його повернули вірним, які повністю його відновили. Грубі мури, заховані стрільниці свідчать про його первинно оборонний характер. Внутрішня оздоба костюлу дуже скромна і аскетична.

У північно-західній частині села, на краю долини річки Турія, стоїть єдиний, збережений у тій частині Волині, палацовий комплекс Липинських. Його серцевиною є класицистичний палац з першої половини XIX ст. Після II Світової війни у палаці розмістили колгоспні контори, а тепер там краєзнавчий музей. На теренах палацового комплексу збереглося також кілька житлових і господарських будівель. Будівлі оточує старий парк, у якому стоїть символічний надгробок Липинських – останніх власників палацу.

ВОЛОДИМИР, ВОЛИНСЬКИЙ

володимир волинський, собор усипення пресвятої богоматері (мстиславів храм), 2007

Місто лежить над рікою Луга, на межі Волинської Височини і Волинського Полісся. Багата історія, слава найстаршої волинської столиці, велика кількість пам'яток, доступна комунікація з іншими населеними пунктами роблять місто дуже привабливим і цікавим для туристів. Опис історії міста зайняв би не одну сотню сторінок, але й оминати його неможливо. Тому обмежимося короткими, майже пунктирними відомостями, не відважуючись конкурувати з іншими численними путівниками й історичними книжками.

Археологічні знахідки свідчать, що на території міста люди жили в різні історичні епохи: тут виявлено залишки поселень доби міді (III тис. до н.е.), раннього заліза (I тис. до н.е.) і перших століть нашої ери.

Уперше Володимир Волинський згадується в літописах під 988 роком, коли київський князь Володимир Святосла-

вич, він же Володимир Великий, здійснив похід на Захід. Тут, на землях волинян та бужан, на правому березі річки Луги князь підкорив язичеське місто під назвою Ладомир і у 988 році нарік його своїм іменем – Володимир. Після створення єдиної держави з центром у Києві роль Володимира зростає. Його вигідне стратегічне розташування зумовлювало розміщення тут великих торгівельних осередків та місій, в тому числі зарубіжних.

Відповідно тут були і значні військові сили. Один із сухопутних шляхів до Європи проходив через Володимир. За 12 кілометрів від міста, біля військової фортеці Вотня (нині Устилуг) діяла велика переправа. У політичному сенсі місто набуло статусу столиці Волинської землі.

У хроніках раннього середньовіччя Володимир згадується як столиця великих слов'янських племенних об'єднань. Варто згадати про ранньослов'янське поселення VI-IX ст.ст., – Зимнівське городище, що за 5 кілометрів

від міста. Це поселення на початку IX ст. було повністю знищене варварами. Ймовірно, що частина жителів вибрала новим своїм осідком місцевість, на якій тепер стоїть Володимир. Тобто, цілком можливо, що в історії Володимира маємо один з найбільш ранніх випадків так званого «перенесення міста».

Бурхливий розвиток Володимира у X-XI століттях привів до того, що Зимне увійшло до складу міста і там спорудили монастир, відомий з 1054 року.

Місто мало дуже міцні, досконалі укріплення. На високих земляних валах були збудовані стіни з кількома воротами. У X-XII ст. у місті були розвинуті зброярське, ювелірне ремесла, гончарство та кам'яне будівництво. Зброю і ювелірні вироби експортували за межі Волині. На початку XII ст. у місті орієнтовно нараховувалось понад 20 тис. жителів, було 8 кам'яних храмів (X-XIII ст.), разом з дерев'яними – понад 20 храмів і палаців.

У 992 році у Володимирі заснована єпископська катедра. Першим єпископом Володимирської катедри став Стефан I. При катедрі була заснована школа, де вчили грамоти, писання й переписування церковних книжок та документів не тільки слов'янською, але й грецькою та латинською мовами. У 1097 році до Володимира заради перевірки шкіл та вчителів приїжджав літописець Нестор.

Центральна частина укріплень – це городище «Волинського типу». Дитинець займав площу 1,5 гектарів мав два виходи – з північної сторони великий, і менший – з південної; був оточений валом, по верху якого розміщені дерев'яні стики з галереями та баштами. Навколо дитинця викопаний рів, по якому був пропущений один із рукавів річки Смоча. Око-

не місто також було лінією валів та ровів, що оточували дитинець, ансамбль Успенського собору та кілька монастирів з житловими забудовами. Воно мало майже правильну, півкруглу форму, чому сприяло радіально-кільцеве планування вулиць. У місті було троє воріт – Київські, П'ятницькі та Гридшині.

Пізніше князь Володимир віддає місто в удільне володіння своєму сину Всеволодові. Відтоді Володимир стає столицею Волинського, а з 1199 року Волинсько-Галицького князівства – державним, адміністративним, торговельним і культурним центром не тільки Волині, але і сусідніх князівств та земель. Наприкінці XIII – початку XIV століття у Володимирі Волинському писався Волинсько-Галицький літопис (Волинська частина). Володимир відігравав велику роль у торгівлі між півднем і північчю, використовуючи водяний шлях річкою Буг через Дрогочин до Балтійського моря і річкою Прип'ять до Києва. Для розвантаження суден у місті були обладнані спеціальні «узвози». Місцеві купці вели торгівлю з багатьма країнами Європи і Азії. Ймовірно,

що вже у другій половині XIII століття Володимир мав міське право.

Володимирський престол часто переходив з рук у руки, тут довго не могла сформуватись окрема князівська династія. Міжусобиці, що часто спалахували між нащадками Володимира Великого, сповільнювали розвиток міста. Засновником династії став онук Володимира Мономаха Ізяслав Мстиславович. Його нащадки князували на Волині майже два сторіччя. У 1199 році володимирський князь Роман Мстиславович об'єднав галицькі і волинські землі в одну велику державу. Якийсь час керівництво державою здійснювалось з єдиного столярного града Володимира.

Часті міжусобні війни, напади ятвягів та литовців, а від 1240 року руйнівні напади татар, завдавали величезної шкоди місту. Особливо трагічно закінчилися напади татар на Володимир у 1241 і 1261 роках, коли не тільки замок, але й ціле місто було зруйноване. Данило Галицький, князь Василько, а пізніше його син Володимир Василькович, боронили та відбудували Володимир. Після Володимира Васильовича на володи-

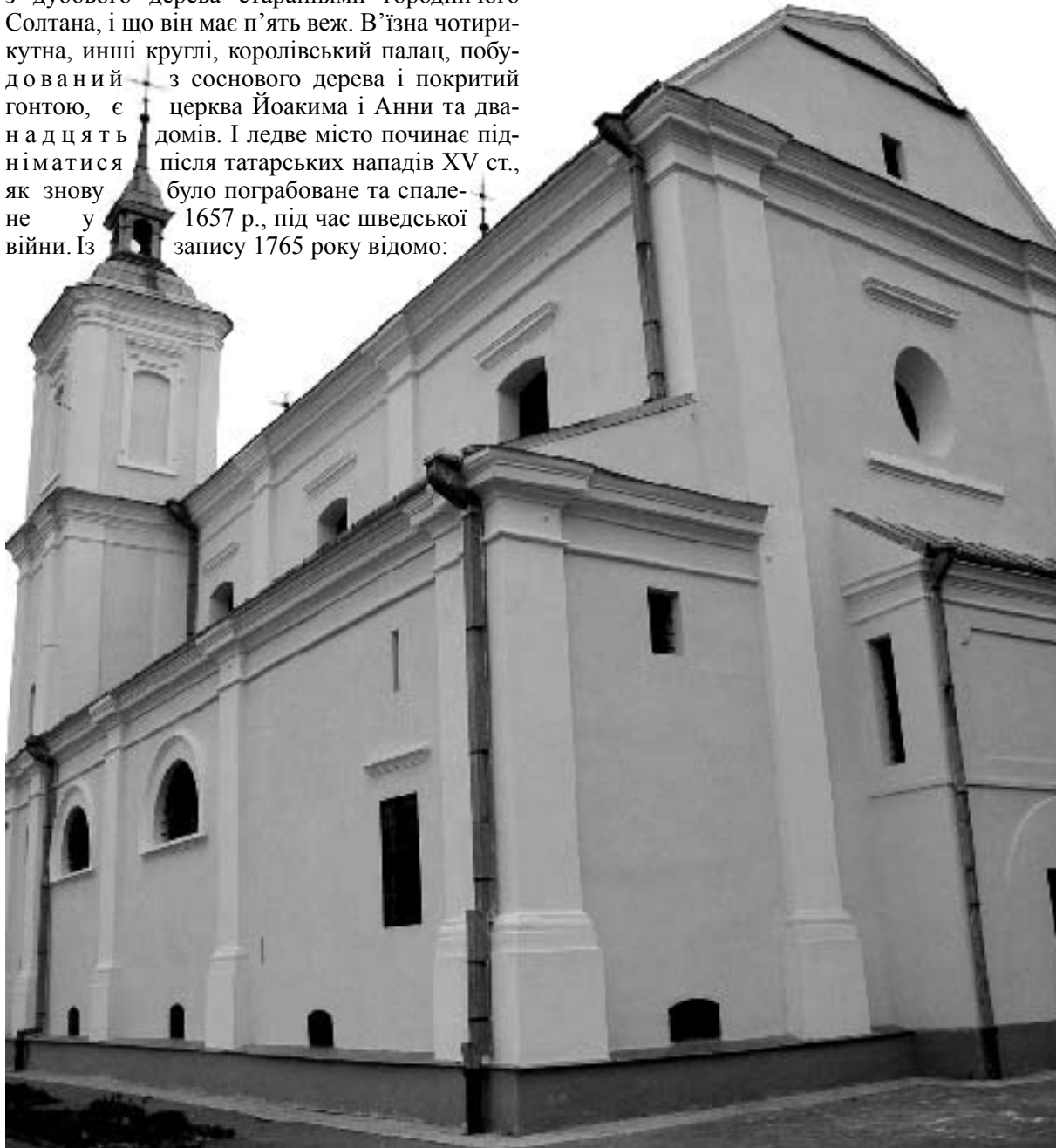
мирському столі княжили: від 1292 р. Юрій I, Андрій I, Лев II і Болеслав, Юрій II (у 1340 р.) На цьому лінії Романовичів обривається. На печатках грамот Юрія II постаті останніх володимирських князів на троні одягнені в мантиї із короною на голові (що свідчить про королівський титул), а також з мечем і на коні.

Після трагічної смерті Юрія II (він був отруєний), польський король Казимир захопив Володимир і почав тут будувати великий мурований замок, однак невдовзі змушений був відступити, залишаючи замок князю Любарту Гедіміновичу недобудованим. З невідомих причин Любарт знищив кам'яний замок. Після 1341 року, коли столиця під брязкіт мечів переходить до східного міста Луцька, Володимир стає центром удільного Волинського князівства.

Як видно з документів, місто Володимир у XIII-XIV ст.ст. провадить велику торгівлю з Польщею, Чехією та Тевтонським орденом, але відсунення кордонів і перенесення столиці князівства спричиняє занепад торгівлі. Володимир, знищений татарськими загонами, поступово стає містом-руїною. У 1324 році місто отримує магдебурзьке право. У складі Литви воно перебувало до Люблінської унії 1569 року, коли Польща і Литва об'єднались в одну державу. Після Люблінської унії місто перейшло до Польської корони. Володимир стає місцем перебування уніатських митрополитів. У XVI ст. було дві ревізії замку. Із актів ревізії 1545 року відомо, що Володимирський замок знищений пожежею. Король Казимир разом з дружиною відвідав Володимир і наказав відбудувати

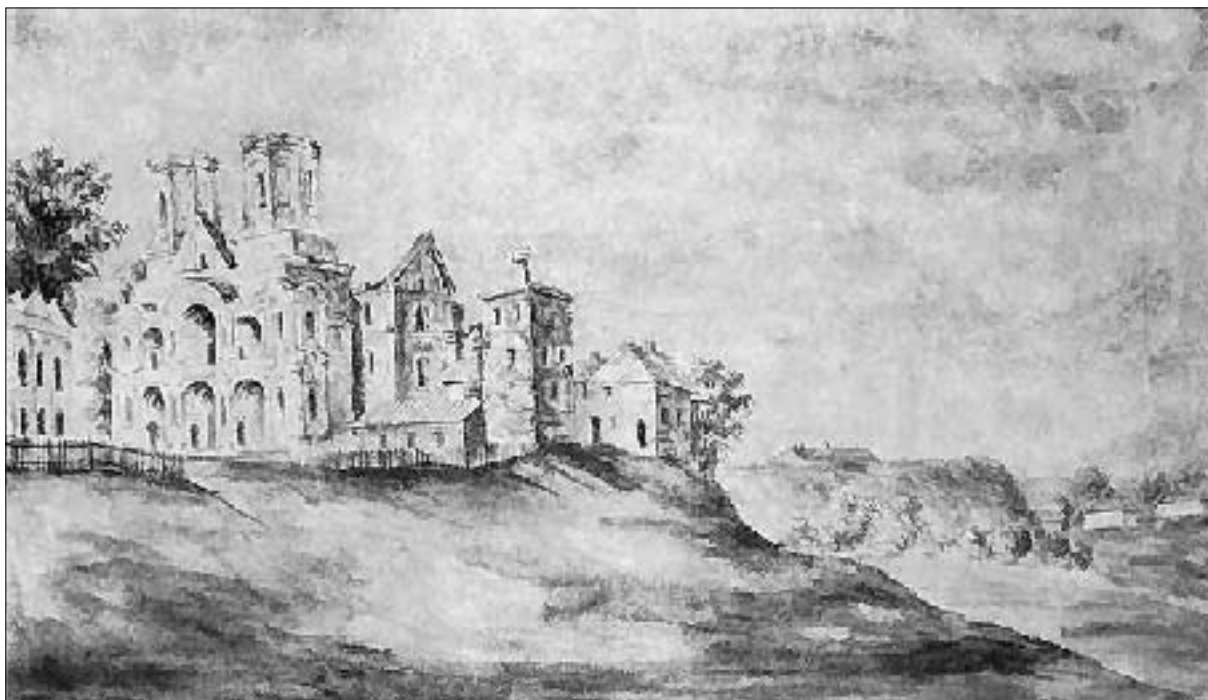
замок, тоді ж він віддав Володимирське староство князю Олександрю Сангушковичу. З ревізії 1552 року дізнаємося, що замок побудовано з дубового дерева стараннями городничого Солтана, і що він має п'ять веж. В'їзна чотирикутна, інші круглі, королівський палац, побудований з соснового дерева і покритий гонтою, є церква Йоакима і Анни та двадцять домів. І ледве місто починає підніматися після татарських нападів XV ст., як знову було пограбоване та спалене у 1657 р., під час шведської війни. Із запису 1765 року відомо:

обнесений валами замок, що стоїть посеред боліт, і дерев'яний міст через болото пошкоджені. Дерев'яні в'язні ворота мають два яруси. На першому – в'язниця для простих людей, на другому – для шляхтичів. У місті діють цехи: кушнірський, пекарський, різницький, ковальський, шевців та кравців, стоїть сорок будинків. Запис 1789 року: населення – 202 особи, дерев'яний замок розібрано, міщани скаржаться на відсутність ратуші. Народ настільки збіднів, що не спроможний платити податки. Для відродження міста король Казимир II на початку ХІV ст. дарує Володимирі магдебурзьке право, яке в 1509 році було підтверджено королем Зигмунтом I. У 1570 році король Зигмунт Август знову підтвердив це право, установив цехи, забезпечив свободу промислів і торгівлі, дав привілей на дві щотижневі торговлиці і три щорічні ярмарки, а також дав право мати свою міську печатку з зображенням св. Георгія Змієборця на коні.

У найтяжчі часи, у 1593 і 1652 роках відбувалися у Володимирі так звані саймиші Волинського воєводства, урядував міський суд Київського воєводства, саймиші Київського воєводства. Саймиші проходили в Успенському соборі, побудованому ще за часів Мстислава Ізясловича (1154-1162), або в домініканському костьолі. У 1786 році у місті відкрито першу на Волині аптеку. Володимирська друкарня забезпечувала поживу духовну і навчальну, при православної катедрі діяла давня школа, для якої у 1588 році князь Костянтин Острозький призначає двох вчителів з слов'янської та грецької мов. На початку ХVІІ ст. школа переходить під патронат єпископа Іпатія Потія. Його наступник реєструє її на зразок єзуїтських колегій, пізніше ця школа переходить до оо. василіан. У ХVІІІ столітті школа у Володимирі називається колегіумом і має шість класів. Колегіум отримує статус вищого навчального закладу. У ньому навчалось понад 400 учнів, освіту тут здобували відомий церковний та громадський

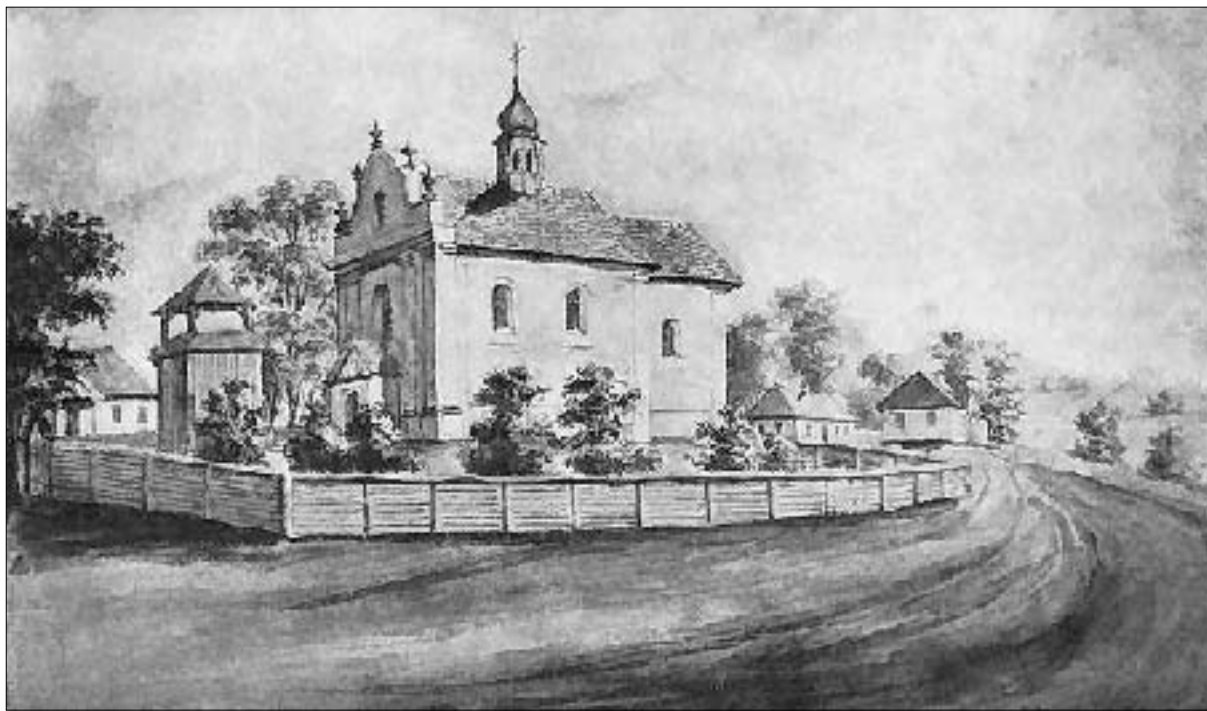
діяч Феофан Прокопович та знаний в Європі фізик та математик Вільненського університету Степан Стубелевич.

У 1795 р. місто Володимир приєднано до Росії, як повітове місто новоутвореної Волинської губернії і перейменовано у Володимир Волинський. Школа (колегіум) переходить під управління Волинської навчальної округи і, як усі школи, підлягає Тадею Чацкому як п'ятикласна повітова школа. Після першого польського повстання 1831 року школа була закрита і лише в 1869 р. у Володимирі Волинському знову було відкрито двокласну російську повітову школу. Того ж року було відновлено Волинську єпархію і призначено православного єпископа. У 1887 році на честь 900-річчя Хрещення Русі у Володимирі при св. Василівській церкві було засноване Православне Свято-Володимирське Братство, одним із основних завдань якого було збереження стародавніх церковних пам'яток, зокрема збереження

Мстиславового храму від дальшого руйнування, а також обладнання сховища стародруків.

У 1892 році у Володимирі Волинському вулиці не бруковані, лише подекуди прокладені дерев'яні тротуари у дві-три дошки. Чотири рази на рік бувають ярмарки, які трохи оживилися, коли у 1908 році проклали залізницю, яка сполучила Володимир з Ковелем, а тим самим з Варшавою та Києвом. Місто славилось своїм гончарним промислом, при міському магістраті до 70-х років XIX століття існувала цехова управа гончарів.

На початку I Світової війни майже все населення міста було евакуйоване на схід. Залишилися лише підрозділи Бородинського полку. У 1915 р. Володимир Волинський зайняли австрійські війська. Під час окупації містом командував військовий посадник – українець Гнат Мартинець. У той неспокійний час при сприянні Українських Січових Стрільців, що перебували у Володимирі, були утворені кілька

шкіл, зокрема українська школа нараховувала понад 300 дітей.

У міжвоєнний час, з 1921 по 1939 роки Волинь була у підпорядкуванні Польщі.

Кілька з багатьох підстав пишатися Володимиром

992 – утворення Володимирської єпархії – однієї із найстаріших на Русі. Князь Володимир Великий призначив на Володимирську катедру болгарина Стефана, який був першим волинським єпископом.

1156-1160 – будівництво Успенського собору – нині єдиної пам'ятки домонгольського періоду. Тут у XIII ст. писався Волинський літопис –

одна з визначних пам'яток слов'янської писемності.

1158-1159, 1167-1169 – на київському престолі княжив волинський князь Мстислав Ізяславович.

1080 – написана одна з мініатюр, вклесних у Трірський Псалтир. Таких українських мініатюр було п'ять (тепер ця раритетна книга зберігається у музеї м. Чівіделя в Італії).

1199 – об'єднання волинським князем Романом Мстиславовичем Волинської та Галицької землі. Утворення Волинсько-Галицької держави.

Упродовж XII – XIV ст. в Успенському соборі коронувалося на володимирський престол 17 волинських князів.

1202-1205 – на великому престолі в Києві княжив волинський князь Роман Мстиславович.

1201-1264 (приблизно) – роки життя волинського та галицького князя Данила Романовича. 12 років цей могутній

державотворень був на володимирському престолі.

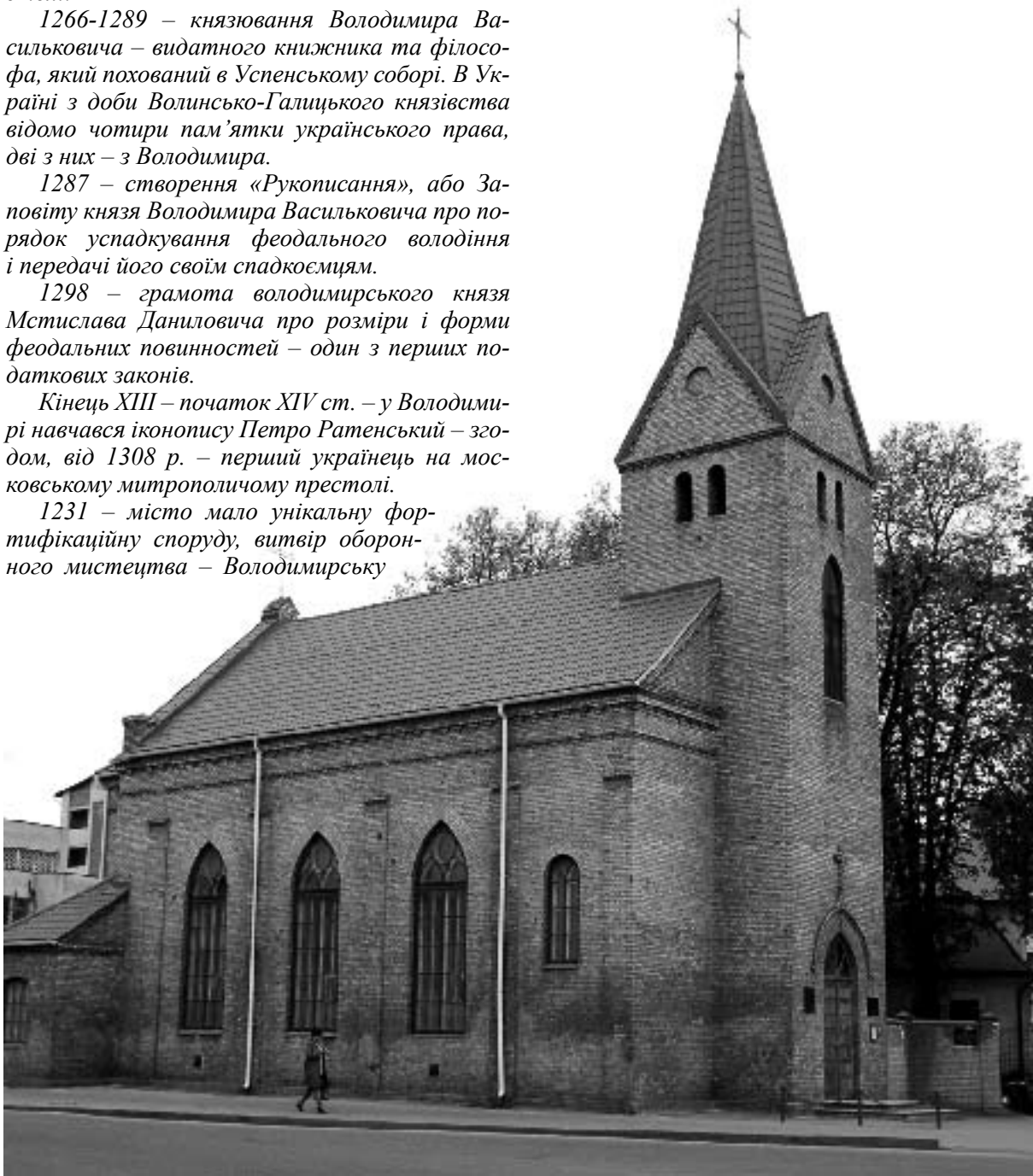
1266-1289 – князювання Володимира Васильковича – видатного книжника та філософа, який похований в Успенському соборі. В Україні з доби Волинсько-Галицького князівства відомо чотири пам'ятки українського права, дві з них – з Володимира.

1287 – створення «Рукописання», або Заповіту князя Володимира Васильковича про порядок успадкування феодального володіння і передачі його своїм спадкоємцям.

1298 – грамота володимирського князя Мстислава Даниловича про розміри і форми феодальних повинностей – один з перших податкових законів.

Кінець XIII – початок XIV ст. – у Володимирі навчався іконопису Петро Ратенський – згодом, від 1308 р. – перший українець на московському митрополичому престолі.

1231 – місто мало унікальну фортифікаційну споруду, витвір оборонного мистецтва – Володимирську

фортецю. Про неї угорський король Ендре II сказав: «І в німецьких землях я такої фортеці не бачив...»

1324 – вперше в Україні місто Володимир отримав магдебурзьке право, раніше від Львова на 32 роки, від Києва – на 170 років.

1324 – підписання відомої в Західній Європі міжнародної угоди між Володимиром та німецьким містом Штральзундом про повернення володимирським купцям сукна з розбитого корабля. Документ зберігається в місті Штральзунді.

Рубіж XII-XIII ст. – спорудження Василівської церкви – ротонди – унікальної пам'ятки архітектури. Подібних у світі відомо дуже мало. В Україні знайдено лише залишки подібних споруд, а наявність внутрішньої колонади зближує Василівську церкву з храмом Віта в Празькому граді.

1497 – при підтримці польського короля Александра Ягеллона збудований перший кам'яний костел і монастир Ордена домініканців.

1554 – спорудження дерев'яного костьолу Йоакима і Анни при підтримці княгині Анни Збаразької, від 1752 на його місці – мурований храм.

1541-1613 – жив і працював український греко-католицький письменник, полеміст, митрополит Київський і Галицький Іпатій Потій, ініціатор Берестейської унії 1596 р.

1580 – народився відомий церковний діяч української греко-католицької церкви Йосафат Кунцевич, з 1618 року – архієпископ Полоцький.

1588 – створення волинським князем Костянтином Острозької школи при православній катедрі.

1632 – в Універсалі гетьмана Івана Петрашицького-Кулаги вперше згадується міська ратуша Володимира.

1670 – заснований один з найстаріших в Україні Володимирський колегіум. У ньому навчалися відомий церковний та громадський діяч Феофан Прокопович та знаний в Європі фізик

та математик Вільненського університету Степан Стубелевич.

1681 (приблизно) – народився Андрій Войнаровський, небіж гетьмана Івана Мазепи, прихильник незалежності України, співавтор першої української Конституції 1710 року.

1718-1755 – спорудження єзуїтського костюлу «Серце Ісуса» (архітектор Міхал Радзімінський).

1780 – побудова греко-католицької каплиці Святого Йосафата (тепер православна Миколаївська церква). Споруджена на кошти Холмського єпископа Порфирія Скарбки – Важинського.

1786 – орден чину Василіан заклав у місті першу на Волині аптеку.

1815-1888 – жив відомий волинський краєзнавець, православний священик Д. Левицький.

1851 (15 січня) – народився академік Агатангел Кримський, відомий орієнталіст, філолог, організатор Української Академії Наук.

1898 (9 січня) – народився відомий історик, археолог, дослід Волині Олександр Цинкаловський.

1901-1944 – проживав видатний живописець Волині й України Микола Рокицький.

1904 – вперше забруковані головні міські дороги.

1908 – споруджено залізницю Володимир-Волинський – Ковель.

1912 – уперше порушено питання освітлення міста.

1918 – відкрита гімназія в місті, де нині перебували.

1918 – у місті розташовувалась Сірожупанна дивізія – одне з перших українських військових формувань, яке воювало в армії УНР.

1934-1935 – в місті побудували електростанцію.

1920-1930 – жив і працював визначний громадський і церковний діяч Арсен Річинський, активний прихильник української автокефальної православної церкви на Волині.

За матеріалами краєзнавця
Анатолія Пісоцького

Володимир не зберіг давньої урбаністичної забудови. Його центром є площа, довкола якої стоять будинки, споруджені переважно після II Світової війни. Трошки більше старих будинків кінця XIX – початку XX ст.ст. збереглося віддалік від середмістя, обабіч дороги на Устилуг і Любомль.

Єдина стара будівля поблизу центральної площі – фарний костюл Йоакима і Анни, збудований у 1752 р. у бароковому стилі на кошти єпископа Адама Война-Ораньського, луцького каноніка, суфрагана (вікарного єпископа) кам'янецького, який раніше був місцевим пробощем. Костюл стоїть на місці колишнього дерев'яного, збудованого княгинею Анною Збаразькою у 1554 р. Ліворуч від входу вмуровано кам'яну таблицю з рельєфом 1561 р., де зображено донатора (будівничого) храму Підгороденського – навколішки, у лицарських об-

ладунках. Таблиця очевидно стосується того давнішого, дерев'яного храму. Поблизу костюлу колись був монастир оо. капуцинів, але із скасуванням ордену у 1832 р. царська влада розібрала будівлі.

Цікавим є і колишній єзуїтський костюл Послання Апостолів 1755-1766 рр. побудови під керівництвом єзуїтського архітектора Міхала Радзимінського. Після скасування ордену будівлі перейшли до оо. василіан, а у 1840 р. їхнє місце посіли православні ченці. Костюл переробили на православну церкву. Тепер святиня належить вірним православної церкви київського патріархату і діє як собор Різдва Богородиці. Поблизу храму розташовано колишня будівля монастирських келій.

Неподалік від церкви Різдва Богородиці стоїть невеличка Миколаївська церковця, первинно уніатська, а тепер православна. Її збудо-

вано у першій половині XVIII ст. на місці будинку, де народився Святий Йосафат Кунцевич (світське ім'я Іван; *1580 – †12 листопада 1623) – український церковний діяч, греко-католицький архієпископ полоцький (з 1618).

Найстарший з католицьких монастирів Володимира – монастир оо. домініканців, розташований на захід від центральної площі міста.

Домініканці прибували до міста вже від XIV ст., і тоді вони опікувалися ще дерев'яним костюлом, який згорів під час нападу татар. Мурований костюл і монастир збудований у 1497 р. У 1850 р. орден скасували, у другій половині XIX ст. розібрали костюл і дотепер залишилася тільки монастирська дзвіниця XVII ст.

З іншого боку вулиці стоїть невелика православна каплиця Св. Володимира кінця XIX – початку XX ст.ст.

Вулиця Соборна (колишня Катедральна) провадить до найбільшої святині Володимира

Волинського – православного Успенського собору.

Перша Володимирська святиня була дерев'яна. Близько 1160 р. володимирський князь Мстислав збудував на її місці мурований храм. Як свідчать літописці, у його криптах хоронили волинських князів. Багато разів перебудований, цей стародавній храм дожив до наших днів і тепер його називають інколи храмом Мстислава. Це найстаріша збережена пам'ятка цілої Волині.

Однак, деякі науковці стверджують, що град князя Володимира Великого і пізніший собор Мстислава були в урочищі Стара Катедра над річкою Луга, на території села Федорівка, що за 2 км на захід від сучасного центру міста, і тільки після татарських нападів у 1240 і 1261 рр. були перенесені на теперішнє місце. Згідно з цією гіпотезою, Успенський собор повстав у XV ст. на місці більш раннього костюлу. Інша ж версія твердить, що первинно це була

православна церква ХІІ ст, яка якийсь час у ХІV і ХV ст.ст. служила як латинська катедрa. У кожному разі, собор перебудовували наприкінці ХVІ, ХVІІ і у половині ХVІІІ ст.ст. В результаті останньої перебудови під наглядом оо. василіан собор набув барокових рис. Після ліквідації уніатської дієцезії царська влада перетворила собор на склад, що спричинило майже тотальну руйнацію святині. З відновлення православної дієцезії собор відбудували, надавши йому рис середньовічної руської церкви. Внутрішній декор собору походить із початку ХХ ст.

Обабіч катедри стоїть Палац єпископів, який називають ще «Замочком», збудований наприкінці ХV ст. Домінантою будівлі є колишня оборонна вежа, яку у 1896-1900 рр. перебудували на дзвіницю у неороманському стилі. Зараз у Замочку резиденція православного єпископа.

Чималу територію довкола собору оточує мур ХVІІ ст. Головний вхід прикрашає оздоблена брама ХVІІІ ст.

Катедрa стоїть на місці давнього підгороддя, відділеного сухою

фосою від колишнього замку. Це унікальна пам'ятка Волині, оскільки усі пізніші оборонні замки будувалися з каменю, а Володимирський залишався дерев'яним, хоча справно виконував свої оборонні функції ще у ХVІІІ ст.

Дотепер збереглися високі, місцями до 10 м, вали довкола замку, що оточували територію площею близько 3 га. Замок і катедрa стоять на краю долини ріки Луга, чиї луки тепер є міським парком. При вході до нього з боку центру стоїть пам'ятник засновнику міста Володимиру Великому. Трохи далі стоять пам'ятники іншим князям: Ярославу Осмомислу, Ярославу Мудрому, Всеволоду, а також Данилу і Васильку Романовичам. Усі вони творять своєрідну алею князів. На площі перед автовокзалом стоїть пам'ятник Данилу, але вже не як князю, а як королю Руси.

Поблизу парку, на невеликому пагорбі придулилася справжня перлинка архітектури – церква Св. Василя, оточена шпичастим муром. Вона була збудована на зламі ХІІІ і ХІV ст.ст. у формі ротонди, в основі якої лежить восьмигранник. Її зовнішній вигляд частково змінили пізніше перебудови, але все ж церква залишається унікальною архітектурною пам'яткою.

З-поміж інших пам'яток Володимира Волинського варто назвати неоготичний костюль євангелістів і гарнізонну церкву св. Юра на передмісті. Є сенс завітати і до місцевого краєзнавчого музею, де можна побачити численні артефакти з багаторічних розкопок у місті і околицях.

володимир волинський, костюл йоакима і анни, 2007

ЗИМНЕ

зимне, успенська церква, ХІХ ст.

За 5 км на південь від Володимира, над річкою Луга лежить велике село Зимне зі знаменитим монастирем, історія якого тісно пов'язана з історією міста.

За місцевою традицією Зимне виникло як передмістя Володимира, а перша церква на пагорбі над Лугою, званому Свята Гора, була споруджена ще у 1001 р. за правління самого Володимира Великого. Поблизу церкви князь збудував свій зимовий двір, звідки і походить назва Зимне. Рік 1001 вважається роком заснування монастиря, який є найстаршим на Русі. Тоді ж князь Володимир подарував церкві образ Матері Божої, який отримав як весільний подарунок від Константинопольського патріарха Миколи II. Ця ікона, одна із найстарших на Русі, дотепер зберігається у монастирі і оточена великим культом.

З наступних століть до нас дійшло тільки кілька згадок про монастир у Зимному. З них дізнаємося, що монахи жили у печерах, видобаних у Святій Горі, що їх навідували ченці Київської Печерської лаври, а у 1065 р. у монастирі, дорогою до Києва, помер св. Варлаам, перший ігумен Лаври. На початку XIII ст. на Святій Горі часто молилися володимирські православні єпископи, які нерідко починали свою церковну кар'єру як монахи у Зимному.

У 1240 і 1261 рр. монастир був знищений татарами і понад два століття про святиню немає жодних відомостей. Перші з'являються аж у документах 1458 р. У 1460 р. власником довколишніх земель був такий собі Немиря. Після його смерті маєтки перебрав родич, луцький староста Федір Чарторийський, який у 1495 р. збудував у Зимному нову муровану Успенську церкву. Він же оточив монастир муром з оборонними вежами, перетворивши його на

справжню фортецю. Відтоді почався новий етап історії монастиря, і зовсім не оборонний. На території почала діяти друкарня і школа, а його настоятелі отримали титул архімандритів. Після Берестейської унії Зимне залишалося оплотом православ'я і перейшло до рук греко-католиків лише у 1682 р.

У 1724 р. Чарторийський продав мастки у Зимному родині Чацких, яка перейняла також опіку над монастирем. У 1790 р. монастир закрили, а через 5 років його церква стала парафіяльною. У 1892 р. монастир відродили, але тим разом як жіночий православний, у якому оселилися черниці із монастиря у Корці. У час I Світової війни монастир був пограбований і поруйнований. Черниці повернулися до свого дому тільки у 1920 р.

Із приходом Красної Армії у 1939 р. монастир знову закрили, а у його будівлях розмістили військову частину. Після II Світової війни совети розмістили на території монастиря машинно-тракторну станцію місцевого колгоспу,

що остаточно зруйнувало його структури і будівлі. Чудотворну ікону Божої Матері таємно зберігала одна із монахинь, а від 1966 р. вона зберігалася у Корецькому монастирі.

У 1991 р. монастир відродився, і, як і колись, перші монахині приїхали сюди власне із Корця. У 1995 р. сюди повернулася й ікона Божої Матері.

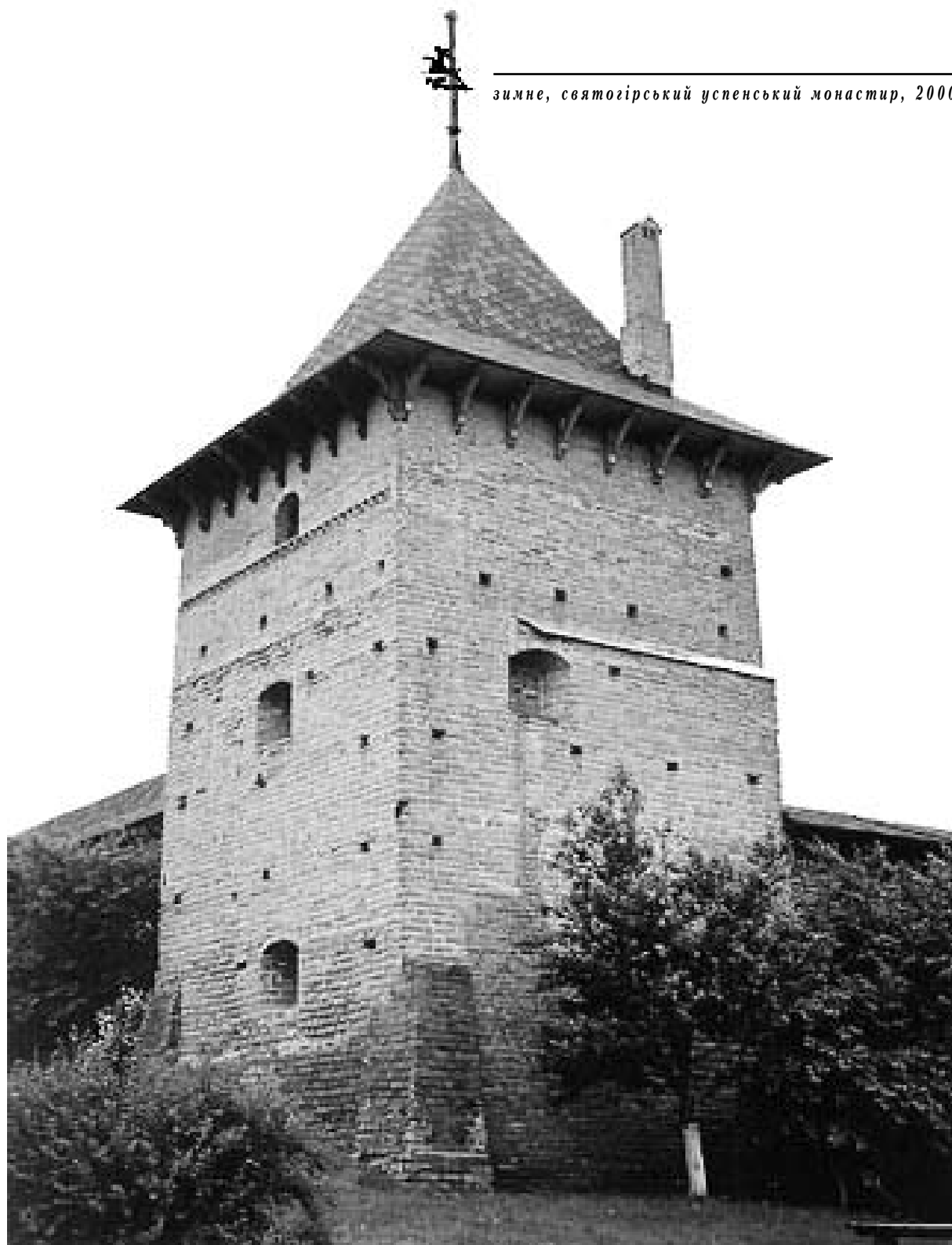
Окрім будівель самого монастиря у Зимному можна побувати у печерах, де знайдено сліди перебування людей з XI-XII ст.ст., правдоподібно перших монахів Святої Гори. Наприкінці XIX ст. у печерах облаштували церкву Св. Варлаама.

У долині Луги, за кількисот метрів від Святої Гори стоїть пагорб, який вважають городищем слов'янського племені дулібів VII-VIII ст. Деякі учені вважають, що власне на цьому пагорбі Володимир Великий заклав місто і назвав його своїм іменем.

зимне, святогірський успенський монастир, 2000

НИЗКИНИЧІ

низкиничі, церква уснення пресвятої богородиці, 2007, шляхетський герб дідичів низкиничів киселів «кисіль»

Старе село, що лежить на східній околиці міста Нововолинськ. Місцевість ця була знана ще за часів Владислава Ягайла, який і подарував землі руському роду Кисілів. Про найбільш відомого представника цього роду можна прочитати у статті історика Наталі Яковенко на перших сторінках нашого путівника, а потім повернутися до пам'яток, які варто оглянути у родовому селі воєводи кийвського.

З-поміж них – Успенська церква, збудована у 1653 р. на кошти Адама Кисіля. Найціннішою пам'яткою у цій досконалій бароковій споруді є надгробок Адама Кисіля з мармуру і алебастру, на якому воєвода вирізьблений в обладунках і з булавою. Під барельєфом – напис латиною і польською. Тепер церквою і надгробком опікуються монахи православно-го монастиря.

УСТИЛУГ

устилуг, руїни палацу, 1990, шляхетський герб стравінських «сулима»

Устилуг лежить над Бугом, за 12 км на захід від Володимира Волинського, на самому кордоні з Польщею.

Перша літописна згадка про Устилуг належить до 1150 року і пов'язана з ім'ям великого князя київського Ізяслава Мстиславовича. У 1240 році орди Батия захопили та майже повністю зруйнували місто. У 1431 р. під Устилугом відбулися сутички між військами бунтівного Свидригайла і Ягайла.

Свидригайло, (Швитригайло; православне ім'я – Лев; 1355 ? – 1452), Великий князь литовський (1430-32), син Ольгерда Гедиміновича, молодший брат Володислава Ягайла. У 1386 разом із Ягайлом охрестився за католицьким обрядом, узявши ім'я Болеслав. Володів Витебським уділом, 1400 одержав Поділля (як лен, пов'язаний з Польщею), перед 1408 – князь Брянський. У 1408 на чолі групи сіверських і верховських князів та бояр перебрався до Московщини. У 1409 покинув московську службу й повернувся до Литви,

де був схоплений і ув'язнений у Кременці. У 1418 звільнений князем Дашком Острозьким. Воював з Великим князем Вітовтом і Ягайлом (за допомогою Німецьких хрестоносних лицарів, Москви і Молдавії). 1420 дійшов з ними згоди і одержав Новгород-Сіверський і Брянський уділи. По смерті Вітовта (1430), підтриманий українськими і білоруськими магнатами, яким обіцяв керівне становище у Великому князівстві Литовському, а також литовськими вельможами, що хотіли позбутися залежності від Польщі, був проголошений Великим князем Литовським. У 1431 виступив проти Ягайла, який влітку здобув Кам'янець, Володимир і взяв в облогу Луцьк. Военні дії між військами Свидригайла і Ягайла завершилися укладенням дворічного перемир'я. 1432 почав війну з Польщею за володіння Поділлям. Тоді прихильники Польщі й Ягайла підняли в Литві повстання проти Свидригайла, і Великим князем литовським став Сигізмунд Кейстутович; щоб відтягнути від Свидригайла укр. і білор. бояр, Ягайло і Сигізмунд зрівняли в правах православних з католиками (1432). Це ослабило сили Свидригайла, який продовжував боротьбу за великокняжій престол, але зазнав великої поразки над р. Святою (біля Вількомира в Литві) 1435. Свидри-

гайло покинув Литву й повернувся лише після смерті Сигізмунда (1440). Якийсь час Свидригайло зберігав владу на українських землях Великого Князівства Литовського з титулом Великого князя, але після 1438 володів тільки Волинню й Східним Поділлям. Помер у Луцьку.

У XVII і XVIII ст.ст.

Устилуг був дуже важливим торговельним річковим портом, звідки волинське збіжжя сплавляли до Гданська. Тоді над берегами Бугу існували численні склади і заїжджі двори, де зупинялися купці. У 1765 р. поселення отримало міські права і нову назву Ружоюмпіль (від імені тодішньої власниці Ружі Загоровської), яка, як бачимо, не прижилася. Наприкінці XVIII ст. місто перейшло до рук Любомирських, які збудували тут палац, оточений розлогим парком. Цей бурхливий період розвитку міста закінчився тоді, коли значна частина Польщі, зокрема і устя Вісли, відійшли до Пруського королівства, і річкова торгівля Бугом припинилася.

Однак, Устилуг продовжував виконувати функцію прикордонного міста. Наприкінці століття 90% населення становили євреї. Місто на той час уже увійшло до складу Російської імперії, яка першим ділом спалила і розібрала палац Любомирських. На початку XX ст. власником

міста був київський лікар Носенко, чия донька Катерина у 1906 р. вийшла заміж за великого російського композитора Ігоря Стравінського. Детальніше про устилузьку частину життя родини Стравінських читайте у статті Костя Присяжного на перших сторінках нашого путівника.

Друга донька Носенка, Людмила, вийшла заміж за інженера Белянкіна, випускника Філадельфійського суднобудівного університету, капітана I рангу. Будучи управителем маєтку, Григорій Белянкін на руїнах палацу Любомирських збудував сесійний палацик, опікувався церковноприходською школою і побудував ще одну, заснував лікарню на 25 ліжок.

Під час I Світової війни австрійці збудували в Устилузі залізничну колію, що поєднувала місто з Володимиром Волинським і Замостям.

У час II Світової війни в містечку загинули майже усі його мешканці-євреї, була знищена більша частина архітектурних пам'яток, традиційної міської забудови.

Зараз у містечку діє прикордонний перехід Устилуг-Зосін, і мандрівники з обох боків кордону намагаються пролетіти через нього і через містечко якнайшвидше. Дарма, що над самим переходом підноситься частково знищене водою городище – залишки замку XIII ст.

На території колишнього маєтку збереглися сліди садибної забудови. Її західна частина над річкою Луга, поросла деревами – це залишки колишнього палацового парку. Тут стоїть занедбаний будинок, який належав колись інженеру Белянкіну, а його високі і набагато старші підвали очевидно є фундаментами колишнього палацу Любомирських. За кількасот метрів на схід можна побачити будівлю дитячого садочку – колишній дім родини Стравінських. З боку містечка до будинку провадить алея старих дерев.

КОРОТКИЙ ПОКАЖЧИК
ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ

Антонівці 338
Бережниця 55
Бережці 350
Берездів 296
Березне 440
Берестечко 384
Білокриниця 332
Вишневець 368
Вишнів 138
Володимир Волинський 470
Володимирець 61, 86, 444
Голоби 110
Головне 138
Городок 184
Горохів 61, 376
Гоща 210
Губків 230
Дружкопіль 380
Дубно 312
Дубровиця 428
Жидичин 96
Журавники 380
Зарічне 424
Затурці 466
Звягіль 244
Згорани 138
Здолбунів 252
Зимне 486
Ізяслав 292
Камінь Каширський 410
Карасин 450
Карпилівка 68
Ківерці 94
Клевань 172

Клесів 434
Ковель 114
Колки 88, 454
Колодяжне 130
Корець 218
Костопіль 86, 442
Костюхнівка 450
Красностав 296
Кременець 31, 342
Купичів 128
Ленчин 68
Локачі 464
Луків 122
Любечівка 88
Любешів 56, 416
Любомль 132
Малі Загірці 328
Маринин 230
Межиріч Острозький 284
Мізоч 87
Млинів 306
Низкиничі 25, 490
Нобель 57, 420
Новий Загорів 62, 89
Новоград Волинський 244
Новомалин 288
Олика 158
Оржева 61
Острог 87, 260
Отинія 80
Панталія 310
Пересопниця 180
Піддубці 156
Підлісці 350
Плевно 69
Почаїв 354
Прилісне 450
Радехів 138
Радзивілів 400
Ратне 140
Римачі 138
Рівне 194
Рожище 106

Рокині 102
Рокитне 86, 438
Сарни 86, 432
Сваловичі 56
Славуґа 296
Стара Рафалівка 448
Стіжок 334
Тайкури 204
Томашгород 436
Торчин 462
Турійськ 126
Устилуг 51, 492
Форт Тараканів 328
Холм 148
Цумань 61, 87, 168
Четвертня 458
Чудель 87
Шацьк 144
Шпанів 190
Штунь 138
Яполоть 61, 87

ЧИСЛА НЕЗАЛЕЖНОГО КУЛЬТУРОЛОГІЧНОГО ЧАСОПISУ «І»:

- №1 ДУХОВНІ ОСНОВИ ЄВРОПИ**, КВІТЕНЬ 1989
- №2 ДУХОВНІ ОСНОВИ ЄВРОПИ**, СІЧЕНЬ 1990
- №3 ДУХОВНІ ОСНОВИ ЄВРОПИ**, ЛЮТИЙ 1990
- №4 ДУХОВНІ ОСНОВИ ЄВРОПИ**, БЕРЕЗЕНЬ 1990
- №5 ДУХОВНІ ОСНОВИ ЄВРОПИ**, ГРУДЕНЬ 1992
- №6 ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВИМІР УКРАЇНИ**, ТРАВЕНЬ 1995
- №7 POST - РИМ, ВІЗАНТІЯ РОСІЯ** ТРАВЕНЬ 1996
- №8 ЮДЕЇ, ЄВРЕЇ, ГЕБРЕЇ**, ЖОВТЕНЬ 1996
- №9 СЕРЕДНЯ ЄВРОПА. АВСТРІЯ ПІСЛЯ АВСТРІЇ**. ГРУДЕНЬ 1997
- №10 УКРАЇНА-ПОЛЬЩА. НАПРИКІНЦІ СТОЛІТТЯ** ЛЮТИЙ 1998
- №11 УКРАЇНА-ПОЛЬЩА. РОЗМОВИ ПРО КОРДОНИ**, ТРАВЕНЬ 1998
- №12 УКРАЇНА-ПОЛЬЩА-ФРАНЦІЯ-НІМЕЧЧИНА. РОЗМОВИ ПРО КОРДОНИ-2**, ЖОВТЕНЬ 1998
- №13 НОВА ЄВРОПА. ЄДНІСТЬ У РОЗМАЇТТІ**, ГРУДЕНЬ 1998
- №14 УКРАЇНА-ПОЛЬЩА. РОЛЬ ТА МІСЦЕ У ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ІНТЕГРАЦІЇ**, ЛЮТИЙ 1999
- №15 ЮГОСЛАВІЯ КОСОВО, ЄВРОПА**, ГРУДЕНЬ 1999
- №16 ПРАВИ ТА ЄВРОПА**, ТРАВЕНЬ 2000
- №17 ҐЕНДЕРНІ СТУДІЇ**, ВЕРЕСЕНЬ 2000
- №18 УКРАЇНА, РОСІЯ, БІЛОРУСЬ: ТРИ ПРОЕКТИ**, ЖОВТЕНЬ 2000
- №19 ҐЛОБАЛІЗАЦІЯ, ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ ТА УКРАЇНА**, ГРУДЕНЬ 2000
- №20 УКРАЇНА, ЕС, КОРДОН, 2000 + ?** БЕРЕЗЕНЬ 2001
- №21 ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО. УКРАЇНА 2001**, СЕРПЕНЬ 2001
- №22* 10 РОКІВ «ПРОЕКТУ УКРАЇНА»**, ВЕРЕСЕНЬ 2001
- №22** 10 YEARS OF «PROJEKT UKRAINE»**, ГРУДЕНЬ 2001
- №23 ФЕДЕРАТИВНА РЕСПУБЛІКА УКРАЇНА**, БЕРЕЗЕНЬ 2002
- №24 ПОКОЛІННЯ І МОЛОДІЖНІ СУБКУЛЬТУРИ**, ТРАВЕНЬ 2002
- №25 НАСИЛЬСТВО, ВЛАДА, ТЕРОР**, СЕРПЕНЬ 2002
- №26 ТОПОС ПОРАЗКИ**, ЖОВТЕНЬ 2002
- №27 ҐЕНДЕР.ФЕМІННІСТЬ.МАСКУЛІННІСТЬ**, СІЧЕНЬ 2003
- №28 ВОЛИНЬ 1943, БОРОТЬБА ЗА ЗЕМЛЮ**, КВІТЕНЬ 2003
- №29 GENIUS LOCI. ЛЬВІВ, LEOPOLIS, LEMBERG, LWOW**, СЕРПЕНЬ 2003
- №30 МАНІПУЛЯЦІЯ СВІДОМІСТЮ**, ВЕРЕСЕНЬ 2003
- №30* МАНІПУЛЯЦІЯ СВІДОМІСТЮ**, МОЛОДІЖНИЙ ВИПУСК, ГРУДЕНЬ 2003
- №31 РОСІЯ ХХІ СТОЛІТТЯ**, ЛЮТИЙ 2004
- №32 СОЛОДКА СВОБОДА СЛОВА**, КВІТЕНЬ 2004
- №32* КОРУПЦІЯ МІНУС СВОБОДА**, СПЕЦІАЛЬНИЙ ВИПУСК, ТРАВЕНЬ 2004
- №33 ҐЕНДЕР, ЕРОС, ПОРНО**, ТРАВЕНЬ 2004
- №33* ЕРОТИКА**, ЛІТЕРАТУРНИЙ ВИПУСК, ЧЕРВЕНЬ 2004
- №34 РЕВОЛЮЦІЯ, ЕВОЛЮЦІЯ, СТАГНАЦІЯ**, ВЕРЕСЕНЬ 2004
- №35 МОВА НІМЕЇ КРАЇНИ**, БЕРЕЗЕНЬ 2005
- №36 ГАЛИЧИНА - КРАЇНА МІСТ**, ВЕРЕСЕНЬ 2005
- №36* ГАЛИЧИНА - КРАЇНА ЛЮДЕЙ**, ТРАВЕНЬ 2005
- №37 СТРАХ**, ЧЕРВЕНЬ 2005
- №38 МОЛОДІЖНІ СУБКУЛЬТУРИ**, ЛИПЕНЬ 2005
- №39 УКРАЇНА ЯК СУБ'ЄКТ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ ГРИ**, ЛИСТОПАД 2005
- №40 УКРАЇНА - РІК ПІСЛЯ РЕВОЛЮЦІЇ**, ГРУДЕНЬ 2005
- №41 ПІСЛЯ ЧОРНОБИЛЯ**, БЕРЕЗЕНЬ 2006
- №42 ГАЛИЦЬКИЙ УСЕ-СВІТ**, ЧЕРВЕНЬ 2006
- №43 ХРОНІКИ ГАЛИЦЬКОГО МІСТЕЧКА**
- №44 ЗА-КАРПАТСЬКИЙ УСЕ-СВІТ**, ВЕРЕСЕНЬ 2006
- №45 У ПОШУКАХ ВТРАЧЕНИХ ЕЛІТ**, ГРУДЕНЬ 2006
- №46 КУЛЬТ МОЛОДОСТІ**, БЕРЕЗЕНЬ 2007
- №47 ЛЬВІВСЬК І ЙОГО ЛЬВІВЦІ**, СЕРПЕНЬ 2007
- №48 ГЕБРЕЙСЬКИЙ УСЕ-СВІТ ГАЛИЧНИНИ**, СЕРПЕНЬ 2007
- №49 ВОЛИНСЬКИЙ УСЕ-СВІТ**, ВЕРЕСЕНЬ 2007

НЕЗАЛЕЖНИЙ КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ЧАСОПИС
Число 49
2007

Головний редактор
Тарас Возняк

Художній редактор
Тарас Матіїв

князь костянтин острозький

Редакція часопису «І»
не рецензує надіслані матеріяли

Для контакту:

e-mail: info@ji.lviv.ua

В інтернеті:

<http://www.ji-magazine.lviv.ua>

<http://www.ji.lviv.ua>

Віддруковано з готових діапозитивів у друкарні
ТзОВ «Ю.М.І.»
79022, Львів, вул. Виговського, 27

Підписано до друку 25.08.2007
Друк. офсет. Тираж 1000. Формат 84x90 1/16. Зам.